ХЕЈРУЛЛА МӘММӘДОВ

„Әкинчи"дән „Молла Нәсрәддин"ә гәдәр

ХЕЈРУЛЛА
МӘММӘДОВ

„Әкинчи"дән „Молла Нәсрәддин"ә гәдәр

БАКЫ
ЈАЗЫЧЫ
1987

С(Аз)2
М 52

Редактору Азәрбајчан ССР Елмләр
Академијасынын мүхбир үзвү

ӘЗИЗ МИРӘҺМӘДОВ

Рә'јчи Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын
мүхбир үзвү, профессор

БӘКИР НӘБИЈЕВ

Мәммәдов Х.

М52 „Әкинчи"дән „Молла Нәсрәддин"ә гәдәр. Б.: Јазычы, 1987,—270 с.

Филолокија елмләри доктору, професор Хејрулла Мәммәдовун «Әкинчи»дән «Молла Нәсрәддин»ә гәдәр» монографијасы Азәрбајчан әдәбијјатынын аз арашдырылмыш мүрәккәб бир мәрһәләси — XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә (1880—1905) маарифчи-реалист әдәби һәрәкатын тәдгигинә һәср олунмушдур. Монографијада конкрет мәрһәләнин сосиал-игтисади вә мәдәни һадисәләри фонунда зәнкин тарихи вә филоложи факта истинад етмәклә М. Ф. Ахундовдан сонра Азәрбајчан әдәбијјатынын зиддијјәтли јүксәлиш јолу вә мәфкурәви истигамәти, милли маарифчилик вә онун бәдии фикрин дирчәлишинә тә'сири, маарифчи реализмин спесификасы, әдәби нөв вә жанрларын инкишаф динамикасы һаггында мә'лумат верилир вә бөјүк әдиблә онун давамчылары арасында варислик әлагәләри ајдынлашдырылыр.

М $\frac{4603000000-029}{М-656-87}$ 203-86 (Дәг. т/п 1987) С(Аз)2

© Јазычы. 1987

МУГӘДДИМӘ

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәли (1880—1905) Азәрбајчан реалист әдәбијјаты тарихиндә там, мүстәгил бир мәрһәләдир. Ијирми беш иллик сон дәрәчә мүрәккәб, зиддијјәтли бир дөврү әһатә едән бу мәрһәлә М. Ф. Ахундов вә «Әкинчи»дән сонра әдәби һәрәкатын чанланмасы просесини, реализмин инкишаф ганунауј ғунлугларыны, јени дөвр әдәби-естетик фикринин әсасларыны, әдәби гүввәләрин тәркибини, биринчи рус ингилабы әрәфәсиндәки идеја мүбаризәләрини, әдәби һәјатда ајры-ајры жанрларын јерини вә динамикасыны, бәдии әсәрләрдә гојулуб һәлл едилән проблемләри, ән нәһајәт, јарадычылыг методу илә дүнјакөрүшү арасындакы мүнасибәт мәсәләләрини өјрәнмәк бахымындан бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу дөврү там һалда тәдгиг едиб өјрәнмәдән М. Ф. Ахундовун реализм нәзәријјәсинин тә'сир даирәси, әдәби ән'әнәләринин инкишаф јоллары вә хүсусијјәтләри, 1905-чи ил ингилабындан сонракы мәдәни тәрәггинин көкләри һаггында дүзкүн вә ајдын тәсәввүр һасил етмәк чәтиндир.

М. Ф. Ахундов тәрәфиндән әсасы гојулмуш, нәзәри-естетик принсипләри мүәјјәнләшдирилмиш јени дөвр Азәрбајчан реалист әдәбијјатыны инкишаф етдирмәк үчүн тәшәббүсләр әсасән сәксәнинчи илләрдә башланыр. Әсрин сонунда «капитализмин феодализм үзәриндә гәти гәләбәси дөврү»нүн «милли һәрәкатла әлагәдар» (16, 276)* олмасы маарифчилик һәрәкатынын кенишләнмәсинә вә мәдәни ислаһатларын ардычыл сурәтдә һәјата кечирилмәсинә тәкан вердији кими, реализмин дә өз инкишафынын јени дөврүнә гәдәм гојмасыны шәртлән-

* Мә'хәзләр китабын ахырында көстәрилир. Веркүллә ајрылан икинчи рәгәм мә'хәзин сәһифәсини билдирир.

дирир. Ичтимаи фәалиjjәт меjданына М. Ф. Ахундов идеjа-әдәби естафетини гәбул едән демократик зиjалыларын јени дәстәси кәлир. Онлар өз мүәллимләринин епигончулуға гаршы мүбаризәсини давам етдирәрәк, «ше'р бүлбүлләри»нин (Ч. Мәммәдгулузадә), формалист вә мәддаһ шаирләрин әдәби мөвгеләрини даһа да зәифләдирләр. Реализм әдәбиjjатын әсас јарадычылыг методуна, нәср вә драматуркиjа һекемон нөвләрә чеврилир, милли драм, комедиjа, фачиә, роман, повест вә һекаjәнин дәјәрли нүмунәләри јараныр. Азәрбаjчанда реалист әдәбиjjатын тәрәггисинә рәвач вермәкдән өтрү һәjата кечирилән чохлу, еjни заманда рәнкарәнк тәдбирләр 1905-чи ил биринчи рус ингилабындан сонра тамамилә ингилаби-демократик маһиjjәт, кәскин ичтимаи кәсәр кәсб едир. Бүтүн бунлар маарифчилик мәфкурәсиндән ингилаби демократиjа вә марксизм-ленинизмә, маарифчи реализмдән тәнгиди реализмә кечмәк үчүн мүнбит шәраит јарадыр. Тәкчә буну јада салмаг кифаjәтдир ки, биринчи рус ингилабындан сонра фәалиjjәт көстәрән ән көркәмли јазычыларын бөjүк әксәриjjәти әдәбиjjата мәһз кечән әсрин 80—90-чы илләриндә кәлмишдир. Онлардан М. Ә. Талыбов, З. Мараға**j**и, Н. Вәзиров, Е. Султанов, Ә. Корани, Ф. Көчәрли, С. М. Гәнизадә, М. Сидги, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердиjев, Р. Әфәндиjев вә башгалары истеʼдадынын бүтүн күчүнү үзә чыхарараг дәјәрли әсәрләр јазыб нәшр етдирмиш, Ч. Мәммәдгулузадә, С. С. Ахундов, М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт, Һ. Чавид вә башгалары исә бир сыра обjектив вә субjектив сәбәбләр үзүндән кениш јарадычылыг фәалиjjәтинә јалныз јени әсрдә башлаjыб тезликлә чох мәшһурлашмышлар.

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлини тәдгигатчылар адәтән, кечид дөврү адландырырлар. Әсл һәгигәтдә дә беләдир. Бу мәрһәлә М. Ф. Ахундовла «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәби арасында көрпү тәшкил едир. Лакин демәк лазымдыр ки, 80—90-чы илләрин говшаг нөгтә олуб, бир тарихи дөврүн бурада гуртармасы, дикәринин исә башланмасы XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә јаранан әдәби һәрәкатын бүтөв һалда тәдгиг олунмасына, онун мүһүм проблемләринин арашдырылмасына мәнфи тәʼсир көстәрмишдир. XIX әср әдәбиjjаты мүтәхәссисләри 90-чы илләри јени әдәби һәрәкатын башланғычы, тәзә бир мәрһәлә һесаб едиб, тәдгигләринин һүдудларындан кәнарда сахладыглары кими (60), XX әср әдәбиjjатыны өjрәнән алимләр дә биринчи рус ингилабындан сонракы әдәбиjjата даһа артыг әһәмиjjәт вермиш (146, 166, 183, 202), бәʼзиләри, хүсусилә дәрслик вә әдәбиjjат тарихи мүәллифләри, һәтта XX әср әдәбиjjатынын сәрһәдини 1905-чи илдән башламыш, беләликлә, һаггында данышдығымыз дөвр ики әсрин арасында, нечә деjәрләр, геjб олмушдур. Бу илләрдә фәалиjjәт көстәрән јазычылара кәлдикдә онлардан бәʼзиләри (Н. Вәзиров, Ә. Корани, М. Сидги, М. Ә. Талыбов, З. Марағаjи) XIX әср (60), бәʼзиләри (Н. Нәриманов, Ә. Һагвердиjев) «XX әср Азәрбаjчан әдәбиjjаты тарихи» курсунун ингилаби-демократик (146), бәʼзиләри исә (С. М. Гәнизадә, С. С. Ахундов, Р. Әфәндиjев) «реалист маарифчиләр» вә јахуд «маарифчи-реалист» (102) әдәбиjjат бәһсинә дахил едилмишдир. Дикәр тәрәфдән, алимләрин чоху бу јазычылардан данышаркән онларын һансы јарадычылыг методуна мәнсуб олдугларыны мүәjjәнләшдирмәмиш, һәтта мәфкурә мәсәләләрини јарадычылыг методу илә еjниләшдирмәк һалларына да јол вермишләр.

Беләликлә, XIX әсрин сону, XX әсрин әввәли Азәрбаjчан әдәбиjjатынын үмуми фонунда кифаjәт гәдәр тәдгиг олунуб өjрәнилмәмиш, образлы шәкилдә десәк, бош галмыш торпаг саһәсинә чеврилмишдир. Тәдгигатчылар һәмин дөврә, адәтән, бу вә ја башга јазычыны өjрәнәркән биографик фактлардан өтрү мүрачиәт етмиш, онун тәзадлы јолларында сеjрәк аjаг изләри сахламыш, бәдии мәһсул дөврүн конкрет мәфкурә чәрәjанлары вә јарадычылыг методлары мөвгеjиндән деjил, ја XIX әсрин, ја да биринчи рус ингилабындан сонра јаранмыш әдәбиjjатын үмуми проблемләри контекстиндә тәһлил олунмуш, әдәби просесин бир сыра башлыча мәсәләләри арашдырылмамыш вә кифаjәт гәдәр дүзкүн гиjмәтләндирилмәмиш галмышдыр.

Бу вәзиjjәт тәдгигатчылары 80—90-чы илләрин әдәбиjjаты һаггында бир-биринә әкс, үмумиjjәтлә, зиддиjjәтли, әксәр һалларда елми чәһәтдән јанлыш мүлаһизәләр сөjләмәjә кәтириб чыхармышдыр. Аjдын елми мүнасибәтин олмамасынын нәтичәсидир ки, бу илләри Ф. Көчәрли «милли интибаһымызын сүбһ чағы» (252), Б. Талыблы «Азәрбаjчан әдәбиjjатында аварачылыг» (181, 41), Әзиз Шәриф «тәчәддүд» (72, 45), Һәнәфи Зеjналлы «шәфәг сөкүлмәси» (93, 14), М. К. Әләкбәрли «јетимлик» (77, 19), К. Мәммәдов «сакитлик» (128, 42), Ә. Мирәһ-

мәдов «снишли-јохушлу» дөвр (145, 21) кими мүхтәлиф шәкилдә сәчијјәләндирмишләр.

Ҝечән әсрин 90-чы илләринин башланғычында азәрбајчанлыларын «әсл мә'нада әдәбијјаты јохдур» (269) дејән Ејнәлибәј Султановдан сонра тәнгидчи Ағабаба Јусифзадә «Әдәбијјата бир нәзәр» адлы мәгаләсиндә, үмумијјәтлә, әдәбијјатымызын 1905-чи илә гәдәрки инкишафыны инкар етмиш, онун бүтүн наилијјәтләрини биринчи рус ингилабындан сонракы дөврүн мәһсулу кими гијмәтләндирмишдир: «Филһәгигә, сон заманлар 1905 сәнәдән бәри Гафгаз мүсәлманларынын әдәбијјати-мәхсусәси мејдана гәдәм гојуб исбати-вүчуд етмәдәдир. 1905 сәнәјә кими бу әдәбијјатдан бир әсәр бөјлә јох кими иди. Бичарә гафгазлылар о вахтачан фарс, әрәб, чығатај вә саирә әдәбијјатындан башга бир шејә малик дејилдиләр» (106).

А. Јусифзадәдән фәргли олараг, Әкбәр Әкбәров «Әдәбијјатымыза даир» мәгаләсиндә «бу ахыр вахтларадәк Гафгаз мүсәлманларынын әдәбијјатлары јох мәнзиләсиндә иди» дејәркән М. Ф. Ахундовдан сонра реалист әдәбијјатын варлығыны е'тираф едирди. Лакин М. Ф. Ахундов вә Һ. Зәрдабинин ардынча ону тәрәгги етдирәнләрин чәркәсиндә тәкчә М. Сидгинин адыны чәкир, һәтта онун хидмәтини Ахундов вә Зәрдабинин хидмәтинә бәрабәр тутурду (76).

Аббас Сәһһәт дә бу чүр мүлаһизәләрә тәрәфдар чыхыр, «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси интишара башладығы заманачан» Азәрбајчанда «мә'наји-һәгигисилә әдәбијјат адланан лајиг бир әсәр јох кими иди» фикрини ирәли сүрүрдү (173, 13).

Ә. Һагвердијев 1933-чү илдә гәләмә алдығы «Әдәби дилимиз һаггында» мәгаләсиндә адлары чәкилән мүәллифләрлә тәхминән ејни мөвгедән чыхыш едәрәк јазырды: «1905-чи ил ингилабынадәк Азәрбајчанда әдәбијјат јохлуғуну чүр'әтлә е'тираф етмәк олар. Нәримановун, Гәнизадәнин вә мәним тәрәфимдән беш-үч китабча бурахылмышдырса да, бунлар дәрјада бир гәтрә һесаб олуна биләрдиләр» (200, 438). Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, харичи өлкәләрин әдәбијјатшүнаслары арасында да М. Ф. Ахундовун өлүмүндән сонра Азәрбајчан әдәбијјатынын зәиф инкишаф етдијини, мәфкурәви чәһәтдән зәрәрли јол тутдуғуну, «бир о гәдәр диггәт чәлб етмәдијини» иддиа едәнләр вар (223, 91). Луи Арагонун бу барәдә

гејри-елми мүлаһизәләри Шыхәли Гурбанов тәрәфиндән тутарлы дәлилләрлә рәдд едилмишдир (69, 455—457).

Түркијәдә нәшр олунмуш «Ислам енсиклопедијасы» «Азәри әдәбијјатында тәчәддүд дөврү (XIX—XX әсрләр)» бөлмәсиндә М. Ф. Ахундовдан сонра Азәрбајчанда реалист әдәбијјатын инкишафыны играр едирди. Бунунла јанашы, «Ислам енсиклопедијасы» XIX әсрин сон рүбүндә јаранмыш әдәби мәһсулун мәфкурәви истигамәти вә бәдии санбалы һаггында инкарчы мөвгедән чыхыш едирди. М. Ф. Ахундовдан сонра јетишән ҝәнч әдәби гүввәләрин нәср вә драм әсәрләрини «пәк әһәмијјәтсиз» е'лан едән мәгалә мүәллифи фикрини бунунла әсасландырырды ки, онлар әсас диггәтини «1860-дан бәри бүтүн Русијада гүввәтли бир чәрәјан һалыны алан халгчылыг фикирләри»нин (103, 145) тәблиғи мәсәләси үзәриндә чәмләмиш, бәдии сәнәткарлыг мәсәләләри исә («сәнәт дүшүнчәси») унудулуб арха плана кечмишдир. Бу чүр мүлаһизәләрин сајыны артырмаг да олар; лакин онларла разылашмаг чәтиндир. Һаһаг дејил ки, белә фикирләр һәлә әсримизин башланғычында е'тираза сәбәб олмушду. Ҝөркәмли маариф хадими М. Маһмудбәјов 1906-чы илдә «Рәһбәр» журналынын (1906—07) биринчи нөмрәсиндә «Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты јохдур» дејәнләрә чаваб верәрәк јазырды: «Доғрудур ки, Азәрбајчан түркләринин Сә'диси, Һафизи, Шекспири... јохдур. Амма Вагиф, Видади, Нәбати, Сејид Ширвани вә чох-чох бунлар кими шаиримиз вар ки, һәр бир милләт олур-олсун онларла фәхр едә биләр» (73, 3). 1905-чи ил ингилабындан сонра әдәбијјатымызын тәрәггиси јолунда чалышмаг истәјәнләрин гаршысында «кечмиш шаирләримизин әсәрләрини еһја» етмәји, «мәсләкләр»ини арашдырмағы тә'хирәсалынмаз вәзифә кими гојан ҝөркәмли халг мүәллими Фүрсәтдән истифадә едиб онун варлығыны исбата јетирмәк мәгсәдилә Ф. Ҝөчәрлидән журнала ҝөркәмли Азәрбајчан јазычылары һаггында очеркләр јазмағы хаһиш етмишди.

Ахыр заманларда Азәрбајчанда ичтимаи фикрин мүхтәлиф истигамәтдән тәдгиги алимләримизи белә јекдил бир гәнаәтә ҝәтирмишдир ки, 70—90-чы илләрин әдәби һәрәкатыны өјрәнмәдән XIX—XX әср әдәбијјаты, ичтимаи фикри һаггында кифајәт гәдәр елми гәнаәт јаратмаг олмаз. Мәсәлән, Әзиз Мирәһмәдов јазыр: «Елми әдәбијјатда Азәрбајчан тарихинин јени дөврүндәки ичтимаи вә мәдәни инкишафа гијмәт верилəркән чох вахт 70-чи ил-

ләрин ахырындан 90-чы илләрин әввәлләринәдәк (тәхминән М. Ф. Ахундовун өлүмүндән 1890—95-чи илләрә гәдәр) олан дөврүн габагкы мәрһәләләрдән фәрги көстәрилмир. Белә бир учдантутма мүнасибәтин нәтичәсидир ки, Азәрбајчанда марксизм-ленинизмин јајылмасы үчүн һазырлыг дөврү олан һәмин мүрәккәб дөврүн бир чох сәчијјәви хүсусијјәтләри, ениш-јохушу, тәзадлары ајдынлашдырылмамыш галыр, бир сыра мүһүм фактлар ја нәзәрдән гачырылыр, ја да истәр-истәмәз тәһриф олунур. Нәһајәт, бу нөгсан Мәммәдгулузадә вә мүасирләрини јетирән мүһитин һәртәрәфли өјрәнилмәсинә, бу тарихи шәхсијјәтләрин инкишаф јолуну дүзкүн мүәјјәнләшдирмәјә мане олур вә бир чох һалларда онларын гаршыја чыхан чәтинликләрлә мүбаризәсинин әһәмијјәти азалмыш олур» (145, 20). XX әсрин Азәрбајчан әдәби тәнгидинин инкишаф јолларыны арашдыран К. Талыбзадә бу дөврүн нәзәри-естетик фикринин «ајрыча тәдгигата еһтијачы» (183, 48) олдуғуну көстәрир вә алимләрин диггәтини бу нөгтәјә чәлб едир.

Лакин елә баша дүшүлмәмәлидир ки, һаггында данышдығымыз дөврүн Азәрбајчан әдәбијјатыны өјрәнмәк үчүн индијә гәдәр һеч бир тәшәббүс олмамышдыр. Бу саһәдә илк аддым һәлә һәмин әдәби һәрәкатын давам етдији дөврдән башланмышдыр. Архив сәнәдләриндән мә'лум олур ки, Загафгазија мүәллимләр семинаријасында реалист Азәрбајчан јазычыларынын јарадычылығы, рус-Азәрбајчан әдәби әлагәләри вә онларын гаршылыглы тә'сири вә с. мәсәләләр семинаристләрин синифдәнхарич мүстәгил ишләринин мөвзуларындан олмушдур (204, 6, 264, 90) 90-чы илләрдә Ә. Чаваншир Н. Вәзировун Шушада китаб һалында нәшр олунмуш ики комедијасы (242), Ф. Көчәрли исә Н. Вәзиров, Һ. Вәзиров, Н. Нәриманов вә В. Мадатовун чап олунмуш илк пјесләри һаггында мәгалә илә чыхыш едиб, әдәби просесин инкишаф јолларыны вә истигамәтләрини мүәјјәнләшдирмәјә чалышмышдылар (108, 36—42). Ф. Көчәрли 1903-чү илдә русча нәшр етдирдији «Азәрбајчан әдәбијјаты» әсәриндә мүасир әдәбијјатын јығчам ичмалыны вермәјә тәшәббүс етмишдир (114, 77—85). Ф. Көчәрлинин бир сыра мәктуб (289) вә мәгаләләриндән (111, 288), М. Ф. Ахундов һаггында китабчасындан (110, 256), еләчә дә Б. Нәбијев (151, 105—106) вә К. Талыбзадәнин (183, 405—407) тәдгигләриндән өјрәнирик ки, әдәбијјатшүнас алим бу саһә-

дә фәалијјәтини әсримизин әввәлиндә дә давам етдирмиш, Совет һакимијјәти илләриндә «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» ады алтында нәшр олунмуш «Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты» әсәринин III чилдини XIX әсрин сону, XX әсрин илк он илиндә әдәбијјатын инкишафы мәсәләләринә һәср етмиш, онун көркәмли нүмајәндәләри һаггында портрет очеркләр јазмышдыр. Әсәр һәләлик әлдә едилмәдијинә көрә орадакы материалларын характери һаггында мүлаһизә јүрүтмәк олмур.

Бураја ајры-ајры вахтларда Н. Нәримановун, Ә. Һагвердијевин, С. М. Гәнизадәнин, Ф. Көчәрлинин, Р. Әфәндијевин чап олунмуш әсәрләри һаггында ресензијалары да әлавә етсәк, о заман дөврүн әдәби просесинин тәдгиги саһәсиндә мүәјјән ишләр көрүлдүјүнү дејә биләрик (22, 27, 41, 68, 83, 105, 169, 228, 229, 232, 269).

Бүтүн бунларла бәрабәр, XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә јаранмыш әдәбијјат јалныз «тарихи ирсә» чеврилдији заман, Совет һакимијјәти илләриндә лазымынча өјрәнилмәјә башланмышдыр. Лакин јени дөврдә дә бу иш бирдән-бирә ардычыл вә сәмәрәли кетмәмишдир. Әввәлчә тәдгигатчылар 80—90-чы илләр әдәбијјатынын ајры-ајры чәһәтләри илә марагланмышлар вә бу мараг әксәр һалларда хүсуси, чидди елми мәгсәд дашымамышдыр; башга сөзлә десәк, XIX—XX әср әдәбијјатынын башга проблемләрини арашдыраркән бу дөврә дә нәзәр јетирмишләр.

30-чу илләрдә бу мәрһәләнин тәдгиги илә әсасән Һ. Зејналлы, Әмин Абид вә Әли Назим мәшғул олмуш вә илк фајдалы ишләр көрмүшләр. Лакин һәмин дөврү тәдгиг етмәјин зәрури олдуғуну дөнә-дөнә хатырладан бу алимләрин фәалијјәти үмуми, ичмал характерли мәгаләләр даирәсиндән кәнара чыхмамышдыр.

1905-чи илдән сонракы «јени әсрин идеолокијасындан бәһс етмәк үчүн мүтләг о дөврү һазырламыш әввәлки дөврләрдән» бәһс етмәји лазым билән Һ. Зејналлы милли әдәбијјатын инкишаф јолларыны вә кечдији мәрһәләләри өјрәнмәји зәрури сајыр, 90-чы илләри М. Ф. Ахундовдан сонракы реалист әдәбијјатын инкишафында хүсуси бир мәрһәлә кими көтүрәрәк Н. Вәзиров, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев вә С. М. Гәнизадә јарадычылығы һаггында мараглы мүлаһизәләр сөјләјирди (93, 14—22). Әмин Абид ичмал характерли бир мәгаләсиндә (21, 20—

50) дөврүн көркәмли јазычыларынын драматуржи јарадычылығында М. Ф. Ахундов ән'әнәләринин инкишафыны изләмиш, 90-чы илләр драматуркијасынын бир сыра нүмунәләрини тәһлил етмишдир.

Әли Назимин Ҹ. Мәммәдгулузадә һаггында тәдгигләри, хүсусилә әдибин 1936-чы илдә Тифлисдә русча нәшр олунмуш «Сечилмиш әсәрләри»нә јаздығы «Ҹәлил Мәммәдгулузадә (Молла Нәсрәддин) вә онун јарадычылығы» (256, 12—13) адлы мүгәддимә тәкчә бөјүк демократын дејил, 90-чы илләрдә фәалијјәт көстәрән бир сыра башга јазычыларын јарадычылығыны өјрәнмәк саһәсиндә фајдалы аддымдыр. Мүәллиф дөврүн сијаси-ичтимаи һадисәләри вә мәфкурә мүбаризәләри фонунда Ҹ. Мәммәдгулузадә вә онунла тәхминән ејни вахтда јарадычылыға башлајан јазычылар һаггында јығчам мә'лумат верир, әсәрләринин үмуми ҹәһәтләрини тәһлил едир, бөјүк демократын Н. Вәзиров, С. М. Гәнизадә, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијевлә мүштәрәк вә фәргләнән хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирирди.

Әсримизин әллинчи илләринин икинчи јарысындан јетмишинчи илләрин башланғычына гәдәр 80—90-чы илләр әдәби һәрәкатыны тәдгиг етмәк саһәсиндә нисбәтән фајдалы аддымы Ф. Гасымзадә (60), Ә. Шәриф (278), Ҝ. Талыбзадә (183), Шыхәли Гурбанов (69), Ә. Мирәһмәдов (145) атмышдыр. Лакин адларыны чәкдијимиз әдәбијјатшүнаслардан һеч бири тәдгигләриндә бу дөврүн әдәби мәсәләләрини бүтөв һалда арашдырмағы нәзәрдә тутмамышлар.

Ф. Гасымзадә «XIX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» (1956) әсәриндә илк дәфә олараг әсрин 80—90-чы илләрини тәдгигата ҹәлб етмишдир. О, монографијанын «70—90-чы илләрдә Азәрбајҹан әдәбијјаты» фәслиндә ичтимаи вә мәдәни һәрәкатын үмуми инкишафы фонунда реалист әдәбијјатын бир сыра мәсәләләрини, хүсусилә әдәби һәјатын ҹанланмасына тә'сир көстәрән амилләри елми инандырычылыгла, јығчам шәкилдә шәрһ едир. Лакин мүәллиф әсас диггәтини милли мәтбуат вә театрын јаранмасы вә инкишафы мәсәләләри үзәриндә ҹәмләшдирдијинә көрә, әдәби һәрәкатын зиддијјәтли мәнзәрәси, реализм уғрунда мүбаризәләрин мүрәккәб сәчијјәси, әдәби жанрларын, әдәби әлагәләрин вә бәдии тәрҹүмәнин инкишафы мәсәләләри, еләҹә дә Сејид Әзим вә Нәҹәфбәј Вәзировдан башга реалист әдәбијјатын дикәр көркәмли

нүмајәндәләринин јарадычылығы тәһлилдән кәнарда галыр.

Дикәр мүәллифләр өз тәдгигат проблемләри илә әлагәдар бу дөврүн әдәби һәрәкатынын бу вә ја башга ҹәһәтинә үмуми шәкилдә мүраҹиәт етмишләр. Әзиз Шәрифин Ҹ. Мәммәдгулузадәнин һәјат вә јарадычылыг јолунун биринчи дөврүнә һәср олунмуш «Молла Нәсрәддинин јаранмасы» монографијасы бу дөврү, биринчи нөвбәдә бөјүк демократы јетирән әдәби мүһити өјрәнмәк бахымындан чох әһәмијјәтлидир. Әсәрин «Нахчыванда мәдәни һәјатын ҹанланмасы» адланан једдинҹи фәслиндә кечән әсрин сонунда Азәрбајҹанда реалист әдәбијјатын инкишафы вә она тә'сир көстәрән амилләр һаггында данышылыр, Е. Султановун Загафгазија дөври мәтбуатында иштиракы, М. Сидги вә Г. Шәрифовун әдәби-журналистлик фәалијјәти, һабелә Бакыда Н. Нәриманов вә С. М. Гәнизадә, Петербургда Ә. Һагвердијевин маарифчилик иши, онларын Ҝәлкүттә, Истамбул вә Гаһирәдә нәшр олунан Иран мүһаҹир мәтбуаты хадимләри илә, Тәбриз вә Теһранда чыхан «Тәрбијә» вә «Пәрвәриш» гәзетләринин редаксијалары илә әлагәләри тәһлил олунур. Моногафијанын «Шәрги-Рус» гәзетинә һәср олунмуш фәсли дә әдәби һәрәкатын сон мәрһәләсини өјрәнмәк бахымындан марaглыдыр. Лакин әсәрин, еләҹә дә фәсилләрин адындан да көрүндүјү кими, бу мәсәләләрин тәдгиги вә тәһлили бир јазычынын шәхсијјәти вә кичик әјаләт шәһәринин әдәби һәјаты илә мәһдудлашмышдыр.

Һаггында данышылан дөврүн бир сыра әдәби-тарихи проблемләри Ҹәлил Мәммәдгулузадә вә XX әсрин әввәлиндә Азәрбајҹан мәтбуатынын инкишафы мәсәләләринә һәср олунмуш «Азәрбајҹан Молла Нәсрәддини» мөвзусунда монографија јазмыш Әзиз Мирәһмәдовун да диггәтини ҹәлб етмишдир. Ҹ. Мәммәдгулузадә фәалијјәтинин илк аддымлары (јә'ни 80—90-чы илләр) илә кәләҹәк «Молла Нәсрәддин»ин јарадычысынын шәхсијјәти вә дүнјакөрүшүнүн формалашмасы просесинә даир Ә. Мирәһмәдов тәдгигатынын әһатә даирәсини јалныз Неһрәм, Нахчыван, Тифлис мүһити илә мәһдудлашдырмыр; о, Ҹ. Мәммәдгулузадәни XIX әсрин сону, XX әсрин илк илләриндә Азәрбајҹанда ҹәрәјан едән мүһүм ичтимаи-сијаси вә әдәби һадисәләр фонунда көтүрүр; Мәркәзи Русијадан, Шәргдән вә Гәрбдән кәлән, бөјүк әдиблә бирбаша, ја долајысы илә әлагәси олан бир сыра мәфкурә

чәрәјанлары, бунлара мәнсуб олан мүхтәлиф әгидәли шәхсијјәтләр һаггында мә'лумат верир. Ә. Мирәһмәдовун Азәрбајчанда халгчылыг идејаларынын јајылмасы, 80—90-чы илләрдә Азәрбајчан маарифчилијинин спесификасы, бунларын бәдии әдәбијјатын инкишафына тә'сири һаггында мүлаһизәләри тәкчә Ҹ. Мәммәдгулузадәни дејил, үмумијјәтлә, бу дөвр әдәбијјатынын бир чох мәсәләләрини өјрәнмәјә көмәк едир.

Ҝамал Талыбзадә «XX әср Азәрбајчан тәнгиди» монографијасынын «XX әср Азәрбајчан тәнгидинин тарихи көкләри» фәслиндә гәдим вә орта әсрләрдән башлајараг, 1905-чи ил биринчи рус ингилабына гәдәр Азәрбајчанда әдәби тәнгидин инкишафындан данышаркән XIX әсрин сон рүбүнү дә әһатә едир. Бурада М. Ф. Ахундовдан сонра тәнгидин истигамәти, инкишаф јоллары, көркәмли нүмајәндәләри вә онларын мәгалә, мәктуб вә нитгләриндә гојуб һәлл етдикләри мәсәләләрин јығчам хүласәси верилир. Әһәмијјәтли чәһәтләрдән бири дә бундан ибарәтдир ки, мүәллиф һәмин илләрдә фәалијјәт көстәрән јазычыларын әдәби мүлаһизәләрини онларын маарифчи көрүшләри илә әлагәдар шәкилдә тәһлил едир. Бу исә өз нөвбәсиндә әдәби һәрәкатын сәчијјәсини мүәјјәнләшдирир.

Бурада Ј. Гарајевин «Азәрбајчан реализминин мәрһәләләри», А. Һачыјевин «Совет Шәрги әдәбијјатларында реализм» монографијаларыны хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Доғрудур, јухарыда ичмалыны вердијимиз әсәрләр кими бу тәдгигләрдә дә гаршыја конкрет олараг 80—90-чы илләрин әдәби просесини арашдырмаг вәзифәси гојулмамышдыр. А. Һачыјев совет Шәрги әдәбијјатлары, Ј. Гарајев Азәрбајчан әдәбијјаты контекстиндә реализмин инкишаф мәрһәләләри вә тиположи хүсусијјәтләриндән бәһс едәркән биз өјрәндијимиз дөврүн әдәби чәрәјан вә јарадычылыг методу мәсәләләринә дә мүнасибәт билдирмиш, онун типолокијасы вә сәчијјәси һаггында елми-нәзәри чәһәтдән әсасландырылмыш елми гәнаәт јаратмаға наил олмушлар.

Елми әдәбијјатын ичмалы вериләркән XIX—XX әсрләрдә фәалијјәт көстәрән, јарадычылығынын мүәјјән һиссәси арашдырдығымыз дөврә дүшән јазычыларын һәјат вә јарадычылыг јолуна (20, 56, 59, 88, 97, 126, 127, 128, 138, 140, 151, 184, 204, 205, 262), мәтбуат органларынын фәалијјәтинә (94), мүхтәлиф жанрларын инкишафы (62, 85, 129, 178) мәсәләләринә һәср олунмуш тәдгигләри—монографијалары хүсуси гејд етмәк лазым ҝәлир. Доғрудур, бу әсәрләрдә дә дөврүн әдәби һәрәкатынын конкрет проблемләри ајрыча ишыгландырылмамышдыр. Ә. Шәрифин «Молла Нәсрәддин»ин јаранмасы», А. Зејналовун «Ҝәшкүл»дә бәдии әдәбијјат» әсәрләри вә бә'зи башга тәдгигатлар истисна едиләрсә, бу монографијаларын һеч бириндә конкрет олараг 80—90-чы илләрин әдәби мәһсулу тәһлил олунмамышдыр. Мүәллифләр тәдгиг етдикләри јазычыларын һәјат вә јарадычылығыны, јахуд бу вә ја башга жанрын инкишаф јолуну күлл һалында көтүрмүш, бүтүн мәрһәләләри илә јанашы, јери ҝәлдикчә 80—90-чы илләрдән дә бәһс етмишләр.

Беләликлә, бу тәдгигләрдә һәр сәнәткарын, һәр жанрын, һәр мәтбуат органынын өзүнәмәхсус фәрди кејфијјәтләрлә өјрәнилмәси вәзифәси лазымынча јеринә јетирилмишдир. XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә јаранмыш әдәбијјаты өјрәнмәк ишиндә һәмин тәдгигләрин бөјүк әһәмијјәти вә ролуну инкар етмәк олмаз. Чүнки бу әсәрләрдә хејли фактик материал вә елми-нәзәри үмумиләшдирмә вардыр, әдәби дөврүн әсас сималарынын чоху өјрәнилиб үзә чыхарылмышдыр.

М. Арифин, М. Ҹ. Ҹәфәровун, Ҹ. Ҹәфәровун, М. Ҹәлалын, А. Замановун, Н. Мәммәдовун вә јухарыда адлалары чәкдијимиз әдәбијјатшүнасларын дикәр әсәрләри, һабелә Ф. Көчәрли, З. Ҝөјүшов, Ә. Әһмәдов, Г. Мустафајев. И. Рүстәмов вә б. алимләрин Азәрбајчанда ичтимаи-фәлсәфи фикрин мүхтәлиф проблемләринә һәср олунмуш монографија вә мәгаләләри дә тәдгиг етдијимиз дөврүн әдәби мәсәләләрини өјрәнмәк ишинә јахындан көмәк едир.

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә (1880—1905) Азәрбајчанда маарифчи-реалист әдәбијјат мәсәләләринә һәср олунмуш «Әкинчи»дән «Молла Нәсрәддин»ә гәдәр» адлы монографијада мүәллиф милли әдәбијјатын инкишаф тарихиндә индијә гәдәр кифајәт дәрәчәдә өјрәнилмәјән, әдәбијјат тарихләринә мүстәгил бир мәрһәлә кими дүшмәјән, бүтөв һалда тәдгигинә чохдан еһтијач дујулан бир дөврү имкан дахилиндә кениш өјрәнмәк, М. Ф. Ахундовдан сонра Азәрбајчанда реалист әдәбијјаты һаггында аз-чох мүкәммәл елми гәнаәт һасил етмәк мәгсәди изләмишдир*.

* Монографија ихтисарла нәшр олунур.

I ФӘСИЛ

М. Ф. АХУНДОВДАН СОНРА РЕАЛИСТ ӘДӘБИЈЈАТЫН ИНКИШАФ ИСТИГАМӘТИ ВӘ ӘСАС МӘРҺӘЛӘЛӘРИ

XIX әсрин 80-чи илләриндә, өтән он илләрдән фәргли олараг, Азәрбајчанда әдәбијјатын инкишафы үчүн намүнасиб бир шәраит јаранды. Белә ки, 70-чи илләрин сонунда реалист Азәрбајчан әдәбијјаты бир-биринин ардынча ағыр зәрбәләрә мә'руз галды; 1877-чи илин сентјабрында «Әкинчи» гәзети бағланды; 1878-чи илин мартында М. Ф. Ахундов вәфат етди. 1879-чу илин ахырларында ичтимаи фәалијјәт мејданына Н. Г. Чернышевскинин «Нә етмәли?» романынын гәһрәманларынын ресепти илә кәлән (225) Һәсәнбәј Зәрдаби чар хәфијјәләринин тә'гибиндән јаха гуртармаг мәгсәдилә Бакыдан узаглашмаға, доғма Зәрдаб кәндиндә гәза полис мә'мурларынын нәзарәти алтында (298, 6—8) «сүркүн» һәјаты кечирмәјә мәчбур олду. «Әкинчи»нин билаваситә тә'сири алтында гәзәл, гәсидә, мәдһијјә вә һәчв јазан шаирләрин мөвгејиндән узаглашыб, еһтирасла реалист-маарифчи ше'рләрини јазан Сејид Әзим Ширвани «сијаси е'тибарсыз»лыгда (305, 5—8) тәгсирләндирилиб мүәллимликдән чыхарылды. О, Шамахыда мә'нәви бөһран кечирмәјә башлады. Һ. Зәрдабинин демократик бахышларындан пәрвәриш тапмыш вә «Әкинчи»дә илк јазыларыны нәшр етдирмиш Н. Вәзиров, Ә. Корани, М. Әлизадә кими ачыгфикирли зијалылар Москвада Петровски-Разумовски Кәнд Тәсәррүфаты Академијасында, Әбүлфәт Шаһтахтлы Петербург Техноложи Институтунда охујаркән ингилабчы халгчылара рәғбәт бәсләдикләринә вә азәрбајчанлы али мәктәб

тәләбәләринин «Имдадијјә» адлы кизли дәрнәјини тәшкил етдикләринә көрә чар II Александрын билаваситә көстәриши илә тә'гиб олундулар (237). Беләликлә, ваһид чәбһәдә јеничә бирләшмәјә башламыш јазычы гүввәләринин дағылмасы нәтичәсиндә Азәрбајчанда реалист әдәбијјатын инкишафы хејли чәтинләшди. М. Ф. Ахундов симасында өз бајрагдарыны вә идеја рәһбәрини итирән маарифчилик һәрәкаты бир сыра көркәмли хадимләринин, хүсусилә Һ. Зәрдабинин фајдалы вә хејирхаһ фәалијјәтиндән мәһрум галды.

80-чи илләрдән е'тибарән империјанын әразисиндә гүввәтләнән иртича ичтимаи фикрин, о чүмләдән бәдии әдәбијјатын инкишафы үчүн даһа ағыр вә әлверишсиз сијаси иглим шәраити јаратды. 1881-чи илин мартын 1-дә халгчы-ингилабчылар тәрәфиндән II Александр өлдүрүлдү, оғлу III Александр азадлыг тәләб едәнләрин мејитләри үзәриндән кечәрәк атасынын јериндә тахтда отурду. Һакимијјәтинин илк вахтларында «бүтүн өз јыртычы симасыны дәрһал көстәрмәјән, әксинә, «чәмијјәти» бир мүддәт әлә салмағы лазым билән» (8, 50) III Александр чох чәкмәди сәләфләринин һамысындан амансыз, иртичачы вә ганичән олдуғуну ачыг шәкилдә нүмајиш етдирди (246, 92). О, «кечмиш мүрәббиси, сонра исә ән јахын мәсләһәтчиси» олан гаты мүртәче К. П. Победоностсевин, гаракүруһчу журналист, сијаси јалтаг М. Н. Катковун тәвсијәси илә нәинки ингилабчылары, һәтта либерал әһвали-руһијјәли зијалылары «дәмир» вә «ганла» боғмаға тәдбирләр һазырлајыб һәјата кечирди. Дөвләт апаратында аз-чох либерал мөвгедә дуран назирләр гаты монархистләрлә әвәз олундулар. Беләликлә, Салтыков-Шедринин дили илә десәк, «Русијанын хиласы нөвбәнөв наданлара» һәвалә едилди (282, 209).

Белә бир шәраитдә бүтүн өмрү боју ингилаби фикрә гаршы мүбаризә апаран К. П. Победоностсев, «Московскије ведомости»нин редактору Катков, маариф назири Делјанов, дахили ишләр назири Игнатев вә башгалары кениш әл-гол ачдылар. Победоностсев башда олмагла бунлардан һәр бири һөкумәт үчүн ағыр шәраитдә «ағыллары сусдурмаға» (261), өзләринә аид олан саһәләрдә, мүтәрәгги фикри боғмагдан өтрү тәдбирләр һазырламаға, монархија гаршысында сәдагәтләрини нүмајиш етдирмәјә башладылар. «1881-чи ил апрелин 29-да... Катковун «аллаһ не'мәти» адландырдығы» (8, 49), «һәр чүр гәсд-

ләрдән горунмасы лазым кәлән мүтләгијјәт һакимијјәтинин сарсылмазлығына даир манифест» мејдана кәлди. Бундан сонра «күчләндирилмиш вә фөвгәл'адә мүһафизә һаггында әсаснамә» гәбул олунмушду. Әсаснамәдә сакитлијин бәргәрар олмасы вә суи-гәсдләрин көкүнүн кәсилмәси үчүн «һансы губернијада олурса-олсун зәрури һалларда фөвгәл'адә тәдбирләрин тәтбиги нәзәрдә тутулурду. Губернаторлара истәнилән адамы һәбс етмәк вә губернијадан кәнара сүркүнә көндәрмәк, һәр һансы бир гәзети, һәр һансы тәһсил мүәссисәсини бағламаг һүгугу верилирди» (246, 93).

Бәдии әдәбијјат вә мәтбуат саһәсиндә тәдбирләрә рус ингилаби-демократик фикринин ән көркәмли нүмајәндәләринин әсәрләринин гадаған олунмасы вә сензорун үч көстәришиндән сонра дөври мәтбуат органларынын бағланмасы барәдә ганунун е'лан едилмәсиндән башланды (246, 92). Артыг Белински, Чернышевски, Добролјубов кими ингилаби-демократик фикрин көркәмли сималарынын адларыны чәкмәк арзуолунмаз һал олду. Мүтәрәгги сијаси фикирләри тәблиғ едән, сијаси шүурун вә ингилаби дүшүнчәнин формалашмасына тә'сир көстәрән китабларын мүталиәдән чыхарылмасы һаггында сиркулјарлар тәртиб едилди (300, 11—12).

Беләликлә, бүтүн империјада 60—70-чи илләрдәки чүзи сәрбәстлик кери алынды. В. И. Ленинин «мүстәмләкәләрин вә керидә галмыш өлкәләрин јүз милјонларла әһалиси үчүн... зүлм, әзаб, дәһшәт дөврү» (18, 103) адландырдығы «сону олмајан» горхунч бир мәрһәлә башланды. Иртичанын ағырлығыны һисс едән Салтыков-Шедрин јазырды: «Һәгигәтән, биз мәнфур дөврдә һәр чәһәтдән мәнфур бир заманын әзабыны чәкирик. Бөјүк дөзүм кәрәкдир ки, руһдан дүшмәјәсән» (282, 136).

Кичик милләтләрдән олан 140 милјон әһали Русијада дәһшәтли зүлм алтында инләјирди. «Милли зүлм кәскин шәкилдә күчләнди. Ана дилиндә нәшрләрин гадаған олунмасы, милли мәдәнијјәт хадимләринин тә'гиб едилмәси илә јанашы зорла руслашдырма, православ дининин мәчбури јолла јајылмасы сијасәти јеридилирди. Мүбариз милләтчилик идеолокијасы һөкумәт тәрәфиндән һәртәрәфли мүдафиә олунурду. Јәһуди әһалисини сыхышдырмаг дөвләт сијасәти дәрәчәсинә галдырылмышды» (246, 93).

Русијада јашајан мүсәлманлар даһа шиддәтли сијаси

тәзјигә мә'руз галырдылар. Петербург дәфтәрханаларында «јәһудиләр һаггында ашкар јазылан ганунларын һашијәсиндә мүсәлманлар һаггында јазылан фитнәләрин гара нөгтәләри даһа... галын гојулурду» (302, 5). Һ. Зәрдаби 1906-чы илдә гәләмә алдығы мәгаләләринин бириндә бу илләрдә иртичанын шиддәтиндән, «бүтүн күнаһы јалныз нә вахтса өз хүсуси мүһакимәсини сөјләмәјә чәсарәт етмәкдән ибарәт олан» адамларын тә'гиб олунмасындан сөһбәт ачараг јазырды: «...Вај һалына о зијалынын ки, онун һәјаты һөкумәт нөгтеји-нәзәриндән ләкәләнмиш олсун. Бүтүн һөкумәт идарәләринин гапысы о адамын үзүнә өмүрлүк бағланыр. Онун ады полис департаментиндә сахланан «гара китаб»а салыныр... Гаршысында мүдһиш изтираблар, ачлыг вә мәһрумијјәтләрлә долу бир кәләчәк ачылыр» (245, 458).

1884-чү илин апрелиндә маариф назири Делјанов «Мәһәммәд Дининә» мәнсуб оланлары али типли халг мәктәбләринә анчаг ән зәрури һалларда педагожи ишә бурахмаг һаггында кизли көстәриш верди (299, 6). Академија вә университет битирмиш азәрбајчанлы кәнчләр мүәллимлијә гәбул едилмәдиләр (109). Бүтүн бунлар «чәмијјәтдә синфи мәнафеләрин вә сијаси груплашмаларын инкишафыны даһа шүурлу вә даһа дүрүст шәкилдә» әкс вә ифадә едән (9, 371) зијалыларын инкишафыны јубатды. Ејни чоғрафи рекионда, бир «падшаһын скипетри» алтында јашамаларына бахмајараг, күрчүләрә вә ерменләрә верилмиш чүзи һүгуглар да азәрбајчанлылара верилмәди. Өтән әсрин сонунда дин ајры гардашларын һәр бири бир нечә гәзет-журнал нәшр етдији һалда, 1891-чи илдә чидди сензор тә'гибләри алтында фәалијјәтини дајандырмаға мәчбур олан «Кәшкүл»дән сонра зијалыларын ардычыл, инадлы хаһишләринә бахмајараг, 1903-чү илә гәдәр там он ики ил ана дилиндә дөври мәтбуат органы јаратмаг мүмкүн олмады. Баш мәтбуат идарәси Азәрбајчан дилиндә гәзет-журнал нәшр етмәји тамамилә арзуолунмаз бир һал һесаб етди, буна тәшәббүс көстәрәнләрин хаһишләрини мүхтәлиф бәһанәләрлә рәдд етмәк барәдә мәхфи сәрәнчам верди (315, 3). Дөври мәтбуатын јохлуғу исә Азәрбајчанда реалист әдәбијјатын тәрәггисинә ағыр зәрбә вурду, онун әсас инкишаф јолуну бағлады, әдәбијјат әзаблы јолларла ирәлиләди.

Күндән-күнә гүввәтләнән иртичанын тә'сири алтында

Азербайджанская республиканская БИБЛИОТЕКА им. М.Ф. Ахундова

демократик әһвали-руһијјәли әдәбијјат хадимләриндән бә'зиләри әввәлки мөвгеләрини дәјишмәјә мәчбур олдулар. Бир гәдәр әввәл М. Ф. Ахундовун реалист әдәби ән'әнәләриндән, «Әкинчи»нин демократик идејаларындан илһам алан, јарадычылығына јени мүасир истигамәт верән јазычылар мүтәрәгги вә мүртәче идејалар арасында тәрәддүдә башладылар. Мә'лум олдуғу кими, 1875-чи илдә С. Ә. Ширвани Һ. Зәрдабинин чағырышларына сәс верәрәк, мәрди-мәрдана «Әкинчи»нин мүбаризә мејданына атылмыш, јарадычылығыны онун идеја истигамәти илә һәмаһәнк етмишди. Шаир 1876-чы илдә марифчи-реалист поезијанын нүбары олан јени ше'рләрини редактора көндәрәрәк онларын мәзмуну илә «Әкинчи» идејалары арасында јахынлыг олдуғуну бөјүк мәмнунијјәтлә билдирмишди (215, 124). Һәсән Гара Һади вә капитан Султанов Һ. Зәрдабини налајиг сөјүшләрлә тәһгир едәндә, чәһаләт вә наданлыг далғалары «Әкинчи» редаксијасы үзәринә һүчум чәкәндә Һ. Зәрдаби өз идеја әлејһдарларына кәскин публисист мәгаләләрилә јанашы, һәм дә бу мүбариз шаирин сатиралары илә чаваб верирди. «Әкинчи» бағландыгдан сонра 80-чи илләрдә мүтәрәгги фикир тә'гиб олунаркән С. Ә. Ширвани өзүнүн әввәлки әдәби мөвгејиндән кери чәкилмәјә, Зәрдабијә вә'д етдији ше'рләри фарс дилиндә јазмаға башлады вә беләликлә, һәмвәтәнләринин мә'нәви еһтијачларына мүәјјән дәрәчәдә биканә галды. 1883-чү илдә «Мүнтәхәбат» ады алтында нәшр олунмаг үчүн али маариф органларына тәгдим етдији китабын икинчи һиссәси «Рәбиүл-әтфал»дакы 101 ше'рдән јалныз 10-у азәрбајчанча иди. Бу исә габагчыл зијалыларын һаглы наразылығына сәбәб олмушду (315, 67). Демократик гүввәләрин кери чәкилмәси, реалист әдәби ән'әнәләрин бир гәдәр зәифләмәси илә әлагәдар олараг С. Ә. Ширвани истәр-истәмәз сусмаға, мүвәггәти дә олса, мөвчуд вәзијјәтлә барышмаға мәчбур олмушду.

«Сијаси чәһәтдән е'тибарсыз» сајылыб тә'гиб олунан шаир, полис мә'мурларынын шүбһәли нәзәрләриндән гуртармаг, сәрбәстлик газанмаг мәгсәди илә 1883-чү илин мајында чар III Александрын тачгојма мәрасими мүнасибәтилә Шамахыда кечирилмиш тәнтәнәли јығынчагларда фәал иштирак етмишди (120). О, «өз ихласыны өз падшаһына ибраз едиб, падшаһын мәһәббәти илә әтфалидәбистанын гәлбләрини доддурмаг» үчүн «персидски марш» һавасында бир нәғмә јазмыш, «дара чәкилди дүшмәнләри шаһын» мисрасы илә «ә'лаһәзрәт императорун» ганичәнлијини вә чәлладлығыны алгышламаға мәчбур олмушду (214). О, һәмин илин мајында тамамладығы дәрслији бу мүнасибәтлә «Тачүл-күтуб» адландырмышды.

1879-чу илдә нәшрә башлајан «Зија» («Зијаји-Гафгазијјә») (1879—1884) гәзети фәалијјәтини «әһалинин дини һиссләрини гүввәтләндирмәк», «мәдәни сәвијјәләринин» јүксәлмәсинә көмәк етмәк барәдә һөкумәтин тәләбләринә ујғунлашдырмышды. Гәзет әввәлдән ахыра гәдәр мүртәче вә мүһафизәкар мөвгедә дајанараг чаризмә, һаким. даирәләрә јалтагланмаг, дини еһкамы јајмаг, мүтилији тәблиғ етмәклә мәшғул олмуш, мүтәрәгги идејаларын интишары јолунда манеәјә чеврилмишди.

Әски гајдалары горујуб сахламаг, «ата-баба јолуну давам етдирмәк» «Зија»нын башлыча мәсләкини тәшкил едирди. О, бир нечә либерал-маарифчи тәдбири мүзакирә етмәкдән башга милли мәдәнијјәтин инкишафы јолунда һеч бир фајдалы иш көрмәди, әксинә, Ә. Мирәһмәдовун дедији кими, чар III Александра мәдһијјәләр, пејғәмбәрә мөвлуди-нәбиләр, имамлара нөвһәләр һәср етмәклә нашир С. Үнсизадә М. Ф. Ахундовла башланан реалист әдәбијјатын тәрәггисинә ағыр зәрбә вурду (142).

«Зија» тез-тез мәдәни тәрәггидән, охумаг вә јазмағын фајдасындан сөһбәт ачыр, сәһифәләриндә әһалинин мүталиәси үчүн мүхтәлиф китаблар јазыб нәшр етмәк һаггында мәгаләләрә јер верирди (193). Лакин әмәли ишә кәлдикдә о, халгын нәзәрини мүасир һәјатдан јајындырмаға, кечмиши, хүсусилә ислам фүтуһаты дөврләрини («милләти-исламын хошбәхт олан күнләрини») идеализә етмәјә чалышырды. С. Үнсизадә гәзетин бир нечә нөмрәсиндә Мәһәммәд пејғәмбәрин тәрчүмеји-һалыны, хәлифәләрин ишғалчылыг сијасәтини тәсвир едәрәк, бунлары «гәһрәманлыг сәһифәләри» кими гәләмә вермишдир (119). Доғрудур, С. Үнсизадә арабир «әсри-һазырда... фисг вә фүчур вүгуа кәлдијинә» көрә кечмиши идеализә едиб, «аталардан галма кечән күнә күн чатмаз зәрб мәсәлини дилиндә чари едәнләрин» үнванына «ата-бабаларын әхлаг вә әтварыны мәдһ вә тә'риф едиб, мүасири олдуглары әбнаји-чинсинин рәфтар вә һәрәкәтиндә гүсур вә нөгсанлардан башга бир шеј көрмәјә габил» олмадыгларына көрә төһмәтләр јағдырырды. Илк бахышда охучуја елә кәлир ки, нашир беләләрини мүасир елми-техни-

ки вә мәдәни наилијјәтләри кифајәт гәдәр гијмәтләндирмәдикләринә көрә тәнгид едир. Әслиндә исә Сәид әфәндини беләләринин һазыркы шәраитдә дүнјада дини тә'лими јајмаг үчүн көстәрилән тәшәббүсләрдән хәбәрсиз галмалары әсәбиләшдирди. «Зија» редактору башга халгларын, мәсәлән, авропалыларын тарихи вә мүасир һәјатындан јазанда да илк нөвбәдә онларын диндарлығы, е'тигады, дини әдәбијјатындан бәһс етмәји лазым билирди. О, инкилисләрин «Инчил»и күтләви шәкилдә јајмаг, әһалинин дини әгидәләрини мөһкәмләндирмәк үчүн «чан вә дилдән чалышмаларыны», бу јолда сајсыз-һесабсыз тәдбирләрини мисал кәтирир, «һәр таифәнин ичиндә... өз е'тигадларына көрә фәрмани-илаһијјәдә сабитгәдәм» адамлар тапылдығыны гејд едирди (95). Доғрудур, наширин дилиндә тез-тез «ислаһат», «тәрәгги», «чәһаләт вә наданлыгдан гуртулуш» ифадәләри ишләнирди. Лакин о бунлары дөврүн мүтәрәгги зијалыларынын гүввәси илә дејил, әсасән дин хадимләринин күчү илә һәјата кечирмәк истәјирди. Руһаниләри «милләт илә дөвләт» арасында «бир нөв васитә» һесаб едән нашир «онларын тәдбирати-алиманәләри сајәсиндә милләтимизин тәрәггијаб» (188) олачағыны дөнә-дөнә тәкрар едирди. О, 1883-чү илдә «Моллалары чәһлин дәфнинә вә елмин чәлбинә тәрғиб етмәк барәсиндә» (125) узун бир «хүтабеји-мәнзумә» јазыб гәзетдә дәрч етмишди. С. Үнсизадә сијаси јалтаглыг едәрәк мәгаләләриндә халгы баша салмаға чалышырды ки, чар «Загафгазија мүсәлманларына мәрһәмәти хасә едиб... бизим үмурати-динијәмизин рәвачындан өтрү бир кунә низам вә ганун вә ихтијар верибдир ки, өз руһаниләринә о ихтијары верәјибдир» (30).

Сијаси һадисәләри гијмәтләндирмәкдә кифајәт гәдәр сәриштәси олмајн нашир рус чаризминин Авропада жандарм ролунда чыхышыны азадлыг, инкилисләрин Һиндистанда мүстәмләкәчилик фәалијјәтини сүлһ вә мәдәнијјәт миссијасы кими алгышлајыб тәблиғ едирди (96). Белә бир шәраитдә «Зија» һәр чүр мүтәрәгги сијаси фикрин үзүнә бағлы галды. Нашир нәинки мәгаләнин мәзмунундан, чох вахт һәтта ону јазан мүәллифин шәхсијјәтиндән горхурду. Сәид әфәнди редаксијаја мәгалә көндәрән Петровски-Разумовски Кәнд Тәсәррүфаты Академијасынын тәләбәси Мәһәммәдтағы Әлизадә илә мәһз белә рәфтар етмишди. Әлизадәнин сијаси фәалијјәтиндән хәбәрдар олан нашир онун мәгаләләринә гәзетдә јер вермәмишди. М. Әлизадә мүәллими Һ. Зәрдабијә көндәрдији бир мәктубда мәгаләләринин чап олунмадығы барәдә јазырды: «Лакин Гургур әфәнди (С. Үнсизадә нәзәрдә тутулур — *Х. М.)* онлары чап еләмәди. Биринчи мәгалә 7-чи нөмрәдә чыхмалы иди. Орада јохдур. Белә еһтимал еләмәк олар, әфәнди онлары чап еләмәк истәмир вә јахуд орада һөкумәт әлејһинә бир шеј көрүр. О сатылмышдыр. Сатгын әфәнди өзүнүн мискин мәнафејини милләтин мәнафејиндән үстүн тутур. О милләтин ки, өзү онун ичәрисиндән чыхмышдыр. Јазыг милләт, нә гәдәр ки, сәнин хадимләрин белә әчлафлардыр, сән хошбәхтлик иддиа еләмә» (286).

Кәнч журналист өз мәктубунда М. Ф. Ахундов вә «Әкинчи»дән сонра Азәрбајчан әдәбијјатынын тәнәззүлә уғрадығыны да гејд едәрәк јазырды: «Һеч кәсә олмаса да, «Әкинчи» јохлуғуну мәнә сон дәрәчә кәскин сурәтдә һисс етдирир» (286).

Беләликлә, М. Ф. Ахундов тәрәфиндән әсасы гојулмуш, нәзәри-естетик принсипләри мүәјјәнләшдирилмиш реалист әдәбијјат сијаси иртичанын гүввәтли тәзјиги алтында мүвәггәти дә олса өз јүксәлиш сүр'әтини минимума ендирди вә потенсиал инкишаф дөврү кечирди.

* * *

В. И. Ленин III Александрын һакимијјәти илләриндә ингилаби дүшүнчәнин инкишаф хүсусијјәтләриндән данышаркән јазырды: «Рус ингилаби фикри мәһз һәмин дөврдә сәмәрәли фәалијјәт көстәрәрәк, сосиал-демократ бахышын әсасларыны јаратды» (19, с. 352). Мәһз бу илләрдә, В. И. Ленинин дедији кими, «заһири сакитлијин һөкм сүрдүјү», «әмәк вә еһтијач үзүндән әзилиб тагәтдән дүшмүш күтләләрин сукут етдији» бир заманда бүтүн империјанын әразисиндә «ичтимаи һәрәкатын формасы дәјишилир, тарихдә халг күтләләринин билаваситә сијаси јарадычылығы» (10, 352) фәаллашыр, сосиал-демократ әгидәләр формалашыр. Русија империјасынын учгар кушәси сајылан Азәрбајчанда мәһз 80—90-чы илләрин боғучу сијаси иглиминдә иртичанын гәбир дашы кими бүтүн чәмијјәтин синәси үзәриндә дуруб ону әздији бир вахтда сосиализм идејалары јајылмаға башлады, ингилаби дүшүнчә ојанды, ичтимаи фикир јүксәлди. Мәтбуатда «сосиализм» вә «коммунизм» терминләри ишләнмәјә

вә күтлә арасында тәблиғ олунмаға (180), Азәрбајҹан задәканлар «ичәрисиндән чыхан јахшы адамлар халгын ојанмасына јардым» (14, 442) етмәк мәгсәдилә чаризмә гаршы мүбаризә апаран сијаси дәрнәк вә тәшкилатларын ишиндә иштирак етмәјә башладылар (263, 223—238). Бунунла јанашы олараг сосиал фикрин башлыҹа ифадә васитәси — әдәбијјат, публисистика тәрәгги етди, мәдәнијјәт ҹүҹәртиләри чохалды. Әсрин мүтәрәгги сосиал идејаларынын дирчәлишини шәртләндирән вә сүр'әтләндирән иҹтимаи-игтисади сәбәбләр арасында Русијада капитализмин инкишафыны илк сырајә чәкмәк лазымдыр. 80-ҹи илләрдә дә тәһкимчилик галыгларынын һәлә гүввәтли олмасына бахмајараг, һөкумәт тәрәфиндән һәјата кечирилән үч башлыҹа тәдбир — дәмир јолларын иншасы, хариҹи маллара гојулан көмрүк рүсумунун артырылмасы вә пул ислаһатынын кечирилмәси сәнајенин ҹошғун инкишафына кениш имкан јаратды. Әсрин сонунда рус капиталист сәнајеси «елә сүр'әтлә инкишаф етди ки, Авропанын бә'зи көһнә өлкәләриндә әсрләр әрзиндә баш верән дәјишикликләр Русијада он илләр әрзиндә әмәлә кәлди» (7, 54). Чохлу хаммал мәнбәләри вә уҹуз ишчи гүввәси олан Азәрбајҹан рус вә Авропа капиталист инһисарларынын диггәтини ҹәлб етди. Капитализм өзүнә кениш базар јаратмаг мәгсәдилә мүстәмләкә учгарларына нүфуз етди, игтисадијјатын чохлу кәлир кәтирән саһәләрини күчлү пәнҹәси алтына алды «вә өз фабрикләри үчүн өзүнә базар» јаратды (7, 631). Үмумрусија базарынын артмагда олан тәләбатынын тә'сири алтында Азәрбајҹанда дағ-мә'дән вә е'маледиҹи сәнајесинин бир сыра саһәләри инкишаф едирди (29, 213). Бу илләрдә нефт сәнајесиндә иҹарәдарлығын ортадан көтүрүлмәси, Загафгазија дәмир јолунун чәкилиб истифадәјә верилмәси, Үмумрусија тиҹарәт јолунун Бакыдан салынмасы вә с. игтисадијјатын инкишафына күчлү тәкан көстәрән һадисәләр «...Гафгазы дүнја әмтәә тәдавүлүнә ҹәлб етди» (7, 631).

Белә бир шәраитдә вахтилә журналистләрин «татар кәндҹијәзи» адландырдыглары Бакы «...Русијада 112 мин әһалиси олан биринҹи дәрәҹәли сәнаје мәркәзинә чеврилмишди» (7, 523). Бакыда ҹошғун инкишаф јолуна гәдәм гојан сәнаје вә тиҹарәт капитализми зәиф дә олса, тәдриҹлә кәнд тәсәррүфатына да тә'сир көстәрмәјә башламышды. 80-ҹи илләрдә кәнд тәсәррүфатына хидмәт

көстәрән ҹәмијјәтләр, торпаг банклары јаранды. Сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары интенсив сурәтдә артды. «Әһалинин һәрәкәтдә олмасы, ири сәнаје оҹаглары-нын тә'сири» (7, 637) Азәрбајҹанын көһнә сосиал-игтисади һәјат укладыны көкүндән сарсытды вә демографик структурунда ҹидди дәјишиклик јаратды. Тәһкимчилик галыгларынын, сијаси зүлмүн вә дини фанатизмин гүввәтли олмасына, мәишәтдә, хүсусилә дағ вә учгар рајонларда патриархал аилә мүнасибәтләринин һәлә горунуб сахланмасына бахмајараг, «...капиталист әмәк бөлкүсүнүн мејдана чыхмасы» (29, 289) бүтүн Русијада олдуғу кими, Азәрбајҹанда да «иҹтимаи инкишафын буржуа дөврүнүн лабүд мәһсулу вә лабүд формасы» (17, 79) олан милләтин јаранмасына сәбәб олду. Милли Азәрбајҹан буржуазијасы формалашыб фәалијјәт мејданына кәлди. Беләликлә, ханлыглар дөврүнүн дәрәбәјлик идарә үсулундан, Русија илә бирләшмәнин башланғыҹ мәрһәләсиндә тәтбиг едилән комендантлыг режиминин һәрҹ-мәрҹлијиндән гуртарыб капитализмин драматик сәһнәсинә дүшән Азәрбајҹан халгы бурада өзүндән гат-гат күчлү, башлыҹа олараг мүасир мүбаризә васитәләри илә силаһланмыш милләтләрлә гаршылашды. Јени һәјат вә мәишәт мәсәләләриндә кифајәт гәдәр сәриштәси олмадығы һалда о, өлкәнин инзибати вә игтисади ишләринин ҹиловуну әлә кечирмәк уғрунда рус вә авропалы капиталистләрлә «зиндәканлыг ҹәнки»нә кирди.

Чох кечмәдән хариҹи капиталистләрлә сијаси вә игтисади һекемонлуг уғрунда мүбаризәдә милли буржуазија зәифлијини һисс етди. Кәнҹ Азәрбајҹан буржуазијасынын нәинки јеткин иҹтимаи шүуру, һәтта онун јүксәлишини тә'мин едән мүасир тәрәгги васитәләри, башлыҹа олараг јени тәһсил алмыш кадрлары — мүәллимләри, журналистләри, һүгугшүнаслары вә б. јох иди. Чүнки о «һеч бир тарихи просес» кечирмәдән, «нефт дејил, гызыл фантаны вуран» гујуларынын һесабына «нәинки өз көһнә патриархал көрүшләрини... һәтта өз хариҹи шәклини дә тамамилә» дәјишмәдән «күлмәли шәклиндә» капитализм ҹәмијјәтинә дахил олду (97, 34). Бу вәзијјәт сосиал-мәдәни һәјатын бүтүн саһәләриндә ислаһатлар кечирмәк зәрурәтини мејдана чыхарды. 80-ҹи илләрин мүрәккәб шәраитиндә «капитализм бурулғанындан» гуртулуш јалныз бунда иди. Чүнки «һәр ҹүр ислаһат она көрә ислаһатдыр ки, ...јахшылашмаға доғру бир аддым, бир

мәрһәлә тәшкил едир» (11, 117). Азәрбајчанын сосиал-ичтимаи инкишафынын спесификасы, башлыча олараг әсрләр боју бир-бирини әвәз едән шаһ, султан, чар зүлмүнүн тәзјиги нәтичәсиндә төрәнмиш вә «ирсән капитализмә верилмиш» (В. И. Ленин) јохсуллуг, дини истибдад вә бунларын доғурдуғу фанатизм, чәһаләт, наданлыг ислаһатлара мәктәбдән башламаг, ону габагчыл елми-техники биликләрин тәблиғиндән өтрү әлверишли шәклә салмаг идејасыны өн плана кечирди. Буна көрә дә јерли буржуазија вә дөврүн габагчыл адамлары халг маарифи саһәсиндә ислаһат кечирмәјә, «ата-баба» мәктәбләриндә тәдрис едилән схоластик елмләри мүасир дүнјәви фәнләрлә әвәз етмәјә башладылар. Бу саһәдә илк аддым 70-чи илләрин орталарында Шамахыда атылмышды (305).

1879-чу илдә Загафгазија (Гори) мүәллимләр семинаријасында татар (Азәрбајчан — *Х. М.)* шө'бәсинин тәшкили, 80-чи илләрдән е'тибарән Тифлисдәки Александровски мүәллимләр институтунда вә Ирәван семинаријасында азәрбајчанлы мүәллим кадрларынын һазырланмасы, 1880-чи илдә Горидә, 1881-чи илдә Загафгазијанын азәрбајчанлылара мәхсус гәзаларынын әксәријјәтиндә земство ибтидаи мәктәбләрининин ачылмасы, Бакыда «Рус-мүсәлман» (1887), Ордубад (1892), Кәнчә (1893), Нахчыван (1894), Шәки (1894) вә с. «үсули-чәдид» мәктәбләрининн јарадылмасы, ана дилинин тәдрис планларына салынмасы мaариф һәрәкатыны чанландырды. Өлкәдә мүасир тәһсил аланларын сајы артды. М. Ф. Ахундовун дили илә десәк «халг бу кими вүчудларын тәдбирләри илә күндән-күнә инкишаф» (34, 268) етмәјә башлады. А. О. Черњајевскинин семинаријадакы Азәрбајчан шө'бәсинин нәздиндә фәалијјәт көстәрән ибтидаи мәктәбдә әлифба тәдрисини асанлашдырмаг мәгсәдилә сөвти үсул әсасында кечдији нүмунә дәрсләри мәдәни ислаһатларын сүр'әтләнмәси ишиндә мүвәффәгијјәтли аддымлардан бири олду. 1881-чи илдә «Азәрбајчан мәктәбләриндә тамамилә јени бир ислаһат әмәлә кәтирән» (114, 78) «Вәтән дили» дәрслији јарадылды. Бу «Тәмсилат»ын реалист әдәбијјатын, «Әкинчи»нин дөври мәтбуатын вә үмумијјәтлә, мүтәрәгги ичтимаи фикрин инкишафында һәјата кечирдији ингилабы халг маарифи саһәсиндә баша чатдырды. Ән башлычасы азәрбајчанлылар арасында ана дили вә әдәбијјатын тәдрисинә сәбәб олду.

Баш верән сосиал-игтисади сарсынтылар, мүасир тәһсил һәрәкатынын дирчәлмәси, «мүнасибәтләрдә һәр чүр шәхси асылылыг вә патриархаллыг формаларынын арадан галхмасы ...әһалинин мә'нәви симасынын да дәјишилмәсинә һөкмән сәбәб» (7, 637) олду. Халгын һәјат, мәишәт тәрзиндә, әхлаг гајдаларында јениликләр јаранмагда иди. Артыг орта әсрләрдән галма адәт-ән'әнәләр јашаја билмәдијини, даһа доғрусу, тәзә формалашан мүнасибәтләрин чәрчивәсинә сығмадығыны һисс етдирди. Бунлара тәнгиди мүнасибәт күчләнди. Мәһз бу илләрдә «бәшәр зәкасынын габагчыл нүмајәндәләри тәфәккүрүн кечмишә јекун вурдуғу тәдгигатын јени системләри вә јени методларыны» (10, с. 352) јаратмаға башладылар.

Бүтүн бунлар өз ифадәсини рүшејмләри XIX әсрин 30—40-чы илләриндә А. Бакыханов, И. Гутгашынлы, М. Ш. Вазеһ јарадычылығында јаранан, әсрин икинчи јарысында, дәгиг десәк, 50—70-чи илләриндә М. Ф. Ахундов симасында тәшәккүл едиб формалашан, 80—90-чы илләрдә јени инкишаф мәрһәләсинә гәдәм гојан маарифчилик мәфкурәсиндә тапды.

* * *

Феодализмдән јеткин капитализмә кечид дөврүнүн мәфкурәси олан маарифчилик Авропа вә Русијанын ичтимаи фикри тарихиндә ики јүз әлли иллик бөјүк бир мәрһәлә тәшкил едир.

Рус маарифчилик һәрәкаты бәшәр мәдәнијјәти хәзинәсинә Ломоносов, Новиков, Радишшев, Крылов кими алим вә јазычылары вермишдир. «Маарифчилик» термини дүнја халгларынын дилиндә мүхтәлиф шәкилдә тәләффүз олунса да, о һамысында јалныз «ишыг» мә'насында ишләнир. «Ишыг» сөзү бу мәфкурә чәрәјанынын әсас маһијјәтини дәгиг сурәтдә ифадә едир (233, 242). Лакин «ишыг» ади лексик мә'нада баша дүшүлмәмәлидир. О, инсан зәкасыны ишыгландыран, феодал дүнјасынын гаранлығыны ајдынлашдырмаға имкан јарадан дүнјәви әдәбијјат вә дүнјәви елми биликләр мә'насында ишләнмишдир*.

* Һаггында бәһс етдијимиз дөврдә милли дөври мәтбуат органларымыздан биринин «Зија» адландырылмасы тәсадүфи дејил. Бу ад бирбаша гәзетин гаршысында дуран маарифчилик идејаларынын тәблиғи илә бағлы иди. «Кәшкүл» гәзети 1884-чү илдә Рагозен адлы бирисинин һәр ил 40 милјон пуд истеһсал едилмәк шәрти илә Гафгаз

Капиталист истеһсал үсулунун тәләбатындан доғараг инкишаф едән тәбии-техники биликләрин көмәји илә тәбиәт вә дүнјанын, әтраф мүһитин сирләрини ајдынлашдырыб, чәһаләт вә наданлыг гаранлығыны дағытмаг, дин вә мөвһумат үзәриндә гәрар тутмуш феодализмин дајагларыны лахлатмаг, инсан вә онун зәкасыны дини-мөвһуми тәсәввүрләрин буховундан гуртармаг, онун ичтимаи һәјатда фәал мөвгејини тә'мин етмәк, вәтәндашлыг һүгугуну баша салмаг маарифчилик мәфкурәсинин башлыча мәгсәди, спесифик чәһәти иди. Инсан идракына инам бәсләмәк, ағлын гүдрәтинә әсасланыб ислаһатлар апармаг јолу илә чәмијјәти дәјишмәк маарифчиләрин башлыча шүары иди.

Бу мә'нада капитализмин инкишафы илә фәалијјәт мејданына кәлән кәнч буржуазијанын мәфкурәси олан, әсасән кениш халг күтләсинин мәнафејинә хидмәт едән маарифчилик кәскин антифеодал характерә малик олуб, чәмијјәтин һәјатында ингилаби рол ојнајырды. Лакин маарифчиләр мөвчуд чәмијјәти ингилаби сычрајышлар јолу илә дәјишмәјин әлејһинә идиләр. Онлар белә бир әгидәдә идиләр ки, тәбии-техники, елми-күтләви, ичтимаи биликләри халг арасында јајыб онлары маарифләндирмәк, орта әсрләрдән галма ганунларын ағлаујғун олмадығыны сүбута јетирмәклә ичтимаи гурулушу тәбии ганунлар әсасында, тәкамүл јолу илә јенидән гурмаг олар. Бу ишдә онлар силаһа, силаһлы үсјана, халг күтләсинин күчүнә дејил, зәканын гүдрәтинә истинад едирдиләр. Она көрә дә ағыл инсаны әһатә едән сирли аләмин бүтүн мәсәләләрини гијмәтләндирмәк ишиндә маарифчиләрин әлиндә ән е'тибарлы ме'јар иди.

Ф. Енкелс франсыз маарифчиләриндән данышаркән јазырды: «Франсада инсанларын зеһнини јахынлашмагда олан ингилаб үчүн маарифләндирән бөјүк адамларын өзләри сон дәрәчә ингилаби шәкилдә чыхыш едирдиләр. Онлар һеч бир кәнар авторитет гәбул етмирдиләр. Дини, тәбиәти анламаг, чәмијјәт, дөвләт үсули-идарәси — һәр шеј ән амансыз бир сурәтдә тәнгид едилмишди; һәр шеј зәканын мүһакимәсинә верилмәли, ја өз варлығына һагг газандырмалы, ја да јашамагдан әл чәкмәли иди» (5, 12).

нефтинин 1904-чү илдә гуртарачағы һаггында мүлаһизәсилә әлагәдар вердији чавабда «ишыг» сөзүнү елм, билик мә'насында ишләдәрәк јазырды: «Господин Рәгозенә дејилмәлидир ки, нә лазым бизә нефт ишығы! Бизә нури-елм лазымдыр ки, јерин алтыны да көрүб худа әфәриндә олан нефт анбарларыны вәзн едәк» (163).

Маарифчилик мәфкурәси илк аддымларыны Инкилтәрәдә атмышдыр. Лакин онун мүкәммәл нүмунәси Франсада јараныб формалашмышдыр. Бу епохаја «маарифчилик» адыны да илк дәфә Волтер вермишдир (234, 306). Сонралар маарифчилик һаггында хүсуси мәгалә јазыб елмдә бу терминә вәтәндашлыг һүгугу газандыран мәшһур алман философу И. Кант ону инсан чәмијјәтинин һədди-булуға јетишмәси, инкишафынын камиллик дөврүнә гәдәм гојмасы кими сәчијјәләндирмишдир. Кант инсанын ушаглыг дөврү дедикдә һеч дә онун ағлынын азлығыны, мәһдудлуғуну, јахуд нагислијини нәзәрдә тутмурду. О бунунла чәмијјәтин инкишафынын әввәлки мәрһәләләриндән фәргли олараг инсанын өз ағлындан чәсарәтлә, мүстәгил, мәгсәдәујғун сурәтдә истифадә едә билмәмәсинә ишарә едирди. Она көрә дә Кант маарифчилијин әсас девизини белә мүәјјәнләшдирирди: «Өз ирадәсилә ушаглыг елә бир сәбәбдир ки, о, ағлын азлығындан дејил, гәтијјәтин чатмамасындан, кәнардан киминсә рәһбәрлији олмадан ондан истифадә етмәк үчүн чәсарәтин олмамасындан ибарәтдир» (248, 27).

Маарифчилијин маһијјәтини елми сурәтдә шәрһ етмәсинә бахмајараг, И. Кант бу мәфкурәнин синфи тәбиәтини көрә вә ајдынлашдыра билмәмишдир. Бир идеја чәрәјаны олмаг е'тибарилә маарифчилијин сијаси-ичтимаи вә синфи характеристикасыны марксизм-ленинизм классикләри вермишләр. Енкелс маарифчилији Франсада XVIII әсрдә фәалијјәт мејданына кәлән кәнч буржуазијанын феодаллара, истисмар олунанларын истисмар едәнләрә гаршы мүбаризә силаһы кими гијмәтләндирирди. В. И. Ленин Русијада онун башлыча хүсусијјәтини тәһкимчилик һүгугуна гаршы барышмаз мүбаризәдә көрүрдү (6, 558).

Феодализмдән капитализмә кечид просесинин бүтүн өлкәләрдә ејни вахтда баш вермәмәси, еләчә дә капитализмин гејри-бәрабәр инкишафы илә әлагәдар олараг, маарифчилик дә ајры-ајры рекионларда вә өлкәләрдә мүхтәлиф вахтларда јараныр. Бу мәфкурә капиталист инкишафынын классик өлкәси олан Инкилтәрәдә XVII әсрдә тәшәккүл тапмышдыр. XVIII әсрдә Франсада вә Алманијада кениш халг күтләсинин мәнафејинә хидмәт едәрәк күчлү зеһни һәрәката чеврилмишдир. Биринчисиндә о, 1789—1794-чү илләр буржуа ингилабыны, икинчисиндә «тәзјиг вә фыртына» һәрәкатыны һазырламышдыр. Маа-

рифчилик ән чох Руенјада (XVIII әсрин әввәлләриндән XIX әсрин орталарына гәдәр) өмүр сүрмүшдүр. Ады чәкилән Авропа өлкәләриндән вә Русијадан фәргли олараг, Јахын вә Орта Шәргдә, о чүмләдән Азәрбајчанда маарифчилик кеч, XIX әсрин икинчи јарысында тәшәккүл тапмыш, она истигамәт верән, милли сәчијјәсини мүәјјәнләшдирән илк көркәмли нүмајәндәсини Ахундовун симасында јетирмишдир. Азәрбајчан маарифчилијинә даир тәдгигләрдә бу мәфкурәнин хроноложи даирәсини кенишләндирмәк, ону дикәр мәфкурә чәрәјанлары вә јарадычылыг методлары илә ејниләшдирмәк һаллары мүшаһидә олунур. Мәсәлән, З. Көјүшов «Азәрбајчанда етик фикир» адлы әсәриндә бүтүн орта әсрләри милли маарифчилијин биринчи мәрһәләси һесаб едәрәк белә бир һөкм верир: «Маарифчилијин биринчи мәрһәләси XII—XVII әсрләри әһатә едир. Бу дөврүн маарифчилик идејалары Хагани Ширвани, Низами Кәнчәви, Әвһәди Марағаји, Мәһәммәд Фүзули вә б. бу кими бөјүк орта әср мүтәфәккирләринин әсәрләриндә јаранмышдыр. Онлары там һүгугла орта әср маарифчиләри адландырмаг олар» (238, 152).

Бурада маарифчилик мәфкурәсини мејдана кәтирән конкрет ичтимаи-игтисади шәраит нәзәрдән гачырылыр. Истәр марксизм-ленинизм классикләринин, истәрсә дә онларын методолокијасына әсасланыб маарифчилији тәдгиг едән алимләрин әсәрләриндә елми сурәтдә исбат олунмушдур ки, «бу чәрәјан истәнилән вахтда, һәр һансы сосиал шәраитдә дејил, јалныз мүәјјән тарихи шәраитдә мәһз чәмијјәтин мәһсулдар гүввәләринин елмин, биринчи нөвбәдә физика вә тәбиәтшүнаслығын нәтичәләринә әсасланан гәтијјәтли техники тәрәгги тәләб етдији шәраитдә мүмкүндүр. Тамамилә ајдындыр ки, нә гулдарлыг, нә еркән феодализм вә нә дә инкишаф етмиш феодализм чәмијјәти маарифчилијин јаранмасы үчүн мадди әсаслара малик олмамышдыр. О, буржуазијанын бир синиф кими фәаллашмаға, әввәл игтисади, сонра исә сијаси һакимијјәти әлә кечирмәјә башладығы заман јаранып (226, 9—10).

Көрүндүјү кими, белә бир тарихи шәраит Азәрбајчанда, еләчә дә Јахын вә Орта Шәргдә јалныз XIX әсрин икинчи јарысындан сонра јаранмышдыр. З. Көјүшовун орта әср шаирләринин јарадычылығында маарифчилик адландырдығы идејалара, јә'ни онларын зүлмә, әдаләтсизлијә гаршы чыхыб азадлыг, идеал шаһ, јахуд маарифчиләрин ифадәси илә десәк, «маарифчи һөкмдар» һаггында арзуларына, чәһаләт вә наданлыға, мөвһумата гаршы чыхмаларына кәлдикдә бурада гејри-тәбии һеч бир шеј јохдур. Әввәла, мәфкурә чәрәјанлары, о чүмләдән интибаһла маарифчилик арасында Чин сәдди чәкмәк олмаз. Бунлар бир-биринин наилијјәтләриндән бәһрәләнмәк јолу илә формалашырлар. «Бу ики епоха бир инкишаф просесинин ики мәрһәләсидир» (230, 41—42). Икинчиси, мә'лумдур ки, маарифчилик бирдән-бирә јаранмамышдыр. О, бәшәр мәдәнијјәтинин чохәсрли наилијјәтләри әсасында формалашмышдыр.

З. Көјүшовун адларыны чәкдији сәнәткарларын чоху Шәрг интибаһынын нүмајәндәләри иди. Маарифчилик интибаһ дөврүнүн јарадычы һәјатына хас олан һуманист идеаллары, материалист вә реалист сә'јләри әхз етмиш, лакин ән'әнәләрини шәклини дәјишмиш шәраитдә, јени тарихи мәрһәләдә давам етдирмишдир (230, 306). Даһа доғрусу, бу ики мәфкурә чәрәјаны арасында фәрг орасында иди ки, «интибаһ дөврү милли мәдәнијјәтин формалашмасынын анчаг әрәфәси, маарифчилик исә милли мәдәнијјәтин ифадәси иди» (230, 306). Бу охшар чәһәтләринә көрә Шәрг интибаһы илә маарифчилији гарышдырыб икинчисинин тәшәккүл тарихини узаглара апармаг олмаз.

Азәрбајчан маарифчилијинин сәрһәдләрини хејли конкретләшдириб, онун XIX әсрин 30—40-чы илләриндә јарандығыны көстәрән Ф. Гасымзадә бу маарифчилијин маһијјәти, спесифик хүсусијјәтләри һаггында илк дәфә елми мә'лумат версә дә, дөврләшдирмә илә әлагәдар олараг онун мүлаһизәләриндә дә е'тираз доғуран јерләр вардыр. Белә ки, Ф. Гасымзадә Азәрбајчан маарифчилијини «тәшәккүл», «камил» вә «сүгут» ады алтында үч дөврә бөлүр (60, 63). Маарифчилији белә терминләр алтында дөврләрә ајырыб онлары сәчијјәләндирмәк она көрә доғру дејил ки, бу мәфкурәнин маһијјәтини онун хроноложи инкишафы дејил, ајры-ајры дөврләрин ичтимаи-игтисади ганунлары мүәјјәнләшдирир. Дикәр тәрәфдән, мүәллиф XIX әсрин 30—40-чы илләрини милли маарифчилијин биринчи мәрһәләси адландырыр вә Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасыны, бунунла әлагәдар өлкәдә баш верән сијаси дәјишикликләри бу мәфкурәнин мејдана кәлмәси үчүн зәмин һесаб едир. Бурада маарифчилији јарадан башлыча шәрт — игтисади базис, капиталист ис-

теһсал үсулунун мејдана чыхмасы нәзәрә алынмамышдыр. Әкәр Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасы маарифчилијин јаранмасы үчүн әсас көтүрүлсә, истәр-истәмәз белә бир суал ортаја чыхар: бу мүһүм сијаси һадисә нә үчүн Русијадакы дикәр мәфкурә чәрәјанларыны дејил, мәһз маарифчилији доғурду? Ахы, бирләшмә заманы декабрист үсјаны илә әлагәдар олараг Русијада ингилаби әһвали-руһијјә чох гүввәтләнмиш, аз сонра исә фәалијјәт мејданына ингилабчы демократлар кәлмишдиләр. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг, белә бир мүлаһизә сөјләмәк олар: әсрин 30—40-чы илләриндә маарифчилијин хүсуси мәрһәләсиндән јох, мануфактур сәнајеси илә әлагәдар онун анчаг рүшејм һалында инкишафындан данышмаг олар.

«Азәрбајчанда маарифчи бахышларын бә'зи мәсәләләринә даир» адлы мәгаләнин мүәллифи М. Мустафајев орта әсрләри Азәрбајчан маарифчилијинин биринчи мәрһәләси һесаб едән З. Көјүшова е'тираз едир, бу мәфкурәнин XIX әсрин 30—40-чы илләриндә А. Бакиханов, М. Ш. Вазеһ вә И. Гутгашынлы симасында тәшәккүл тапдығыны тәсдиг едән академик Ф. Гасымзадә илә һәмрә'ј олур. Лакин о, фикирләрини изаһ едәркән елми, методоложи сәһвләрә јол вериб маарифчилијин орта әсрләрдә јарана билмәјәчәјини бунунла әсасландырыр ки, «...маарифчилик реализмлә бағлыдыр. Орта әсрләрин мә'лум шаирләри романтик идиләр. Дикәр тәрәфдән, реализм Азәрбајчанда XIX әсрдә формалашмаға башладығындан Азәрбајчан маарифчилијинин тәшәккүл дөврүнү дә мәһз бу әсрдән һесаб етмәк елми чәһәтдән доғру оларды» (149, 70). Мә'лум һәгигәтдир ки, реализм маарифчилији доғурмур, әксинә реализм маарифчилијин бәдии әдәбијјатда ифадәсидир. Азәрбајчан реализминин XIX әсрдә јаранмасы һаггында мүәллифин фикри илә мүчәррәддир.

Азәрбајчан маарифчилијинин тәшәккүлү һаггында илк дәфә Шыхәли Гурбанов елми чәһәтдән әсасландырылмыш мүлаһизә ирәли сүрмүш, онун «маһијјәт е'тибары илә М. Ф. Ахундовдан башландығыны» гејд етмишдир (69, 59). Ә. Әһмәдов Ш. Гурбановун фикри илә разылашыр, XIX әсрин 50-чи илләриндә Азәрбајчанда маарифчилијин «доғулмасы үчүн ичтимаи-игтисади шәраит вә идеја-мәдәни зәмин»ин јарандығыны, 70-чи илләрдә исә марифчилијин артыг «јеткин мәфкурәјә» (87, 184)

чеврилдијини бир сыра ағлабатан елми фактлар вә мүлаһизәләрлә әсасландырыр. Лакин Ә. Әһмәдов Азәрбајчан маарифчилијинин сонракы инкишафынын дөврләшдирилмәси мәсәләсиндә јанлыш мөвге тутур.

«Азәрбајчан маарифчилијини чохлу дөврләрә вә мәрһәләләрә бөлмәјә» (87, 184) чалышдыгларына көрә З. Көјүшов вә Ш. Гурбанову тәнгид едән мүәллиф, өзү ону дөврләрә вә мәрһәләләрә бөлмәкдән тамамилә имтина едир, М. Ф. Ахундовдан сонра маарифчилијин мәзмун вә маһијјәтинә тә'сир көстәрән тарихи амилләри унудур, јекчинс маарифчилик мәфкурәсиндән бәһс едир. Азәрбајчан маарифчилијинин XIX әсрин икинчи јарысындан башландығыны тәсдиг едән Ә. Әһмәдов онун һарада гуртардығыны вә һансы идеоложи һәрәкатла әвәз олундуғуну, јахуд јанашы јашадығыны демир. Мүәллифин нәзәриндә М. Ф. Ахундов маарифчилији өзүнүн компонентләри, спесифик хүсусијјәтләри, ифадә васитәләри илә «Әкинчи» әмәкдашлары, хүсусилә Һ. Зәрдаби, С. Ә. Ширвани вә 90-чы илләрдә фәалијјәт көстәрән јазычыларын маарифчи көрүшләри арасында фәрг јохдур. О, садәчә олараг, бунлардан бә'зиләрини «маарифчи демократ», бә'зиләрини исә «либерал маарифчи» терминләри алтында тәсниф етмәклә кифајәтләнир. Әслиндә исә бу мәрһәләләр бир-бириндән сечилирдиләр. М. Ф. Ахундовдан сонра өлкәдә чидди сијаси-игтисади вә мәдәни дәјишикликләр баш вермиш, бүтүн бунлар маарифчилик мәфкурәсинин характеринә тә'сирсиз галмамышды. Бир маарифчи кими драм вә нәср әсәрләри јазмагла фәалијјәт мејданына кәлән М. Ф. Ахундов феодализмин идеја дајагларындан бирини — исламы, үмумијјәтлә, динләри тәнгид һәдәфинә чевирән «Кәмалүддөвлә мәктублары»ны јазмагла, «дөвтәләб сијаси програмы» вар гүввәси илә «тәблиғ вә тәтбиг етмәклә» (145, 20) маарифчилији баша чатдырмышдыр. Илк вахтлар өз идејаларынын һәм мәзмунуна вә һәм дә авазына көрә франсыз маарифчиләри илә бағлы олан М. Ф. Ахундов өмрүнүн сонунда ингилаби демократија мөвгејинә кәлмиш, бахышларынын «авазына» көрә ингилабчы маарифчиләрлә, хүсусилә Чернышевски илә бирләшмишдир. «Зүлмү арадан галдырмаг үчүн моизәләр вә нәсиһәтләр залымын тәбиәтинә гәтијјән тә'сир көстәрмәмишдир» (34, 258) демәклә маарифчилик принсипләринин, хүсусилә динчлик, әмин-аманлыг јолу илә мөвчуд чәмијјәти дәјишмәк фикринин мә'насыз

олдуғу барәдә гәнаәтә кәлән М. Ф. Ахундов «гәфләт јухусундан ојан вә залымын атасынын коруна од вур» (34, 258) сөзләри илә мәзлумлары ингилаби мүбаризәјә чағырмыш, артыг маарифчилик онун көрүшләриндә «аваз» кими әһәмијјәтини итирмиш, садәчә «мәзмун» вә «мусиги» олараг галмышдыр. Лакин бөјүк устадын хәләфләри нәинки маарифчилик мәфкурәсинә «радикал ингилаби «аваз» верә» (145, 57) билмәмиш, әксинә, бүтүн мәсәләләрә мүнасибәтдә бөјүк мүәллимләриндән ашағы сәвијјәдә дајанмышдылар. Бу, маарифчилијин ајры-ајры спесифик чәһәтләринә, Авропа һәјат тәрзинә, динә, маарифчи шаһ вә саирәјә мүнасибәтдә ашкар тәзаһүр едирди. М. Ф. Ахундов өмрүнүн сонунда маарифчилијин бир сыра компонентләринин садәчә мә'насыз иллүзијадан ибарәт олдуғуна инаныб онлардан әл чәкдији һалда, давамчылары онлары еһја етмәјә, онлара сәмими сурәтдә инанмаға башламышдылар (145, 37).

Ә. Әһмәдов биринчи рус ингилабындан сонра башланан чошғун тәрәгги дөврүнү дә Азәрбајчан маарифчилијинин сәрһәдләринә дахил едир. О, Сабир вә Ч. Мәммәдгулузадә кими ингилабчы-демократлары маарифчи адландырыр. Һәтта бу мәфкурәнин компонентләриндән данышаркән «XIX әсрин (XX әср охунмалыдыр — *Х. М.*) әввәлләриндә Азәрбајчанда нәшр олунан сатирик журналларын фәалијјәтинә бу бахымдан јанашмағы» мәсләһәт көрүр (87, 187).

Шүбһәсиз, мәсәләни бу шәкилдә гојуб һәлл етмәк олмаз. «Мә'лумдур ки, кениш мә'нада маарифчилик һәр бир идеоложи тә'лимин мә'на вә мәзмун тәркибинә дахил ола биләр» (61, 12). Амма бу һеч дә о демәк дејилдир ки, һәр бир мәфкурә һәрәкатыны маарифчиликлә ејниләшдирмәк мүмкүндүр. В. И. Ленин маарифчиләрин ингилабчы-демократлардан фәргини онларын бахышларынын мәзмунунда дејил, програмларыны һәјата кечирмәк јолларында ахтармағы төвсијә едирди (6, 559)). Доғрудур, Ә. Әһмәдов мәгаләсинин бир јериндә В. И. Ленинин бу фикринә истинад едиб маарифчиләрлә ингилабчы-демократларын сечилән чәһәтләрини көстәрмәјә чалышыр. Лакин мүәллиф бурада да хронолокијаны нәзәрә алмыр. О, бир сыра әдәби simalarla јанашы, Н. Нәриманову да ингилабчы-демократ адландырыр. Һалбуки Нәриманов фәалијјәтинин елә илк аддымларындан ингилабчы-демократ олмамышдыр, о бу мөвгејә биринчи рус ингилабы

дөврүндә кәлмишдир. Буну Ч. Мәммәдгулузадә, Сабир, Ү. Һачыбәјов вә башгалары һаггында да демәк олар. Биринчи рус ингилабы маарифчиләрин «зәка сәлтәнәти» һаггында иллүзијаларыны дағытды, онун «буржуа идеализасијасындан башга бир шеј олмадығыны» (5, 13) исбат етди. Бу вахтдан е'тибарән Азәрбајчан ичтимаи фикриндә ингилаби-демократик идејалар өн плана кечир, сонра јерини марксизм-ленинизмә тәһвил верир. Һәрчәнд, биринчи рус ингилабындан сонра да Ч. Мәммәдгулузадә, Сабир кими јазычыларын јарадычылығында маарифчилик идејалары гүввәтли иди. Лакин бу онларын көрүшләриндә «аваза» чеврилмәмишдир. Әсримизин әввәлләриндә маарифчилик ингилаби-демократизмлә јанашы јашајырды. Әслиндә исә бу ингилаби дөјүшләр заманы үчүн характерик дејилди. Ону да хатырладаг ки, һәр чүр демократик фикир о заман маарифчилијә чеврилә билир ки, о бу мәфкурәнин башлыча пафосу илә бирләшә билсин (275, 145).

XIX әсрин 30—40-чы илләриндә рүшејм һалында инкишафы нәзәрә алынмазса, демәк олар, Азәрбајчан маарифчилији башлыча олараг үч дөврә бөлүнүр: биринчиси XIX әсрин 50—70-чи илләрини, икинчиси XIX әсрин сону, јә'ни 80-чи илләрдән башлајыб, 1905-чи илә, үчүнчүсү исә биринчи рус ингилабындан Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсинә гәдәрки дөврү әһатә едир. Маарифчилик Азәрбајчанда јалныз XIX әсрдә әсас мәфкурә һәрәкаты олмушдур. XX әсрин илк илләриндә марксизм-ленинизм, ингилаби демократија идејалары өн плана кечиб, ичтимаи фикирдә үстүн вә апарычы мөвге тутдугда о, кечән әсрдә јарадычылыға башлајан, фәалијјәтини тәзә әсрдә сәмәрәли сурәтдә давам етдирән, ушаг вә педагожи мәтбуатла, «билаваситә тә'лим-тәрбијә, мәктәб вә маарифлә бағлы олан» (151, 50) бир груп јазычынын јарадычылығында јашајырды. Әсрин әввәлиндә баш верән ингилаби тоггушмалар милли маарифчилијин мәзмунуна фајдалы тә'сир көстәрәрәк сијаси кәсәрини артырмышдыр. Маарифчилик мәфкурәсинин нүмајәндәләри арасында дифференсасија баш вермиш, Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир ингилаби демократија мөвгејинә кечмиш, Н. Вәзиров, Ф. Көчәрли, С. М. Гәнизадә, С. С. Ахундов кими сәнәткарлар чәмијјәти дәјишмәк һаггында әввәлки мөвгеләриндә дајансалар да јарадычылыглары јени кејфијјәт кәсб етмиш,

мөвзу даирәсини кенишләндирәрәк фәһлә һәјаты, истибдада гаршы халг күтләләринин мүбаризәси, халг һакимијјәти мәсәләси, чаризмин, истибдадын вә бејнәлхалг иртиҹанын тәнгиди вә с. мәсәләләри әһатә едирди.

Ә. Мирәһмәдовун «Азәрбајҹан Молла Нәсрәддин»и монографијасында 90-чы илләр милли маарифчилији һаггында вердији сон дәрәҹә јығҹам мә'лумат истисна едиләрсә, демәк олар, XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндәки Азәрбајҹан маарифчилијинин хүсусијјәтләри, онун бәдии әдәбијјатла әлагәси һәлә дә елмдә мүстәгил тәдгигат објектинә чеврилмәмишдир.

Бир гајда олараг бу маарифчилији мүхтәлиф профилдән арашдыранлар өз тәдгигләринин даирәсини әксәр һалларда М. Ф. Ахундов, Һ. Зәрдаби, С. Ә. Ширвани јарадычылығы илә мәһдудлашдырмыш, сонракы мәрһәләләр диггәт мәркәзиндән кәнарда галмышдыр. Әслиндә исә Азәрбајҹан маарифчилијинин конкрет мәрһәләләринин спесификасыны өјрәнмәдән онун инкишаф јолу вә мәзмуну һаггында дүзкүн тәсәввүр һасил етмәк олмаз. Чүнки бир-бирини әвәз едән сијаси-иҹтимаи вә игтисади һадисәләр маарифчилик мәфкурәсинин мәзмунуну дәјишикликләрә уғрада билир. Тәсадүфи дејилдир ки, В. И. Ленин «Биз һансы ирсдән имтина едирик?» әсәриндә Скалдинин бахышларындан данышаркән, үмумијјәтлә, маарифчиликдән дејил, онун Русија шәраитинә ујғунлашдырылмыш вариантындан, һәм үмуми, һәм дә 60-чы илләрдәки конкрет ҹәһәтләриндән сөһбәт ачыр; «Гәрби Авропа маарифчиләри кими», «60-чы илләрин әдәбијјат нүмајәндәләринин чоху кими» ифадәләрини ишләдир.

Бөјүк методоложи әһәмијјәти олан бу мүлаһизәләр бизә белә бир фикри сөјләмәјә имкан верир ки, маарифчилик спесифик хүсусијјәтләрә малик ваһид мәфкурә ҹәрәјаны олса да, онун бир өлкәјә, бир дөврә мәхсус хүсусијјәтләрини механики сурәтдә башга бир шәраитә көчүрмәк олмаз. Јарандығы өлкәнин, дөврүн сијаси, иҹтимаи вә игтисади инкишаф сәвијјәси маарифчилијин конкрет хүсусијјәтләрини тә'јин едир. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, маарифчилик һәр дәфә јени, тәкрар олунмаз хүсусијјәтләри илә мејдана чыхыр. Үмумијјәтлә, маарифчилијә мәхсус башлыҹа ҹәһәтләр јени тәләб вә еһтијаҹлара мувафиг олараг каһ зәиф, каһ да гүввәтли шәкилдә тәзаһүр едир. Бу мәфкурәнин јараныб чичәкләндији јер Авропанын јүксәк инкишаф етмиш капиталист өлкәләри олса да, Азәрбајҹан маарифчилији даһа чох рус маарифчилији илә бағлы олмуш, франсыз маарифчилији, хүсусилә Ж. Ж. Руссо көрүшләри илә дә онун васитәсилә әлагә јаратмышдыр. Лакин тарихи инкишафына көрә Русијадан, еләҹә дә Франсадан керидә галан Азәрбајҹан бу мәфкурәнин бүтүн хүсусијјәтләрини өзүндә бирләшдирә билмәмишдир. Мәһз буна көрә алимләр һаглы олараг рус маарифчилијинин Ленин тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилмиш бүтүн хүсусијјәтләрини механики сурәтдә Азәрбајҹан мүһитинә тәтбиг едәнләрә гаршы чыхырлар.

Мә'лумдур ки, В. И. Ленин «Биз һансы ирсдән имтина едирик?» әсәриндә маарифчилијин биринҹи хүсусијјәтини белә сәҹијјәләндирирди: «...Скалдин дә тәһкимчилик һүгугуна вә онун игтисади, иҹтимаи вә һүгуги саһәләрдә доғурдуғу бүтүн нәтиҹәләрә гызғын дүшмәндир. Бу, «маарифчинин» биринҹи сәҹијјәви хүсусијјәтидир» (6, 558).

Бурада рус маарифчилијинә мәхсус башлыҹа ҹәһәтләрдән бири ифадә олунмушдур. Лакин буну Азәрбајҹана тәтбиг етмәк олмаз; рус маарифчиләри үчүн тәһкимчилик һүгугуна гаршы мүбаризә характерик олдуғу һалда бу, Азәрбајҹанда һәмин мәфкурәнин нүмајәндәләринин фикрини мәшғул етмәмишдир. Чүнки тәһкимчилик сијаси бир режим кими Азәрбајҹанда јох иди. Бунун әксинә олараг, 80—90-чы илләрдә Азәрбајҹан маарифчиләринин көрүшләриндә рус маарифчилијинин В. И. Ленин тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилмиш икинҹи, «маарифи, өзүнүидарәни, азадлығы, Авропа һәјат формаларыны вә үмумијјәтлә, Русијанын һәр ҹәһәтдән авропалашмасыны гызғын мүдафиә етмәк» (6, 558) хүсусијјәти гүввәтли шәкилдә ифадә олунмушдур. Бу тәсадүфи һал дејилди. Чүнки Азәрбајҹанда феодализм мүнасибәтләри вә онун дајағы олан дин гүввәтли иди. Бундан башга, мүстәмләкә учгарларында јашајан «халглар һаггында чаризмин јеритдији сијасәт... онларын ичәрисиндә һәр ҹүр дөвләтчилик рүшејмләрини гырмаг, онларын мәдәнијјәтләрини бәрбад етмәк, дилләрини сыхышдырмаг, онлары ҹәһаләтдә сахламаг вә ән нәһајәт, онлары мүмкүн гәдәр руслашдырмаг сијасәти иди» (19, 618). Белә шәраитдә Азәрбајҹан маарифчиләринин фанатизмә, мәдәни керилијә гаршы чеврилмиш мүбаризәси долајы јолла халгы дини әсарәтдән, чаризмин зүлмүндән гуртармаг

ишинә хидмәт едирди. Маарифчилијин Ленин тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилмиш икинчи хүсусијјәти әслиндә бүтүн Шәрг өлкәләри үчүн характерик иди. «Мaариф» вә «маарифләнмәк» терминләри Азәрбајчан маарифчиләринин дилиндә Шәргдә маарифчилик мәфкурәсинин инкишафыны шүбһә алтына аланларын тәсәввүр етдикләри кими, садәчә олараг, «мәдәни јүксәлиш» (272, 13) мә'насында ишләнмирди. Онлар бу терминин имканларыны јалныз әлифба өјрәтмәк, мәктәб ачмаг, китаб тәртиб етмәклә мәһдудлашдырмырдылар. Бу онларын ифадәсиндә сон дәрәчә кениш мә'на кәсб едәрәк, мәктәб ачмагдан башлајыб мөвчуд чәмијјәти јенидән гурмаға гәдәр бүтүн мәсәләләри әһатә едирди.

С. Вәлибәјов маарифләнмәк уғрунда башланан мүбаризәнин мәгсәд вә вәзифәләрини шәрһ едәрәк јазырды: «Һәр бир дөвләтин вә халгын мадди вәзијјәти башлыча олараг халг һәјаты јүксәлишинин нәинки тәкчә дини, һәм дә игтисади мүнасибәтләринин бағлы олдуғу маарифдән асылыдыр. Маариф халгын мәишәтини вә рифаһыны јахшылашдырыр, онун истеһсалчылыг габилијјәтини кенишләндирир, халгда зәһмәти сәмәрәли етмәјә тәләбат јарадыр, мөвһуматдан азад едир, јерин тәбии сәнкинликләриндән ағыллы сурәтдә истифадә етмәји өјрәдир. Анчаг маарифләнмәк үчүн һәр шејдән әввәл халгы савадлы етмәк лазымдыр» (231, 15).

Бурадан көрүндүјү кими, халг арасында маарифи јајмаг маарифчилик һәрәкатынын инкишафында илкин мәрһәлә кими алынмыш, кениш күтләни елми биликләрлә силаһландырмаг, шүурларыны дини вә мөвһуми тәсәввүрләрин буховундан гуртарыб һәјат вә мәишәти, һәтта бүтөв чәмијјәти јенидән гурмаға сәфәрбәр етмәкдән ибарәт олмушдур.

С. М. Гәнизадәнин маарифчи гәһрәманы Шејдабәј исә маарифи, елми инсаны әһатә едән әтраф мүһитин сирләрини ајдынлашдыран, ону олдуғу кими дәрк едән васитә һесаб едирди. О, маарифи јајмаг, мәктәби тәблиғ етмәк уғрунда мүбаризәсинин мәгсәдини изаһ едәрәк јазыр: «Гаранлыгда кәзмәклә һеч нә көрүб-көстәрмәк олмаз... Ишыг кәтирмәлидир! Ишыг кәләндә зүлмәт өз-өзүндән мәһв олар вә онунла белә һәр шеј өз рәнкиндә көрүнәр» (63, 8). С. М. Гәнизадә башга бир јердә «үрф тирјәки инсанларын тәбиәтинә јерләшиб вичданларына сирајәт» етдикдән сонра бүтүн писликләрин көкүнүн кәсиләчәјинә, һәтта «ачиз мәзлумларын» «зорлу залымларын тәсәллутундән» гуртарачағына инам бәсләјирди.

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә Азәрбајчан маарифчилији рус вә Авропа маарифчилијинин бир сыра хүсусијјәтләрини, феодализмә гаршы мүбаризә, «дүшүнән зәканы мөвчуд һәр шејин јеканә өлчүсү» сајмаг, мөвчуд чәмијјәти ағла истинад етмәклә дәјишмәк, «тәбии һүгуг» тә'лимини, дин вә дөвләт гурулушу буховундан хилас олмуш инсан шәхсијјәтинин азадлығы вә тохунулмазлығы принсипини мүдафиә етмәк, инсан дүнјакөрүшүнүн вә әхлагынын формалашмасында мүһит вә шәраитин ролуну башлыча шәрт кими көтүрмәк вә маарифчи шаһ мәсәләләрини өзүндә бирләшдирмишдир.

Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, о, идеја сәвијјәси е'тибары илә нәинки рус вә Авропа маарифчилијиндән, һәтта өзүнүн тәшәккүл вә формалашма мәрһәләсиндән дә ашағы сәвијјәдә дурурду. Бу илләрдә «Азәрбајчан тарихи»ндә дејилдији кими, «М. Ф. Ахундов вә «Әкинчи» гәзетинин ингилаби маарифчилији, М. Ф. Ахундовун мүбариз атеизми мәһдуд маарифчиликлә әвәз олунду» (29, 374). Фәлсәфәдә деизм, мәфкурәдә либерализм, сијасәтдә ислаһатчылыг маарифчиләрин јени нәслинин сәчијјәви хүсусијјәтинә чеврилди.

Бу чәһәт М. Ф. Ахундов хәләфләринин сијаси көрүшләриндә, хүсусилә дөвләт гурулушу мәсәләләринә мүнасибәтдә габарыг сурәтдә нәзәрә чарпырды. Бир тәрәфдән Азәрбајчанын игтисади чәһәтдән керилији, 80—90-чы илләрдә сијаси иртичанын гүввәтләнмәси, дикәр тәрәфдән феодал-патриархал гајдаларын һәјат вә мәишәтдә дәрин көк салмасы, бунлары арадан галдырмаг үчүн мәдәни тәдбирләрин өн плана кечмәси әсрин сонунда «Азәрбајчан маарифчилијинин сијаси кәсәрини вә ингилаби пафосуну хејли күтләшдирмишдир» (87, 187).

Доғрудур, чаризмин империјанын әразисиндә јашајан кичик халглара мәнфи мүнасибәти, онларын азадлыг мејлләрини һәр васитә илә боғмасы, маариф органлары васитәсилә мәнфур руслашдырмаг сијасәтини һәјата кечирмәси вә с. маарифчиләрин нәзәриндән јајынмырды. Лакин маарифчи јазычылар һөкумәт, руһани вә гара чамаатдан ибарәт үчгат сензуранын тәзјиги алтында бунлара гаршы ачыг шәкилдә чыха билмир, мүнасибәтләрини долајы јолларла, бә'зән езопвари васитәләрлә ифадә едирдиләр. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кән-

динин әһвалатлары» силсиләсиндә чаризмин началник, глава, кәндхуда вә б. јерли нүмајәндәләринин ваһид чәбһәдә бирләшиб кәндлиләрә зүлм етмәләринин, Зејнәб вә Мәһәммәдһәсән әмиләрин јашадыглары ичтимаи мүһитдә ганунсузлуг үзүндән әзаб чәкмәләринин, С. М. Гәнизадәнин «Кәлинләр һәмајили» романында чаризмин символу кими верилән «салдатын» мүсәлманлара мәнфи мүнасибәтинин, онлары түфәнк гундағы илә вуруб, тәһгир кими «мухамедан» ифадәсини ишләтмәсинин, гатарда вә кәмидә асијалыларын авропалыларла бир јердә јол кетмәләринин гадаған олунмасынын вә башга һадисәләрин тәсвири фонунда верилмиш тәнгид мөвчуд ичтимаи гурулуша тушланмышды. Лакин нә Ч. Мәммәдгулузадә, нә дә С. М. Гәнизадә ичәрисиндә јашадыглары ичтимаи гурулушу дәјишмәк фикринә кәлиб чыхмышдылар. Онлар мәсәләнин әхлаги вә һүгуги тәрәфләрини өн плана чәкәрәк Русија вәтәндашларынын һүгугларынын ганунла мүдафиә олунмасы, ичтимаи бәрабәрлијин тә'мин едилмәси идејасыны ирәли сүрүрдүләр.

Бунлардан фәргли олараг, мөвчуд сијаси мәсәләләри мүзакирә објектинә чевирмәк үчүн Н. Нәриманов сәмәрәли үсуллар ахтарыб тапмышдыр. Бирбаша чар үсулидарәсини тәнгид едә билмәјән әдиб «Надир шаһ» тарихи фачиәсиндә, М. Ф. Ахундовун төвсијә етдији кими, һадисәни Шаһ Султан Һүсејн әсринә атмыш, XVIII әсрдә Иранда чәрәјан едән һадисәләрин фонунда халгын нәзәрини Русијадакы анaложи фактлара јөнәлтмишдир.

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә Азәрбајчандакы маарифчилик мәфкурәси капиталист инкишафынын драматик сәһнәсиндә халгы өлкәнин сијаси, ичтимаи вә игтисади һәјатына чәлб етмәк уғрунда мүбаризә илә бирләшди. Маарифчилик ичтимаи фикрин бүтүн саһәләрини әһатә етди, өзүнүн парлаг ифадәсини биринчи нөвбәдә публисистикада, бәдии әдәбијјатда тапды вә һәр икисинин инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрди. Бәдии әдәбијјатда маарифчилик мәфкурәси биринчи нөвбәдә маарифчи реализмин дөврүн әсас јарадычылыг методуна чеврилмәсиндә мүшаһидә олунду. Бу исә өз нөвбәсиндә әдәбијјаты халг һәјатына јахынлашдырды, М. Горкинин дедији кими, охучуну, ону әһатә едән доғма адамларынын мүһитинә, реал вә күндәлик мәсәләләрин аләминә кәтирди (240, 39).

Буржуа-капиталист чәмијјәтинин зиддијјәтли сәһнәләри, әсрин мүһүм сијаси-ичтимаи мәсәләләри, мүхтәлиф тәбәгәләрин мәишәти, реал һәјат әдәбијјатын тәсвир вә тәһлил објектинә чеврилди. Әдәбијјатын мөвзу даирәси кенишләнди, интеллектуал сәвијјәси јүксәлди; о, јени проблемләр вә жанрларла зәнкинләшди.

* * *

Азәрбајчан маарифчилији кими, биздә реализмин мәрһәләләри вә тиположи хүсусијјәтләри дә сон заманлара гәдәр мүстәгил тәдгигат објекти олмамышдыр. Ј. Гарајевин ифадәси илә десәк: «Азәрбајчан реализминин бүтүн тарихини «јекчинс бир реализм» тарихи кими гәбул етмәк» дикәр дөврләр кими, 80—90-чы илләрин реализмини дә «онун тәшәккүл мүрәккәблији илә, конкрет тарихи-ичтимаи, фәрди чизкиләр әлванлығы, тәмајүлләр, тенденсијалар зәнкинлији илә» (61, 8) өјрәнмәјә мане олмуш, «маарифчи реализм» термини әдәбијјатшүнаслығымызда вәтәндашлыг һүгугу газана билмәмишдир. Н. Вәлихановун «бә'зи әдәбијјатшүнасларымыз ...М. Ф. Ахундовун методуну маарифчи реализмин мүәјјән компонентләри бахымындан тәһлил етсәләр дә, ону тәнгиди реализм адландырмышлар» (57, 120) мүлаһизәсини тәрәддүд етмәдән XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә фәалијјәт көстәрән јазычылар һаггында тәдгигләрин чохуна аид етмәк олар. Һазырда елми әдәбијјатда јазычынын «дүнјакөрүшү илә методу арасында сүн'и сәдд чәкмәк» (Ј. Гарајев), мәфкурә һәрәкаты илә јарадычылыг методуну ејниләшдирмәк, ән нәһајәт, анахронизм һалларына раст кәлмәк олур. Бүтүн бунлары нәзәрә алан Ариф Һачыјев сәнәткарын јарадычылыг методуну онун мәфкурәсилә вәһдәтдә көтүрүб арашдырмағы зәрури һесаб едәрәк јазыр: «Бизим фикримизчә, әкәр М. Ф. Ахундов өзүнүн тарихи, сосиоложи вә фәлсәфи көрүшләриндә көркәмли маарифчи олмушса, онда маарифчи јазычы Ахундовун јарадычылыг методу да маарифчи реализм олмушдур» (236, 64). Демәк лазымдыр ки, бу тәкчә Азәрбајчана дејил, бүтүн совет Шәрги халгларынын әдәбијјатшүнаслығына хас олан гејри-елми тәһлил үсулудур (259, 104—105).

Сон заманлар М. Горки адына Дүнја Әдәбијјаты Институтунда маарифчилик дөврүнә, Бакыда «Совет Шәрги халгларынын әдәбијјатларында реализм» проблеминә

һәср олунмуш мүшавирәләр, «Филологическаја наука» журналында Н. Гулјајевин мәгаләси илә башланан мүзакирә Совет Шәрги халгларынын, о чүмләдән Азәрбајҹан әдәбијјатында реализмин мәрһәләләринин өјрәнилмәсинә вә тиположи тәдгигинә мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Бакы мүшавирәсиндә бә'зән көһнә мүлаһизәләри мүдафиә етмәк мејлләринин өзүнү көстәрмәсинә бахмајараг, алимләр сүбут едә билмишләр ки, XIX әсрин икинҹи јарысындан башлајараг, биринҹи рус ингилабынын астанасына гәдәр Шәрг, о чүмләдән Азәрбајҹан әдәбијјатынын әсас јарадычылыг методу маарифчи реализм олмушдур. Бу, XIX әсрин икинҹи јарысында она көрә мүмкүн олмушдур ки, «Шәргин мә'нәви мәдәнијјәти мәһз бу замандан өз дахили инкишаф ганунаујғунлуғунда јени бир истигамәтә гәрар верир» (61, 7), ҹәмијјәтин ичтимаи инкишаф сәвијјәси, маарифчилик мәфкурәси вә с. маарифчи реализмин јаранмасы үчүн зәмин јарадыр.

Һ. Вәзировун јарадычылығында натурализм (143, 98), С. М. Гәнизадәнин «Кәлинләр һәмајили» романында романтизм (137, 113), Ә. Һагвердијевин «Пәри ҹаду» пјесиндә символизм үнсүрләринә (127, 38) раст кәлсәк дә, әдәбијјатымызын бу мәрһәләси үчүн реализм әсас јарадычылыг методу олараг галмышдыр.

Азәрбајҹан әдәбијјатында маарифчи реализмин бир метод кими тәшәккүлүнә кәлдикдә демәк лазымдыр ки, ону тәкҹә XIX әсрин икинҹи јарысында ҹәрәјан едән һадисәләрлә әлагәләндириб мәһдудлашдырмаг доғру олмаз. Бу ишдә шифаһи халг јарадычылығында (98, 20), классик поезијада зәһмәткеш күтләнин һәјат вә мәишәтинин тәсвиринә һәср олунмуш сәһнәләрин, М. Фүзулинин «Шикајәтнамә», М. П. Вагифин «Көрмәдим» типли әсәрләриндән үзү бәри инкишаф едән, кечән әсрин биринҹи јарысында Г. Закир, Б. Шакир, М. Б. Надим вә б. симасында гүввәтләниб феодал ганунларына, динә, мөвһумата, әдаләтсиз ичтимаи гурулуша, чаризмин бүрократик идарә үсулуна гаршы чеврилән сатирик ҹәрәјанын да ролу олмушдур.

Капитализмин мејдана чыхардығы кәскин ичтимаи зиддијјәтләр, фәһлә тә'тилләри, кәндли үсјанларынын артмасы, гачагчылыг һәрәкатынын кенишләнмәси, бүтүн бунларла әлагәдар олараг милләтин синиф вә тәбәгәләрә бөлүнүб парчаланмасы просесинин сүр'әтләнмәси јазычыларын диггәтини типик шәраитдә конкрет, типик реал

мәсәләләрә јөнәлтмиш, бу исә өз нөвбәсиндә маарифчи реализмин ҹәрәјан вә јарадычылыг методу кими формалашыб мејдана чыхмасыны, 90-чы илләрдә јени кејфијјәтләр кәсб етмәсини шәртләндирди.

Маарифчи реализм, үмумијјәтлә, бу методун инкишафы тарихиндә хүсуси мәрһәлә тәшкил едир. Онун реализмин дикәр типләри илә мүштәрәк вә фәргләнән орижинал спесифик хүсусијјәтләри вә компонентләри вардыр. Бә'зи тәдгигатчылар, маарифчи реализмдән данышаркән онун спесифик ҹәһәтләрини мәһдудлашдырмаға, тиположи әлванлығыны азалтмаға мејл едирләр. Мәсәлән, татар вә үмумијјәтлә, совет түркдилли халгларынын әдәбијјатында маарифчи реализмин јаранмасы вә инкишафына даир санбаллы тәдгигатын мүәллифи И. З. Нуриллин бу методун башлыча хүсусијјәтини дидактизмдән ибарәт һесаб едир, буна көрә дә ону маарифчи реализм адландыраг јазыр: «Маарифчи јазычылара кәлдикдә онларын јарадычылыг методунун расионал характери онларын әтраф аләми гаврамаг габилијјәтиндән ирәли кәлир. Мүһүм ҹәһәт будур ки, онларын методу әсасән реалистикдир, нәсиһәтчилик реализмин принсипләринә зидд олса да, бу методун ајрылмаз кејфијјәтини тәшкил едир. Буна көрә дә о маарифчи реализмдир» (259, 45).

Ајдын һәгигәтдир ки, бу вә ја башга јарадычылыг методунун маһијјәтини ајры-ајры фәрди ҹәһәтләр мүәјјәнләшдирмир. Маарифчи реализм дидактик сәчијјәсинә көрә дејил, үмумијјәтлә, маарифчилик мәфкурәсинин рәнкарәнк компонентләринә әсасландығына көрә белә адланыр. Дидактизм исә маарифчиләрин ҹәмијјәтдә инсанын тәрбијә васитәсилә дәјишилә биләҹәји һаггында инамларындан ирәли кәлән бир ҹәһәт иди.

Мә'лум олдуғу кими, һәр һансы әдәби ҹәрәјанын, јахуд јарадычылыг методунун принсипләрини мүәјјәнләшдирәркән инсан вә онун ҹәмијјәтдә мөвгеји, онун конкрет тарихи шәраитә мүнасибәтинин баша дүшүлмәси вә тәсвир едилмәси башлыча ме'јар көтүрүлүр. Азәрбајҹанда маарифчи әдәбијјатын инкишафы вә маарифчи реализмин бир метод кими формалашмасы үчүн маарифчилик мәфкурәсинин ашағыдакы ҹәһәтләри әсас олмуш вә онун башлыча хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмишдир.

Биринҹи, франсыз вә рус маарифчиләри тәрәфиндән ирәли сүрүлән, фәлсәфи ҹәһәтдән әсасландырылан «тәбии һүгуг», «тәбии инсан» тә'лими Азәрбајҹан маарифчи-

ләринин дүнјакөрүшүнүн, о чүмләдән онларын естетик бахышларынын формалашмасында һәлледичи рол ојнамышдыр. Бу нәзәријјә онларын әлиндә шәхсијјәт азадлығы, сипки бәрабәрсизлик, инсанын чәмијјәтдә хошбәхтлији, дини тәсәввүрләрин буховундан гуртарыб сәрбәстлик әлдә етмәк уғрунда феодализмә гаршы мүбаризәдә истинад нөгтәси олмушдур. Азәрбајчан маарифчиләри франсыз маарифчиләри, биринчи нөвбәдә Ж. Ж. Руссо кими «тәбии ганунлар»ын мөвгејиндән чыхыш едәрәк, инсан вә онун чәмијјәтдә мөвгеји мәсәләсини һәлл етмәк истәјир, еј ни заманда буну реалист сәнәтин башлыча вәзифәси сајырдылар. Маарифчиләр «тәбии инсан» дедикдә ән әввәл инсанын антроположи мә'нада тәбии јашаја билмәк һүгугуну доғрулда билән кејфијјәтләрини, сүн'и дедикдә тәбии әсасы олмајан, чәмијјәтин инкишафынын мүәјјән мәрһәләсиндә јарадылмыш ганунлар тәрәфиндән эта олунмуш кејфијјәтләри нәзәрдә тутурдулар. Онлар бу фикирдә идиләр ки, инсан азад доғулдуғу һалда чәмијјәтдә илк «һәдијјә»си «зәнчир вә әзаб» (Ж. Ж. Руссо) олур. Одур ки, ушағын доғуларкән һычгырмасы да «јазылы ганунлар»а е'тиразын ифадәсидир.

Маарифчиләр ајры-ајры фәрдләрин ләјагәтини атабаба шөһрәти, әсил-нәсәб, рүтбә илә дејил, шәхси зәһмәтлә, чәмијјәтә, халга, вәтәнә хидмәтлә, мә'нәви зәнкинликлә, сағлам ағылла, инсани сифәтләрлә өлчүрдүләр. Н. Вәзиров «Әкинчи»дә дәрч етдирдији бир мәгаләдә Мирзә Меһдинин шаир Нөврәсә атасынын «памбыг атан» олдуғуну ејиб тутмасыны тәнгид едәрәк јазырды: *«Еј, Аға Мирзә Меһди... атанын памбыг атан олмағы оғлуна ејиб едәр? Бизим әјјамда ханзадәлик, бәјзадәлик ағыл вә елм иләдир»* (48, 394). (Курсив бизимдир — *Х. М.*). «Кәшкүл»дә «Бир шәхс» имзалы мүәллиф «Билмәмәк нә бөјүк бәладыр» силсилә мәгаләләриндә Азәрбајчан бәјләрини она көрә тәнгид едирди ки, онлар «хан», «аға» ләгәбләринә үмид бағлајыб, мүасир елми биликләрә јијәләнмирдиләр; «Бир шәхс» јазырды: «Бәјлик» вә «ағалыг» бүсат вә тәнтәнәсиндән онлара анчаг гуру бир «бәјлик» ләгәби галыр... Зира ад вә ләгәб һансы бир ач гарны дојурачагдыр» (46, 47).

З. Марағајп тарихи шәхсијјәтләрин бөјүклүјүнү вә гијмәтини онларын «вәтән вә милләт үчүн» хидмәтләри илә өлчүрдү. О, «Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј» романында Теһранын мәшг мејданында Нәсрәддин шаһын ат үстүндә һејкәлинин гојулмасыны она көрә писләјирди ки, о, «падшаһлығы заманында» вәтәнин абадлығы, милләтин рифаһы үчүн һеч бир фајдалы иш көрмәмишдир. (118, 214—218).

Франсыз вә рус маарифчилијиндә «тәбии һүгуг» вә «тәбии инсан» тә'лими ичтимаи гурулуша, тәһкимчилијә гаршы чевриләрәк сијаси характер дашымыш, Азәрбајчан маарифчилијиндә исә феодализмин идеоложи дајағы олан динә, мәзһәбчилијә гаршы мүбаризә силаһы олмушдур. Онлар дини инсан үчүн бухов адландырыр, шәхсијјәт азадлығыны тә'мин етмәк үчүн динә гаршы мүбаризәни зәрури һесаб едирдиләр.

Доғрудур, 80—90-чы илләр Азәрбајчан маарифчиләринин әксәријјәти бир сыра објектив вә субјектив сәбәбләр үзүндән нәинки атеизм мөвгејиндә дура билмир, әксинә, ону «тәрәггијә хидмәт едән амилләрдән бири һесаб едирдиләр» (182, 13). Буна бахмајараг, онлар бир маарифчи кими «тәбии һүгуг» тә'лиминин мөвгејиндән чыхыш едиб, дини зәканын мүһакимәсинә вердикдә, тәчрүбәдән кечирдикдә објектив нәтичәләрә кәлирдиләр: демәли, дин сосиал инкишафын мүәјјән мәрһәләсиндә јаранмыш, инсанын тәбии һүгугларыны әлиндән алмышдыр. Она көрә дә инсан фәалијјәти динә дејил, тәбии ганунларын һөкмүнә әсасланмалыдыр. Бу идеја Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона», С. М. Гәнизадәнин «Кәлиниләр һәмајили» романында конкрет шәкилдә гојулмушдур. Һәр ики әдиб белә һесаб едирди ки, инсанлар тәбии ганунлар гаршысында бәрабәр һүгуглу олмалы, үмуми мәнафејә хидмәт көстәрмәлидирләр.

Н. Нәриманов тәбии ганунлар мөвгејиндән чыхыш едәрәк ислам дининә мәнсуб азәрбајчанлы Баһадырла христиан Сонанын мәһәббәтини тамамилә ағлауј ғун һесаб едирди. Чүнки онларын һәр икиси «хилгәтдән» бәрабәр һүгуга малик олан инсандыр вә сонрадан јарадылмыш динләр, «учурум дәрәләр» онларын мәһәббәтинә мане ола билмәз. Әдиб динләри инсанларын тәбии һүгуглары гаршысында манеәјә чеврилдијинә көрә тәнгид едир вә онларын арадан көтүрүлмәси, үмуми мәһәббәтә әсасланан ваһид дин јарадылмасы идејасыны ирәли сүрүрдү. «Әчәба, нечә ола биләр ки, бизи «учурум дәрәләр» ајыра? Әчәба, бу учурум дәрәләри биз инсанлар дүзәлдибсә, онлары мәһв етмәк бизим ихтијарымызда дејилми? Нә үчүн мән мүсәлман, сиз христиан, гејриси јәһуди вә ја бүтпә-

рәст адлансынлар? **Нә үчүн бу инсанлар сонрадан дүзәлдилмиш дүрлү-дүрлү ганунлара ситајиш етсинләр... Тәбиими? Јох! Тәбии ганун һамы инсанлар үчүн бир кәрәкдир ола. Һамы инсанлар бир нөгтәјә кәрәкдир јериш етсинләр. Бу нөгтә һүрријјәт, мәһәббәт аләмидир. Сәбәб? Сәбәб ағлымызын нагислији. Биз әсил мәтләби әлдән бурахыб чүзи ганунлара ситајиш етмишик» (157, 198)**-(Курсив бизимдир — *Х. М.*).

С. М. Гәнизадә «Кәлинләр һәмајили» романында бу идејанын диапазонуну даһа да кенишләндирир, һәтта гадын азадлығы, гадын вә кишиләрин һүгуг бәрабәрлији мәсәләсини тәбиәт ганунларына әсасланмаг јолу илә һәлл етмәји тәклиф едирди. Шејдабәј кишиләрә мәхсус һүгугларын гадынлара вә әксинә верилмәсини «тәбиәтә намүвафиг һүгуг иддиасы» адландырырды.

Дин вә мәзһәб тәәссүбкешлијини тәнгид едән јазычы белә һесаб едирди ки, бунлар инсанлар арасында мүнасибәтләри тәнзим едән воситә ола билмәз. Чүнки инсанлыг тәбии сурәтдә мөвчуддур, әзәлидир, әбәдидир, дин исә сонрадан јаранмышдыр, сүн'идир. «Күман едирәм ки, **милләт вә ја мәзһәб ихтилафы һәркиз ухүввәтә мане ола билмәз,** чүнки ухүввәт үчүн әкәр бир шәрт вар исә, јәгин ки, һәммәзһәблик вә ја һәммилләтлик дејил, инсанијјәт вә ја һәгганијјәтдир. Зира ки, инсан вар икән милләт јох иди вә һәгганијјәт вар икән мәзһәб јох иди... Милләт вә ја мәзһәб тәәссүбү әкәр зати хәвсса, јә'ни инсанијјәт вә һәгганијјәтә гәләбә едәрсә јенә ахырда **зәфәр тәбиәт тәрәфиндән олса кәрәкдир»** (65, 65—66). (Курсив бизимдир. — *Х. М.*).

Азәрбајҹан маарифчиләри дөвләт гурулушу мәсәләләрини белә тәбии ганунларын мөвгејиндән һәлл етмәк истәјирдиләр. «Надир шаһ» әсәриндә Сәфәви сүлаләсиндән олан ики бачарыгсыз шаһдан сонра халг арасындан чыхыб, гүдрәт вә исте'дады илә шөһрәт газанмыш ади бир гулдурун һакимијјәт башына кәлмәсини тәсвир етмәклә Нәриманов дөвләт һаггында дини нәзәријјәләрин тәбии ганунларла әвәз олунмасы идејасыны ирәли сүрмүшдүр.

Бүтүн бунлардан мә'лум олур ки, маарифчиләрин тәбии инсан консепсијасы шәхсијјәт азадлығы мәсәләси илә сых сурәтдә бағлыдыр. Инсан онларын нәзәриндә физиоложи варлыг дејил, өз азадлығы уғрунда мүбаризә апаран вәтәндашдыр. Инсана бу чүр конкрет тарихи-ичтимаи бахыш реализмин инкишафы үчүн мөһкәм идеоложи-фәлсәфи зәмин јаратмышды.

Икинчиси, маарифчиләр ичтимаи мәсәләләрин һәллиндә идеалист мөвгедә дурурдулар. Лакин онларын бахышларында јеканә материалист бир чәһәт варды ки, о да маарифчиләрин инсаны ичтимаи мүһитин мәһсулу кими алыб тәсвир етмәләриндән ибарәтдир. Маарифчиләрә көрә, инсан анадан тәбии имканлары илә бәрабәр «тәмиз лөвһә» кими доғулур, онун дүшүнҹәсиндә кәнардан кәтирилмиш һеч бир шеј олмур. О тамамилә тәрбијәдән асылы олур. Инсанын характеринин, дүнјакөрүшүнүн формалашмасында ичтимаи мүһит һәлледичи рол ојнајыр. Шәхсијјәти конкрет тарихи-ичтимаи шәраитдә көтүрмәк, онун јахшы вә пис мә'нәви кејфијјәтләринә мүһитин мәһсулу кими бахмаг, үмумијјәтлә, реализмин, о ҹүмләдән маарифчи реализмин бир метод кими формалашмасында чох мүһүм шәртдир. Белә ки, тәбии һүгуг тә'лиминин мөвгејиндән чыхыш едиб бүтүн инсанларын бәрабәрлији идејасыны ирәли сүрән маарифчиләр, сәбәбини ајдынлашдыра билмәмәләринә бахмајараг, јашадыглары буржуа-капиталист ҹәмијјәтиндә кәскин зиддијјәтләрин, синфи фәргләрин олдуғуну көрүрдүләр. Бу исә мүһит вә шәраит һаггында онларда даһа конкрет тәсәввүр јарадырды. Бу ҹәһәт бир тәрәфдән јазычылара мүхтәлиф тәбәгәләрин һәјат вә мәишәтини бүтүн тәфәррүаты илә тәсвир етмәјә, дикәр тәрәфдән типик шәраитдә типик характерләр јаратмаға, беләликлә, бодии әсәрин тәсвир објектини даһа да конкретләшдирмәјә имкан верирди.

Н. Вәзировун «Ады вар, өзү јох», Н. Нәримановун «Дилин бәласы», Р. Әфәндијевин «Ган очағы», С. М. Гәнизадәнин «Мүәллимләр ифтихары», «Кәлинләр һәмајили» әсәрләриндә бу мәсәлә конкрет шәкилдә гојулуб һәлл едилмишдир.

Н. Вәзиров мүлкәдар Ҹәннәтәли ағанын («Ады вар, өзү јох»), Н. Нәриманов Шамдан бәјин («Дилин бәласы»), Р. Әфәндијев Кәримин («Ган очағы»), С. М. Гәнизадә Софја Михајловнанын вә гафгазлы мүсәлманларын мәнфи әхлаги кејфијјәтләрини мүһакимә едәркән әсас тәнгид атәшини онлары јетириб тәрбијә едән ичтимаи мүһитә — аиләјә гаршы чевирирдиләр. Чүнки мәнфи кејфијјәтләри онлар анадан доғуларкән өзләри илә кәтирмәмишдиләр, һәјатда газанмышдылар. Бу адамлары ислаһ етмәк үчүн биринчи нөвбәдә онларын мүһитини,

әхлаг нормаларыны, ичтимаи мүнасибәтләрини јахшылашдырмаг лазым иди. Маарифчиләрин идеал чәмијјәт, идеал инсан уғрунда мүбаризәләри дә бурадан ирәли кәлирди. Лакин онларын тәсәввүрүндә мүһит хејли маһдуд бир анлајыш иди. Мүһит дедикдә маарифчиләр биринчи нөвбәдә микрочәмијјәт олан аиләни нәзәрдә тутурдулар. Феодализм вә буржуа-капиталист аләминә мәхсус бүтүн кејфијјәтләр илк нөвбәдә аиләдә екс-сәда тапырды. Тәсадүфи дејилдир ки, 80—90-чы илләрдә маарифчиләрин јарадычылығында мүхтәлиф тәбәгәләрин аилә-мәишәт сәһнәләринин тәсвири әсас јер тутурду. Маарифчи јазычылар әсәрләриндә һансы проблеми гојмаларындан асылы олмајараг, ону аилә-мәишәт мәсәләләри илә әлагәләндириб һәлл едирдиләр. Маарифчиләрин мәишәт мәсәләләри даирәсиндә дә олса, инсан әхлагынын формалашмасында мүһитин һәлледичи ролуну јүксәк гијмәтләндирмәләри онларын дүнјакөрүшүнүн мүвәффәгијјәтли тәрәфи иди. Лакин онлар игтисади мәсәләләрин чәмијјәтин инкишафында һәрәкәтверичи амил олдуғуну, мөвчуд зиддијјәтләрин орадан башландығыны дәрк етмир вә әсәрләриндә көстәрмирдиләр.

Бу мәфкурәнин тәрәфдарлары мүшаһидә етдикләри зиддијјәтләрин көкүнү инсан шүурунда, идеоложи, әхлаги, һүгуги саһәләрдә ахтарырдылар. Тәкчә буну јада салмаг кифајәтдир ки, һаггында данышдығымыз дөврдә халгын игтисади һәјат шәраитини тәсвир објектинә чевирән бирчә әсәр белә јазылмамышдыр. Мәсәлән, јарадычылығында мүлкәдар һәјатына тез-тез мүрачиәт едән Ә. Һагвердијев «Дағылан тифаг» фачиәсиндә мүлкәдар маликанәләринин дағылмасы кими бир һадисәни капиталист истеһсал үсулунун тәзјиги алтында әски һәјат тәрзинин сарсылмасы илә дејил, бәјләрин әјјашлығы, исрафчылығы, әхлагсызлығы илә изаһ едирди. Н. Нәриманов «Надир шаһ» фачиәсиндә Надир шаһын һакимијјәт башына кәлмәсини өлкәнин игтисади һәјатынын зиддијјәтләриндән доған бир һал кими јох, онун хидмәтләрини гијмәтләндирә билмәјән шаһын әдаләтсиз һәрәкәтләринә гаршы јаранан е'тиразла, орду вә халг арасында газандығы һөрмәтлә изаһ едирди. Ч. Мәммәдгулузадә «Ешшәјин итмәклији» повести вә «Почт гутусу» һекајәсиндә кәндлиләрин дәһшәтли һәјат шәраитини тәсвир едәркән онларын дини-феодал әхлагы, һүгугсузлуг вә авамлыг үзүндән бу һала дүшдүкләри фикрини өн плана чәкирди. Маарифчи-

реалистләр белә һесаб едирдиләр ки, мөвчуд зиддијјәтләр, ејбәчәрликләр маарифсизлијин, мәдәни инкишаф сәвијјәси кифајәт гәдәр олмајан ганачагсыз адамларын әмәлләринин бәһрәсидир. Бүтүн бу фәналыглары фајдалы фикирләр тәблиғи јолу илә ислаһ едиб арадан көтүрмәк олар. Маарифчиләр ејни заманда инсанын хошбәхтлији вә бәдбәхтлијини онун шәхси кејфијјәтләринин мәһсулу сајыб, бүтүн мәс'улијјәти фәрдин өз үзәринә јыхырдылар. Бу чәһәт Нәримановун «Дилин бәласы» комедијасында јахшы ифадә олунмушдур. Драматург мәнфи гәһрәман Шамдан бәјин бүтүн бәдбәхтлијини онун мүһитин тә'сири алтында ејбәчәрләшмиш әхлагында көрүрдү. Шамдан бәј јаман дилинә, јалан данышдығына, чох вурдуғуна, доста хәјанәт етдијинә көрә нүфуздан дүшүб сарсылыр, интиһар едир. О да чох сәчијјәвидир ки, Н. Нәриманов әсәрини «Дилин бәласы» адландырмышдыр. О, мүгәддимәдә комедијанын әсас мәгсәдини мүәјјәнләшдирәрәк јазырды: «Һәнуз бу комедијанын әсил мәгсәди будур ки, шәхс кәрәк дилинин саһиби олуб, ону пис-пис сөзләрдән сахлады. Зира нечә ки, зиндәканлығымызда инсан чох вахт төврбәтөвр бәлалара кирифтар олур, анчаг дилинин сәбәбинә... Зира ки, дил вә хәјанәт шәхсдә нәһајәтдә пис сифәтләрдән биридир вә шәкк јохдур ки, бу сифәтләрин јијәси ахырда халгын нәзәриндән дүшүб зәлил олар вә ағлыны итириб һаман бәлаја кирифтар олар, нечә ки, Шамдан бәј» (89, 433).

Үчүнчү, инсан әхлагынын формалашмасына мүһитин тә'сири мәсәләсилә әлагәдар олараг маарифчи реализмин јени бир чәһәти дә үзә чыхды ки, о да әдәбијјатда милли кејфијјәтләрин тәсвиридир. Конкрет заманда вә мәканда башга милләтләрин әһатәсиндә јашајан инсан, сөз јох, ејни заманда фәрди хүсусијјәтләри илә онлардан сечилирди. Бир милләтин дикәр милләтдән фәргләнән чәһәти ајры-ајры фәрдләрин әгли наилијјәти дејил, бүтөв халгын һәјат тәчрүбәсинин, адәт-ән'әнәләринин, дүнјабахышынын, психоложи хүсусијјәтләринин ифадәси иди. Бүтүн бунлар милләтләрин спесифик хүсусијјәтләрини тәшкил едир, онлары бир-бириндән фәргләндирирди. Мүстәгил әразидә, ичтимаи мүһитдә конкрет һәјат фактына мүрачиәт едән маарифчиләр әсәрләриндә бу фәрди милли хүсусијјәтләрин тәсвиринә хүсуси фикир вердиләр. Она көрә дикәр јарадычылыг методларындан фәргли олараг, маарифчи-реалист әдәбијјатда, үмумиј-

јәтлә, инсандан дејил, фәрди милли кејфијјәтләрә малик вәтәндашдан сөһбәт кедирди.

Мараглыдыр ки, мәһз бу илләрдән е'тибарән «тарих сәһнәсиндә дин вә милләт мәфһумларыны бир-бириндән ајырмағы бачаран адамлар көрүнмәјә башлады» (97, 42). М. Шаһтахтлы «Мүсәлманларда мәктәб һәјаты» (279, 128), «Загафгазија мүсәлманларыны нечә адландырмалы» (280, 93) мәгаләләриндә, «Тифлис», «Шәрги-Рус» гәзетләринин нәшриндән өтрү али мәтбуат органларына јаздығы әризәләрдә (317, 316, 8) Загафгазијада јашајан түркдилли халгын әсл адыны мүәјјәнләшдирмәјә, онлары дини мәнсубијјәтинә дејил, етник тәркибинә көрә танытмаға чалышырды. О, «мүсәлман», «түрк», «татар» кими мүхтәлиф ифадәләр алтында танынмыш бу халгы «азәрбајчанлы» адландырмағы тәклиф едирди. Милләтин милли шүуруну ојатмаг мәгсәди Һ. Зәрдаби (90, 20) вә «Зија»нын бир әмәкдашы (187, 20) јени тәртиб едиләчәк дәрс вә оху китабларында бир сыра фајдалы мәтләбләрлә бәрабәр ушаглара милләтин адыны өјрәтмәји мәсләһәт көрүрдүләр.

Дин вә милләти бир-биринә гарышдыранларын јанлыш тәсәввүрләрини тәнгид едән «Кәшкүл» мәгаләләрдән бириндә Тифлис вағзалында бир әчнәби илә растлашан азәрбајчанлынын онун «сиз һансы милләтдәнсиниз?» суалына «мүсәлманам» чавабыны вермәси вә әчнәбинин дин вә милләтин ајры-ајры шејләр олдуғуну она баша салмасы тәсвир олунур (25). Башга бир мүкалимәдә «милләт» мәфһуму ики парчаја бөлүнмүш вәтәнин таленји илә әлагәләндирилирди. Бурада «һансы милләтдәнсән?» суалына азәрбајчанлы «бичанам» чавабыны верир вә сонра изаһ едир ки, Аразын о тәрәфинә «Азәр», бу тәрәфинә «бичан» дејилир. Мүсаһиб вәтәнин шимал һиссәсиндән олдуғуна көрә өзүнү «бичан» адландырыр (179). «Бичан» сөзү јалныз «Азәрбајчан» сөзүнүн икинчи һиссәси кими ишләнмәмишдир; мүәллиф буна еjни заманда рәмзи мә'на вермишдир. «Бичан» ифадәсилә о, милләтин ики һиссәјә бөлүнмәсинә, вәтәнин әрази бүтөвлүјүнүн, мүстәгиллијинин итмәсинә ишарә етмишдир. Бунлар артыг јенича формалашан милләтин ичтимаи, милли шүурунун јеткинләшмәси тәзаһүрү иди.

Капиталист инкишаф јолуна дүшән бүтүн халглар кими, азәрбајчанлыларда да кечмишини өјрәнмәк мәгсәдилә тарихә мараг јени шәкилдә гүввәтләнир. Ајры-ајры

ханлыгларын сијаси һәјатына, әһалинин етник тәркибинә вә өлкәнин тарихи инкишаф јолуна һәср олунмуш хроникаларын јазылмасы, кечмиш әдәби ирсин тәдгиги (С. Ә. Ширванинин, Һ. Х. Гарадағинин, М. Һ. Ганбовун, М. Мүчтәһидзадәнин тәзкирә, Ф. Көчәрлинин әдәбијјат тарихи јаратмаг тәшәббүсләри), шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринин топланыб дәрсликләрә салынмасы, китаб вә мәчмуә һалында нәшр олунмасы да Азәрбајчан халгынын фәрди милли хүсусијјәтләрини, психолокијасыны өјрәнмәк мәгсәдилә бағлы иди. «Тәрчүман» гәзетиндә «Азәрбајчанлы» имзасы илә мәгалә дәрч етдирән бир мүәллиф «милләтин вә гөвмүн фәһмү әфкарыны вә... көрүб кечирдијини заһир» (24) едән, «дилин ән хош вә хас сифәтләрини» көстәрән халг әдәбијјаты нүмунәләрини топламағы мәсләһәт көрүрдү. Мәнсуб олдуғу халгын дилини, әдәбијјатыны, үмумијјәтлә, тарихини билмәк зијалылығын башлыча кејфијјәти, вәтәндашлыг вә вәтәнпәрвәрлик әламәти кими гијмәтләндирилирди, «Кәшкүл» гәзети Москва университетини битирмиш тифлисли Ахундову, Одесса унверситетинин мә'зуну нахчыванлы Гәдимбәјову «әдәбијјат вә лисан мадәрзадларындан» хәбәрсиз олдугларына көрә тәнгид едир вә бу сәбәбдән долајы «онларын елм вә данишләриндән милләт вә әбнајимилләтин» фајда ала биләчәјинә үмид бәсләмирди (103).

Милли мәдәнијјәтә арха чевирән, ана дилини бәјәнмәјиб башга дилләрдә данышмағы үстүн тутанлар артыг бәдии әсәрләрин тәнгид һәдәфинә чеврилмишди. «Кәшкүл» гәзети «Бизим Тифлис мүсәлманлары» мәгаләсиндә «ата-баба» јадикарына е'тинасыз баханлар һаггында јазырды: «Бизим бу тәрәф мүсәлманларынын бир бөјүк нөгсаны да будур ки, ата-бабалары јазыб сөјләдији дилдә јазылан хејирли вә мүһүм бир мәтләби нә ешитмәк, нә охумаг вә нә дә көрмәк истәмәзләр. Онлар бир дәрәчә әчнәбиләшмишләр ки, әчнәби һүруфаты илә јазылмајан вә әчнәби сәдасы илә сөјләнмәјән кәлмә вә кәлам үчүн артыг онларын гәлб вә гулагларында јер галмамышдыр» (45). М. Сидгинин бир мә'рузәсиндә нитгини рус вә фарс ибарәләри илә, ана дилини әчнәби сөзләрлә долдуран зијалылар (141, 8) Нәримановун «Баһадыр вә Сона» романында, «түрк» (Азәрбајчан — *Х. М.*) дили нәдир ки, она көзәл вахтымы чүрүдәм» (157) дејән, «әфсәрә әрә кедиб «данс» еләмәк арзусу илә јашајаң бир азәрбајчанлы гызы, Мәһбус Дәрбәндинин бир мәгаләсиндә «фарсча

охумагла өзләрини тәрбијәли һесаб едәнләр» (70, 5), С. Вәлибәјовун «Түрк дили барәсиндә» мәгаләсиндә Азәрбајчан дилиндә «мә'рифәт вә камалы изһар етмәк олмаз» (54) дејәнләр тәнгид олунурду. Бүтүн бунлар Азәрбајчан маарифчи реализминин бир метод кими характерини мүәјјәнләшдирди вә онун конкрет спесифик чәһәтләрини үзә чыхарды.

* * *

Үмумдүнја ваһид моделинә малик маарифчи реализмин XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә Азәрбајчан әдәбијјатында һансы чәһәтләри ифадә олунмушдур? Үмумијјәтлә, бу методун реализмин дикәр типләриндән сечилән спесифик хүсусијјәтләри нәдән ибарәтдир?

Реализмин бүтүн типләри кими, Азәрбајчан маарифчи реализми дә дикәр јарадычылыг методларындан һәјатын башлыча ганунаујғунлугларыны үзә чыхармасы, онун мүһүм чәһәтләрини дүзкүн, тарихән конкрет шәраитдә тәсвир, чәмијјәтдә инсанын фәал мөвгејини тәсдиг етмәси, демократик мәзмуну вә идраки ролу вә әһәмијјәти илә фәргләнир. Орта әсрләрдән галма зәрәрли шүур вә дүшүнчә тәрзинә, феодализм институтларына гаршы фәал мүбаризә, мүсбәт идеал, дидактик ибрәтамизлик, кәләчәјә никбин бахыш, утилитаризм, тәблиғатчылыг функсијасы вә с. онун әсас тиположи әламәтләрини тәшкил едир.

Азәрбајчан әдәбијјатында маарифчи реализмин бир метод кими формалашмасы илә сәнәт хәјал аләминдән, норматив вә мүчәррәд тәсвир үсулларындан гуртарыб һәјата јахынлашыр, реал варлыг, буржуа-мүлкәдар чәмијјәтинин рәнкарәнк проблемләри онун башлыча тәһлил, мүхтәлиф тәбәгәләрин һәјаты тәсвир објектинә чеврилир. Беләликлә, бәдии әдәбијјатын әһатә вә тә'сир даирәси кенишләнир. Бу мәсәләдә маарифчи реалистләр тәнгиди реалистләрлә әсасән ејни мөвгедә дајанырдылар. Лакин тәнгиди реалистләрдән фәргли олараг, маарифчи реалистләр сосиал мәнафеләри ајдынлашдыраркән ағла, тәбии һүгуга, ичтимаи мүгавилә идејасына истинад едирдиләр.

Мә'лум олдуғу кими, Енкелсин «типик шәраитдә типик характерләр јаратмаг» тезиси реализмин бүтүн типләринин сәчијјәсини мүәјјәнләшдирән үмдә чәһәтдир. Сәнәткарын һәјатдан көтүрдүјү мөвзу, сүжет, идеја, образ вә с. типикләшдирилиб, типик шәраитдә тәсвир едилмәјинчә бәдии әсәрин реализми һаггында данышмаг олмаз (251, 170). Бу фикир тамамилә маарифчи реализмә дә аиддир. Лакин бүтүн јарадычылыг методлары кими, маарифчи реализмин дә өзүнәмәхсус типикләшдирмә принсипләри вар. Бунлар гејри-реалист әдәби чәрәјанлара мәхсус үсуллардан көклү сурәтдә фәргләндији кими, тәнгиди вә сосиалист реализминин принсипләри илә дә ејнијјәт тәшкил етмир. Белә ки, маарифчи реализмдә персонажлар типикләшдириләркән онларын фәрди хүсусијјәтләриндән даһа чох ичтимаи мәншәләринә мәхсус кејфијјәтләр үстүнлүк тәшкил едир. XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә реалист нәср вә драматуркијамызда мүлкәдар, тачир, руһани, зијалы, гадын вә с. сурәтләр бу јолла јарадылмышдыр. Н. Вәзировун Дәрвиш Һејдәрәли («Далдан атылан даш топуға дәјәр»), Ә. Коранинин Молла Һади («Гочалыгда јорғалыг»), Ә. Һагвердијевин Мирзә Һејдәр («Јејәрсән газ әтини, көрәрсән ләззәтини»), Н. Нәримановун Молла Гасым («Наданлыг»), Р. Әфәндијевин Молла Фәтәли («Ган очағы») сурәтләри бу бахымдан чох сәчијјәвидир. Бу сурәтләрин мүхтәлиф јарадычылыг амплуасына малик драматурглар тәрәфиндән јарадылмасына бахмајараг, онларын характериндә фырылдагчы руһаниләрә мәхсус үмуми чәһәтләрин тәсвири үстүнлүк тәшкил едир.

Маарифчи-реалистләрин әсәрләриндә мүсбәт вә мәнфи сурәтләрин типиклик дәрәчәсинә кәлдикдә, демәк олар, бурада таразлыг көзләнилмир. Бир гајда олараг, маарифчи әдәбијјатын мәнфи гәһрәманы һәмишә јашадығы заман, мәкан вә шәраит үчүн типик олур. Чүнки о, феодал, буржуа-мүлкәдар чәмијјәтинин јетирмәсидир. Мүһитин бүтүн ејибләри онун симасында тәчәссүм едир. Она көрә дә бунлар бәдии тә'сир е'тибары илә чанлы вә гүввәтли олурлар.

Лакин бә'зи әдәбијјатшүнаслар белә һесаб едирләр ки, маарифчиләр мүсбәт сурәтләрини јарадыркән Енкелсин мәшһур тезисинин икинчи тәрәфинә мүәјјән гәдәр риајәт етмирләр, јә'ни типик мүсбәт характер јарада билмирләр. Белә ки, бу јазычыларын маарифчи гәһрәманлары чох вахт дүшдүкләри вә фәалијјәт көстәрдикләри мүһит үчүн типик сурәтләр олмурлар. Онлар фәалијјәт көстәрдикләри мүһитдә тәк-тәк олур, ејни заманда әгидә вә бахышлары, үмуми инкишаф сәвијјәләри, тәблиғ

етдикләри идејаларын вәзни е'тибары илә әhатә олундуглары адамлардан јүксәкдә дururлар.

Доғрудан да, Фәхрәддин, Өмәр, Мәhәммәдаға, Шејдабәј, Фәрhад рүстәмбәјләр, hачыабдуллалар, гафгазлы мүсәлманлар, Һачысәмәдағалар аләминдә дә јалгыз идиләр, hәлә күтләви шәкил алмамышдылар. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, сәнәтдә типик олан тәкчә hәјатда чох вә кениш сурәтдә јајылан фактлардан ибарәт олмур. Дүнја тәнгиди вә сосиалист реализми, еләчә дә мүтәрәгги романтизм әдәбијјатынын тарихи тәчрүбәси сүбута јетирмишдир ки, сосиал тәрәггинин сүр'әти илә әлагәдар hәјатын ганунаујғун инкишафындан доған, hәләлик күтләвиләшмәјән, лакин инкишаф үчүн перспективи олан ичтимаи гүввәләр әдәбијјатда типик ола биләрләр. Н. Чернышевскинин «Нә етмәли?» романында Рахметов, М. Горкинин «Ана» романында Павел Власов сурәтләри буна мисалдыр.

Рус ингилабчы-демократларынын нәзәри ирсинә вә мүтәрәгги әдәбијјатын наилијјәтләринә истинад едән «Коммунист» журналы јазырды: «Аз јајылан јалныз онда типик ола биләр ки, о, hәјатын тәсадүфи hаллары илә дејил, ганунаујғунлуглары илә бағлы олсун» (247, 12—13). Мәсәләјә белә јанашдыгда ајдын олур ки, бу вәзијјәт маарифчи реализмин мәhдуд чәhәти дејил, әксинә, маарифчиләрин дүнјакөрүшүндән ирәли кәлән, идеал гәhрәман сурәти јаратмаг арзусундан доған мүсбәт бир чәhәт иди. Чүнки маарифчиләрин јашадыглары мүhит онларын арзуладыглары типик гәhрәман сурәтини јаратмаға кифајәт гәдәр материал вермирди. Лакин орта әсрләрин зәрәрли фикирләринә вә әхлаг нормаларына гаршы мүбаризә апаран маарифчиләр кәләчәјә никбин нәзәрләрлә бахыр, ағыл вә зәка сәлтәнәтинин гурулачағына инам бәсләјир, әсәрләриндә јаратдыглары мүсбәт сурәтләрин симасында кәләчәкдә hамынын аhәнкдар инкишафыны тә'мин едәчәк јени чәмијјәт үзвләринин характер нүмунәсини тәгдим едирдиләр. Бу, маарифчиләрин тарихи никбинлијинин ифадәси иди. Онлар hәмин сурәтләр васитәсилә заманәләрини габаглајырдылар.

Бир дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, рус вә Авропа маарифчиләриндән, еләчә дә М. Ф. Ахундовдан фәргли олараг, 80—90-чы илләрин Азәрбајчан маарифчиләри капитализмин бүтүн зиддијјәтләринин мејдана чыхдығы, мүхтәлиф мәфкурә чәрәјанларынын, хүсусилә пролетар

hәрәкатынын кенишләндији, милли hәрәкатларын ојандығы дөврдә фәалијјәт көстәрирдиләр. Онлар әсәрләриндә бу мүрәккәб дөврүн кәнч гәhрәманларынын сурәтини јаратмышдылар. Дикәр тәрәфдән онларын мүсбәт гәhрәманларынын әксәријјәти тәкчә милли мүhитин мәhсулу дејилди. Һәмин гәhрәманлар Азәрбајчанда доғулсалар да, дүнјакөрүшләри вә бахышларынын формалашмасында рус, Авропа мүhити вә ичтимаи фикри чидди рол ојнамышды. Онларын Азәрбајчанда керилијә, мөвhумата, наданлыға гаршы мүбаризәдә бајраг етдикләри идејаларын бир гисми кәнардан кәтирилмишди. Бу чәhәтләрә көрә маарифчиләрин мүсбәт гәhрәманлары јерли шәраитдә типик көрүнүрдү.

Икинчиси, маарифчи реализми бә'зи алимләр «дидактик реализм» адландырмаға тәшәббүс көстәрмишләр. Бу термин hәмин методун бүтүн чәhәтләрини әhатә етмәдијинә көрә әдәбијјатшүнаслыгда вәтәндашлыг hүгугу газана билмәмишдир (274, 70). Анчаг бурада hәгигәтин мүәјјән пајы вардыр. Чүнки дидактика бу методун башлыча хүсусијјәтләриндән бирини тәшкил едир. Доғрудур, дидактика, нәсиhәт, моизә, үмумијјәтлә, расионализм реализмин тәбиәтинә зиддир. Лакин бу мүлаhизәни hәр чүр дидактикаја аид етмәк олмаз. Мәсәләјә бу чәhәтдән јанашдыгда классик романтик поезијадакы нәсиhәтчиликлә маарифчи әдәбијјатдакы дидактизмин хүсусијјәтләрини фәргләндирмәк лазым кәлир. Шәрг ше'риндәки дидактика динә әсасланыр, маарифчи реалистләрин әсәрләриндәки дидактика дини етиканы јајмаг, садәчә инсан hәрәкәтләрини низама салмаг, әдәб нормаларыны өјрәтмәк ишинә хидмәт көстәрмир. Бу методун маарифчилик фәлсәфәсинин тәбиәтиндән доған өзүнәмәхсус етик вә естетик функсијалары вардыр. Бурадакы дидактизм маарифчилик фәлсәфәсинин баш мәсәләсиндән, бу мәфкурә тәрәфдарларынын инсан идракына, шәхсијјәтин чәмијјәтдә јенидән тәрбијә олунуб өзүндә јахшы кејфијјәтләр јарада биләчәји hаггында инамларындан ирәли кәлирди. Бу дидактика сатира илә паралел, ејни мөвгедән фәалијјәт көстәрирди. Феодал ганунларына гаршы мүбаризәдә сатиранын сарсытдығына, вуруб дағытдығына дидактика јени, ағлаујғун истигамәт верир. Бу мә'нада маарифчи әдәбијјатдакы дидактика тамамилә јени кејфијјәтә малик иди. Буна көрә дә А. Һачыјев М. Ф. Ахундовун нәсиhәтчилијә гаршы чыхдығы барәдә фикри дәгигләшди-

рәрәк јазыр: «Әкәр М. Ф. Ахундов нәсиһәтчилијә гаршы чыхса иди, шүбһәсиз маарифчи олмазды. Өз комедијаларыны јарадаркән о анчаг маарифчи мәгсәдләр изләмишдир» (235, 87).

Јухарыда гејд етдик ки, маарифчиләр идејаларын ролуну јүксәк гијмәтләндирир, дүнјанын рә'јләрлә идарә олундуғу фикрини гызғын сурәтдә мүдафиә едирдиләр. Бу тезис исә, Н. Степановун дедији кими, маарифчиләрин өз мүсбәт програмларыны нәсиһәт формасында, дидактик мүһакимәләрдә, әхлаги моизәләрдә ифадә етмәләринә сәбәб олурду (265, 73—74). Маарифчи реализми бунларсыз тәсәввүр етмәк олмаз. Маарифчиләрин инсанын чәмијјәтдә мөвгеји, вәтәндашлыг вәзифәси, ағыл вә тәбиәт ганунларына инамы мәһз бу кејфијјәтләрдә үзә чыхырды.

Бу дөврдә Азәрбајчан маарифчиләринин әсәрләриндә буржуа-капиталист чәмијјәтинин рәнкарәнк, зиддијјәтли сәһнәләринин тәсвир вә тәһлили, буржуа-феодал әхлаг нормаларынын тәнгиди әсас јер тутурду. Һансы мөвзуја мүрачиәт етмәләриндән асылы олмајараг јазычылар әсәрдә тәсвир етдикләри һадисәләрин, јүрүтдүкләри фикирләрин һамысындан дидактик нәтичәләр чыхарыр, гәһрәманларын һәрәкәтләрини онларын әхлаги кејфијјәтләри илә әлагәләндириб изаһ едирдиләр.

Әсәрләринин жанр хүсусијјәтиндән асылы олараг, Азәрбајчан маарифчиләринин јарадычылығында дидактика мүхтәлиф шәкилдә мејдана чыхырды. Мәсәлән, драматик әсәрләрдә јазычы һадисәләрин кедишинә мүдахилә етмәк имканындан мәһрум олдуғуна көрә, бу вәзифәни пјесдә фикирләринин рупоруна чевирдији мүсбәт гәһрәман васитәсилә, нәсрдә сәнәткарын тәсвир етдији һадисәләрә вердији изаһларда, һашијәләрдә, публисистик мүһакимәләрдә, лирик ше'рләрдә исә шаирин лирик гәһрәманынын, «мән»ин төвсијә, мүрачиәт вә рич'әтләриндә ифадә олунурду.

Үчүнчү, маарифчи реализм ачыг тенденсијаја малик јарадычылыг методудур. Бу онун һәјата, ичтимаи һадисәләрә фәал мүнасибәтиндән, охучуну бөјүк идеаллар уғрунда мүбаризәјә сәфәрбәр етмәк мәгсәдиндән ирәли кәлир. Маарифчиләр әсәрләриндә мүхтәлиф проблемләр галдырыб мүзакирәјә гојурдулар. Лакин онлар тәсвир етдикләри һадисәләрә биканә, пассив, битәрәф мүнасибәт бәсләмир, өз рәғбәт вә нифрәтләрини ачыг ифадә едирдиләр. Маарифчи реализм тәнгиди реализмдән елә бир дә бу мәсәләдә бир-бириндән фәргләнирди. Лакин елә баша дүшүлмәмәлидир ки, тәнгиди реалистләр тәсвир етдикләри һадисәләрә биканәдирләр. Әслиндә белә дејил. Тәнгиди реалист әдәбијјатда јазычынын мөвгеји кизли шәкилдә ифадә олунур. Тенденсија бурада әһвалатын кедишиндән доғур. Марксизм классикләри тәнгиди реалистләрин јолуну бәјәнмиш, ачыг тенденсијаны әсәрин бәдии санбалыны ашағы ендирән чәһәт кими гијмәтләндирмишләр. Ф. Енкелс бу фикирдә иди ки: «Тенденсија хүсусилә гејд едилмәли дејил, вәзијјәтдән вә һәрәкәтдән өзлүјүндә ирәли кәлмәлидир» (4, 416).

Вахтилә Флобер тәнгиди реализмин әсас хүсусијјәтләриндән бирини «һәјәчанландырмамаг, мүдахилә етмәмәк» (273, 181) шәклиндә ифадә етмишди. С. В. Турајев һаглы олараг јазыр ки: «Маарифчи садәчә мүдахилә етмирди, о епоханын мүгәддәс арзу вә истәкләринин апарычысы олан гәһрәманын сурәтини тәгдим едирди» (272, 21).

Ашағыда, III фәсилдә жанрлардан данышаркән көрәчәјимиз кими, ачыг тенденсија маарифчиләрин јарадычылығы үчүн о гәдәр сәчијјәви чәһәт иди ки, о һәтта онларын әсәрләринин сүжет-композисијасына тә'сир көстәрир, бүтүн бәдии васитәләр сәнәткарын башлыча идејасынын габарыг сурәтдә верилмәсинә көмәк едирди.

* * *

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә Азәрбајчан әдәбијјаты ики башлыча мәрһәләдә инкишаф етмишдир. Биринчи мәрһәлә 80-чи илләрдән башлајыб 90-чы илләрин әввәлләринә, Русијада пролетар һәрәкатынын үчүнчү мәрһәләсинин башланғычына, икинчи мәрһәлә 1905-чи ил ингилабынын астанасына гәдәр олан дөврү әһатә едир.

80-чи илләрдә милли әдәбијјатын инкишафы саһәсиндә чалышанлар тәһсили, әдәби зөвгләри вә мөвгеләри е'тибары илә мүхтәлиф идиләр. Бунлардан бир групу — Һ. Зәрдаби, М. Шаһтахтлы, Ә. Чаваншир, Е. Султанов, С. Ә. Ширвани, Н. Вәзиров, Ә. Корани, Иса Султан, М. Әлизадә вә башгалары јарадычылыг аләминә 70-чи илләрдә Загафгазијадакы рус дөври мәтбуатында вә «Әкинчи» гәзетиндә публисист мәгаләләр дәрч етдирмәклә кәлмишдиләр, әдәбијјат вә мәтбуатын әсас апарычы

гүввәләри бунлар иди. Икинчи груп вахтилә әдәби фәалијјәтинин мүһүм бир һиссәсини Фүзули вә Шәрг шаирләринин тә'сири илә гәзәл, гәсидә јазан, мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили вә шәриәт мүәллими ишләјән, үмумијјәтлә, маарифчилик идејаларына, мүасир дирчәлиш мәсәләләринә нисбәтән узагдан мараг көстәрәнләрдән ибарәт иди. Горидә М. Һ. Гаибов, Шамахыда Ҹ. Үнсизадә, Шушада Һ. Х. Гарадағи, Ордубадда М. Сидги, Ирәванда Мәшәди Исмајыл Бәзми, Мирзә Казым Мәтлә, Бакыда М. Һ. Гүдси, Мөһсүн Бадкубеји, Ләнкәранда М. И. Гасир вә башгалары дәјишән заманәнин тәләбләринә мувафиг олараг «елм тәһсил етмәјин фајдаларындан» (Һ. Зәрдаби) ше'р јазмаға башламышдылар. Бу сонунҹулардан да бә'зиләри поезија илә јанашы, публисистика саһәсиндә гәләмләрини сынајыр, һәр ики жанрда дәјәрли нүмунәләр јаратмаға наил олурдулар.

Бу илләрдә С. Үнсизадә, Ә. Ахундзадә, И. Сәдрәддинбәјов вә башгаларындан ибарәт үчүнҹү груп јазычылар да вар иди. Шәриәтә даир рисаләләр, ислам еһкамларына вә тарихинә даир дәрсликләр, мүтәрәгги фикирләрә гаршы мәгаләләр јазмагла мәшғул олан бу чалмалы вә гуршаглы гәләм әһли әсасән мүртәче, мүһафизәкар фикирләр јајмагла мәшғул иди.

Әдәби гүввәләр јалныз мүәјјән јарадычылыг јолу кечиб тәчрүбә газанмыш шаирләрдән вә публисистләрдән ибарәт дејилди. Бунларла јанашы, јарадычы гүввәләрин тәркиби тәдриҹән, ләнк дә олса, кимназија, семинарија, мүәллимләр институту битирмиш К. Қәнкәрли, С. Вәлибәјов, Ф. Көчәрли, Р. Әфәндијев, С. М. Гәнизадә, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ш. Мирзәјев кими зијалыларын һесабына артыб инкишаф едирди. Лакин бунлар һәлә илк аддымлар атыр вә чох тәбии ки, әдәби просесә күчлү тә'сир көстәрә билмирдиләр.

Маарифпәрвәр јазычыларын мүхтәлиф Азәрбајҹан шәһәрләриндә фәалијјәт көстәрмәләринә бахмајараг, 80-ҹи илләрдә әдәби гүввәләрин мәркәзи әсасән вахтилә А. Бакыханов, М. Ш. Вазеһ вә М. Ф. Ахундовун јашајыб-јаратдығы Тифлис иди. Бу, ән чох бирләшмә илә әлагәдар Тифлисин инзибати мәркәзә чеврилмәси, «Әкинчи»дән сонра ана дилиндә илк дөври мәтбуат органларынын бурада нәшр олунмасы вә бир сыра башга мәдәни тә'сисатларла әлагәдар иди.

В. И. Ленин «инкишаф едән капитализм дөврүндә» милли мәсәләдән данышаркән ики мејлин олдуғуну гејд едирди. «Биринчиси: милли һәјатын вә милли һәрәкатларын ојанмасы, һәр чүр милли зүлмә гаршы мүбаризә, милли дөвләтләрин јарадылмасы»ндан (15, 140—141) ибарәтдир. «Капитализмин үмумдүнја гануну» олан (15, 1141) бу хүсусијјәт Азәрбајҹанда XIX әсрин сон рүбүндә тәзаһүр етди. Доғрудур, бу илләрдә чар мүстәмләкәси олан Азәрбајҹанда «милли дөвләт» идејасы јох иди. Лакин чаризмин јерли халгларын һәјатында јаранан тәрәгги нишанәләрини боғдуғу бир заманда милләтин мә'нәви дирчәлишинә јардым едән бүтүн саһәләрдә ислаһатлар һәјата кечирмәк мејли хејли гүввәтли иди. Мәһз бунунла әлагәдар олараг, халг маарифи, милли мәтбуат, театр, китаб нәшри, бәдии әдәбијјат саһәсиндә бир ојанма мүшаһидә олунду. Бу мүхтәлиф мәсәләләр гаршылыглы сурәтдә бир-биринә тә'сир көстәрмәк јолу илә инкишаф етмәјә башлады. Бәдии әдәбијјатын инкишафына тә'сир көстәрән мәдәни васитәләр ичәрисиндә мәтбуат хүсуси әһәмијјәт кәсб едирди. 1879-ҹу илдә С. Үнсизадә «һеч бир тәрәфдән сәсинә сәс верән олмајан бир вахтда, бир хејли маја вә сәрмајә» (191) сәрф едиб «Зија» («Зијаји-Гафгазијјә») гәзетини, 1883-ҹү илдә онун ортанчыл гардашы Ҹ. Үнсизадә әввәл «Кәшкүл» журналыны, сонра «Кәшкүл» гәзетини тә'сис етмиш, ана дилиндә китаб нәшриндән өтрү заманәсинә көрә аз-чох мүкәммәл бир мәтбәә јаратмышды.

Азәрбајҹанда јени бир саһә олан милли мәтбуатын фәалијјәтиндә дә мәһдуд, зиддијјәтли ҹәһәтләр чох иди. Буна бахмајараг, бу гәзетләрин нәшри, Марксын ифадәсилә десәк, «ҹаван халг руһуну ојатды» (1, 166). Гыса мүддәтдә бунларын әтрафында мүхтәлиф мәсләкли зијалылар бирләшди, һәр ики редаксија әдәби-ичтимаи фикрин мүзакирә мәркәзинә чеврилди.

Доғрудур, «Зија» («Зијаји-Гафгазијјә») вә «Кәшкүл» редаксијалары әтрафында топлашанлар М. Ф. Ахундов тәрәфиндән әсасы гојулмуш нәср вә драматуркијанын инкишафында фајдалы вә әсаслы бир иш көрмәдиләр. Бунларын фәалијјәти даһа ағыр шәраитдә реалист әдәбијјатын, мүасир мәдәнијјәтин тәрәггиси илә әлагәдар бә'зи тәшкилати тәдбирләр һазырламагдан, ислаһатлар кечирилмәси лүзумундан јазмаг, гаршыда дуран ваҹиб мәсәләләри мүзакирә етмәк вә әдәбијјатын кәләҹәк јүксәлиши үчүн мүнбит шәраит јаратмагдан ибарәт олду.

Әдәби һәјаты чанландырмаг ишиндә «Кәшкүл» (1883—1891) гәзети даһа артыг рол ојнады. Ч. Үнсизадә Азәрбајчанын мүхтәлиф шәһәрләриндә фәалијјәт көстәрән јазычыларын јарадычылыг инкишафына көмәк көстәрмәјә, пәракәндә һалда олан әдәби гүввәләри гәзет әтрафында топламаға чалышды. Доғрудур, арабир «Кәшкүл» дә мәдәни һәјатда типик буржуа ислаһатларындан узаға кедә билмирди, онун сәһифәләриндә дә әдәби епигончулуға мејл мүшаһидә олунурду. Ч. Үнсизадә Мирзә Рәһим Фәнанын, Чәфәргулу аға Нәванын, Мүшфигин һеч бир ичтимаи әһәмијјәти олмајан гәзәлләрини дәрч едирди. Лакин М. Ф. Ахундов јарадычылығы, рус вә дүнја әдәбијјаты наилијјәтләринин тәблиғи бир журналист вә јазычы кими онун башлыча мәгсәди иди. Һеч тәсадүфи дејилдир ки, нашир өз органына «Кәшкүл» кими символик мә'на дашыјан бир ад вермиш, мүтәрәгги мәзмунлу әсәрләри топлајыб јајан органа чевирмишди. О, «Кәшкүл»үн мәрамнамәсиндә јазырды: «Тәб вә нәшринә рүсхәт алдығымыз ајлыг чәридә кәмали-тәвазө вә мәһчубијјәтлә «Кәшкүл» исмини алмышдыр. Бизим тәбраәти-әдәбијјә вә әтјати-мәдәнијјә чәм етмәјә мәхсус олан дәрвиш «Кәшкүли» елмдуст вә мaариф бәхш оланлар хидмәтиндән хүшәчин вә бәһрәјаб олмаг үмидилә һәр ан дамән сәһајифини ачыг тутмагдан һичаб етмәз» (124)*. Гәзетин програмында «әгвали-мүхтәлифә, адәт вә әхлагындан һәкимат; әмсал вә әгвал, ләтајиф-зәрајиф», «мүәллифати-чәдидә», «мәвахизә вә тәнгид вә тәгризә», «ше'р вә гәзәл, тәрчүмәли вә тәрчүмәсиз кәламимөвзун вә асари-мәнзум», «нәгл вә һекајә вә роман вә комедија вә асари-театро» вә с. (71) нәшри нәзәрдә тутулмушду. 1885-чи илдә «Кәшкүл» идарәханасындан» башлығы илә верилмиш бир е'ланда гәзетин әдәби истигамәти даһа позитив шәкилдә шәрһ олунмушду:

«Вәрәгпарәмиз, «Кәшкүл» исминдән анлашылдығы үзрә, мө'тәбәр ислам гәзетләриндән вә мүсәлман мүһәрририн вә асарындан хушәчинликдә вә чәм еләдијини мөһтачани-милләтә әрз вә ифа еләмәјә даима амадә олдуғундан узагда вә јавугда олан мүсәлман гәзетләриндән билүмум мүсәлман мүәллифин вә мүһәрририн өвраг вә асарындан мәхсуси көмәк вә мүавинәт көзләмәкдән хичләт етмир» (161).

Ч. Үнсизадә реалист әдәбијјатын инкишафы мәсәләсинә хүсуси диггәт јетирир, мүхтәлиф васитәләрлә сағлам мәзмунлу, муасир мүндәричәли китаблар јаратмаг ишинә јардым көстәрирди. О, милли әдәбијјатын јени јаранмыш нүмунәләринин гәзет васитәси илә јајылмасына әлверишли шәраит јаратмышды. 1887-чи илдә «Бир шәхс»ин «Ана дилимиз» мәгаләсиндә милли әдәбијјат саһәсиндә чалышан, лакин әсәрләринин нәшринә тәшәббүс көстәрмәјән Һ. Х. Гарадағидән килеј-күзары илә әлагәдар редаксијадан вердији гејддә о јазырды: «Хан Гарадағи илә мүарифәмиз олмаг шәрәфинә наил олмадығым һалда јенә бу гәдәрчә бизә мә'лумдур ки, мумиилејһ гәләмә алдығы асари-әфифләрини сандыглара атан ихвандан дејилдир. Зира бу нөв өврагын сандығы олса-олса јенә «Кәшкүл» олачагдыр. Амма «Кәшкүл»үмүз исә һәнуз белә фајдалы өврагдан хали галмышдыр» (47).

«Кәшкүл»үн реалист әдәбијјаты инкишаф етдирмәк јолларындан бири семинарија вә мүәллимләр институтунун шакирд вә мә'зунларыны јарадычылыға чәлб етмәкдән ибарәт иди. Она көрә дә кәнч әдәби гүввәләрдән С. Вәлибәјов, Ф. Көчәрли, Ш. Мирзәјев, С. М. Гәнизадә вә башгаларынын јени әсәрләр јаратмаг тәшәббүсү һәмишә редаксијаны севиндирирди. Онларын јарадычылыг фәалијјәти вахташыры «Кәшкүл» сәһифәләриндә ишыгландырылырды. Бунунла «Кәшкүл» бир тәрәфдән јени әдәбијјатын илк чүчәртиләри илә охучулары таныш етмәк мәгсәдини изләјирдисә, дикәр тәрәфдән чаван јазычылары бәдии јарадычылыға һәвәсләндирирди. 1889-чу илдә «Кәшкүл» семинаријанын дөрд мә'зунунун доғма әдәбијјат саһәсиндә хидмәтләринә хүсуси мәгалә һәср етмишди. Мүәллиф С. Вәлибәјов, Ф. Көчәрли, С. Зөһрабзадә вә Ш. Мирзәјевин илк гәләм тәчрүбәләрини алгышлајыр, бәдии јарадычылыг саһәсиндә хидмәтләрини тәгдир едир, нәшријјат имканынын мәһдудлуғу, сензура манеәләринин мөһкәмлији үзүндән онларын өз әсәрләрини кениш күтләнин малы едә билмәмәләринә тәәссүфләнирди. «Бизим дарүлмүәллим демәк олан... Гори мүәллим мәктәбиндә икмали-тәһсил едиб чыханлардан әлинә мүәллиф вә мүтәрчимлик гәләми көтүрәнләр инди биләзијад вә нөгсан дөрд киши олду ки, бу чәрјардан бири дә Гарабағда Зөһрабзадә иди ки, тә'лими-әтфал үчүн

* «Кәшкүл»үн шакирд дәфтәри һәчминдә 28 сәһифәдән ибарәт журнал һалында нәшр олунмуш илк нөмрәләри әлдә јохдур.

јаздығы китабын үзүнү она-буна әрз еләди, бәдһәјнә сәндуг вә мәһфузәсинә атды. Икинчиси дә Ирәванда Фирудинбәј иди ки, о да «Сократ вә Бократ» нам тәрчүмәсини сензор гәләми алтына гәдәр тәгдим еләјиб, савад нүсхәсинә бир нигаб гырмызы чәкдирди... Үчүнчүсү дә Шәриф бәјдир ки, тәрчүмәсини Тифлисдә мәтбәәјә гәдәр кәтирмәјә гәдәмкүзар олмушдур. Анчаг Горидәки Сәфәрәлибәј бу јолда гара нәр кими ирәлиләјиб бир тәрәфдән тәрчүмә, тә'лиф етдикләрини, о бири тәрәфиндән дәхи тәб' вә нәшр еләмәкдән јорулмајыр» (68).

Гәзет чаван јазычыларын гәләминдән чыхан һәр бир јахшы әсәри севинчлә гаршылајыб тәблиғ етдији кими, јарадычылыг зәһмәтинә гатлашмајан, шөһрәт хатиринә, јүнкүл јолла сәнәт аләминә кәлмәк истәјәнләрә гаршы да амансыз иди. Бу чәһәтдән редаксијанын Һашымбәј Вәзировун илк гәләм тәчрүбәләринә тәнгиди мүнасибәти тәрбијәви әһәмијјәтә малик иди. Сөз јох ки, Һашымбәј Вәзировун 90-чы илләрдә «Евләнмәк су ичмәк дејил», «Дөјмә гапымы, дөјәрләр гапыны», «Һыггылда, әзизим» кими оржинал әсәрләр јазмасына бу чүр хејирхаһ тәнгид вә төвсијәләрин бөјүк көмәји олмушдур (100).

«Кәшкүл»дәки бир сыра ишарәләрдән мә'лум олур ки, «кәшкүл»чүләр кәнч әдәби гүввәләрлә о гәдәр сых әлагә сахлајырмышлар, нәинки онларын мәтбәәјә, сензора көндәрилмиш әсәрләриндән, һәтта јарадычылыг лабораторијаларындан вахташыры хәбәр тутур, јазыларынын талеји илә марагланырмышлар. Нашир Шәрифбәј Мирзәјевин «Сәд пәнди-Лоғман» әсәрини тәрчүмә едиб Азәрбајчан вә рус дилләриндә нәшр етмәк истәдијини хәбәр верирди (68).

1889-чу илин 20 октјабрында Ирәвандан «Кәшкүл»ә көндәрилмиш бир мәктубда Ф. Көчәрлинин «лисани-мадәрзадыны тәвсиф нијјәти илә бә'зи асари-мүфид тә'лиф вә тәрчүмә» етдији, о чүмләдән «Јер илә көј», «Зәманә оғлу», «Тәзә вә көһнә мүсәлманлар» әсәри һаггында мә'лумат верилирди (101). 1890-чы илин јанварында, үмумијјәтлә, Ф. Көчәрлини тә'гиб етмәк, онун мүхтәлиф мәтбуат органларында дәрч етдији хәбәрләри «јалана» чыхармаға чәһд көстәрмәклә мәшғул олан Әмирзадә фамилијалы бириси редаксијаја мүрачиәт едиб, верилмиш мә'луматын сәһиһ олмадығыны «исбата» јетирмәк истәјирди (121). Ч. Үнсизадә Әмирзадәнин мәгаләсинә әлавә етдији гејдлә Ф. Көчәрлинин һәмин әсәрләрини шәхсән

көрдүјүнү, мүәллифин онлары нәшр етмәк нијјәтиндә олдуғуну билдирир вә «тәсадүф мане олмаса, јахынларда мүәллифин онлары нәшр едиб јајачағыны» хәбәр верирди (75).

«Кәшкүл» С. Вәлибәјовун «Гүдрәти-худа», Чернјаіевски илә бирликдә тәртиб етдији «Вәтән дили» (II һиссә) китабларынын мүвәффәгијјәтлә јајылмасы һаггында мә'лумат вермәклә бәрабәр, «саир асар вә тә'лифат дәхи тәб' вә нәшр едәчәјини» (68) дә билдирирди. Бакыдакы илк «рус-мүсәлман» мәктәбинин фәалијјәти һаггында мәгаләдә исә гәзет С. М. Гәнизадәнин «гәләм вә тәрчүмәсиндән милләтимизин аз фајда алмајачағындан» данышыр (38), Рәһимбәј Ахундовун «вүс'әт вә фүрсәт олурса, милләтдашлары уғрунда дәхи бир-ики әсәр бурахачағына» үмид бәсләјирди (168).

Классик јазычыларын әхлаги-тәрбијәви мәзмуна малик әсәрләринин нәшри вә тәблиғи саһәсиндә дә «Кәшкүл»үн мүһүм хидмәтләри олмушдур. Гәзетин биринчи нөмрәсиндә бәдии әдәбијјат нүмунәси кими А. Бакыхановун «Тәһзиби-әхлаг» әсәри дәрч едилмишди (227). Сонралар «Кәшкүл» М. Ф. Ахундовун өзү тәрәфиндән гәләмә алынмыш тәрчүмеји-һалыны (185), М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасынын бә'зи парчаларынын рус дилинә тәрчүмәсини (117) вермиш, Сејид Әзимин вәфаты мүнасибәтилә (186) әсәрләринин талеји һаггында хүсуси мәгалә илә чыхыш етмишди (32).

Јени гәләмә алынмыш бәдии әсәрләри халг арасында јајмаг, хүсусилә ушаг мүталиәсинә јардым етмәк мәгсәдилә гәзетдә «Мәктәби-«Кәшкүл» (122) рубрикасы ачылмышды. «Кәшкүл» мәтбәә-нәшријјатынын фәалијјәтиндә диггәти чәлб едән чәһәтләрдән бири китаб нәшри вә китаб тичарәти иди. Бу барәдә вердији е'ланларын бириндә редаксија јазырды: «Тәб вә нәшри фаидејиүмумијјәдән хали олмајан бөјүк вә кичик асар вә китаб вә рисалә «Кәшкүл» идарәхана вә мәтбәәси тәрәфиндән тәб олдугча, о бири тәрәфдән дә дәхи Тифлисдә мәзкур мәтбәәдә вә башга шәһрләрдәки вүкәласы инди дә сатылмагдадыр» (161).

Мәтбәә-нәшријјат Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты, классик вә мүасир шаирләрин әсәрләриндән алынмыш нүмунәләр, Крылов, Ушински, Толстојдан едилмиш тәрчүмәләр әсасында тәртиб олунмуш «Вәтән дили» дәрслијинин I—II һиссәләрини, Вәлибәјовун рус дилин-

дән тәбдил етдији «Гүдрәти-худа», Ә. Коранинин Лермонтовдан тәрчүмә етдији «Јел кәмиси», Ч. Үнсизадәнин әрәбчәдән нәср вә нәзмлә чевирдији «Әмсали-Лоғман» вә бир сыра луғәт вә дәрсликләри нәшр етмишдир.

* * *

80-чи илләрдә әдәбијјатын инкишафы үсули-чәдид һәрәкаты илә даһа артыг бағлы иди. Бу, әдәби просесин характери вә истигамәтинин мүәјјәнләшмәсиндә әһәмијјәтли рол ојнады. Даһа доғрусу, бәдии әдәбијјат халг маарифи илә бир мәчрада ирәлиләмәјә, өзүнүн башга вәзифәләрини јеринә јетирмәклә бәрабәр, онун тәләб вә еһтијачларыны да тә'мин етмәјә башлады. Бунунла әлагәдар илк дәфә ушаг мүталиәси мәсәләләри әдәби просесдә өн плана кечди. Узун заман Азәрбајчанда тә'лим-тәрбијә ишләринин фарс дилиндә апарылмасы, мүталиәнин орта әсрләрдән галма әрәб-фарс китаблары илә мәһдудлашмасы ана дилиндә ушаг әдәбијјатынын инкишафына мәнфи тә'сир көстәрмишди.

Әсрин сон рүбүндә халг маарифи дөврүн тәләбләринә мүвафиг јенидән гурулмаға башларкән педагог-јазычылар ушаг мүталиәси илә әлагәдар чидди манеәләрлә үзләширдиләр. Әсрин тәләбләринә, ушагларын зөвгүнә вә инкишаф сәвијјәләринә мүнасиб әдәби нүмунәләр тапмаг мүшкүл ишә чеврилмишди. «Мәчлис» вә Шамахы шәһәр мәктәбләриндә дәрс дејән вә күндәлик фәалијјәтиндә ушаг охусу илә әлагәдар чидди чәтинликләрлә гаршылашан С. Ә. Ширвани шакирдләрин мүталиәјә олан еһтијачыны тә'мин етмәк мәгсәдилә бир нечә дәрслик јаратмаға мәчбур олмушду. 1883-чү илин мајында тамамладығы «Тачүл-күтуб» мәчмуәсинин мүгәддимәсиндә шаир милли әдәбијјат хәзинәсиндә ушаг мүталиәси үчүн гида тапмаг мәгсәдилә ахтарышларынын нәтичәсиз галдығындан, мөвчуд китабларын «бир нөв ибарат вә ишарәти-гәлизә вә бу кунә кинајат вә истиарати-рәшигә» илә долу, «нәинки шакирдләр, бәлкә бир пара мүәллимләр дахи мә'насыны идрак вә истинбатдан ачиз» олдугларындан, халгын мүасир тәләбләринә чаваб верә билмәмәсиндән шикајәтләнирди.

С. Ә. Ширвани кими, 1888-чи илдә «Вәтән дили» (II һиссә) дәрслијини тәртиб вә нәшр етдирән А. О. Чернјајевски вә С. Вәлибәјов да ушаг мүталиәси үчүн мүасир мүндәричәли әсәр тапа билмәмиш, Һ. Х. Гарадағијә бир

сыра орижинал ше'рләр јаздырмыш, рус әдәбијјатындан нүмунәләр тәрчүмә етдирмишдиләр. Китабын мүгәддимәсиндә мүәллифләр јазырдылар: «Бу китабчада дәрч олунан ше'р вә нәзмә даир тәмсилатын чохусу заманә шаирләринин мөһтәрәми чәнаб Һәсәнәли аға Хан Гарадағскинин иншадыдыр вә тәмсилләр мәшһур Крылов басниләриндән тәрчүмәдир. Түрк (Азәрбајчан — *Х. М.*) дилиндә мүбтәдиләр гүввеји-мүдәррикә вә һафизәләринә мүвафиг тәмсилат вә әш'ар чох надирдир. Бу јолда ибтида рәғбәт вә хидмәт көстәрән анчаг, билдијимизә көрә, Гарадағски чәнабларыдыр... Сибјан мәктәбләри мүшарилејһин бу зәһмәтини нәзәрдә тутмалыдыр» (141, 3). А. О. Чернјајевскинин «Вәтән дили» (I һиссә) дәрслијинин једдинчи нәшри мүнасибәтилә мәгалә јазыб, орада милли әдәбијјат нүмунәләринә аз јер верилдијини, әсас мәтнләрин тәрчүмә әсәрләриндән ибарәт олдуғуну тәнгид едән Һәмзәтбәј Гәбулов Ширванскијә чаваб верән Ф. Көчәрли һәтта 1910-чу илдә милли әдәбијјат хәзинәсиндә ушаглара мәхсус нүмунәләрин аз олдуғуну гејд едирди (113, 111).

Белә ағыр шәраитдә Азәрбајчанда мaариф вә әдәбијјат мејданына кәләнләр классик әдәбијјат хәзинәсини арајыб-арашдырмалы, орадан мүасир тәрәггијә јардым едән нүмунә үзә чыхармалы, үмумијјәтлә, халгын еһтијачларыны тә'мин етмәк мәгсәдилә јазычылыг етмәли, дәрсликләр, мүталиә китаблары һазырламалы идиләр. Бу мә'нада 80-чи илләрдә башлајан мaариф вә мәктәб һәрәкаты реалист, демократик әдәбијјатын тәрәггисинә тәкан олду, онун дирчәлиши үчүн мүнбит шәраит јаратды. Милли әдәбијјаты инкишаф етдирмәк јоллары вә истигамәтләри мәтбуатда мәһз бу вахтдан мүзакирә едилмәјә башлады.

1880-чи илин 16 апрелиндә «Зија» гәзетинин редаксијасында мүхтәлиф мәсләкли зијалыларын иштиракы илә чағырылмыш бир јығынчаг ишкүзар мүзакирәләрин башланғычы олду. Бурада иштирак едәнләр белә һесаб едирдиләр ки, маариф саһәсиндә ислаһат үчүн мүвафиг васитәләр, о чүмләдән јени тә'лим китаблары олмалыдыр. «Чүнки милләли-мүтәчәдднин әлләриндә олан тә'лим... китабларынын кејфијјәтиндән хәбәрдар олан шәхсләр бизләри дүнјәви елмләрин чүмләсиндән мәһрум вә бинәсиб һесаб едирләр» (187). Дикәр бир иштиракчынын гејд етдији кими, «нә сибјан вә нә дә мүбтәди вә

мүнтәһиләр үчүн, нечә ки, гејриләриндә вардыр... һазырланмыш китабларымыз јохдур» (187).

Мүзакирәдә «мө'тәбәрани-вилајәтдән бу кунә ишләрин (јени дәрс китаблары јаздырмаг вә чап етдирмәк нәзәрдә тутулур. — *Х. М.*) пишрәфт вә тәрәггисинә талиб олан адамларын рәһбәрлији» алтында бир «әнчүмән» јаратмаг, Тифлисин «баш әнчүмән»индә сәрәнчамлар, халг охусу үчүн мүхтәлиф мәзмунлу китаблар һазырламаг вә онлары үзвләрдән топланан пул һесабына нәшр едиб јајмаг гәрара алынды. Белә китаблар халг вә ушаг мүталиәсиндә ислаһата наил олмагдан әлавә, милли әдәбијјатын муасир истигамәтдә инкишафына да көмәк көстәрмәли иди. Ишә илк нөвбәдә ушаг мүталиәсинә верилән тә'лим китабларынын тәртибиндән башламаг тәклиф олунур. Ушаг китабларынын «ушагларын һалына мүнасиб... әглинә мүвафиг» тәртиб олунмасы принсипи ирәли сүрүлүрдү. Мүзакирәдә ушаг мүталиәси үчүн ики истигамәтдә — елмин мүхтәлиф саһәләрини әһатә едән дәрсликләр вә мүстәгил оху китаблары тәртиб етмәк гәрара алынды. Сәид Үнсизадәнин рәһбәрлији алтында кечән бу мүзакирәдә бир сыра әһәмијјәтли әмәли тәклифләрин ирәли сүрүлмәсинә бахмајараг, күтләви мүталиә вә ушаг охусу үчүн китабларда дини мәсәләләрә хүсуси јер вермәк мәсләһәт көрүлмүшдү (187).

«Зија» редаксијасында јени әдәбијјат јаратмаг мәсәләси әтрафында башланан мүзакирә чох чәкмәдән даирәсини кенишләндирди. Һ. Зәрдаби, М. Шаһтахтлы, С. Вәлибәјов, М. Хәлилов әһәмијјәтли тәклифләр ирәли сүрдүләр. Һ. Зәрдаби «Зија» редаксијасына көндәрдији «Мәктуб»да јарадылмасы нәзәрдә тутулан китаблара јүксәк идеја-мәзмуна малик һекајәләр вә маһнылар дахил етмәји, бу јолла ушагларда вәтәнпәрвәрлик һиссләрини гүввәтләндирмәји, «вәтәндарлыгда гајым» олмағы өјрәтмәји мәсләһәт көрүрдү (90).

М. Шаһтахтлы мүталиәдән өтрү рус әдәбијјатынын мәфкурәви истигамәтинә мүвафиг китаблар јаратмаг мәсәләсинә үстүнлүк верирди, «Авропасајағы мәктәби сахламаг үчүн Авропа руһлу әдәбијјат јаратмаг лазымдыр» (280) принсипини рәһбәр тутан журналист онун башлыча вәзифәсини мүәјјәнләшдирәрәк јазырды: «Белә бир әдәбијјатын вәзифәси мүсәлманлары авропалы алим вә јазычыларын әсәрләри илә таныш етмәкдән, һабелә мүсәлманлара онларын әчдадларынын ирсиндә нәјин гәбул

олунмаға вә кәләчәкдә инкишаф етдирилмәјә лајиг олдуғуну көстәрмәк мәгсәдилә Шәргин әхлаг, адәт, е'тигад вә биликләрини елмин вә сағлам тәнгидин ишығында ишыгландырмагдан ибарәт олмалы, бунунла да артыг өз әсрини јашамыш вә зәрәрли шејләр халгын инамындан чыхарылмалыдыр» (280).

М. Шаһтахтлыја көрә, әдәбијјат саһәсиндә ишләрә илк нөвбәдә «халгын ағлы вә үрәји үчүн зәрәрли» (280) олан һәр шеји күтләнин өзү тәрәфиндән јарадылан, онун арзу вә истәкләринин, һәјат-мәишәтинин бәдии ин'икасы олан әсәрләрлә әвәз етмәк лазым кәлирди. Бу ишдә о, Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатынын ролуну хүсуси гијмәтләндирир, ел арасында кениш јајылмыш сајсыз-һесабсыз нағыллары, һекајәләри, рәвајәтләри, аталар сөзләрини, тапмачалары, афоризмләри топлајыб китаб һалында нәшр етмәји тәклиф едирди (280). Үмумијјәтлә, 80-чи илләрин әдәбијјат хадимләри бөјүклүјүндән, кичиклијиндән асылы олмајараг, бүтүн халгларын мәдәнијјәтиндә мүтәрәгги ҹәһәтләри алыб һәмвәтәнләринин мүталиәсинә вермәјә чалышмагла бәрабәр, шифаһи халг әдәбијјатынын топланмасыны, классик шаирләрин әсәрләринин мејдана чыхарылмасыны тә'хирәсалынмаз вәзифә һесаб едирдиләр. Чүнки бу әдәбијјат халгын чохәсрлик һәјат шәраитинин бәдии салнамәси иди. Бурада онун гәһрәман кечмиши, севинч вә кәдәри, мәһәббәт вә нифрәти, ширин вә ачы күнләри ифадә олунмушду. Бу бир тәрәфдән халга һәјат вә мәишәтинин ишыглы вә гаранлыг тәрәфләрини көрүб өзүнү тәкмилләшдирмәјә көмәк едирдисә, дикәр тәрәфдән сәнәти схоластик ҹәһәтләрдән хилас етмәк, әдәби дили кениш күтләнин дилинә даһа да јахынлашдырмаг, аталар сөзү вә мәсәлләрин лаконизмини, дастан вә нағылларын ширин тәһкијәсини, кәркин сүжетини, халг нәғмәләринин лиризмини вә тәбиилијини јазылы әдәбијјата кәтирмәк үчүн вачиб иди.

С. Вәлибәјов ушаг мүталиәсинә верилән гуру дидактизмдән ибарәт һекајәләрин әксинә олараг, мөвзусу ҹанлы һәјатдан көтүрүлмүш, кичик һәмвәтәнләри доғма халгын мәишәти, дүнјакөрүшү илә таныш едән әсәрләрә үстүнлүк верирди. О, Азәрбајҹан маарифи вә әдәбијјаты тарихиндә «јени дөвр» адландырдығы «Вәтән дили» (I һиссә) дәрслијини бу кејфијјәтләрә көрә тәгдир едирди (231).

Милли әдәбијјаты илләрлә давам едән вә еһкама чев-

рилән әдәби ән'әнәләрин буховундан гуртарыб, она реалист демократик истигамәт вермәк ишиндә маарифчи јазычылар дүнја халгларынын әдәби наилијјәтләринин тәблиғинә хүсуси әһәмијјәт верирдиләр.

Азәрбајчанлылар арасында ана дилиндә рус әдәбијјатыны, фәлсәфәсини, елм вә инчәсәнәтини јајыб тәблиғ етмәји милли мәдәнијјәтин тәрәггиси, халгын башга халгларла мә'нәви јахынлашмасы үчүн вачиб һесаб едән М. Шаһтахтлы бу ишдә зијалыларын вәзифәләриндән сөһбәт ачараг јазырды: «...бизә, мүсәлман зијалыларына јүбанмадан халгымыз арасында, ана дилимиздә рус әдәбијјаты, фәлсәфәси, елми вә инчәсәнәти нүмунәләрини јајмаг лазым кәлир. Бунунла биз өз халгымыза мүсәлман интибаһынын башланғычыны гојмаг имканы верәр вә Русијанын өз тәбәәләрилә мә'нәви јахынлашмасы ишинә хидмәт көстәрәрик» (281). О, «Мүсәлманларда мәктәб һәјаты», «Дүшүнчәләр вә фактлар», «Мүсәлман зијалыларынын вәзифәләри» башлығы алтында дәрч етдији силсилә мәгаләләриндә Азәрбајчанда рус әдәбијјатыны тәблиғ етмәјин нәзәри вә әмәли әһәмијјәти олан принсипиал мәсәләләриндән сөһбәт ачыр, конкрет јолларыны көстәрирди.

Маарифчи јазычылар милли әдәбијјатын кәләчәк инкишафыны тә'мин етмәк мәгсәдилә кәнч әдәби гүввәләрин формалашмасына, јетишиб тәрбијә олунмасына, фәалијјәтләринин мүасир истигамәт алмасына хүсуси әһәмијјәт верирдиләр. Бу ишә Загафгазијада јашајан габагчыл рус зијалылары да јахындан көмәк едирдиләр. 1879-чу илдә Гори мүәллимләр семинаријасы јанында Азәрбајчан шө'бәсинин ачылышы мүнасибәти илә чыхышында директор Д. Д. Семјонов кәләчәк мүәллимләрин гаршысында ана дилләрини дәриндән өјрәнмәк, ону даһа да зәнкинләшдирмәк, доғма әдәбијјата јени әсәрләр вермәк, бу јолла һәм Авропа мәдәнијјәтини јајмаг, һәм дә фәрди милли хүсусијјәтләрини танытмаг мәсәләсини гојурду: «Инкишаф един, дилинизи вә әдәбијјатынызы гәләминиздән чыхан јени, ән јахшы әсәрләрлә зәнкинләшдирин вә әмин олун ки, онлара һеч кәс тохунмајачаг. Милләт өз кечмишини, өзүнүн әхлаги симасыны фәрди хүсусијјәтләри илә јүксәлтмәлидир» (239).

Көркәмли педагог семинаријада бәдии јарадычылыг габилијјәти олан кәнчләрин исте'дадыны үзә чыхарыб инкишаф етдирмәјә хүсуси гајғы бәсләјирди. О, Р. Әфәндијевин «Ган очағы» пјесинә семинаристләрин ифасында тамаша етдикдән сонра она рус шаирләринин әсәрләрини тәрчүмә етмәји мәсләһәт көрмүшдү: «Сән рус шаирләрини түрк (Азәрбајчан — *Х. М.*) дилинә тәрчүмә ет вә јени мәктәб мејдана кәтирмәјә чалыш!» (287). Бу гајғынын сајәсиндә семинарија диварлары арасында бир јарадычылыг аб-һавасы јаранмышды. Һәрә имкан дахилиндә бу саһәдә чалышыб, гәләмилә халгына хидмәт етмәјә һазырлашырды.

Бу ишдә јахындан иштирак едән А. О. Чернјајевски азәрбајчанлы семинаристләрин гүввәсилә әдәби кечәләр кечирир, театр тамашалары һазырлајыр, бәдии јарадычылыгла мәшғул оланлара доғру истигамәт верирди. О, хүсусилә кәләчәк үсули-чәдид мәктәбләриндән өтрү материал һазырламаг мәгсәдилә семинаристләри ишә чәлб етмиш, онлара орижинал әсәрләр јаздырмыш, башга дилләрдән тәрчүмәләр етдирмиш, беләликлә, тәләбәләрини јарадычылыг дүнјасына кәтирмишдир. Р. Әфәндијев «...А. О. Чернјајевски һаггында мүхтәсәр тарихи мә'лумат» адлы хатирәсиндә јазырды: «Күрчү вә ермәни мәктәбләриндә о заман јени басылмыш китаблардан истифадә олунурду вә үсули-сөвти методу үзрә ана дилләриндә тә'лим вә тәдрис ишләри апарылырды. Буна тәглидән Чернјајевски «татарскоје отделеније»дә ачдығы нүмунә мәктәбиндә һәр чүр материаллар һазыр едиб, өзү дәрс кечмәјә шүру етди... Чернјајевски гүввәтли тәләбәләри кабинәсинә чағырарды вә онларын рә'ји илә иш көрәрди. Әләлхүсус мәни һәр вахт ишләдәрди. Крыловдан еләдијим тәрчүмәләрлә тәләбәләрә материал тә'јин едәр, тәтбигат дәрсләрини вердирәрди» (288).

Фәрһад Ағазадәнин вердији мә'лумата көрә, Ф. Көчәрли 1892-чи илдә нәшр етдирдији «Тә'лимати-Сократ» әсәрини семинаријада тәләбә икән дилимизә чевирмишди (294). «Вәтән дили»нин биринчи һиссәсинә салынмыш «Чичәк», «Бәнөвшә», «Диләнчи» ше'рләри билаваситә Чернјајевскинин көстәриши вә тәшвиги илә тәрчүмә едилмишди (294). Р. Әфәндијев 1934-чү илдә гәләмә алдығы автобиографијада «Ган очағы» пјесинин јаранма тарихи барәдә мә'лумат верәрәк јазырды: «Бир дәфә Чернјајевски мәнә тапшырды ки, мәсчид чүнбүндә олан мәктәби тәсвир ет, бахаг көрәк ки, орада дәрсләр нечә кедирди. Мән «Ган очағы» пјесиндә көстәрдијим моллахананы дүзүб гошдум, ојнадыг... Чернјајевскинин тәшви-

ги илә мәктәб сәһнәсини тәшкил едиб, түрк (Азәрбајчан — *X. M.*) аиләсинин тәрбијә вә тә'лимини көстәричи мүстәгил бир пјес һалына пјесими кәтирдим вә адыны «Ган очағы» гојдум» (287).

Мә'хәзләрдән мә'лум олур ки, М. Һ. Гаибов Р. Әфәндијевин «Ган очағы» пјесини шаир Аббас аға Назирә тәгдим етмиш, ше'рләрини «Зијаји-Гафгазијјә»дә нәшр етмәкдән өтрү тәшәббүс көстәрмишдир (67).

Бүтүн бунлардан мәгсәд «мaариф вә әдәбијјат алатымызы тәкмил вә тәртиб үчүн өз лисан вә јазымызы билән» јазычылар «јетириб тәрбијә етмәк» иди. Гори семинаријасында А. О. Черњајевски, Ә. Ахундзадә, М. Һ. Гаибов вә С. Вәлибәјовун ана дилинин тәдрисинә бөјүк зәһмәт сәрф етмәләри, ону нүмунәви шәкилдә гурмаға чалышмалары, Сәид Үнсизадәнин Александровски институтунда охујан азәрбајчанлы тәләбәләрә ана дили дәрси кечмәк барәдә директор гаршысында мәсәлә галдырмасы, сөз јох ки, ејни заманда тәләбәләри кәләчәкдә бәдии вә елми јарадычылыға һазырламаға көмәк иди. «Зијаји-Гафгазијјә» әмәкдашларындан бири дүз дејирди ки, «ермәни вә күрчүләрин бу һалдакы мәктәб китаблары илә гәдими, јә'ни бир он вә он беш сәнә әгдәм тә'лиф олунмуш китаблар бир дејил, бу күн онларын мәктәбиндә гәбул вә истe'мал олунан китаб вә рәсаил мүнтәзәм рус мәктәбләриндә көрүлән үсули-чәдид үзрә тәртиб вә тә'лиф олунмуш китаблардандыр. Шәкк јохдур ки, бу хидмәт мәзкур шакирдләрин гејрәти-гәләмијјә вә һиммәти-тәһриријјәсиндән нәш'әт етмишдир» (190).

* * *

80-чи илләр реалист әдәби жанрларын инкишафы бахымындан мәһсулдар олмамышдыр. Бу онилликдә әдәбијјат әсасән публисистика, бәдии тәрчүмә вә ушаг мүталиәсиндән өтрү гәләмә алынмыш мәнзум, ләтифәвари мәнсур һекајәләрдән, өјүд-нәсиһәтләрдән, гисмән дә сатирик ше'рләрдән ибарәтдир. Н. Вәзиров, Ә. Кораңи, Е. Султанов, Р. Әфәндијев, Ч. Мәммәдгулузадә драм вә нәср әсәрләри јазмаға тәшәббүс көстәрсәләр дә, бу әсәрләри бир сыра сәбәбләр үзүндән нәшр етдириб јаја билмәмишдиләр.

Бәдии тәсәррүфатын мүхтәлиф истигамәтләри арасында дирчәлиш нисбәтән ушаг әдәбијјаты саһәсиндә габарыг сурәтдә нәзәрә чарпырды. Тәрәггијә башлајан милли мәктәбләрин тә'лим вә оху китабларына еһтијачлары тә'мин етмәк арзусундан доғараг аз-чох мүтәрәгги мөвгедә дуран әдәби гүввәләр јарадычылыг фәалијјәтинин ағырлыг мәркәзини бу саһәјә көчүрүрдүләр.

Пир идим, тифл олду устадым,
Фејзи-һәгдән јетишди имдадым (211, 101).

С. Ә. Ширвани классик үслубда јазан шаирләрин јарадычылыг тәкамүлүнү јахшы ифадә етмишди. Ушаг әдәбијјаты јаратмаг бу илләрдә вәтәндашлыг борчуну јеринә јетирмәк васитәсинә чеврилди. С. Ә. Ширвани өмрүнүн сон он үч илини бу саһәјә сәрф етди. Өјүд, нәсиһәт, тәмсил, сатира, мәнзум вә мәнсур һекајәләрдән ибарәт «Рәбиул-әтфал» вә «Тачул-күтуб» мәчмуәләрини јаратды. Дөврүн әдәби гүввәләринин јахындан иштиракы сајәсиндә ики һиссәдән ибарәт «Вәтән дили» дәрслији нәшр олунду. Семинаријада охујаркән ана дилиндә ушаг әдәбијјаты јаратмаг һаггында дүшүнән Р. Әфәндијев педагожи фәалијјәтинин илк илләриндә тәрчүмә вә орижинал ше'рләр топлусу «Ушаг бағчасы» китабыны һазырлады. Орижинал ше'рләрдән, Шәрг вә Гәрб халгларынын әдәбијјатларындан едилән тәбдил вә тәрчүмәләрдән, халг әдәбијјаты сүжетләри әсасында јазылан һекајәләрдән ибарәт олан мәчмуәләрдә зәнкин ушаг әдәбијјаты нүмунәләри топланмышды. М. И. Гасир, Мирзә Қазым Мәтлә, Мирзә Қазым Бәзми кими шаирләр хырда лирик вә дидактик ше'рләр јазмагда давам едирдиләр.

Бу илләрдә маарифчи-реалист јазычылар ушаг, үмумијјәтлә, милли реалист әдәбијјаты инкишаф етдирмәк ишиндә бәдии тәрчүмәјә хүсуси әһәмијјәт верирдиләр. Лакин бир сыра објектив вә субјектив сәбәбләрдән долајы, кимдән нәји тәрчүмә етмәк мәсәләси әтрафында кәскин фикир мүхтәлифлији варды. Бу суала дүнјакөрүшүндән, тәһсил-тәрбијәсиндән, әдәби зөвгүндән асылы олараг јазычылар өзләринин нәзәри мүлаһизәләри, әмәли фәалијјәтләри илә рәнкарәнк чаваб верирдиләр.

С. Үнсизадә, Исми Сәдрәддинбәјов, Әбдүссәлам Ахундов кими ири рүтбәли руһанилардән ибарәт олан зијалылар муасир дөврдә маариф вә мәдәнијјәт саһәсиндә ислаһатлары о вахтадәк фарс вә әрәб дилләриндә охунан дини-мистик әдәбијјаты ана дилинә чевириб халгын мүталиәсинә вермәклә мәһдудлашдырмаг истәјирдиләр.

Ә. Ағајев башда олмагла дикәр бир груп Гәрб әдә-

биjјаты нүмунәләринин тәрчүмә олунуб тәблиғ едилмәсинә үстүнлүк верирдиләр.

«Шәргчиләр»дән вә «гәрбчиләр»дән фәргли олараг С. Ә. Ширвани, Ә. Чаваншир, М. Шаһтахтлы, А. О. Черняјевски, С. Вәлибәјов, Ч. Үнсизадә, Н. Нәриманов, С. М. Гәнизадә, Ф. Көчәрли, Р. Әфәндијев, Е. Султанов кими көркәмли јазычы, мүәллим вә журналистләр објектив мөвгедә дуруб азәрбајчанлылара Гәрб әдәбијјаты нүмунәләри илә јанашы, Шәрг мәдәнијјәти хәзинәсиндән дә фајдалы шејләр сечиб вермәји зәрури сајырдылар. Ч. Үнсизадә бу тезисин тәрәфдарларынын фикрини ифадә едәрәк јазырды: «Биздә «Әмсали-Логман мисилли һәкимата еһтијачмы јох? Јохса, лисан вә әдәбијјатымызда олан шејләри Лафонтен вә Крылов кими әфсанәнәвисләр әсәриндән охумағымызмы лазымдыр? Хејр, лисан вә әдәбијјатымызда онлары да алыб охујалым вә Лафонтен вә Крыловдан дәхи мәһрум галмајалым» (80).

Бу тезис һәмишә маарифчи-реалист јазычыларын тәрчүмәчилик фәалијјәтинин мәркәзиндә дурмуш, јарадычылыгларында әмәли сурәтдә өз ифадәсини тапмышдыр. Онлар Шәрг вә Гәрб әдәбијјатынын Азәрбајчанда тәблиғини әввәлдән ахыра гәдәр паралел шәкилдә давам етдирмишләр. Ч. Үнсизадә авропасентрист зијалыларын, хүсусилә Шәрги тәдгиг вә өјрәнмәклә мәшғул оланларын бу халгларын әдәби ирсинә мәнфи мүнасибәтини гејри-елми, гәрәзли һесаб едиб јислəјирди: «Бизим, јә'ни биз әһли-Шәргин мәшһур олан шаирләрини вә әдибләрини әһли-Гәрбдән Авропа гит'әсинин орта јерләриндә оланлары гәбул вә пәсәнд еләдикләрини көрүрүк. Амма бу тәрәфдәки авропалы ориенталистләр (әлсинеји-Шәргијјәјә ариф оланлар) билмирик, нәдәнсә, онлар барәсиндә башга бир фикирдәдирләр: «Шәрг нәдир ки, шаирләри вә әдибләри нә ола» (216) сөзләри илә бизим әдәбијјатымыза додаг бүзүрләр вә «әдәбијјати-Шәргијјә әхлага хәләл верән бир парча шәргиләрдән ибарәтдир» дејирләр» (216).

Белә елми објектив мүнасибәтин нәтичәси иди ки, бу илләрдә рус вә Гәрб әдәбијјатындан Крылов, Пушкин, Лермонтов, Туркенев, Толстој, Шиллер, Монтопиани, Виктор Һүго вә б. әсәрләри илә јанашы, Шәрг әдәбијјатындан «Әмсали-Логман» (80), «Шејбанинамә» (209) кими мәшһур әдәби нүмунәләр, Сә'ди, Зәкани, Чавчавадзе, Ағајанс, Патиканјан кими шаирләрин әсәрләри тәбдил вә тәрчүмә едилди.

Публисистика әдәби һәрәкатда апарычы рола малик олуб, ичтимаи фикрин башлыча ифадә васитәсинә чеврилмишди. Өзү дә бу тәкчә Азәрбајчана аид бир просес дејилди. Бүтүн халгларын маарифчи әдәбијјаты јаранаркән публисистиканын инкишафы ганунаујғун һал олмушдур. Әдәбијјатшүнаслар тәсдиг едирләр ки, бир гајда олараг, һәмишә «јени типли әдәбијјатын формалашмасы публисистиканын инкишафындан башлајыр» (253). Адәтән публисистиканы әдәби просесин «артиллеријасы» адландырырлар. Бөјүк ичтимаи проблемләри мүзакирәјә гојмаг, маарифчилик һәрәкатынын гаршысында дуран вәзифәләри ајдынлашдырмаг, милли мәдәнијјәтин мүхтәлиф саһәләринин тәрәгги јолларыны көстәрмәк чох вахт бу жанрын өһдәсинә дүшүр. Мәһз бу тәләбләрдән ирәли кәләрәк 80-чи илләрдә әдәби-ичтимаи мөвгејиндән вә зөвгүндән, әгидә вә бахышларындан асылы олмајараг, демәк олар, бүтүн әдәби гүввәләр публисистика саһәсиндә гәләм ишләдирдиләр. Бунлардан бир групу Һ. Зәрдаби, М. Шаһтахтлы, Ә. Чаваншир, Е. Султанов, Ә. Вәзиров, Т. Бајрамәлибәјов, И. С. Шаһтахтлы вә башгалары публисистик фәалијјәтә рус дөври мәтбуатында башламыш, «Кавказ», «Карс», «Новоје обозренија», «Каспи», «Аргонавт» гәзетләриндә күлли мигдарда мәгалә нәшр етдирмишдиләр, дикәр груп — С. Ә. Ширвани, Н. Вәзиров, М. Дәрбәнди, Ә. Корани, М. Әлизадә, Сәид вә Чәлал Үнсизадәләр, С. Вәлибәјов, Ф. Көчәрли, Ә. Ахундзадә, И. Сәдрәддинбәјов вә б. милли дөври мәтбуатда («Әкинчи», «Зија» («Зијаји-Гафгазијјә»), «Кәшкүл») ишләмәјә башламышдылар.

Публиситика өлкәнин мүхтәлиф јерләриндә јашајан әһалинин һәјат шәраитини, игтисади, мәдәни-маариф саһәсиндәки вәзијјәти, орта әср керилијини, дини мөвһуматын зәрәрини вә с. мәсәләләри әкс етдирир, јени замана да башлыча мәсәләләри кениш мүзакирә објектинә чевирир, реалист әдәбијјатын јүксәлиш јоллары һаггында мүхтәлиф, һәтта бир-биринә зидд фикирләр ирәли сүрүрдү. Бу бахымдан Һ. Зәрдабинин Көјчај гәзасындан, С. Ә. Ширванинин Шамахыдан, Ә. Чаванширин Гарабағдан, М. Дәрбәндинин Дәрбәнддән, Ф. Көчәрлинин Ирәвандан, Т. Бајрамәлибәјовун Ләнкәрандан, М. Хәлиловун Нахчывандан көндәрдији мүхбир мәктублары, М. Шаһ-

тахтлынын, С. Вәлибәјовун, Е. Султановун, «Бир шәхс»ин, «Зејд»ин мәгаләләри чох әһәмијјәтли иди.

Кәндли һәјаты, бәј-мүлкәдар мүнасибәтләри, инзибати гајдалар публисистләри мәшғул едән башлыча мәсәләләрдән иди. Һ. Зәрдабинин «Каспи», «Новоје обозренијe», «Кавказ», М. Дәрбәндинин «Зија» («Зијаји-Гафгазијјә») гәзетләриндә дәрҹ етдирдији мүхбир мәктубларында, намә'лум бир журналистин «Кәшкүл»дәки «Бизим ач-јалавачлар» мәгаләсиндә Азәрбајҹан кәндлисинин мәшәггәтли һәјатындан реал сәһнәләр тәсвир едилир, һөкумәт мә'мурлары, руһаниләр тәрәфиндән истисмар олмалары, гачаг-гулдур тәрәфиндән сојулмалары, мәһкәмә гапыларында сүрүнмәләри һаггында тә'сирли, һәјәчанлы дилли данышылырды. Бу бахымдан Һ. Зәрдабинин силсилә мүхбир мәктублары хүсуси мараг доғурур. Там он алты ил кәнддә јашајан вә кәндли һәјаты үзәриндә ардычыл мүшаһидә апарыб, ону дәриндән өјрәнән журналист, мәгаләләриндә зәрури проблемләр галдырараг иҹтимаијјәтин вә һаким даирәләрин диггәтини Азәрбајҹан һәјатынын һәллини көзләјән мүһүм сосиал-игтисади вә мәдәни јараларына ҹәлб едир. Кәндли тәсәррүфатынын гачаг-гулдур тәрәфиндән дағыдылмасы, полис тәрәфиндән һимајә едилмәмәси, бир сыра објектив вә субјектив сәбәбләрлә әлагәдар ҹинајәтләрин артмасы, мәһкәмә бүрократизминин гүввәтләнмәси, халгын дин хадимләри, хүсусилә шејхләр тәрәфиндән сојулмасы, бәјләр тәрәфиндән истисмар едилмәси, маарифсизлик вә мәктәбсизлик үзүндән әһалинин мәишәтинин мүасир гајдалара ујғунлашдыра билмәмәси, һәким, дава-дәрман јохлуғу нәтиҹәсиндә әлачсыз өләнләрин күндән-күнә артмасы вә с. Һ. Зәрдаби мәгаләләринин әсас тәнгид објекти иди. Лакин бүтүн маарифчиләрдә олдуғу кими, Һ. Зәрдаби дә кәндли һәјатынын игтисади мәсәләләринин тәһлили илә лазымынча мәшғул олмурду. О, кәндлијә һүгуг вә гајғы тәләб едирди. Бөјүк алим вә журналист бу фикирдә иди ки, өлкәдә мөһкәм инзибати гајдалар гојулса, чәјирткә илә мүбаризә апарылса, гачаг-гулдур һүҹумлары арадан көтүрүлсә, мәһкәмәләрдә низам-интизам јарадылса кәндлиләрин вәзијјәти өз-өзүнә јахшылашаҹаг. Ашағыдакы сөзләр бир маарифчи кими, Һ. Зәрдаби фәалијјәти үчүн чох сәҹијјәвидир: «Мә'лумдур ки, јерли әһали арасында наданлыг сон һәддә чатмышдыр, наданлығын нәтиҹәсиндә дә ганунсузлуг вә өзбашыналыг тәнтәнәдәдир» (244, 49).

«Бизим ач-јалавачлар» мәгаләсиндә кәндли һәјатынын башга бир сәһнәси, кәндлиләр арасында ҹинајәткарларын артмасы тәсвир олунурду. Газах кәндләриндә күтләви гырғынларын баш вермәси, хүсусилә чобанларын адам өлдүрүб гачаг дүшмәси һаггында мә'лумат верән мүәллиф бунун халг үчүн ағыр нәтиҹәләриндән бәһс едирди. Өлкәдә гачагчылығын иҹтимаи-игтисади сәбәбләрини көстәрә билмәјән мүәллиф бу ишдә гачагларла бирликдә руһаниләри тәгсирләндирирди. О белә һесаб едирди ки, кәндли интигамчылар аллаһын кәламындан хәбәрсиз олдугларына көрә гатилә чеврилирләр. «Бизим авам, гара адам вә тәрәкәмә вә кәндли вә ајағы чарыглы адлары илә чағырдығымыз чүтчү вә әкинчи вә рәнҹбәр вә малдар вә бағчы мүсәлман гардашларымызын әһвалы бир дәфә нәзәрә алынырса, јазыг олдуглары көрүнүр. Мәмләкәтин ән зәһмәткеш вә рәнҹбәр вә малдары олан бу јазыглар чох-чохдан аллаһ вә пејғәмбәр сөзү ешитмәдикләриндән нәүзбиллаһ худа вә рәсулу унудублар» (44).

«Билмәмәк нә бөјүк бәладыр» вә онун давамы кими верилән «Бәјләримизин кәләҹәк һалы» мәгаләләри мөвзусу јени әсрин тәләбләриндән хәбәрсиз, аваралыға гуршаныб позғун мәишәт тәрзи кечирән, тәбәәси олдуглары дөвләтин дилини, инзибати гајдаларыны, һөкумәтин вәтәндашлардан өтрү мүәјјәнләшдирдији ганунлары билмәмәк үзүндән диванханалара дүшән, бүтүн бунларын нәтиҹәсиндә сојулуб мүфлисләшән Азәрбајҹан бәјләринин һәјатындан алынмышдыр.

Узун илләр апарылан мүшаһидәләр әсасында јазылан бу силсиләдә «Бир шәхс» мүлкәдар маликанәләринин дағылмасы, «ата-бабаларын» уғрунда ҹан гојуб ган төкдүкләри торпагларын әлләриндән чыхмасынын сәбәбләри һаггында дүшүнүр, онлары арашдырмаға сә'ј едир. Мүәллиф бу вәзијјәтин чохлу илләтини тапыб үзә чыхарыр.

Лакин һамысынын үмуми бир бәладан доғдуғуну көстәрир. Бу да «бөјүк билмәмәк» дәрдидир. О, сәмими бир тәрздә әсрин һушјар адамларыны буну дәф етмәјә чағырараг јазыр: «Севкили охујанларым, букүнкү «Билмәмәк нә бөјүк бәладыр» сөзләри әлбәттә, јаздығым дәрдимиз керчәкдән кичик бир дәрд дејилдир. Бу дәрдимизи јазмаг вә сөјләмәк вә ахырда буна бир әлач пејда еләмәк биздән

гејрәт вә hиммәт вә дәјанәт вә hәмијјәти олан чүмлә әхвани-динә фәрздир» (46).

Азәрбајчан бәјләри нәји билмирдиләр? «Бир шәхс»ин фикринчә, онлар башлыча олараг вәтәндашы олдуглары дөвләтин дили — рус дилини, ханлыгларын дәрәбәјлик идарә үсулундан сонра өлкәдә тәтбиг едилән јуридик ганунлары, зиндәканлыг үчүн зәрури олан мүасир елми билекләри вә сағлам мәишәт нормаларыны. Бу гәбилдән олан мәсәләләри билмәмәк онлары күнаhсыз мүгәссирләрә чевириб, олмазын әзаб-әзијјәтә дүчар едир. «Бир шәхс» бу вәзијјәти нәзәрдә тутараг дәрин бир тәәссүфлә јазырды: «Биздән чохлары вардыр ки, бир даваја әсла гарышмадыглары hалда белә јенә ганун вә гајдалара бәләд олмамағы үчүн јахасы әлә кечир, тәгсиркар олур вә ахырда наhаг јерә вәтән аварасы олур кедир» (46).

Бир гәдәр әввәл «Әкинчи»дә h. Зәрдабинин капитализм туфанына дүшмүш hәмвәтәнләрини «зиндәканлыг чәнки»ндән чыхмаға чағыран сәси мүтәрәгги маарифчи зијалыларын јени дәстәсинин дилиндән даhа кур ешидилмәјә башлады. Нахчывандан мүәллим М. Хәлилов «Дүшүнчәләрим» мәгаләсиндә hәмвәтәнләрини ичтимаи мәсәләләрә фәал мүнасибәт бәсләмәјә, инкишаф етмиш халглардан нүмунә көтүрмәјә чағырараг hәјәчан вә нараhатлыг ичиндә јазырды: «Фикирләширәм, көрәсән мүсәлманлар нә вахт көзләрини өртән гара пәрдәни ачыб өз гүсурлары вә онлары тәкмилләшдирмәк hаггында дүшүнәчәкләр? Дикәр халглар кими онлар hәјат вә hәгигәти нә вахт вә нечә баша дүшәчәкләр? Мүсәлманлар башга халглар кими нә вахт ичтимаи мәсәләләрә мәhәббәт вә мараг бәсләр вә онлары мүзакирә едәрләр? Гој hәр бир hәмвәтәнимиз бу барәдә дүшүнсүн вә әдаләтлә десин, биз бу суаллары гојмагда hаглыјыгмы?» (276).

С. Вәлибәјов капитализмин инкишафы илә әлагәдар «дәјишән» заманәдән хәбәрсиз hәмвәтәнләрини «саhиби... гајәтдә ачиз вә битәдбир вә мүбтәла, саггаллы бир киши олан», «көчдән әли чыхмыш, аиләси вә көрпә ушаглары илә јурдда, алачығын ичиндә галан күлфәтә» бәнзәдирди. О бу фәлакәтдән гуртармаг барәдә чидди дүшүнмәјә чағырыб хәбәрдарлыг едирди ки, экс тәгдирдә ја бу аиләнин гојунуну гурд, тојуғуну түлкү, мал-гарасыны оғру апарачаг, ја да човғун вә боғанаг галхыб алачығыны јыхачаг, саhиби ону јенидән тикмәјә јурдда адам тапмајачаг, беләликлә, «рузкарын» чүрбәчүр hадисәләриндән

горуна билмәјиб мәhв олачагдыр. С. Вәлибәјов капитализмин инкишафы шәраитиндә мүасир елми биликләрә јијәләнмәји, сәнаје вә тичарәти кенишләндирмәји зәрури сајырды (55). Өзү дә иш ондадыр ки, бир сыра гәләм јолдашларындан фәргли олараг С. Вәлибәјов, мәсәләјә мүсәлманчылыг мөвгејиндән јанашмыр, дини елмләрин әhәмијјәтини идеализә етмирди. «Әкинчи»дәки кими дүнјәви вә техники биликләрин әhәмијјәтини изаh едән С. Вәлибәјов «јурдда» тәнhа, тәhлүкәјә мә'руз галмыш hәмвәтәнләрини хилас етмәк үчүн мүасир техниканын наилијјәтләрини, дәмир јолуну, тәјјарәни, суја батан-чыхан кәмиләри имдада чағырыр, мүасир дөврдә «Јевропа әhли сә'ј вә кушиш едиб вә зәhмәтләр чәкиб асанлыға чыхарсыглары елм вә фүнуну әхз вә кәсб» (55) етмәји мәсләhәт көрүрдү.

Тәрәггини идеоложи амилләрлә бағлајан публисистләр даhа чох иди. М. Шаhтахтлы белә hесаб едирди ки, азәрбајчанлыларын дүнјакөрүшүнә дини елмләр гүввәтли тә'сир көстәрмиш, бу исә өз нөвбәсиндә онларын ичтимаи мәсәләләрә марағыны зәифләтмишдир. О, маарифчи зијалыларын гаршысында халг күтләси арасында «дүнјәви вә фәлсәфи» елмләри кениш јајмаг мәсәләсини гојурду: «Иш бурасындадыр ки, биз дүнјакөрүшчә диндарыг. Бизим мүhакимә вә көрүшләримиздә үмумбәшәри hәмрә'јлик вә мәдәнијјәтин тәләбләри hеч бир рол ојнамыр. Бир сөзлә, биз мүсәлманыг, инсан дејилик» (281). М. Шаhтахтлыја көрә, тәрәггијә наил олмагдан өтрү маариф саhәсиндә ислаhатлар кечирмәјә, «ата-баба» мәктәбләринин тәдрис системиндә дәјишикликләр едиб, онлары мүасир дөврүн тәләбләринә ујғунлашдырмаға бөјүк еhтијач варды. «Мүсәлманын редактора мәктубу», «Мүсәлманларда мәктәб hәјаты», «Мүсәлманлар вә рус маарифи», «Дүшүнчәләр вә фактлар» вә с., С. Вәлибәјовун «Мүсәлман ушагларынын шәриәт билмәмәјинин сәбәби», «Горидән мәктуб», М. Хәлиловун «Мүасир мүсәлман әлифбасы», Мәhбус Дәрбәндинин «Дәрбәнддән мәктуб», «Дәрбәнд шәhәриндән мәктуб», Зејдин «Мәдрәсәләримизин ислаhы зәрури дејилми?», «Тифлисдә тәрәггиләримиз», «Бир шәхс»ин «Бир суала чаваб» мәгаләләриндә, М. Сидгинин, Ф. Көчәрлинин, Т. Бајрамәлибәјовун мүхбир мәктубларында да милли мәдәнијјәти, халг маарифини инкишаф етдирмәк јоллары кениш мүзакирә едилирди. Бүтүн бунлары ваhид бир идеја бирләшдирирди:

халг күтләсинин мадди вә мә'нәви һәјат шәраитини јахшылашдырмағын чарәси әски мәктәбдән, ата-баба дүшүнчә тәрзиндән узаглашыб мүасир тәрәгги васитәләринә, Авропа һәјат-мәишәт нормаларына, јени тәһсил-тә'лим үсулуна јијәләнмәкдәдир.

Публисистиканын галдырыб һәлл етдији мәсәләләр чох олдуғу кими, һәмин проблемләрә мүнасибәт дә мүхтәлиф иди. Милли дирчәлиш идејасына габагчыл, демократик мөвгедән јанашан маарифчиләрлә јанашы, мүһафизәкар мөвгедә дуран зијалылар вә дин хадимләри дә варды. Икинчиләр сырасына дахил олан Сәид Әфәнди, И. Сәдрәддинбәјов, Ә. Ахундзадә вә башгалары сосиал вә мәдәни тәрәгги мәсәләләрини шәриәт һөкмләринә, Гур'ан ајәләринә мүвафиг һәлл етмәјә чалышырдылар. Бүтүн бунлар «Әкинчи»дә кәскин идеја дөјүшләринин башланмасына сәбәб олан «елми-әбдан», «елми-әдјан» мүбаһисәсинин зәиф дә олса јенидән еһја олунмасына апарыб чыхарды. Тәрәгги јоллары вә һәјата кечириләчәк ислаһатларын характери илә әлагәдар олараг мүтәрәгги вә мүртәче груплар арасында кәскин ихтилаф әмәлә кәлди.

«Зија»да узун-узун мәгаләләрлә чыхыш едән Исми Сәдрәддинбәјовун М. Шаһтахтлы вә С. Вәлибәјовун вәтәндашлыг чағырышларына гаршы чыхмасы бу чәһәтдән чох сәчијјәви иди. О, М. Шаһтахтлы вә С. Вәлибәјовун мәктәбләрдә ислаһат апармаг, орта әсрләрдә гәләмә алыныб артыг әһәмијјәтини итирмиш әдәбијјат нүмунәләрини дөврүн тәләбләринә чаваб верән китабларла әвәз етмәк барәдә мүлаһизәләрини мүсәлманчылыгдан узаглашмаг кими гәләмә вермиш, јени типли мәктәбләрдә тәһсил алмағы, дүнја мәдәнијјәти илә таныш олмағы динсизлијин тәзаһүрү е'лан етмишди (171). Онун фикринә көрә, камил адам јетириб тәрбијә етмәк үчүн мәктәбләрдә анчаг дини елмләри тәдрис етмәк кифајәтдир (171).

Бир сыра дини-публисист әсәрләриндә ислам дини еһкамларыны гысганчлыгла мүдафиә едән, мин үч јүз ил габаг Әрәбистанда јазылан ганунларын нәинки көһнәлмәдијини, әксинә, «бу күн чүмлә Мәшриг вә Мәғриб данишмәндләри» тәрәфиндән јеничә дәрк олундуғуну вә һавадарлар тапмагда олдуғуну исбата јетирмәк истәјән Ә. Ахундзадә ислам һаггында рус вә Авропа дилләриндә јазылмыш әдәбијјаты охумағы, мә'лумат өјрәнмәји батил һесаб едирди. О, Авропа әдәбијјатында ислам еһкамларына гаршы һәр һансы тәнгиди мүнасибәти чаһил вә гәрәзкар адамларын динә «рәхнә» салмаг мејли кими гәләмә верирди. Әслиндә исә Ә. Ахундзадә азәрбајчанлыларын Гәрб мәдәнијјәти хәзинәсиндән истифадә етмәләринә гаршы чыхыр, мүталиәләрини «дин дилиндә», јә'ни әрәбчә јазылмыш шәриәт китаблары илә мәһдудлашдырырды. О, башга дилләрдә ислама даир мә'лумат өјрәнәнләри тәкфирә мә'руз гојараг јазырды: «Фөвгдә зикр олунан кејфијјәтдән суал олунанда «мән бунларын һеч бирини билмәјирәм, фәгәт бу ајәләрин русча тәрчүмәсини филан мүсәннифин китабында охудуғун вә јахуд Гур'анын фирәнк дилиндән рус дилинә тәрчүмә олунмуш тәрчүмәсиндән әхз етдим» дејиб чаваб версә, әрбаби-маарифдән һәр бир кәсин бу чаваба гәһгәһә илә күлмәјә һаггы вардыр» (33). Публисистиканын мүзакирәјә гојуб һәлл етдији мәсәләләр бөјүк әһәмијјәт кәсб етди, реалист әдәбијјатын кәләчәк инкишаф јолларыны мүәјјәнләшдирди. Беләликлә, идеоложи һәјатдакы чидди ихтилафлар шәраитиндә инкишаф едиб бәркишән габагчыл Азәрбајчан ичтимаи вә әдәби-тәнгиди фикри, маарифчи әдәбијјаты тәнгиди реализмә апарыб чыхарачаг јолу тәмизләмәкдә, реализмин јени јүксәлиши үчүн зәмин һазырламагда иди.

* * *

XIX әсрин 90-чы илләриндә Русијада «капитализм јени мүвәффәгијјәтләрә наил» олараг, «сәнаје јүксәлиши дөврүнә» (177, 34) гәдәм гојду, сосиал-демократија күтләви фәһлә һәрәкаты илә јахынлашды. Өлкәдә азадлыг уғрунда мүбаризәләрин пролетар мәрһәләси башланды, «разночинләри фәһләләр әвәз етди» (177, 34). Пролетариат синфи дөјүшләрин башлыча гүввәсинә чеврилди.

В. И. Ленин «Әввәлләр вә инди» мәгаләсиндә демократик фикрин инкишафы бахымындан 90-чы илләри өтән он илләрлә мүгајисә едәрәк јазырды: «Јетмишинчи илләр фәһлә синфинин ән чүзи јухары тәбәгәләрини әһатә етмишди. Фәһлә синфинин габагчыллары һәлә о заман өзләрини фәһлә демократијасынын бөјүк хадимләри кими көстәрмишдиләр, лакин күтлә һәлә ајылмамышды. Күтлә анчаг 90-чы илләрин әввәлләриндә ојанмаға башлады вә ејни заманда бүтүн Русија демократијасы тарихиндә јени вә даһа шанлы дөвр башланды» (13, 79).

Империја әразисиндә әмәлә кәлән бу сијаси ојанма

М. Ф. Ахундов тәрәфиндән әсасы гојулмуш реалист Азәрбајҹан әдәбијјатынын јүксәлишинә фајдалы тә'сир көстәрди, онун мүбариз ән'әнәләринин давамы вә инкишафы үчүн кениш имкан јаратды. 80-ҹи илләрдә формалашма дөврү кечирән, јарадыҹылыг ахтарышлары апаран ҝәнҹ әдәби гүввәләр сәнәт аләминдә јолларыны мүәјјәнләшдириб, ҹошгун јарадыҹылыг фәалијјәтинә башлајыб, М. Ф. Ахундовдан сонра реалист әдәбијјат уғрунда мүбаризәнин естафетини ләјагәтлә гәбул етдиләр. Азәрбајҹан әдәбијјатында бир јарадыҹылыг фәаллығы мушаһидә олунду. Башлыҹа олараг, әдәбијјат ушаг мүталиәси мәсәләләринин даирәсиндән кәнара чыхыб иҹтимаи функсијасыны ҝенишләндирди. Драм, роман, һекајә јазан, мүтәрҹимликлә мәшғул олан, әдәби-тәнгиди мүлаһизәләр сөјләјән јени-јени әдәбијјатчылар јетишдиләр. «Каспи» гәзети бу ојанманы белә тәсвир едирди: «Анҹаг јахын заманларда, мәһз сон он илләр әрзиндә, башлыҹа олараг мүәллимләр семинаријасында тәһсил алан мүсәлман ҝәнҹләринин фәалијјәти сајәсиндә өз мәзмуну илә маарифләнмәк мәгсәдләринә доғру јөнәлдилән мүхтәлиф китабчалар мејдана чыхмаға башлады. Һәтта инди Гафгазын ән уҹгар вә әлчатмаз ҝушәләриндә... халг маарифи саһәсиндә чалышан мүәллимләрә раст ҝәлмәк тәәҹҹүблү ҝөрүнмүр» (243).

Бу илләрдә милли мәсәләдә икинҹи мејл — «милләтләр арасында һәр ҹүр әлагәләрин инкишафы вә артмасы, милли сәдләрин дағылмасы, капиталын, үмумијјәтлә, игтисади һәјатын, сијасәтин, елмин вә и. а. бејнәлмиләл бирлијин «јаранмасы» (15, 141) өзүнү габарыг сурәтдә ҝөстәрмәјә башлады. Мәһз бу вахтдан е'тибарән сајча Гафгазын дикәр халглары арасында үстүнлүк тәшкил едән азәрбајҹанлыларын үзәриндән «рүсвајчы наданлыг ләкәсини» ҝөтүрмәк үчүн «мәдәниләшдириҹи тәканлары» сајы артды (243). Нахчыванда, Гарабағда, Шәкидә, Шамахыда «үсули-ҹәдид», Бакыда «рус-мүсәлман» мәктәбләринин тәшкили, Н. Нәримановун илк гираәтхана, С. М. Ганизадә, Ә. Ахундов вә б. китабхана ачмасы, «Каспи»нин фәалијјәтинин јени истигамәтдә гурулмасы, ајры-ајры гәза шәһәрләриндә мүнтәзәм театр труппаларынын јарадылмасы вә с. Азәрбајҹанда мәдәни һәјатын, о ҹүмләдән әдәби һәрәкатын инкишафына мүсбәт тә'сир ҝөстәрди.

Мәдәни-маариф оҹагларынын сајы артдыгҹа јарадыҹы зијалыларын онларын әтрафында даһа сых бирләшмәләри вә фәалијјәт даирәләрини ҝенишләндирмәләри үчүн имкан јаранырды. Игтисади, иҹтимаи вә мәдәни дирчәлишлә бағлы олараг 80-ҹи илләрдә әдәби фәалијјәтә башлајан јазычылар јарадыҹылыг имканларыны ҝенишләндирирдиләр. Ф. Көчәрли 1892—95-ҹи илләр арасында узун мүддәт нәшр етдирә билмәдији «Торчу вә балыг», «Тә'лимати-Сократ», «Үч хурма ағаҹы» вә «А киши, нијә јатыбсан?» тәрҹүмәләрини китаб һалында бурахырыр. О, әдәбијјатшүнаслыг, тә'лим-тәрбијә, әлифба вә милли мәдәнијјәтин дикәр башга мәсәләләри илә ҹидди мәшғул олараг Һ. Вәзировун ејни адлы әсәрләри һаггында «Евләнмәк су ичмәк дејил», «Азәрбајҹан комедијалары», «М. С. Шаһтахтлынын фонетик Шәрг әлифбасы һаггында», «А. О. Черњајевскинин хатирәси», «Чағырылмамыш гонаг», «Әдәбијјатымыза даир мәктуб», «Тәзә китаб», «Чехов» кими мәгаләләрини, «Азәрбајҹан әдәбијјаты» монографијасыны јазыр, А. П. Чеховун «Ат фамилијасы», Л. Толстојун «Тәнбәкинин вә шәрабын зәрәри барәсиндә», А. Шопенһауерин «Даһи», М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» әсәрләрини тәрҹүмә едир. Р. Әфәндијев бәдии тәрҹүмә, милли ушаг ше'ри вә нәсри саһәсиндә јорулмадан чалышыр. Бу илләрдә о, рус вә Авропа классикләри Шиллердән, Пушкиндән, Жуковскидән, Крыловдан, Лермонтовдан, Толстојдан «мүдам тәрҹүмә едиб албомуна долдурмаг» ишини давам етдирир, аз сонра «Ушаг бағчасы» (1898), «Бәсирәтүл-этфал» (1901) китабларыны мејдана чыхарыр. М. Шаһтахтлы, Е. Султанов, Иса Султан, Т. Бајрамәлибәјов мүхтәлиф мәтбуат органларына публисист мәгаләләр јазырдылар.

М. Сидги «Мәснәвијјати-мәдәнијјә» башлығы алтында маарифчи ше'рләрини, бир сыра дәрсликләрини, ушаглара мәхсус «Кәблә Нәсир» мәнзум һекајәсини јазмагла бәрабәр, Шәргин мүхтәлиф шәһәрләриндә нәшр олунан «Һәблул-мәтн» (Кәлкүттә), «Сүрәјја» (Гаһирә), «Насири» (Тәбриз), «Әхтәр» (Истанбул) кими гәзетләрдә мәгаләләр чап етдирирди. М. Ә. Талыбовун «Сәфинеји-Талиби» (1894—95), З. Марағајинин «Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј» (1897), Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Кишмиш ојуну» (1892), «Данабаш кәндинин әһвалатлары» (1894), «Почт гутусу» (1903), «Зәһмәт, өлүм, нахошлуг» (Толстојдан тәрҹүмә (1904), Ә. Һагвердијевин «Дағылан тифаг» (1896), «Бәхтсиз ҹаван» (1900), «Пәри ҹаду»

(1901), Һ. Вәзировун «Евләнмәк су ичмәк дејил» (1892), «Дөјмә гапымы, дөјәрләр гапыны» (1894), С. М. Гәнизадәнин «Гонча ханым» пјеси (1891), «Түлкү вә Чагчагбәј» јумористик мәнзумәси (1893), «Мәктубати-Шејдабәј Ширвани», үмуми башлыг алтында јаздығы «Мүәллимләр ифтихары» публисист һекајәси (1898), «Кәлинләр һәмајили» романы (1900), Толстој вә Погосскидән тәрҹүмәләри, Н. Нәримановун «Наданлыг» (1893), «Дилин бәласы» (1895) комедијалары, «Надир шаһ» тарихи фаҹиәси (1898), «Баһадыр вә Сона» романы (1895—99) бу илләрдә јаранды.

70-ҹи илләрдә илк гәләм тәҹрүбәләрини мејдана чыхаран, лакин бир сыра сәбәбләр үзүндән бәдии јарадычылыгла мүнтәзәм мәшғул ола билмәјән Н. Вәзиров, Ә. Корани, еләҹә дә онларын мүәллими Һ. Зәрдаби сәсини кәнҹ әдәби гүввәләрин сәсинә гошур, реалист әдәбијјатын тәрәггисинә јардым көстәрирләр. 1893-ҹү илдә Шушада «Далдан атылан даш топуға дәјәр», «Сонракы пешманчылыг фајда вермәз» комедијаларыны бирликдә китаб һалында чап етдирән Н. Вәзиров Бакыја көчдүкдән сонра јарадычылыгла мүнтәзәм вә «ҹидди мәшғул олмаға» башлајыб, «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» (1895), «Мүсибәти-Фәхрәддин» (1896), «Пәһливананизәманә» (1900) пјесләрини јазыр. 1900-ҹү илдә о бунлары «Ады вар, өзү јох», «Ев тәрбијәсинин бир шәкли» әсәрләрилә бирликдә «Тәснифат» ады алтында Бакыда нәшр етдирир. Ә. Корани «Гочалыгда јорғалыг» әсәрини, Һ. Зәрдаби мүәллимләрә јаздырдығы нәғмәләри «Түрк нәғмәләринин мәҹмуәси» ады алтында китаб һалында бурахмаға мүвәффәг олур. 80-ҹи илләрдә олдуғу кими, мәктәб дәрсликләри, ушаг мүталиәси үчүн китаблар јаратмаг иши јенә дә һәвәслә давам етдирилир. С. Ә. Ширванинин өјүд-нәсиһәт, тәмсил вә мәнзум һекајәләрдән ибарәт «Диван»ы, Мирзә Әләскәр Нөврәсин «Пәнди-әтфал», Мир Мөһсүн Нәввабын «Китаби-түрки», «Балагардаш Һачыјевин «Түрк дили», Сәмәдбәј Һачыбәјовун «Һәдијеји-сибјан», Мир Сејфәддин Сејидовун «Хәзаинүләтфал» вә с. мәҹмуәләри нәшр олунур.

Әсрин сонунда јарадычы зијалылар Загафгазијанын мүхтәлиф шәһәрләриндә фәалијјәт көстәрсәләр дә, артыг Бакы әдәби гүввәләрин әсас мәркәзинә чеврилмишди. Сәнаје вә тиҹарәт капитализминин ҹошғун инкишафы илә әлагәдар олараг мүхтәлиф јерләрдә тәһсил аланлар газандыглары билијә бурада асанлыгла рәваҹ базары тапыр, доғма мәдәнијјәти инкишаф етдирмәјә чәтинликлә дә олса имкан әлдә едирдиләр. Н. Нәриманов сонралар, 1906-чы илдә гәләмә алдығы бир мәгаләдә әдәби һәрәкатын гүввәтләнмәсиндә Бакынын мүстәсна ролундан сөһбәт ачараг јазырды: «Вахт вар иди ки, Бакы ишыглы мәркәз кими нәзәрә кәлирди, нәинки Гафгаз, һәтта дахили губернијаларын мүсәлманлары көзләрини бураја тутуб бөјүк үмидләр едирдиләр. Чүнки тәрәгги, мәдәнијјәт ҹәһәтинчә бир һәрәкәт көрүнүрдү. Һәрәкәтин сәбәби «рус-мүсәлман» адланан мәктәбләр олурду десәк, сәһв етмәрик... Илбәил бу мәктәбләрин әдәди артыр, бунларын әдәди артдыгҹа мүсәлман мүәллимләри дә Бакыда чохалыр» (154, 317).

Илк «рус-мүсәлман» мәктәбинин тәшкилатчылары Һ. Маһмудбәјов вә С. М. Гәнизадәнин ардынҹа Бакыја 90-чы илләрин башланғычында кәлән дикәр зијалылардан фәргли олараг, Н. Нәримановун кәлиши әдәби һәјатын ҹанланмасына, реалист нәср вә драматуркијанын даһа да инкишафына, театр вә мәтбуатын тәрәггисинә күчлү тә'сир көстәрир. «Та мәктәбдә икән әһли исламын далда галдығынын вә тәдәннисинин сәбәбләрини вә тәрәггисинин чарәләрини» арајан Н. Нәриманов Бакыја кәлдији илк күндән сәсини тәклик вә көмәксизлик үзүндән кениш даирәдә фәалијјәт көстәрә билмәјән С. М. Гәнизадә вә Һ. Маһмудбәјовун сәсинә гошур. Үч достун вә мәсләкдашын биркә, әлбир, дилбир фәалијјәти сајәсиндә, С. С. Ахундовун дили илә десәк, бу заман «Бакыда түрк (Азәрбајҹан — *Х. М.*) зијалыларындан ибарәт мүтәрәгги бир груп әмәлә» (301, 1) кәлир.

С. С. Ахундов 1926-чы илдә гәләмә алдығы бир тәрҹүмеји-һалда һәмин өзәјин азәрбајҹанлы зијалыларын инкишафында, кәнҹ әдәби гүввәләрин исте'дадынын мејдана чыхмасында мисилсиз хидмәтләриндән, шәхсән өзүнүн јетишмәсинә хејирхаһ тә'сириндән бәһс едәрәк јазырды: «1894-ҹү илдә Загафгазија мүәллимләр семинаријасыны битириб... Бакы шәһәри 3-ҹү «рус-мүсәлман» мәктәбинә мүәллим тә'јин олундум. Биринчи күндән јолдаш Нәримановун башчылыг етдији мүсәлман мүәллимләриндән ибарәт кичик бир групп дүшдүм. Бу хејирхаһ тәсадүф мәнә тәкмилләшмәк, ичтимаијјәтчи вә јазычы олмаг имканы верди» (301, 1).

1895-чи илдә «Русијанын ән биринчи мәгами-ифтиха-

ры олан Петровски академијасыны» битириб, сонралар һөкумәт «нәзәриндә лаубали вә зидди-мәсләк» сајылдығына көрә «әдаләтсизликлә мәзлум» едилиб мешәбәји вәзифәсиндән чыхарылан Н. Вәзиров (160, 14), 1896-чы илдә он алты иллик ајрылыгдан сонра Һ. Зәрдаби Бакыја кәлиб (123, 140), дәрһал бурадакы зијалы өзәји илә әлағә јарадырлар. Бунлардан башга, 1891—1905-чи илләр арасында Бакыја М. Һ. Әфәндијев, С. Вәлибәјов, Ә. Х. Ахундов, Ә. Һагвердијев, М. Маһмудбәјов, Абдулла Шаиг кими јени әлигәләмли зијалылар кәлир, мүәллимликлә јанашы, бәдии јарадычылыг саһәсиндә дә фәал чалышырлар.

Бакы әдәби мүһити тәкчә мүәллимләрин һесабына инкишаф етмирди, ләнк дә олса, университет вә академија битирмиш әдәби гүввәләрин һесабына да зәнкинләширди. 90-чы илләрин икинчи јарысындан е'тибарән Петербург университетинин мә'зуну, Тифлисдә нәшр олунан «Јуридическоје обозренијe» гәзетинин әмәкдашы, вәкил Әлимәрданбәј Топчубашов (192), Парисдә һүгуг мәктәбини, Сарбонна коллечини битирмиш Әһмәдбәј Ағајев (285), 1904-чү илдә Петербург университетинин ријазијјат вә тәбиијјат, Истанбул университетинин һәрби-тибб факүлтәсинин мә'зуну, «Иттиһад вә тәрәгги» партијасынын үзвү профессор Әлибәј Һүсејнзадә Бакыја кәлиб «Каспи» гәзетиндә ишләмәјә башладылар.

90-чы илләрдә вә биринчи рус ингилабы әрәфәсиндә бөјүк әксәријјәти Бакыда топлашан јарадычы зијалылар ајры-ајры гәза шәһәрләриндә фәалијјәт көстәрән јазычыларла јарадычылыг әлагәләрини кенишләндирирләр. Онлар дөври мәтбуатын олмадығы бир шәраитдә мәктуб васитәсилә әлагә сахлајыр, әдәби просесин зәрури вә актуал мәсәләләри һаггында рә'ј мүбадиләси едир, јени әсәрләрә мүнасибәт билдирирдиләр. Н. Нәриманов, С. М. Гәнизадә вә Ә. Ҹәфәрзадәнин М. Сидги, Ә. Һагвердијевин Г. Шәрифзадә васитәсилә Нахчыван әдәби мүһити илә әлагәси, Ф. Көчәрлинин С. М. Гәнизадә илә мәктублашмалары вә с. буна парлаг мисалдыр.

Бәдии јарадычылыг аләминә јени кәлән јазычылар М. Ф. Ахундов вә Һ. Зәрдаби башда олмагла «Әкинчи» әмәкдашларынын Азәрбајҹанда реалист әдәбијјатын инкишафына рәвач вермәк уғрунда шанлы мүбаризәләринин тарихинә јахшы бәләд идиләр. Хәләфләр сәләфләрин фәалијјәтини јени шәраитдә давам вә инкишаф етдирмәк, јарымчыг галмыш арзуларыны һәјата кечирмәк јолунда сә'јлә чалышырдылар. Милли мәдәнијјәти инкишаф етдирмәк, бәдии әдәбијјат нәшрини асанлашдырмаг мәгсәдилә М. Ф. Ахундов вә Һ. Зәрдаби тәрәфиндән мејдана атылмыш ҹәмијјәти-хејријјә јаратмаг идејасы 90-чы илләрин әввәлиндә јенидән еһја едилди. Ҹәмијјәтин Бакы зијалылары тәрәфиндән тәртиб олунмуш низамнамәсинин әлјазма нүсхәсиндән мә'лум олур ки, бурада бәдии әдәбијјаты инкишаф етдирмәк, халг мүтaлиәси вә ушаг охусу үчүн китаб јаратмаг, биринчи дәрәҹәли мәсәлә кими диггәт мәркәзиндә дурмушдур (303, 13—20). 1894-чү илин јанварындан 1897-чи илин апрелинә гәдәр давам едән дөрд иллик сүрүндүрмәдән сонра ҹәмијјәти тәшкил етмәк мәгсәдәујғун һесаб едилмәмишди.

Ҹәмијјәтин низамнамәсиндә нәзәрдә тутулан мәсәләләри зијалылар чәтинликлә дә олса, гејри-рәсми јолларла јеринә јетирмәјә башладылар. Азәрбајҹан шәһәрләриндә зәиф дә олса, фәалијјәт көстәрән театр труппалары реалист әдәбијјатын, хүсусилә онун чәтин нөвү олан драматуркијанын инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрди. Үмумијјәтлә, труппаларын гаршысында дуран башлыча мәгсәд «зиндәканлығымызда олан гүсураты көстәрмәк»дән (Н. Нәриманов), онун тә'сир гүввәсиндән истифадә етмәклә мүтәрәгги фикирләри халг арасында јајмагдан, тамашалардан һасил олан вәсаитлә нөвбәти маарифчилик тәдбирләрини һәјата кечирмәкдән ибарәт иди. Бунлар дан өтрү репертуары јениләшдирмәк, һәр шејдән әввәл, мүасир мөвзуда драм әсәрләри јаратмаг лазым иди. Кәнҹ драматурглар «М. Ф. Ахундовун јолуну давам етдирәрәк милли һәјатымызы реалист шәкилдә тәсвир едән әсәрләри васитәсилә мүасир мөвзуну драматуржи сәнәтин бир гануну кими тәсдиг етдиләр» (206, 45). Азәрбајҹанда театр вә драматуркијанын нәзәри мәсәләләри үзәриндә иш гүввәтләнмәјә башлады. Н. Нәриманов, С. М. Гәнизадә, Һ. Вәзиров кими драматурглар чап олунмуш әсәрләринә јаздыглары мүгәддимәләрдә, чыхыш вә мә'рузәләриндә театрын әһәмијјәти, комедијанын мәгсәд вә вәзифәси, сәһнә гајдалары, актјор сәнәти вә с. һаггында фәси, сәһнә гајдалары, актјор сәнәти вә с. һаггында бахышларыны шәрһ едир, грим, декорасија, кејим барәдә мә'лумат верир, беләликлә, реалист театр вә драматуркијанын нәзәријјәсини јарадырдылар.

Ана дилиндә китаб нәшр едән мәтбәәләрин азлығы, полиграфија имканларынын мәһдудлуғу Азәрбајҹанда

әдәби һәјатын чанланмасыны, реалист әдәбијјат нүмунәләринин нәшр едилиб јајылмасыны чох чәтинләшдирди. Мәтбәә имканларынын мәһдудлуғу үзүндән нәинки гәләмә алынмыш әдәби әсәрләрин мүһүм бир гисми сандыгларда галмышды, һәтта әјаләт шәһәрләриндә фәалијјәт көстәрән сәнәткарлар узун мүддәт бир јазычы кими танныб мәшһурлашмамышдылар. Тәкчә буну јада салмаг кифајәтдир ки, Ч. Мәммәдгулузадә он алты ил јазычылыг етдикдән сонра һәгиги мә'нада 1904-чү илдә «Шәрги-Рус» гәзетиндә чап олунмаг имканы әлдә етмишди. С. Ә. Ширванинин мүхтәлиф вахтларда дәфәләрлә тәшәббүс көстәрмәсинә бахмајараг, «Рәбиүл-әтфал», «Тачүл-күтуб» мәчмуәләри, М. Сидгинин вә Әһмәдбәј Чаваншир бүтүн әдәби ирси әлјазмасы һалында галмышды.

80-чи илләрдән е'тибарән Тифлисдә Үнсизадә гардашлары «нөвбәнөв багаидә китаблар» нәшр етмәкдән өтрү бир мәтбәә тәшкил етмәји дә гәрара алдылар. «Сәид әфәнди мәтбәәдән өтрү ев алды, демәк олар ки, өзү шрифт төкдү, чүнки усталарын бу һагда тәсәввүрү јох иди. Гардашыны көмәкчи, оғулларыны мүрәттиб, гоһумларыны корректор, експедитор вә с. хидмәтә тә'јин етди. Бир сөзлә, бүтүн аиләсини вә гоһумларыны мәтбәә вә редаксија персоналына чевирди» (222). Лакин «Зија» мәтбәәси јаранмагда олан милли әдәбијјатын нәшри јолунда еләмүһүм фајдалы бир хидмәт көстәрә билмәди. Ө. Ф. Не'манзадәнин јаздығы кими: «Бурада «Зија» гәзетиндән әлавә, С. Үнсизадәнин Гур'андан тәрчүмә етдији хырда сурәләр, әрәбчә дуалар вә онларын тәрчүмәси чәрәкә» (290) һалында чап олунуб сатылырды.

Китаб нәшри ишиндә «Кәшкүл» мәтбәәси нисбәтән фајдалы ишләр көрдү. О бүтүн фәалијјәти әрзиндә мүхтәлиф мәзмунда 19 китаб нәшр едә билди (94, 140—146). Шүбһәсиз, бу аз иди. Ана дилиндә китаб нәшр едән мәтбәәләр олмадығына көрә јазычылар манеәләрлә гаршылашыр, әсәрләрини нәшр етмәкдән өтрү башга јоллар ахтармаға мәчбур олурдулар. Ф. Көчәрли «Тә'лимати-Сократ»ы Бағчасарајда, «Торчу вә балыг»ы Ирәванда, Лермонтовдан «Үч хурма ағачы», Колтсовдан «А киши, нијә јатыбсан?» тәрчүмәләрини бир јердә китаб һалында Шушада, М. Ә. Талыбов «Сәфинеји-Талиби» романыны, С. Вәлибәјов «Хәзинеји-әхбар» әсәрини, Р. Әфәндијев «Ушаг бағчасы» дәрслијини Истанбулда, З. Марағаји «Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј»и Кәлкүттәдә, Мир Чәфәр

С. Ә. Ширванинин «Диван»ыны Тәбриздә, Ә. Һагвердијев исә «Дағылан тифаг» фачиәсини Петербургда нәшр етдирмишди. Бу исә чох бөјүк чәтинликләр һесабына баша кәлирди.

90-чы илләрин башланғычында, «Зија» вә «Кәшкүл» бағланандан сонра нәшријјат имканлары даһа да мәһдудлашды. Бу илләрдә Бакы губернија идарәси мәтбәәсиндә «түрк һүруфаты вар идисә, о да хырда е'ланлар тәрчүмәси үчүн олуб, бәрбад бир һалда иди» (200, 438). Мәтбәәдә мөвчуд олан шрифтлә јалныз бир чап вәрәги мәтн јығмаг мүмкүн иди. 1901-чи илдә Р. Әфәндијевин «Бәсирәтүл-әтфал» мүнтәхәбатыны нәшр етмәји өһдәсинә көтүрән Ә. И. Чәфәрзадә илә бағланан бир мүгавилә мәтбәәнин имканлары, чапла әлагәдар чәтинликләр һаггында кифајәт гәдәр тәсәввүр јарадыр (131).

Әдәбијјатын нәшринә јазычыларын мадди чәһәтдән зәифлији дә мәнфи тә'сирини көстәрирди. Мәтбәә хәрчи о гәдәр ағыр иди, бир сыра јазычылар гәләмә алдыглары әсәрләри илләрлә нәшр етдирә билмирдиләр. 1883-чү илин августунда С. Ә. Ширвани «Тачүл-күтуб», «Рәбиүл-әтфал» мәчмуәләрини бахылмаг вә нәшр олунмаг үчүн али маариф органларынын сәрәнчамына көндәрәркән онлары «вәсаитин јохлуғу үзүндән хәзинә һесабына чап етмәји... хаһиш едир»ди (306, 3). Әһмәдбәј Чаваншир 80-чи илләрдән е'тибарән јаздығы вә тәрчүмә етдији әсәрләри пулсузлуг үзүндән нәшр етдирә билмәмишди (133, 20—21).

Үмумијјәтлә, мадди чәтинлик милли әдәбијјатын башынын үстүнү тез-тез алан гара булуд иди. Бу елә күтләви һал иди ки, һәтта Н. Нәриманов «Баһадыр вә Сона» романында буну мүзакирәјә гојмағы лазым билмишди. Сона «көзәл-көзәл китабчалар» јазан, лакин «пулларын олмамағына сәбәб басдыра» билмәјән мүсәлман чаванларындан сөһбәт ачырды (157, 178). С. С. Ахундов 1906-чы илдә «Иршад» гәзетиндә дәрч етдирдији «Мүсәннифләримизин һалы» адлы мәгаләсиндә мадди вәзијјәтин ағырлығындан 90-чы илләрдә гәләмә алынмыш әсәрләрин нәшр олуна билмәдијини гејд едәрәк јазырды: «Чүмләјә мә'лумдур ки, милләтимизин әһли-гәләмләри, гәзетә-китаб јазанларын чүмләси пулдан битаванадыр. Она көрә јаздыглары әдәбијјаты өз хәрчләри илә чап етмәјә гадир дејилдир... Бизим өзүмүзүн он ил бундан әгдәм етдијимиз тәрчүмә, једди ил бундан габаг јаздығымыз фа-

чиә һәнуз бу сәбәбдән шкафын күнҹүндә сичанлара јем олубдулар. Вә јәгин бу сәбәбләрдән Һашымбәј Вәзировун, Һагвердијевин, Һачинскинин вә гејриләринин бизә мә'лум олан әсәрләри вә тәрҹүмәләри бу вахта кими чап олунмајыбдыр. Вә чап олунанлар да нә һалдадыр? Мәнфәәти дурсун гырагда, һеч олмаса мәхаричини чыхарырмы? Хејр! Һашымбәј Вәзировун мәшһур «Отелло» фаҹиәсинин көзәл тәрҹүмәси тозлар алтында јатыр, Фиридунбәј Көчәрлинин «Сократ» намында тәрҹүмәси нерәдә күлләнирсә, билмирик» (36).

Маарифчи зијалылар 1897-ҹи илин јанварында Бакыда бир «Нәшријјат ҹәмијјәти» јаратмагдан өтрү тәшәббүс галдырдылар. Мәтбуатын вердији мә'лумата көрә, бу нәшријјат XIX әсрин 70-ҹи илләриндән е'тибарән Тифлисдә фәалијјәт көстәрән, мүхтәлиф мәзмунда китаблар чап едиб јајан күрҹү нәшријјат ҹәмијјәтинин принсипи вә гурулушу әсасында тәшкил олуначаг, рус вә Азәрбајҹан дилләриндә әдәбијјат чап едәҹәкмиш. (40). Нәшријјат ишинә рәһбәрлик етмәји С. М. Гәнизадә, Һ. Маһмудбәјов вә Ә. Х. Ахундов өһдәләринә көтүрдүләр (42).

Лакин һөкумәт мә'мурлары нәшријјат ширкәти тәшкил едән зијалыларын тәркибини, «сијаси е'тибарлылығыны» диггәтлә јохлајыб, Маһмудбәјов вә Гәнизадәнин бу ишә рәһбәрлик етмәсини мәгсәдәујғун һесаб етмәдиләр. 1898-ҹи илин ијулунда нәшријјатын ачылмасына Ахундовун рәһбәрлији алтында иҹазә верилди (42).

Мәтбәәнин чәтинликлә јарадылмасына бахмајараг, о да сәләфләри кими көзләнилән бәһрәни вермәди. Н. Вәзиров, Н. Нәриманов, С. М. Гәнизадә вә башга мүәллифләрин бир нечә әсәриндән башга, мәтбәә фајдалы бир шеј нәшр етмәди. 1905-ҹи илдә Тифлисдә Ҹ. Мәммәдгулузадә вә Ө. Ф. Не'манзадә тәрәфиндән тәшкил едилмиш «Гејрәт» мәтбәәсинин, биринҹи рус ингилабындан сонра Бакыда Оручов гардашлары нәшријјатынын фәалијјәтә башламасына гәдәр Азәрбајҹанда реалист әдәбијјат әзијјәтли јолларла нәшр едилди.

* * *

Јазычылары бирләшдириб, араларында јарадыҹылыг әлагәләрини кенишләндирмәк, әдәби һәрәкаты ҹанландырмаг гәләмә алынмыш јени әсәрләри нәшр едиб јајмаг

мәгсәдилә маарифчи јазычыларын һәјата кечирмәк истәдикләри тәдбирләр ичәрисиндә мүнтәзәм дөври мәтбуат јаратмаг идејасы хүсуси јер тутурду. Онлар һаглы олараг белә һесаб едирдиләр ки, дөври мәтбуат органы јаратмадан бәдии әдәбијјатын күтләви шәкилдә инкишафы вә јајылмасы һаггында дүшүнмәк олмаз. 1891-ҹи илин октјабрында «Кәшкүл» бағландыгдан сонра дөври мәтбуата, хүсусилә јени әдәбијјат нүмунәләрини нәшр едәҹәк әдәби органа еһтијаҹ даһа да артды. «Каспи» гәзетиндә дејилирди: «Мә'лум олдуғу кими Азәрбајҹан әдәбијјаты чап әсәрләри илә чох јохсулдур. Русија һүдудлары дахилиндә чыхан дөври нәшрләр һаггында данышмаға белә дәјмәз. Тифлисдә нәшр олунан «Кәшкүл» фәалијјәтини чохдан дајандырмышдыр... Бах, буна көрә арзу олунарды ки, Бакыда јаранмагда олан мүсәлман гәзети... тезликлә ишыг үзү көрсүн» (243).

Мәтбуат аҹлығы там он ики ил, «Шәрги-Рус» гәзетинин нәшринә гәдәр давам етди. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, бу мүддәтдә Азәрбајҹанда дөври мәтбуат, хүсусилә әдәби орган јаратмаға һеч бир тәшәббүс олмамышдыр. Ленинград, Тифлис, Бакы архивләриндә сахланылан сәнәдләрдән мә'лум олур ки, 90-чы илләрдә Азәрбајҹан дилиндә дөври мәтбуат јаратмаг уғрунда ардычыл вә инадлы мүбаризә кетмишдир. К. Үнсизадә «Азәрбајҹан» (1892) (310, 1—16). А. О. Черњајевски «Фикир» (1893) (313, 1—4). Ә. Ағајев «Мәшриг» (1893) (315, 1—5), С. М. Гәнизадә Н. Нәримановла бирликдә «Совгат» (1896) (295, 1—2), Һ. Маһмудбәјовла бәрабәр «Нубар» (1896) (314, 1—6), мүстәгил «Ҹами-мә'рифәт» (1897) (311, 1—4), «Чыраг» (1897) (311, 5—6), М. Шаһтахтлы «Тифлис» (1896) (317, 1—17). Н. Нәриманов «Тәзә хәбәрләр» (1898) (319, 1—12), «Мәктәб» (1901) (318, 2—6) кими гәзет вә журналлары нәшр етмәјә тәшәббүс етмишләр. Кениш програмы олан бу органларын һамысында мүстәгил әдәбијјат шө'бәси нәзәрдә тутулмушду. К. Үнсизадә «тәнгид, библиографија, повестләр, һекајәләр, романлар, ше'рләр, үмумијјәтлә әдәбијјата даир мәгаләләр», А. О. Черњајевски «рус јазычыларынын бәдии әсәрләрини, тәзә вә гәдим јерли Азәрбајҹан шаир вә әдибләринин орижинал әсәрләри һаггында тәнгид вә библиографија дәрҹ етмәји», Ә. Ағајев, үмумијјәтлә, әдәбијјат шө'бәси јаратмағы, С. М. Гәнизадә, Н. Нәриманов вә Һ. Маһмудбәјов ушаглара мәхсус органларда («Совгат»,

«Нубар» вә «Чами-мә'рифәт») «әдәби вә педагожи мәсәләләрә даир тәрчүмә вә орижинал мәгаләләр, мөвзусу рус вә башга халгларын һәјатындан көтүрүлмүш романлар, сәјаһәтнамәләр, хатирәләр, драм әсәрләри, ушаг нағыллары, тәмсилләр, тапмачалар», М. Шаһтахтлы «јени вә көһнә китаблар һаггында ресензијалар, әдәби-тәнгиди мәгаләләр, рус дилиндән тәрчүмә, ана дилиндә орижинал әсәрләр вермәји» вә'д едирди. Ады чәкилән мәтбуат органларынын, демәк олар, һамысынын програмында әдәбијјат шө'бәси јаратмаг нәзәрдә тутулмушду. Әдәбијјат шө'бәсинин гаршысында дуран башлыча мәсәләләрдән бири сағлам мәзмунлу, мүасир мүндәричәли әсәрләр чап етмәк вә бунунла да Шәргин инзибати мәркәзләриндән ахыб кәлән дини-мистик, парнографик китаблара гаршы мүбаризә апармаг иди. Бәдии әдәбијјатын инкишафында, тәблиғи вә јајылмасында дөври мәтбуатын әһәмијјәтини јахшы баша дүшән А. О. Чернјајевски азәрбајчанлыларын мүталиә даирәсини кенишләндирмәк, парнографик вә епигон поезија әвәзинә халга классик рус әдәбијјаты нүмунәләрини ана дилиндә вермәк лүзумуну гејд едәрәк јазырды: «Мән күман едирәм... бу халгы рус әдәбијјаты илә таныш етмәк лазымдыр. Бизим классик вә мүасир јазычыларымыздан јахшы тәрчүмәләр азәрбајчанлылары рус дүһасы илә таныш едәр вә онларда бизә рәғбәт јарадар. Тәклиф етдијим гәзетин әдәбијјат шө'бәсини бу истигамәтдә гурмаг мәгсәдәујғун оларды» (318, 9).

Нәшри нәзәрдә тутулмуш органларын чохундан фәргли олараг, Бакы «јерли мүсәлман чәмијјәти»нин үзвләри Н. Нәриманов, С. М. Гәнизадә вә Һ. Маһмудбәјов өз органларына сырф әдәби истигамәт вермәк, бирбаша бәдии әдәбијјатын нәшри вә тәблиғи илә мәшғул олмаг истәјирдиләр. Мәсәлән, С. М. Гәнизадә вә Һ. Маһмудбәјов «Нубар»ы мүстәгил әдәби журнал етмәк истәдикләрини шәрһ едәрәк јазырдылар: «Биздә, Русијада... мүсәлманлардан өтрү бир дәнә дә олсун әдәби журналын олмамасы үзүндән бизим Загафгазија татарлары (азәрбајчанлылар — *Х. М.)* һәлә дә евдә, мәишәтдә ата-бабадан мирас галмыш фарс китабларыны охумагда давам едирләр. Бунлар нәинки өз охучуларына фајдалы мә'лумат вермир, әксинә, һәтта бир чох чәһәтдән рус мәдәнијјәти вә јерли халгын онлара һамилик едән милләтлә јахынлашмасы идејасы илә зиддијјәт тәшкил едир» (314, 2—3). Она көрә дә наширләр елә бир әдәби орган јаратмаг истәјирдиләр ки,

онун васитәсилә илә һәм Шәргдән ахыб кәлән китаблар ичәрисиндәки дини-схоластик әсәрләрә гаршы мүбаризә апарсын, һәм дә азәрбајчанлыларла русларын бир-биринә јахынлашмасы ишинә көмәк етсинләр.

Азәрбајчан маарифчиләринин гәзет-журнал нәшри барәдә әризәләри Петербургда вә Тифлисдә чар вә чанишин дәфтәрханасында отуран јүксәк рүтбәли мә'мурлар тәрәфиндән шүбһә вә гәзәблә гаршыланды. Онлар халгы чәһаләт вә наданлыгдан гуртармаг уғрунда маарифчиләрин мүбаризәсини «ә'лаһәзрәт императора», чар Русијасына гаршы јөнәлдилән бәдхаһ тәдбир кими гәләмә верир, дөври мәтбуат јаратмаг истәјәнләрин хаһишләрини мүхтәлиф бәһанәләрлә рәдд едирдиләр. Һәтта бир пара падшаһпәрәст редакторлар јерли халгларын дилләриндә гәзет-журнал нәшр етмәк истәјәнләрин фикирләринә ришхәнд едәрәк, онлары рәһбәрлик етдикләри органларда тәнгид едиб «утандырмагдан» чәкинмәдиләр. Н. Нәримановун 1896-чы илдә «Каспи»дә ана дилиндә дөври мәтбуат јаратмаг зәрурәтиндән бәһс едән «Әлигәләмли мүсәлман зијалылары һаггында бир нечә сөз» мәгаләсини Дашкәнддә нәшр олунан «Туркестанскије ведомости» гәзети «әчаиб нитг» адландырмышды (159). Лакин бунлардан фәргли олараг, јерли халглар арасында фәалијјәт көстәрән, конкрет шәраити мүшаһидә вә тәһлил едән бә'зи мә'мурлар империјанын әразисиндә јашаjан кичик халгларын дилиндә мәтбуатын инкишафыны мәгсәдәујғун һесаб едирдиләр. С. М. Гәнизадә вә Н. Нәримановун 1896-чы илдә нәшр етмәк истәдикләри «Сәвгат» журналы илә әлагәдар Бакы губернаторунун имзалајыб Гафгаз чанишининин дәфтәрханасына көндәрдији бир сәнәд буна мисал ола биләр. «...Азәрбајчан дилиндә ушаг мүталиәсиндән өтрү јарарлы нәшрләрин јохлуғуну нәзәрә алыб, јухарыда ады чәкилән журналын Бакыда Гәнијев вә Нәриманов тәрәфиндән нәшр едилмәсинә мәним тәрәфимдән нәинки манечилик јохдур, әксинә, јерли халг мәктәбләри мүдиринин тәсдиг етдијинә көрә, өзүнүн маһсулдар фәалијјәтилә мәшһур олан ч. Гәнијев вә Нәримановун Ирандан Загафгазијаја ахыб кәлән чохлу парнографик мәзмунлу китабларын әвәзиндә мүсәлман ушагларына онларын ана дилиндә сағлам мәзмунлу материал верәчәкләринә үмид бәсләјиб, белә бир журналын нәшрини тамамилә мәгсәдәујғун һесаб едирәм» (295, 1).

Нәһајәт, илләр кечдикчә ири рүтбәли мә'мурлар да

учгарларда чалышан бә'зи мә'мурларла разылашыб, јерли халгларын дилиндә мәтбуат јаратмағын зәрури олдуғуну е'тираф етмәјә мәчбур олдулар. 1902-чи илдән «Шәрги-Рус» гәзетинин нәшри илә әлагәдар бир сәнәддә дејилирди: «Шәрг дилләриндә Гафгаза дахил олан мәтбуат мүсәлманларын гираәти үчүн зәрәрлидир. Чүнки бу мәтбуатда Шәргә һүсни-рәғбәт ашыланыр. Һәр ил Мәккә вә Мәдинәјә зијарәтә кедән рус мүсәлманларынын ислам өлкәсиндәки һәмдинләри илә мә'нәви әлагәсини сөзсүз ки, мөһкәмләндирир... онларын рус мүһити илә гатышыб бирләшмәсинә имкан вермир. Бу кими ачыначаглы һадисәләрлә мүбаризә апармаг јалныз рус тәбәлији әсасларына хидмәт етмәји бачаран вә бизим әјаләтин мүсәлманларынын баша дүшәчәји дилдә мәгсәдәујғун редактә едилән, чидди бир гәзетин көмәји илә мүмкүндүр» (316,4). Бу мүлаһизәјә көрә дә 1902-чи илдә М. Шаһтахтлыја Тифлисдә «Шәрги-Рус» гәзетини нәшр етмәјә ичазә верилди.

Илк нөмрәси 1903-чү илин 30 мартында дүнја ишығына чыхан «Шәрги-Рус» XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә Азәрбајчанда реалист әдәбијјатын инкишафы уғрунда мүбаризәләрин тарихиндә хүсуси мәрһәлә тәшкил едир. Доғрудур, «Шәрги-Рус»ун фәалијјәтиндә мәһдуд вә зиддијјәтли чәһәтләр чох иди. Бунларын бир гисми мүлкәдар баласы олан нашир вә редакторун дүнјакөрүшү, әгидә вә бахышлары илә, дикәр гисми исә конкрет заман вә шәраитлә бағлы иди. Гәзет бир тәрәфдән милли мәдәнијјәтин мүасир дөврүн тәләбләринә ујғун инкишафы, рус вә Авропа ичтимаи фикринин мүтәрәгги чәһәтләринин јајылмасы уғрунда мүбаризә апарыр, гадын азадлығыны, бејнәлмиләлчилик идејаларыны мүдафиә едир, түркчүлүк, исламчылыг идеолокијасыны писләјир, онлары тәблиғ едәнләрлә ардычыл сурәтдә вурушур, дикәр тәрәфдән Гафгаз руһани идарәси илә әлагә јарадараг онларын көлкәсинә сығыныр, мәһәллә моллаларынын дини елмләри, Орта Асија, Крым, Волгабоју, Сибир пантүркист вә панисламистләринин милләтчилији тәблиғ едән мәгаләләрини дәрч едирди (28, 398—399). Бүтүн бунлара бахмајараг, ики ил әрзиндә Тағыјевин «гәләм гочулары»нын чомаглары алтында нәшр олунан «Шәрги-Рус» Азәрбајчанда реалист-демократик әдәбијјатын инкишафында мүһүм иш көрдү. Гәзетин кениш фәалијјәт програмы варды. Биринчи нөмрәнин баш мәгаләсиндә «мәрамымыз мүсәлман диндашларымызын мә'луматларынын артмасына, фикирләринин ишыгланмасына, бир сөзлә мәдәниләшмәләринә әлимиздән кәлән гәдәр хидмәт етмәкдир» дејән редактор һәмвәтәнләринә «Јевропа вә Русијанын сијаси вә тичарәт әһвалындан» башга бунларын «әдәбијјатындан, фәлсәфә вә һәкиматындан» кениш мә'лумат вермәји вә'д едирди. Бүтүн бунларла М. Шаһтахтлы «мәдәни милләтләрин нә јолда јашадыгларыны... өјрәниб бәјәндијимиз шејләри гәбул вә өз әһвалымыза ујушдурмаг», «фикир вә вичдан азадлығынын нә олдуғуну» анлајыб «вәтән гардашларыны» «бу хејир вә бәрәкәтдән» истифадә етмәјә» һазырламаг мәгсәдини изләјирди. Бунлары һәјата кечирмәк, дөврүн мүһүм мәсәләләрини мүзакирәјә гојмаг үчүн нашир гәзет сәһифәләрини охучу күтләсинин үзүнә ачмыш, һамыја фикир азадлығы вермишди. «Гәзетимизин сүтунларыны һәр гисм әгајид вә әфкарын... тәгириһинә ачырыз. Һәр кәс өз гәлбиндәкини бизим гәзетимиздә кәмали-азадлыгла изһар вә бәјан едә биләр. Һәр кәс бизим кәндимизлә, гәзетимиздә әсәр дәрч едән өзкә гәләм әһли илә мүбаһисә едә билиз» (139).

«Шәрги-Рус»ун хејирхаһ вә ишыглы бир мәгсәдлә ишә башламасы габагчыл адамларын рәғбәтини газанды. Онлары јазмаға, үрәкләринин дәрдләрини мүзакирәјә гојмаға һәвәсләндирди. Өмәр Фаиг Не'манзадәнин дили илә десәк, гәзет «...тәчәддүдләрә, тәрәггиләрә баис олду. Нечә фикирләри чөвлана, нечә гәләмләри һәрәкәтә, нә гәдәр пастанмыш гијмәтли бејинләри, димаглары парлатмаға, нә гәдәр һәвәссизләри, үмидсизләри һәвәсә, үмидә кәтирди» (162).

Гәзетин әдәби мөвгејиндән данышаркән биринчи нөвбәдә онун әдәби һәрәкаты күтләви шәкилдә чанландырмасыны өн плана чәкмәк лазымдыр. «Шәрги-Рус» мүхтәлиф әјаләт шәһәрләриндә јашајан, лакин 90-чы илләрдә бир сыра сәбәбләр үзүндән јени әдәби һәрәката гошула билмәјән шаирләри һәрәкәтә кәтириб өз тәрәфинә чәкди. Лә'ли, М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт, М. С. Ордубади, Һ. Чавид, Ә. Гәмкүсар, Ә. Нәзми, М. Ә. Нөврәс, И. Т. Мусајев вә б. шаирләрин имзалары илк дәфә бурада көрүндү. Онлар гәзетин мүтәрәгги маарифчилик идејаларына рәғбәт бәсләјиб, ше'р вә мәгаләләри илә бу идејалары тәблиғә чалышдылар.

Чәлил Мәммәдгулузадә, Ө. Ф. Не'манзадә, Абдулла Мәһәммәдзадә (Абдулла Тофиг Сур) кими јазычы вә

публисистләр илк һекајә вә мәгалә, ше'р вә тәрчүмәләрини «Шәрги-Рус» да нәшр етдириб јарадычылыг дүнјасына вәсигә алмагла бәрабәр, бурада сөзүн әсл мә'насында журналистика мәктәби кечиб, кәләчәк јарадычылыг јүксәлишинә һазырлашдылар. Әкәр 1905-чи илдә «Гејрәт» мәтбәәсинин «Шәрги-Рус»ун базасы әсасында јарандығыны, XX әсрин гүдрәтли ингилаби-демократик органы «Молла Нәсрәддин»ин «Шәрги-Рус»да хүсуси әдәби вә журналистлик һазырлыг мәктәби кечмиш Ҹ. Мәммәдгулузадәнин рәһбәрлији, Ө. Ф. Не'манзадәнин јахындан көмәклији илә јарандығыны да бура әлавә етсәк, онда бу гәзетин биринчи рус ингилабына гәдәр әдәбијјатымызын инкишафында ролуну ајдын тәсәввүр етмәк олар.

Бунлардан әлавә, «Шәрги-Рус» јарадычылыг фәалијјәтинә 80—90-чы илләрдә башламыш вә кифајәт гәдәр әдәби тәчрүбә газанмыш Ф. Көчәрли, Р. Әфәндијев кими јазычыларын мүасир әдәби просесә күчлү мүдахилә етмәләри, онун бир сыра нәзәри мәсәләләрини мүзакирәјә гојмалары, реалист әдәбијјатын инкишафына көмәк етмәләри үчүн шәраит јаратды.

Реалист әдәбијјатын нәзәри мәсәләләринин мүзакирәси, әдәби жанрларын инкишафы, гәләмә алынмыш јени әсәрләрин нәшри вә тәблиғи саһәсиндә «Шәрги-Рус»ун хидмәтләри хүсусилә диггәтәлајигдир. Нәшри әдәби һәрәкатын јүксәлиши, әдәби гүввәләрин пүхтәләшдији дөврә тәсадүф едән гәзет өзүнә гәдәрки тәчрүбәјә истинад едәрәк реалист әдәбијјатын нәзәри проблемләринә даир јазылара нисбәтән кениш јер верир. Беләликлә, онун мәгсәд вә вәзифәләрини ајдынлашдырыр, инкишаф истигамәтини мүәјјәнләшдирирди. «Әдәбијјатымыза даир мәктуб», «Шәрги-Рус» вә «Түрк әдәбијјаты», «Кичик романлар», «Әдәбијјатда мәсләк» кими мәгаләләр бу чәһәтдән характерикдир. 90-чы илләрдә реалист сәнәткарлар тәрәфиндән тезис шәклиндә ирәли сүрүлмүш мүлаһизәләр бу мәгаләләрдә кениш планда, конкрет әдәби нүмунә вә фактлара истинад етмәк јолу илә шәрһ едилир, реалист әдәбијјатын инкишаф перспективләри көстәрилирди.

«Шәрги-Рус» әмәкдашлары мүасир әдәби просеси диггәтлә изләјир, онун идеја-естетик сәвијјәсинин јүксәлмәсинә хүсуси гајғы бәсләјирдиләр. Бу ишдә онлар тәнгидин ресензија жанрындан кениш истифадә едирдиләр. Гәзетдә вахташыры «Јени китаблар» рубрикасы алтында тәзә чапдан чыхмыш китаблар һаггында рә'јләр дәрч

едилир, бунларын зәиф вә гүввәтли чәһәтләри тәһлил олунурду. Ф. Көчәрлинин «Азәрбајчан әдәбијјаты», Р. Әфәндијевин «Бәсирәтүл-әтфал», М. Һ. Әлгәдаринин «Асари-Дағыстан», Ә. Ағајевин «Ахунд вә ислам», Һ. Гогебашвилинин «Гафгаз мәктәбләриндә ана дили» китаблары, Р. Әфәндијевин «Ган очағы», Н. Нәримановун «Дилин бәласы», С. М. Гәнизадәнин «Ахшам сәбри хејир олур» комедијалары, Һ. Вәзировун «Отелло» фачиәсинин тәрчүмәси вә «Дивар тәгвими» һаггында ресензијалар вә гејдләр буна мисал ола биләр. Бу рә'јләрдә реалист әдәбијјатын јүксәлишинә јардым едән нүмунәләр тәгдир едилдији кими, онун сағлам инкишафына зәрәр кәтирән әсәрләр дә кәскин тәнгид олунурду. Бу чәһәтдән гәзет әмәкдашларынын Ә. Ағајевин исламы модернизә едән, панисламизми јајан «Ахунд вә ислам» әсәринә тәнгиди мүнасибәти мәфкурә чәһәтдән хүсуси әһәмијјәт кәсб едирди.

«Шәрги-Рус» реалист әдәбијјат нүмунәләринин нәшринә даһа чох әһәмијјәт верирди. О, «Кәшкүл»үн башладығы иши инкишаф етдирәрәк орижинал вә тәрчүмә әсәрләр нәшр едир, бу јолла милли әдәбијјатын инкишаф истигамәтини мүәјјәнләшдирмәјә чалышырды. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу», «Кишмиш ојуну» һекајәләрини, Р. Әфәндијевин «Ган очағы» комедијасыны, јухарыда адларыны чәкдијимиз шаирләрин ше'рләрини, рус вә Авропа әдибләриндән бир сыра тәрчүмәләри дәрч етмәклә редаксија бир тәрәфдән гәләм саһибләринә нүмунәләр тәгдим едир, дикәр тәрәфдән онун күтләвиләшмәсинә наил олурду. Гәзет әмәкдашларынын бу мәгсәди ајры-ајры әсәрләрин нәшри илә әлагәдар вердикләри гејдләрдә ајдын сурәтдә ифадә олунмушдур.

Беләликлә, «Шәрги-Рус» биринчи рус ингилабынын астанасында әдәби һәрәкатын чанланмасында, әдәби гүввәләрин ваһид чәбһәдә бирләшмәсиндә, реалист әдәбијјатын нәзәри мәсәләләринин ишләнмәсиндә әһәмијјәтли хидмәт көстәрди.

* * *

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә Азәрбајчанда әдәбијјат вә мәтбуат мејданына кәлән зијалыларын тәркиби јекрәнк дејилди. Бунлар дүнјакөрүшләри, әгидә вә

бахышлары е'тибары илә мүхтәлиф груплара бөлүнүр вә бир-бириндән кәскин сурәтдә фәргләнирдиләр.

Әдәби гүввәләрин бир-биринә зидд ики чәбһәјә бөлүнмәси «1860-чы илләрин либераллары вә Чернышевски јени Русија уғрунда мүбаризәнин нәтичәсини... мүәјјән едән ики тарихи мејлин, ики тарихи гүввәнин» (12, 188) тәзаһүрү иди. «Бу ики тарихи мејл 19 февралдан сонракы јарым әср әрзиндә инкишаф едир вә бир-бириндән кетдикчә даһа ајдын, даһа мүәјјән вә даһа гәти шәкилдә узаглашырды» (12, 189). Мәдәни тәрәгги вә ислаһатла әлагәдар бир сыра мәсәләләрдә муштәрәк мөвгедән чыхыш етмәләринә бахмајараг, зијалылар дөврүн бөјүк сијаси-ичтимаи мәсәләләринә, һәјата кечириләчәк ислаһатларын мәзмунуна, онлары тәтбиг етмәк јолларына мүнасибәтдә бир-бириндән фәргләнир, демократик маарифчиләрлә дикәр груплар арасында идеја ихтилафлары ачыг шәкилдә нәзәрә чарпырды.

Идеја ајрылығы ики мәрһәләдә давам етмишдир. Биринчиси, әсасән С. Үнсизадә вә онун бир нечә һәмфикринин фәалијјәти илә мәһдудлашырды. Мә'лум олдуғу кими, С. Үнсизадә фәалијјәт мејданына кечән әсрин 70-чи илләриндә бир буржуа ислаһатчысы кими кәлмишди. Јухарыда гејд етдијимиз кими о, илк аддымларындан тәрәгги вә ислаһат мәсәләләринә руһанилик мөвгејиндән јанашмыш, онлары дини һөкмләрә мүвафиг һәлл етмәјә сә'ј көстәрмишдир. М. Шаһтахтлы, Мирзә Рза кими маарифпәрвәрләр 70—80-чи илләрдә М. Ф. Ахундовун әрәб әлифбасыны ислаһ етмәк, дәјишмәк уғрунда мүбаризәсини давам етдирдикләри һалда, С. Үнсизадә тамамилә мүртәче мөвгедә дурараг, «һүруфатымызы тәғјир вә тәбдил» етмәк истәјәнләрин фикирләрини «хәјаләти-фасидә» адландырмышды. О өзүнү авам чамаатын нәзәриндә «пәсәндидә вә мәгбул», «мө'тәбәр» адам кими көстәрмәк үчүн башда М. Ф. Ахундов олмагла әлифба ислаһатчыларына гаршы чыхараг јазырды: «Әлифбамызын ислаһы барәсиндә јаздығымыз мәталибдән хәјал олмасын ки, бизим мәгсәдимиз бир пара шәхсләр кими һүруфатымызы... тәбдил еләмәк фикриндәјик. Бәлкә мәгсәдимиз будур ки, хәттимизи тәғјир вә тәбдил фикриндә оланлары һаман фикирдән гајтарыб... ата-бабаларымызын јолундан чыхмајаг» (86).

Көһнә гајдалары гысганчлыгла мүдафиә едән нашир јени әлифба мәсәләләри илә әлагәдар мүзакирәләрдә

М. Ф. Ахундовун хатирәсини тәһгир едән мәгаләләрә јер вермәкдән чәкинмирди. Јени әлифба лајиһәси нәшр етдијинә көрә, М. Шаһтахтлынын үнванына төһмәтләр јағдыран Аға Әмирзадә адлы бириси М. Ф. Ахундову нәзәрдә тутараг јазырды: «Гәрәз чанабынызын бу һүруфати-лајиһәнин хиридари һәлә гәдәм даирeји-вүчуда гојмајыбдыр. Бирчә нәфәр хиридари вар иди. Чифајда ки, мәрһум олубдур. Јә'ни о мәрһумун мәзари-һуранаваринә бу чәрәкәләри пишнәһад етмәк олур» (78).

Ушаглар үчүн китаб јаратмаг уғрунда узун илләр мүбаризә апардыгдан сонра о, 1882-чи илдә оғлу Әбдүррәһманын хаһишини јеринә јетирәрәк татар дилиндән «Мәктәб ушагларымыза охумагдан өтрү садә түрки дилимиздә тәртиб олунмуш әгајид вә нәсајеһ рисалеји-мәнзумәдир» ше'рләр мәчмуәсини тәрчүмә едиб нәшр етмишди. 98 сәһифәдән ибарәт олан бу китабда ушаглары һәјат вә мәишәт мүбаризәсинә һазырлаја биләчәк бирчә кәлмә сөз белә јох иди. Әсәр дини мөвзуда јазылмыш, шәриәт гајдаларына һәср олунмуш дәрс китабыны хатырладыр. «Әгајид вә нәсајеһин...» јеканә мәгсәди ушаглары диндар, мүти тәрбијә еләмәк, ислам дининдә «сабит гәдәм» сахламагдан ибарәт иди.

С. Үнсизадәнин өзү бу мөвзуда әсәрләр јазыб нәшр етмәклә кифајәтләнмир, јери кәлдикчә башга мүәллифләрин дә бу саһәдәки фәалијјәтини ишыгландырмаға хүсуси әһәмијјәт верирди. О, мәрсијәхан-шаир Мәһәммәд Тағы Гүмри Дәрбәндинин башдан-баша дини хурафатдан ибарәт «Кәнзүл-мәсаиб» әсәрини «мәчмуеји-мө'тәбәр», «әсримизин фүзәла вә үдәбасы индиндә кәмали-рәғбәтлә» гәбул вә мүталиә едилән китаб һесаб едир (189) вә буна көрә ону алгышлајырды; чүнки бу әсәр наширин дини бахышлары илә һәмаһәнк иди.

Әдәбијјат мәсәләләриндә С. Үнсизадәнин мүһафизәкар мөвгеји онун епигон ше'рә рәғбәтиндә даһа габарыг шәкилдә үзә чыхмышды. Мә'лум олдуғу кими, башда М. Ф. Ахундов олмагла Һ. Зәрдаби, Әһсәнүл-Гәваид вә Н. Вәзиров «Әкинчи»дә әдәбијјатын тәрәггиси уғрунда епигон ше'рә гаршы ардычыл мүбаризә апармыш, шаирләри тәглидчиликдән узаглашдырмаг јолунда бөјүк зәһмәт сәрф етмишдиләр. С. Үнсизадә исә әксинә, М. Ф. Ахундов ән'әнәләринә гаршы дурмуш, епигон ше'рин инкишафына даһа артыг рәвач вермәкдән өтрү «Зија» («Зијаји-Гафгазијјә») сәһифәләриндә османлы шаири Мүниф па-

шанын «Еј бүлбүл» рәдифли гәзәлини «Әдәбијјати-түркијә» башлығы алтында вериб кичик бир гејдлә әдәби мүсабигә е'лан етмишди. О, азәрбајчанлы шаирләри нәзирәләр јазмага чағырырды: «Мөвсүми-баһар һүлул етмәк мүнасибәти илә үдәба вә фүзәлаји-Османијјәдән бир нечә намдар шаирләрин «Еј бүлбүл» рәдифиндә иншад бујурдуглары гәзәли-абдары гәзетимиздә дәрч етмәклә вәрәгпарәмизин гәдир вә ләјагәтини артырмаг истәјирик. Шүәраји-вәтәндән буна нәзирә олмаг үчүн иншаји-гәзәлә мејл едән олурса, әдибанә вә шаиранә олмаг шәртилә мәмнунијјәтлә гәбул вә дәрч едәчәјик» (74). Бу мүнасибәтин нә гәдәр лүзумсуз, фајдасыз олдуғуну тәсәввүр етмәк үчүн ики факты нәзәрә алмаг кифајәтдир: биринчиси, С. Үнсизадәнин нүмунә көстәрдији Мүниф паша һаман шаир иди ки, епигончу олдуғуна көрә, Түркијәнин өзүндә Намиг Қамал башда олмагла маарифчи шаирләрин тәнгидинә һәдәф олмуш, јени әдәбијјатла көһнә әдәбијјатын мүбаризәси мејданында мәғлубијјәтә уғрамышды. Икинчиси, һәтта С. Ә. Ширвани кими көркәмли бир сәнәткар да С. Үнсизадәнин тә'рифләринә ујмуш, ејни рәдифли, ејни мәзмунда гәзәл јазыб хүсуси бир мәктубла редаксијаја көндәрмишди. Бу, дәрдин јарысы иди. Бәланын бөјүјү онда иди ки, о, Мүниф пашанын гәзәлини «шүәра вә үрәфаја бирәр әрмағани-вафи вә һәдијјәји-кафи» (218) һесаб етмиш, она нәзирә јазылан гәзәлләрин тәдричилә нәшр олуначағына үмид бәсләмиш, нәтичәдә објектив сурәтдә епигончулуг тәрәфдарлары илә бирләшмишди.

С. Үнсизадә рәһбәрлик етдији органда демократик идејалара гаршы мүбаризә апаран мүәллифләрин мәгаләләринә дә кениш јер верирди. Тәсадүфи дејил ки, рус вә Авропа мәдәнијјәтинин Азәрбајчанда јајылмасынын гаршысыны алмағы фәалијјәтинин әсас мәгсәди сечән Әбдүссәлам Ахундзадә, Исми Сәдрәддинбәјов кими јүксәк рүтбәли руһаниләр онун әтрафында сых бирләшмишдиләр.

* * *

90-чы илләрдә «демократија вә сосиализм гүввәләри»нин (В. И. Ленин) артмасы вә пролетар идеолокијасынын ичтимаи фикирдә һекемонијаја чеврилмәси фикир ајрылығынын, идеја зиддијјәтләринин хејли кәскинләшмәсинә, сијаси характер алмасына сәбәб олду. Русијанын мәркәз шәһәрләриндә, Авропа университетләриндә тәһсил алмыш бир груп «дөшү нишанлы, чиби дипломлу» (Н. Нәриманов) буржуа-мүлкәдар баласынын — Әлимәрданбәј Топчубашов, Әһмәдбәј Ағајев, Фәррухбәј Вәзиров, Әлибәј Һүсејнзадә вә башгаларынын Бакыја кәлиб ичтимаи-мәдәни фәалијјәтә башламалары идеја мүбаризәләрини кәскинләшдирирди. Мүштәрәк чәһәтләри илә јанашы, бир чох фәрди хүсусијјәтләри илә бир-бириндән сечилән бу зијалылар Ә. Топчубашовун рәһбәрлији алтында бир чәбһәдә бирләшиб, пантүркист, панисламист вә буржуа-монархист идејаларыны һәјата кечирмәк үчүн зәмин һазырламаға башладылар.

Ә.Топчубашов вә онун идеја силаһдашлары биринчи нөвбәдә, нәјин баһасына олурса-олсун, милјонер «вәлијјун-не'мәт» (М. Шаһтахтлы) Тағыјевә јахын олмағы, онун шәхси һөрмәтини газанмағы, Бакы буржуазијасынын идеологуна чеврилмәји гәт етмишдиләр. Онлар «Һачы»ны инандырмаг истәјирдиләр ки, һәмвәтәнләринин мәдәни тәрәггиси саһәсиндә онун хидмәтләри индијә гәдәр нәинки гәләмә алыныб тәблиғ олунмајыб, әксинә, бир пара чаһилләр ону төһмәтләрә мә'руз гојублар. Ә. Ағајев Тағыјевә буна көрә тәсәлли верир, өзүнү она чаныјан көстәрирди: «Бә'зи чүһәлаји-зәманә сизин бу али һиммәтләринизи лајигинчә тәгдир етмәјиб мәзәммәт вә нәдамәт дилинә јол верирләр. Лакин чүһәлаји-зәманә һәр заманда белә олублар... Ҹәнаб Һачы, рә'ји-һәкиманәнизлә иттихаз етдијиниз јолда мөһкәм вә мүстәгим дурунуз. Рә'јләри лајиги-еһтирам олан адамларын гәлбләри сизә мәһәббәт, еһтирам вә тәшәккүр илә долудур. Әкәр бу һалда онлар аз исәләр дә, кәләчәкдә чохлашыб сизин гијмәт вә гәдриниз мә'лум олачагдыр» (23, 3—4). Буржуа фикринчә, Һачынын хидмәтләрини бајазычыларынын фикринчә, Һачынын хидмәтләрини башгалар...

Ә. Топчубашов вә онун һәммәсләкләри Бакы буржуазијасы илә асанлыгла дил тапыб јахынлашды, бир чох мәдәни тәрәгги ишләрини әлләринә алды, һәтта бә'зиләри Бакы шәһәр идарәсиндә мәктәб комиссијасына үзв

сечилмәјә мүвәффәг олдулар. Һ. З. Тағыјев 1898-чи илдә «госпажа» Булдеверадан 22 мин маната алдығы «Каспи» мәтбәәсини вә ејни адлы гәзетин бүтүн ихтијарыны Ә. Топчубашов вә Ә. Ағајевә һәвалә етди. Бунунла да пантүркист, панисламист публисистләрин демократик маарифчи-јазычылара гаршы мүбаризәси үчүн әдәби мејдан ачылды. 90-чы илләрин сонундан е'тибарән Н. Нәриманов вә С. М. Гәнизадә башда олмагла Бакыда педагог јазычыларын ичтимаи фәалијјәтинин мәһдудлашдырылмасы, јени әсрин башланғычында «Шәрги-Рус» редаксијасынын бојкот едилмәси, М. Шаһтахтлынын бөһтан вә ифтиралара мә'руз гојулмасы бу мүбаризәләрин кулминасија нөгтәси олду. Ишин ән ачыначаглы тәрәфи бурасы иди ки, бунлар һәмвәтәнләринин тәрәггиси јолунда сајсыз-һесабсыз зәһмәтләр чәкиб, тә'гибләрә вә мәһрумијјәтләрә мә'-руз галмыш Һ. Зәрдабини дә бә'зән өз тәрәфләринә чәкирдиләр.

Зәһмәткеш мүәллим-јазычылар Ә. Топчубашовун симасында сон дәрәчә амансыз вә һијләкәр дүшмәнлә гаршылашдылар. Онлары өзүнә табе едиб, «бөјүклүк», «ағсаггаллыг» еләмәк арзусунда олан, лакин буна наил ола билмәјән Топчубашовун Н. Нәриманов вә С. М. Гәнизадәнин мәдәни-күтләви тәдбирләрини «көзү көрмәк», «гулағы ешитмәк истәмирди». Топчубашовун бунлара кин-күдурәти о гәдәр шиддәтли иди ки, онлары «һәтта гочулара дөјдүрмәк дәрәчәсинә фитнә-фәсаддан» чәкинмәмишди (196). С. М. Гәнизадә көстәрирди ки, бүтүн бунларла јанашы, Топчубашов вә онун гујруглары кими бир нечә јарамазын симасында онун (Н. Нәриманов нәзәрдә тутулур — Х. М.) дүшмәнләри тапылды, бунлар хәлгилик вә маарифчилик истигамәтиндә чалышан садә зәһмәткешләрә гаршы «јүрүш» тәшкил етдиләр (196).

Иртичанын бу «јүрүшү» 1898-чи илдә Нәриманов гираәтханасыны, С. М. Гәнизадә, Ә. Ахундов, И. Мәликов китабханасыны бағлатдырмагла кәркин нөгтәјә чатды (196).

Нәриманова гаршы мүбаризә хүсусилә кәскин иди. Бу һәр аддымда һисс олунурду. Јалныз буну јада салмаг кифајәтдир ки, Топчубашов 1903-чү илдә Ф. Көчәрлинин «Азәрбајчан әдәбијјаты» китабы һаггында чап етдирдији рә'јдә әсәрин мүәллифинә «ичмалыны» тәкмилләшдирмәји, сон дөврүн әдәби һадисәләри һаггында мә'луматы кенишләндирмәји мәсләһәт көрүр, тәкчә Бакыда «хејли

көркәмли әдәби гүввәнин јетишдијини» нәзәрә чарпдырыб, онлары тәдгигата чәлб етмәји арзу едирди. О, нүмунә үчүн Һ. Зәрдабини, Ә. Ағајеви, Ә. Һагвердијеви, С. М. Гәнизадәни мисал кәтирир, Н. Нәримановун исә адыны белә чәкмирди (271). Һалбуки әслиндә әдәби һәрәкатын јүксәлишиндән данышаркән илк сөзү Нәриманов һаггында демәк лазым иди. Чүнки 90-чы илләрдә нәср вә драматуркијанын инкишафында о, гәләм достларынын һамысындан чох, ејни заманда фајдалы хидмәтләр көстәрмишди.

Маарифчи-демократлара гаршы мүбаризәдә Ә. Ағајев даһа артыг чанфәшанлыг еләјирди. Шејх Чәмаләддин Әфганинин панисламизм тә'лиминә јијәләниб, «бүтүн шәргилиләрин һәјат, сәадәт, истиглал гајғысы илә бир гач мәрһәләләрдән кечәрәк» 1908-чи илдә «түрк милләтчилији фикринә... васил олан» (170, 425) Ә. Ағајев, јухарыда дејилдији кими, әдәби фәалијјәт мејданына, панисламист кими дахил олмушду. Диндә ислаһатчылыг, исламы модернизә етмәк онун фәалијјәтинин башлыча чәһәти иди. 1902-чи илдә «Хадими-милләт» имзасы илә нәшр етдији «Мусаһибеји-Исламә. Ахунд, Ислам вә Һатифүл-гејб» әсәри Ә. Ағајевин панисламист бахышларынын мәрамнамәси иди. Ислам, Ахунд вә Һатифүл-гејбин мүкалимә вә атмачалары үзәриндә гурулан бу әсәрин әсас идејасы шәхси мәнафеләри хатиринә руһаниләр тәрәфиндән һәдисләрлә әвәз едилмиш, унудулуб е'тинасызлыг көлкәсинә салынмыш Гур'анын һөкмләрини еһја етмәк, онлары мүасир тәрәгги васитәләри илә әлагәләндирмәкдән ибарәт иди. Ә. Ағајев Ахунд симасында руһаниләри она көрә тәнгид едирди ки, онлар өз мәнафеләри хатиринә ислам еһкамларыны тәһриф едир, Гур'аны «моддан» дүшмүш, көһнәлмиш сајыб, һәдис вә рәвајәтләр јајырлар. Она көрә дә Ислам күндән-күнә зәлил олур. Јазычы Исламы «зәиф, нәтәван, чындыр кејимли» тәсвир едир. Ону «гара күнләрә салан» исә руһаниләрдир. Ә. Ағајев фиргә вә тәригәтләрә бөлүнмүш, «дүкана» чеврилмиш исламы бирләшдирмәк, илк вәзијјәтинә гајтармаг үчүн ону биринчи нөвбәдә ахундларын нүфузундан гуртармаг, сонрадан она јапышдырылмыш гүсурлары ислаһ етмәк фикрини ирәли сүрүрдү. Мүәллифә көрә, ислам вахтилә она көрә тәрәгги етмишди ки, «елм вә фүнун вә сәнаје вә әдәбијјат Ибн-Һәллак, Ибн-Хәлдун, Әбүлфәрәч, Туси, Ибн-Рүшд, Ибн-Сина кими алимләрин ихтијарында ол-

мушдур» (23, 93). Лакин савадсыз, мәнфәәтпәрәст ахундларын нүфузуна дүшдүкдән сонра «өз кечмишләрини јаддан чыхарыб һаман елм вә фүнун вә исламын тәрәгги вә сәтвәтинә сәбәб олан руһанијә чамааты... мүрури-дөвран илә әмәлә кәлән ихтилафатдан бихәбәр вә дәрјаји-чәһаләтә мәғруг олуб, мүсәлманларын тәнәззүл вә пәсмандәликләринә сәбәб олублар» (23,2).

М. Ф. Ахундов ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирән јазычылара гаршы мүбаризә Ә. Ағајев фәалијјәтинин башлыча истигамәтини тәшкил едирди. Онун «Бизим педагогларымыз», «Шекспирин «Отелло»су вә Шиллерин «Гачаглар»ы Азәрбајчан дилиндә», «Азәрбајчан халг поезијасынын тәчрүбәсиндән очеркләр» мәгаләләри, тамашаја гојулмуш јени пјесләр һаггында ресензијалары, реалист Азәрбајчан әдәбијјатынын мүстәгил инкишаф јолуна сәдд чәкмәк, онун сағлам хәлги гүввәләрини, хүсусән кәнч јазычылары һәвәсдән салмаг, фајдалы әдәби јарадычылыг јолундан узаглашдырмаг мәгсәдилә гәләмә алынмышды. Бу јазычыларын јазыб, чәтинликлә нәшр етдирдикләри драм вә нәср әсәрләринә чәкилән зәһмәт Ә. Ағајевин нәзәриндә «вахт өлдүрмәк» иди. О, белә һесаб едирди ки, «драматик истe'дад тәбиәтин не'мәтидир. Бу һеч бир хејирхаһ арзу вә ја сә'јлә газанылмыр» (219). Азәрбајчан драматурглары исә бу исте'даддан мәһрумдурлар. Буржуа мүһәррирнинин нәзәриндә педагог-јазычыларын гәләмә алдыглары драмлар «өлү доғулмуш мәһсулдур, саj е'тибары илә Атилланын ордусундан чох олсалар да, доғулдуглары күндә дә күн ишығы көрмәдән өлүрләр» (219). Милли драматуркијанын милли еһтијачлардан јарандығыны анламајан, јахуд анламаг истәмәјән Ә. Ағајев јазырды: «Бизим халг мүәллимләримиз нә үчүнсә, драматик әсәрләр јазмаға хүсуси һәвәс көстәрирләр. Лакин онлары ким билир вә ја охујур. Бизимлә разылашарлар ки, бу өлү доғулмуш мәһсулун чоху онлара сәрф едилмиш вахта дәјмәз» (219). Ә. Ағајев бу јазычылара драматург демәји белә рәва көрмүрдү, она көрә дә драматург сөзүнү дырнагда јазырды.

О, Һ. Зәрдаби, Н. Нәриманов, С.М. Гәнизадә, Һ. Маһмудбәјов кими мүәллим-јазычыларын һәлә кечән әсрдән рус әдәбијјаты, ичтимаи вә педагожи фикри илә сых бағлы олдугларыны гејд етсә дә, бу әлагәнин өзүнү дә әһәмијјәтсиз, «күлүнч» сајырды. Онун фикринә көрә «Азәрбајчан өз мә'нәви инкишафында чох керидә галыб, о

һәтта Авропада олан фикир чәрәјанларыны мәнимсәмәк үчүн белә јетишмәјиб» (183).

Белә бир шәраитдә Азәрбајчан мүәллим-јазычыларынын рус мәдәнијјәти тә'сири илә драм вә нәср әсәри јазыб, бөјүк ичтимаи мәсәләләри мүзакирәјә гојмаларыны Ә. Ағајев күчәдә дуруб ондан-бундан сәдәгә истәјән диләнчинин дәбдәбә, бәзәк-дүзәк ичиндә јашамаг иддиасына охшадырды. Ә. Ағајевә көрә, куја бу јазычылар јалныз диләнчи кими күндәлик азугә һаггында дүшүнмәли, һарада олса ону өтүб кечәнләрдән алмалыдырлар (221). Јә'ни бунлар халгын мүталиә еһтијачларыны тә'мин етмәк үчүн анчаг елементар елми-күтләви әсәрләр јазмалыдырлар.

Бу бахымдан Ә. Ағајев Азәрбајчан ичтимаи һәјатынын мүһүм мәсәләләриндән сөһбәт ачан јазычыларын әсәрләрини «әдәби һәрзәкарлыг» адландырырды. «Мүәллимләримизин синифдәнкәнар бүтүн фәалијјәти һеч нәјә јарамајан комедијалар, күлүнч драмлар вә сон дәрәчә пис грамматикалар јазмаға һәср олунмушдур. Вә бүтүн бу әдәби чәфәнкијаты базара чыхаран бизим педагоглар јарышлардан чыхмыш галибләр кими асудә нәфәс алыр вә өзләринин бу фәалијјәти илә доғма әдәбијјаты зәнкинләшдирдикләринә, дили инкишаф етдирдикләринә, бәшәријјәтә бөјүк хидмәтләр көстәрдикләринә чидди инанырлар» (221). Педагог-јазычыларын фәалијјәтини даһа чох идеолокија илә аз әлагәси олан мәсәләләрә доғру истигамәтләндирмәк мәгсәдилә Ә. Ағајев онлара астрономија, тәбиәтшүнаслыға даир мәгаләләр тәрчүмә едиб елми-күтләви биликләр јајмағы, шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләрини топламағы мәсләһәт көрүрдү. Өзүнүн јанлыш, гејри-елми, гәрәзли мүлаһизәләриндә бүсбүтүн һәддини ашан Ә. Ағајев «јазычылыг хәстәлијинә тутулмушлар» һесаб етдији кәнч драматурглары һәтта инандырмаға чалышырды ки, «һеч бир заман вә һеч бир јердә, һеч бир драм, һеч бир комедија, һеч бир грамматика инсан мә'нәвијјатына һеч бир јенилик кәтирмәмишдир» (221). Онун фикринә көрә, «нә Шекспир, нә Молјер, нә Грот бүтүн онларын бөјүклүјүнә бахмајараг, бир астрономијаны тәблиғ едән сәјјаһ гәдәр бу мә'нада хејир вермәмишләр» (221).

Ә. Ағајев Молјер вә Шекспир кими дүнја әдәбијјаты корифејләринин адларыны тәсадүфи чәкмирди. Бурада онун өзүнәмәхсус бир мәнтиги варды. О бунунла демәк

истәјирди ки, әкәр Шекспир вә Молјер кими классикләр халга истәнилән хејри верә билмәмишләрсә, бизим Нәримановлар, Гәнизадәләр, Вәзировлар, Һагвердијевләр халга нә верә биләрләр? Буна көрә дә ән јахшы јол бәдии јарадычылыгдан узаглашмаг иди. Бәс нә илә мәшғул олмалы? Ә. Ағајев буна белә чаваб верирди: «...Сиз, чәнаб мүсәлман фачиә вә комедијанәвисләри нә Шекспирә, нә Молјерә тај дејилсиниз. Бу исә о демәкдир ки, сиз бош јерә өз гијмәтли вахтынызы итирирсиниз, чағрылмајан јерә кедирсиниз, о јерә ки, сиз орада анчаг нашы вә јадсыныз. Сизин, садә дә олса, даһа мүгәддәс вә нәчиб өзфәалијјәт саһәниз, башга миссијаныз вардыр» (221).

Азәрбајчан маарифчи-демократ јазычыларына һүчумда Ә. Ағајев тәк дејилди. Өзүнү Үмумрусија мүсәлманларынын органы кими апаран «Тәрчүман» гәзетинин редактору И. Гаспрински дил саһәсиндәки пантүркист сијасәтинин објектив нәтичәләри илә онунла бирләширди. Маарифчилик вә журналистлик фәалијјәтинин илк аддымларындан Русијада јашајан түркдилли халглар үчүн ваһид әдәби дил јаратмаг, бу јолла онлары бирләшдирмәк истәјән Гаспрински, бу ишдә Азәрбајчан әдибләрини дә өзүнә јолдаш еләмәк истәјирди. 1898-чи илдә С. М. Гәнизадәнин «Мүәллифләр ифтихары» һекајәси һаггында јаздығы ресензијада И. Гаспрински әсәрин дилини өзүнүн пантүркист әгидәләринин мөвгејиндән тәнгид едирди. О, әсәри бүтүн түрк-татар тајфасынын анлаја биләчәји бир дилдә јазмадығына көрә, мүәллифин үнванына тәһмәтләр јағдырырды (41). И. Гаспринскинин 1899-чу илдә Ә. Һагвердијевин Петербургда нәшр олунмуш «Дағылан тифаг» әсәринин дили һаггында тәнгиди дә чох сәрт иди. О, үмумијјәтлә, «Дағылан тифаг» фачиәсинин дилини әдәби дил һесаб етмир, ону кәндли дили адландырырды. «Комедија Азәрбајчанын көјлү шивәсиндә јазылмышдыр. Мүһәррир даһа әдәби вә даһа көзәл бир лисан голлана билирди» (105).

Азәрбајчан реалист јазычылары бу гәбилдән мүлаһизәләри гәзәблә гаршыладылар. М. Сидги Гаспринскинин тәнгиди мүлаһизәләри һаггында о заман Петербургда јашајан Султан Гази Вәлихана мә'лумат верди. С. Г. Вәлихан Г. Шәрифова көндәрдији 28 март 1899-чу ил тарихли чаваб мәктубунда Һагвердијевин һәмин тәнгидә мүнасибәти һаггында јазырды: «Мән һөрмәтли Сидгинин мәктубуну Әбдүррәһимбәј Һагвердијевә көстәрдим. Онун китабы илә әлагәдар сөзләри охудугдан сонра деди: «Гој Гаспрински нә истәјир јазсын. Әввәла, мән пјесими тамамилә көјлү дилиндә јазмамышам, садә дилдә јазмышам. Әкәр лап көјлү дилиндә јазмышамса да, демәли, белә јазмаг лазым имиш. Чүнки биз авам чамаат үчүн јазырыг. Савадлы адамларын моизәјә еһтијачы јохдур» (278, 224—225).

Ф. Көчәрлинин «Азәрбајчан әдәбијјаты» әсәри һаггында мүлаһизәләриндә И. Гаспринскинин пантүркист бахышлары башга бир аспектдә мејдана чыхды. Бу вахта гәдәр Русија мүсәлманларынын дилинин бирлијиндән данышан Гаспрински артыг түрк-татар халгларынын ваһид әдәбијјат тарихини јаратмаг мәсәләсини ирәли сүрүрдү. «Тарихи-әдәбијјати-түрки» мүгәддимәси наминә лајиг олан бу рисаләјә Газан вә Түркүстан мүсәлманларынын мејдани-әдәбисиндә сә'ј вә һиммәтләри көрүлмүш мөвчуд әдибләри илә әсәрләри хүсусунда мә'лумат чәм олунуб гошуларса, мүфид бир китаб һасил олмуш олурду» (27). Ф. Көчәрлини өзүнә јолдаш едә билмәјән Гаспрински бу саһәдә чалышанлара нүмунә тәгдим етмәк мәгсәдилә 1906-чы илдә «Тәрчүман» гәзетиндә «Ағ күл дәстәси јахуд әдәбијјати-чәдидә хидмәтләри» рубрикасы ачмыш, М. Ф. Ахундовдан сонра түрк-татар халглары арасында јетишән јазычыларын ән көркәмли нүмајәндәләри, С. М. Гәнизадә, Н. Нәриманов, Мәрчани, Хејрулла Әфәнди вә с. һаггында бир силсилә очерк јазыб нәшр етмиш (22), һәтта, Ә. Ахундзадә кими өмрү боју дини тә'лими јајан јазычыны М. Ф. Ахундов ән'әнәләринин давамчысы кими тәгдим етмишди.

90-чы илләрдән е'тибарән Русија мүсәлманлары арасында мүлкәдар-буржуа јазычы вә публисистләринин синфи мәнсубијјәтләринә көрә груплашмасы илк вахтлар маарифчилик фәалијјәтинә көрә Гаспринскијә рәғбәт бәсләјән азәрбајчанлы зијалыларынын ондан үз дөндәрмәләринә сәбәб олду. 1898-чи илдә Сидгинин С. М. Гәнизадәјә көндәрдији бир мәктуб демократик јазычыларла Гаспрински арасында идеја мүбаризәләринин тарихи вә маһијјәти һаггында ајдын тәсәввүр јарадыр (292). Бу мәктубдан ајдын олур ки, артыг 90-чы илләрин орталарындан е'тибарән Гаспринскинин «гәзетәси, мәсләки ...сијасәти, о чүмләдән әмири-Бухараја» јалтагланмасы Азәрбајчанын демократик әдәби ичтимаијјәтини бәрк наразы салмышды.

Бу мәфкурә ајрылығы биринчи рус ингилабы әрәфәсиндә «Шәрги-Рус»а мүнасибәтдә габарыг шәкилдә үзә чыхды. Ә. Топчубашов вә Ә. Ағајев Бакыдан М. Шаһтахтлыја гаршы «сәлиб јүрүшү» (207) тәшкил едәркән И. Гаспринскн дә «Мәһәммәдаға хәтти»нин гүсурларыны бајраг едиб ону тәнгид етмәјә башлады.

1905-чи ил ингилабындан сонра Ә. Топчубашов, Ә. Ағајев, И. Гаспринскн, Акчураоғлу, Р. Ибраһимов вә башгаларынын пантүркизм, панисламизм, пантуранизм бајрағы алтында топлашыб, биринчи рус ингилабы идејаларына гаршы чыхыб, мүсәлман зәһмәткешләрини Русијадан ајырмаға чәһд көстәрмәләри 90-чы илләрдә башланан идеја дөјүшләринин сон аккорду олду.

* * *

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә Русија мүсәлманлары, о чүмләдән азәрбајчанлылар арасында маарифчилик һәрәкатынын гүввәтләнмәси, бәдии әдәбијјатын инкишафы, мәдәни һәрәката рәһбәрлик едән зијалылар дәстәсинин ичтимаи фәалијјәт мејданына кәлмәси һаким даирәләри нараһат етмәјә, онун гаршысыны алмаға тәдбир һазырламаға мәчбур етди. Петербург сензура комитәсинин 1880-чи илдән е'тибарән Русија мүсәлманларынын мәдәни һәјаты үзәриндәки мүшаһидәләри әсасында баш сензор М. Смирнов кениш мә'рузә һазырлады. Дахили ишләр назиринин полис департаменти М. Смирновун мә'рузәси әсасында кениш тә'лигә һазырлајыб, 1900-чү илин 31 декабрында бүтүн губернијалара көндәрди. Ијирми ил әрзиндә Русија мүсәлманларынын һәјатында әмәлә кәлән тәрәгги һәрәкатынын башлыча хүсусијјәтләрини тәһлил едән полис департаменти бунда мүтләгијјәт гурулушу үчүн бир тәһлүкә әламәти көрүрдү. Тә'лигәдә дејилирди: «Полис департаментиндә олан мә'лумата көрә сон заманларда татар (Русијада јашајан түркдилли халглар нәзәрдә тутулур—*Х. М.*) әдәбијјатында јени бир чәрәјан мүшаһидә олунур. Бу чәрәјан Русија дөвләтинин 14 милјондан артыг мүсәлман әһалисинин чохәсрлик һәјат тәрзини сарсытмаг тәһлүкәси јаратмагла бүтүн әһалинин һәјатында чидди тәбәддүлатын јахынлашдығыны күман етмәјә әсас верир» (320, 30). Бу тәрәггини И. Гаспринскинин «Хочеји-сибјан» дәрслијинин нәшри илә әлагәләндирән полис департаменти белә һесаб едирди ки, халг арасында маарифи јајмаг шәклиндә мејдана чыхан интибаһ гыса мүддәтдә вәтәндашлыг һүгугу илә әлагәдар бүтүн мәсәләләри әһатә етди, «бүтөв эгли вә ичтимаи һәрәката» (320, 30) чеврилди. Бунунла да эски гајдалары мүдафиә едән моллаларла мүтәрәгги идејалары тәблиғ едән зијалылар арасында идеја мүбаризәси башланды, гыса мүддәтдә «милли, ичтимаи вә мәдәни характер» кәсб етди. Полис департаменти бу ики партијадан һансынын гәләбә чалачағындан асылы олмајараг, онлары империја үчүн зәрәрли сајыр, һәр икисини боғмағы мәсләһәт көрүрдү.

Бүтүн бунлара көрә полис департаменти губернаторлара ашағыдакы мәсәләләрә нәзарәт етмәји вә һаггында материал топламағы тапшырды:

«1. Сизә е'тибар олунмуш нәһијәдә мүсәлман әһалиси арасында јени үсулда әсәр јазан әдәбијјат хадимләри; 2. Онларын шәхсијјәтләри, ичтимаи вә мүлки вәзијјәтләри, мүсәлман мүһити илә әлагәләри, һәмчинин буна бәрабәр, һарада тәһсил көрмәләри һаггында мүфәссәл мә'лумат топлајын; 3. Јени һәрәкатын тәрәфдарлары илә кәнч түркләр арасында әлагәнин олуб-олмамасы, Түркијәдән вә ја башга мүсәлман мәркәзләриндән руһланыб-руһланмадыгларыны мүәјјәнләшдирин; 4. Табелијинизда олан рајонда јени үсул мәктәбләринин һарада, ким тәрәфиндән ачылдығыны, мүәллимләрин ким олдуғуну вә бу мәктәбләрин кимләрин идарә вә нүфузу алтында олдуғуну ајдынлашдырын» (309, 80).

Полис департаментинин бу тә'лигәси Гафгаз чанишинлији хәтти илә Тифлис, Бакы, Кәнчә, Нахчыван, Јереван, Губа, Көјчај вә с. кими мүсәлманлар јашајан мәнтәгәләрә көндәрилди. Гафгаз сензура комитәси XIX әсрин 70-чи илләриндән башлајараг, XX әсрин башланғычына гәдәр Загафгазија мүсәлманларынын әһвали-руһијјәси вә мә'нәви тәләбләри һаггында јалдаш гејдләрини үзә чыхарды; әдәби һәрәкатын үмуми мәнзәрәсини тәһлил етди. Гыса мүддәтдә Бакыдан С. М. Гәнизадә, Һ. Маһмудбәјов, Н. Нәриманов, Ә. Ағајев, Ә. Топчубашов, Һ. Зәрдаби, Шамахыдан Өмәр Фаиг Не'манзадә, Нахчывандан М. Сидги һаггында мә'лумат топланыб Дахили Ишләр Назирлијинә көндәрилди. Губа гәза рәиси рапортунда Губа маарифпәрвәр зијалыларына Н. Нәриманов вә С. М. Гәнизадәнин тә'сириндән хәбәр верирди (297, 14). Бакы губернатору С. М. Гәнизадәдән мәктәбдә һансы дәрслик-

лэрдэн дэрс кечдији барэдэ рэсми сэнэд алды (297, 11). Нахчыван гэза рэиси М. Сидгинин фэалијјэтиндэ панисламизм әламәтләри ашкара чыхармаға чалышырды (304, 12—13).

Беләликлә, бүтүн Русија мүсәлманлары, о ҹүмләдән азәрбајҹанлыларын арасында реалист демократик әдәбијјатын инкишафы јенидән чәтинләшди. Бу вәзијјәтин ағырлығыны тәсәввүр етмәк үчүн о заман «Шәрги-Рус» редаксијасында чалышан бөјүк әдибимиз Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин сөзләрини јада салмаг кифајәтдир: «...О әсрдә вә о шәраит ичиндә һеч бир кәсин ҹүр'әти ола билмәзди ки, гәләми илә азад олсун вә әсрин һөкумәтинин истибдады илә мүбаризә апарсын; јахуд еһтијатла да олмуш олса, һөкумәт илә оппозисијада ола билсин... О ки, галды сијаси мәсәләләрә, бу барәдә дилим лал олсун: һәмин әсрин сансорунун тәләбаты о гәдәр сәхт иди ки, сијасәт нәдир, сијасәтин горхусундан «С» һәрфини јазмаға ҹүр'әт еләмәздик» (135, 657—658).

II ФӘСИЛ

РЕАЛИСТ ӘДӘБИЈЈАТ УҒРУНДА МҮБАРИЗӘ ВӘ ӘДӘБИ-ТӘНГИДИ ФИКРИН ИНКИШАФЫ

Маарифчилик XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә (1880—1905) Азәрбајҹанда реалист әдәбијјат уғрунда мүбаризәләрин кенишләнмәсинә, тәнгиди фикрин инкишафына сәмәрәли тә'сир көстәрди, М. Ф. Ахундов вә «Әкинчи»дән сонракы әдәбијјатда орижинал, спесифик хүсусијјәтләри олан јени бир мәрһәлә әмәлә кәтирди. Бир сыра сәбәбләр үзүндән «М. Ф. Ахундовла ондан сонра јетишән шәхсијјәтләр арасында, онларын әдәби көрүшләри арасында мөһкәм, үзви әлагәнин» (183, 35) јаранмамасына, Азәрбајҹанда реализм нәзәријјәсинин кифајәт гәдәр ишләнмәмәсинә, реализмин бир термин кими јазыда вә данышыгда истифадә едилмәмәсинә (151, 62) бахмајараг, маарифчиләр реалист әдәбијјатын принсипләрини, онун гаршысында дуран мәгсәд вә вәзифәләри доғру баша дүшмүш вә дүзкүн шәрһ етмишләр.

Доғрудур, маарифчи јазычылар реалист әдәбијјатын нәзәри-естетик ме'јарларыны, мүасир әдәби просесин инкишаф јолларыны тәһлил едән, она истигамәт верән чохлу мәгаләләр, ири һәҹмли әсәрләр, трактатлар јазмамышлар. Онлар мүлаһизәләрини, әдәби-тәнгиди көрүшләрини әдәбијјатшүнас алим К. Талыбзадәнин доғру мүәјјәнләшдирдији кими, чәтин јолларла, «каһ дәрсликләр, мүнтәхәбатлар, әдәбијјат мәҹмуәләри васитәсилә јајыр, каһ нәшр олунан бәдии әсәрләрә мүгәддимәләр јазыб мүхтәлиф әдәби мәсәләләр һаггында фикир сөјләјир, каһ да әдәби кечә, мәҹлисләрдәки, китабхана вә гираәтханалардакы чыхыш вә мә'рузәләрдән, мәктублардан истифадә» (183, 35) едирдиләр. Әкәр бура маарифчи реалистләрин бәдии әсәрләриндә нәзәри-естетик проблемләр гојуб һәлл етдикләрини, әдәби көрүшләрини мүсбәт гәһрәманлары васитәсилә тәблиғ етдикләрини дә әлавә етсәк, онда бу јоллар һаггында там ајдын тәсәввүр јаранар. Лакин тәәссүф ки, бунларын да сајы истәнилән гәдәр дејил. Маарифчи јазычыларын реализми әдәбијјатын әсас јарадычылыг методуна чевирмәк уғрунда мүбаризәләринин там мәнзәрәсини вермәк, нәзәри-естетик көрүшләри һаггында долғун тәсәввүр һасил етмәк үчүн онларын бәдии, елми, публисист јарадыҹылығыны бүтөв һалда, бир-бири илә вәһдәтдә алмаг, пәракәндә гејд вә мүлаһизәләрини үмумиләшдириб тәдгигата ҹәлб етмәк лазым кәлир. Јалныз бу јолла әдәби фикрин инкишафына «М. Ф. Ахундовдан фәргләнән» (183, 35), јени ҹәһәтләр кәтирән бу сәнәткарларын нәзәри көрүшләри, естетик принсипләри һаггында ајдын тәсәввүр јаратмаг мүмкүндүр.

Бә'зи тәдгигләрдә М. Ф. Ахундовун әдәби-тәнгиди мәгаләләринин ондан сонра кәлән јазычылара намә'лум галдығы, бундан XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә әдәби-тәнгиди фикрин зәрәр чәкдији, «һәмин сәвијјәдән башлајараг инкишаф етдији» (183, 35) көстәрилир. Бу мүлаһизә әдәби-тәнгиди фикрин ајры-ајры мәрһәләләринин мүәјјән тарихи ардычыллыгла инкишафыны изләмәк бахымындан тамамилә доғрудур. Лакин ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, М. Ф. Ахундов 80-ҹи иллэрдән е'тибарән әдәбијјат аләминә кәләнләрин нәзәри-естетик көрүшләринин формалашмасына тамамилә тә'сирсиз галмамышдыр. Әввәла, јада салмалыјыг ки, бөјүк әдибин нәзәри ирси хәләфләринә мә'лум олмаса да, естетик бахышларынын әјани ифадәси, реалист әдәбијјатын ҹанлы

нүмунәси олан «Тәмсилат»ы әлдә иди. М. Ф. Ахундовун нәср вә драматуркијанын мисилсиз нүмунәләрини јарадараг мин иллик әдәбијјатымызын тарихиндә бөјүк дөнүш әмәлә кәтирмәси факты өзлүјүндә јени әдәби гүввәләрә чох шеј дејирди. Онун әрәб әлифбасынын ислаһы уғрунда мүбаризәсини кечән әсрин 80-чи илләриндән башлајараг маарифчи зијалылар кениш мүзакирә објектинә чевирмишдиләр. Бу тәкчә әлифба, савад тә'лими вә јазыпозу ишләрини асанлашдырмаг мәгсәдини изләмирди. Хәләфләр белә һесаб едирдиләр ки, «өз халгынын фикирләрини, дүһасынын күчүнү ифадә етмәк үчүн бир силаһ олмаг е'тибары илә бу әлифба өз гаршысында дуран вәзифәни јеринә јетирмир» (114, 85). Әдәби кәнчлик бу нөгтәдә, һәр шејдән әввәл, «әдәбијјатын инкишафына... әрәб әлифбасынын мүкәммәл олмамасы чох манечилик» (114, 85) көстәрдијинә көрә М. Ф. Ахундовун сәсинә сәс верирди. М. Ф. Ахундовун елми-нәзәри ирсинин Чәнуби Азәрбајчан вә Иран маарифчиләри арасында кениш јајылдығыны, «дохсанынчы илләрдә јенидән даһи мүтәфәккирин бирбаша варисц олан» (145) Шимали Азәрбајчан маарифчиләринә «гајтарылдығыны» да нәзәрә алсаг, демәк олар, бу мә'нада онлар бөјүк устаддан чох бәһрәләнмишдиләр.

Бунунла бәрабәр, 80—90-чы илләрин әдәбијјат хадимләринин нәзәри көрүшләринин формалашмасына тә'сир көстәрән шәхсијјәтләрдән вә гајнаглардан данышаркән онлары јалныз М. Ф. Ахундовла məһдудлашдырмаг олмаз. Сон заманлар апарылмыш тәдгигләрдән, үзә чыхарылмыш јени материаллардан мә'лум олур ки, белә гајнаглар һәм чох, һәм дә мүхтәлиф олмушдур. Бурада чохәсрли милли әдәбијјатла јанашы, классик Шәрг, рус вә Гәрби Авропа әдәби фикринин изләри ајдын шәкилдә көрүнмәкдәдир. Бир гајда олараг, бу јазычыларын һамысы аиләдә ана лајласындан сонра Шәрг, о чүмләдән Азәрбајчан әдәбијјаты классикләринин мүрәккәблә кағыз үзәринә һәкк олунмуш сәсини ешитмиш, онларын зәнкин ирсинә јијәләнмиш, бу ирсдән мәгсәдәујғун шәкилдә истифадә етмишләр. Тәкчә буну јада салмаг кифајәтдир ки, М. Сидги сөзүн гүдрәтиндән данышаркән әдәби нүфуз кими Фүзулијә, тәглидчи шаирләри тәнгид едәркән ингилабчы түрк јазычысы Намиг Камала, Р. Әфәндијев әдәбијјатын ичтимаи мәзмунундан сөһбәт едәркән османлы шаири Набијә истинад едир, М. Шаһтахтлы, Н. Нәриманов, С. М. Гәнизадә, Ф. Көчәрли вә башгалары өз мүлаһизәләрини Сә'ди, Һафиз вә дикәр шаирләрдән кәтирдикләри мисалларла әсасландырырдылар.

Маарифчи-реалистләрин бөјүк әксәријјәти рус али вә орта мәктәбләриндә тәһсил алмыш, үмумијјәтлә, Гәрб ичтимаи фикринә даир мүкәммәл билик топламыш, бир мүбаризә мәктәби кими рус әдәбијјатынын гүдрәтли тә'сирини һәр аддымда һисс етмишдиләр. Бу јазычылар Пушкин, Белински, Чернышевски, Добролјубов, Писарев, Некрасов, Салтыков-Шедрин вә башгаларынын әдәби мүбаризәләринә јахшы бәләд олмуш, онлара бөјүк рәғбәт вә мәһәббәт бәсләмишдиләр. Н. Вәзировун Кәнд Тәсәррүфаты Академијасында Короленко илә достлуғу (59), С. М. Гәнизадәнин Тифлисдә тәһсил аларкән рус ингилаби демократијасынын көркәмли нүмајәндәләринин әсәрләрини күрчү кизли ингилаби дәрнәјиндә охујуб өјрәнмәси (302), Ҝ. Кәнкәрлинин Некрасов ше'ринин ичтимаи мәзмунуну тәблиғ етмәси (107), Н. Нәримановун семинаријада Надсонун мүбаризәјә чағыран никбин руһлу ше'рләрини хатирә дәфтәринә көчүрмәси (126), С. Ағамалыоғлунун М. Горки тәрәфиндән Тифлисдә тәшкил едилмиш «Красногорскаја коммуна»да иштиракы вә бөјүк әдиблә јахынлығы (144), Ч. Үнсизадәнин В. Һүгонун епигончу шаирләрә гаршы мүбаризәсини «Кәшкүл»дә бәјәнмәси (195), Ф. Көчәрлинин сәнәткар вә чәмијјәт мәсәләсиндән данышаркән Пушкинә сөјкәнмәси (115), вә с. јахшы сүбутдур.

Бу гәбилдән олан әдәби мә'хәзләрин сајыны артырмаг олар. Лакин бүтүн бунлар о демәк дејил ки, маарифчи-реалистләр гидаландыглары фикирләрин даирәсиндән кәнара чыха билмәмиш, бунлары кор-коранә тәглид етмиш, һәмин мүлаһизәләри механики сурәтдә јад өлкәдән, узаг кечмишдән мүасир Азәрбајчан мүһитинә көчүрмүшләр. Мәсәлә белә дејилдир. Маарифчиләр дүнја, биринчи нөвбәдә рус әдәбијјатыны јарадычы сурәтдә мәнимсәмиш, әдәби ирсдән өјрәнәркән јерли шәраитлә, һәмвәтәнләринин мә'нәви тәләбләри илә һесаблашмышлар. Дана доғрусу, бу јазычылар кечмишдән вә кәнардан о шејһа доғрусу, бу јазычылар кечмишдән вә кәнардан о шејләри көтүрмүшләр ки, халг конкрет шәраитдә онлара еһтијач дујубдур. Әслиндә, онлар елә бунун өзүнү дә бөјүк сәләфләриндән өјрәнмишдиләр. Чернышевски јазырды: «Һәгигәт һәр јердә һәгигәтдир. Лакин һәр чүр һәгигәт һәр јердә вә һәмишә ејни дәрәчәдә диггәти чәлб едә билмир.

һәр бир әсрин, һәр бир халгын өз тәләбаты вар. О шеј ки, алман үчүн мараглыдыр, чох вахт франсыз вә ја руса марагсыз көрүнүр. Чүнки бирбаша онун һәјатына дәхли јохдур. Бизим чамаатымыза, бизим заманәмизә нә кәрәкдирсә, о һагда данышмаг лазымдыр» (277, 149). Бу мә'нада М. Ф. Ахундовун нәзәри ирси хәләфләринә мә'лум олсајды да, онун һәлл етдији бир сыра мәсәләләр үзәринә јенидән гајытмаг лазым иди. Чүнки о заман һәлә чәмијјәтин мә'нәви инкишафында чидди дөнүш јаранмамышды. М. Ф. Ахундовун һәлл едиб баша чатдырдығы мәсәләләрин тәблиғинә јенә дә еһтијач дујулурду. 80—90-чы илләрдә маарифчи реалистләрин өзләриндән бир гәдәр әввәл, «Әкинчи»ләр тәрәфиндән һәлл едилмиш бир сыра мәсәләләри јенидән мүзакирә етмәләри буна мисал ола биләр. Она көрә дә маарифчи јазычыларын әдәби-тәнгиди көрүшләри, маарифчи бахышлары јени дөврдәки милли тәрәгги уғрунда мүбаризәләрлә әлагәдар олдуғундан ајдын конкрет сәчијјә дашыјыр, чанлы, реал маһијјәт кәсб едирди.

Маарифчи-реалистләрин әдәби-тәнгиди мүлаһизәләриндә гојуб һәлл етдикләри мәсәләләр чох вә рәнкарәнк иди. Бурада реализм, сәнәтин муасирлији, епигончулуға гаршы мүбаризә, әдәбијјатын ичтимаи вәзифәси, әхлаги-тәрбијәви әһәмијјәти, мүтәрәгги идејаларын тәблиғиндә ролу, јазычынын бир вәтәндаш кими чәмијјәтдә мөвгеји, мүһитин, шәраитин јазычынын јарадычылығына тә'сири, милли әдәбијјатын мүстәгиллији, әдәби дил, театр естетикасы вә с. мәсәләләр башлыча јер тутурду.

Бәдии јарадычылығын башга принсипиал мәсәләләри илә јанашы, әдәбијјатын ичтимаи әһәмијјәти мәсәләси бирбаша онларын маарифчи көрүшләри, Нәримановун дили илә десәк, «истигбал» вә «аләми-һүрријјәт» (153) барәдә арзулары, халгы көһнә һәјат вә мәишәт буховларындан, зәрәрли дүшүнчә тәрзинин тә'сириндән гуртармаг уғрунда мүбаризәләри илә сых бағлы иди. С. Ә. Ширвани, М. Шаһтахтлы, М. Сидги, Н. Вәзиров, Е. Султанов, Ч. Үнсизадә, К. Кәнкәрли, Ф. Көчәрли, С. М. Гәнизадә, Р. Әфәндијев, Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев кими габагчыл јазычылар бәдии әдәбијјаты сосиал вә мәдәни тәрәгги уғрунда мүбаризәдә кәскин идеја силаһы һесаб едирдиләр. Онларын лексиконунда «сөз», «сүхән» бәдии әдәбијјатла әксәр һалларда синоним һалында ишләндији кими, «әдәбијјат» термини дә ичтимаи фикир мә'насында баша дүшүлүрдү.

80-чи илләрдә азәрбајчанлылар үчүн јени реалист әдәбијјат јаратмаг зәруриәтиндән сөһбәт ачан М. Шаһтахтлы онун гаршысында биринчи нөвбәдә күтләнин вәтәнпәрвәрлик, вәтәндашлыг һиссләрини гүввәтләндирмәк, милли шүуруну ојатмаг вәзифәсини гојурду. О белә һесаб едирди ки, азәрбајчанлыларын әсрләр боју мүстәбид Иран һакимләринин тәзјиги алтында јашамалары, ајры-ајры дөврләрдә сијаси мүстәгиллијини итирмәләри вәтәнпәрвәрлик һиссләринин мүәјјән дәрәчәдә зәифләмәсинә сәбәб олмушдур. Она көрә дә М. Шаһтахтлы елә бир әдәбијјат јаратмаг идејасыны ирәли сүрүрдү ки, о, халгда кечмишинә һөрмәт, бу күнүнә гајғы, кәләчәјинә үмид тәрбијә едә билсин: «Загафгазија мүсәлманлығы — бу нә вәтәнә мәһәббәти, нә өз халгынын кечмишинә даир хатирәси, нә инди јашадығы чәмијјәтин вәзијјәтини јахшылашдырмаг арзусу, нә дә кәләчәкдә вәтәнин талеји барәдә јахшы үмидлә бир-биринә бағланмајан, ајры-ајры шәхсијјәтләрин јығынıдыр. Загафгазија мүсәлман чәмијјәти — мә'нәви чәһәтдән бир-бирилә әлагәси олмајан фәрдләрдән ибарәт агломерасијадыр. XVIII әсрин даһи тарихчиси Иоһан Мүллер дејир: «Деспот дөвләтдә падшаһ һәр шејдир, галанлары исә һеч бир шеј». Фарс «һаким»и Русија тәрәфиндән әзилди, она һеч бир шеј олан күтлә мирас галды. Бу һеч бир шеј олан адамлардан халг мәктәби, халг әдәбијјаты васитәсилә мәдәни дөвләтә лајиг фајдалы вәтәндашлар јетирмәк рус һөкумәтиндән асылыдыр» (279).

М. Сидги ичтимаи әхлагын дәјишмәсиндә, әгидә вә бахышларын формалашмасында сөзүн—бәдии әдәбијјатын ролуну јүксәк гијмәтләндирирди. О, һәр бир халгын «дәрәчеји-мә'рифәтини вә пајеји-фәзиләтини», үмумијјәтлә, мәдәни инкишаф сәвијјәсини өјрәнмәк үчүн һәмин халгын әдәбијјатыны јеканә ме'јар һесаб едирди. М. Сидгијә көрә, сөз сәнәти елә гүдрәтли бир васитәдир ки, онунла инсанлары фәна хасијјәтләрдән чәкиндирмәк, јүксәк идеаллар, бөјүк әмәлләр уғрунда мүбаризәјә сәфәрбәр етмәк олар. «Әфради-бәшәрин тәрјири-этварына, тәнвири-әфкарына, тәһзиби-әхлагына лазымлы дәрәчәдә хидмәт едәчәк сурәтдә сөздән мүәссир бир шеј ола билмәз...» (175, 5).

М. Сидги фикрини исбата јетирмәк үчүн охучунун

диггэтини дүнја әдәбијјаты корифејләринин бәдии сөз һаггында мулаһизәләринә чәлб едирди. «...Сөзүн тә'сира-ти-бәлиғәсиндә бу кифајәтдир ки, инсан каһи бир сөз илә һал вә һәрәкәтини дәјишдириб, ширин чанындан әл чә-киб, әзиз вә ләзиз олан һәјатыны бир сөзлә фәда едир вә каһи бир сөз илә дә мафөвги тәсәввүр олунмајан сүрур вә беһчәтә дүчар вә јаинки биланәһајә әндуһү мөһнәтә кирифтар олур» (175, 5). М. Сидги бир нөв Фүзулинин «Падшаһи-мүлк...» гит'әсиндә ифадә олунмуш фикри ин-кишаф етдирәрәк сөзү, бәдии әдәбијјаты әсрләрин имта-һанларындан мүвәффәгијјәтлә чыхан абидә һесаб едир-ди. Шаирин фикринчә, «мәшһур шәһәрләр», «инсанларын әсрләрчә сә'јинин сәмәрәсилә абад олан мәмләкәтләр», «дәрәчеји-ифтихара малик олан милләтләр», «ингилаби-замәнә», «бәлаји-накәһани» илә (175, 5) «мәһв вә набуд» олдуғу һалда, сөзүн «әсас рәсәнатына бир әнксар вә да-мәни-мүгәддәсинә зәррә гәдәр кәрд вә гүбар әјләшдирә билмәз».

Бәдии сөз Сејид Әзимин әсәрләриндә дә јүксәк гиј-мәтләндирилмишдир. Шаир ичтимаи фикрин мүхтәлиф ифадә васитәләри ичәрисиндә поезијанын инсан һиссинә вә ағлына «зијадә тә'сир еләдијини» көстәрирди. Сејид Әзим «Тәзкирә»синдә II Александра гәсд едән «Русија-нын чүмһуријјәт талиби олан тәләбләри»ни бағышламаг барәдә бөјүк франсыз јазычысы Виктор Һүгонун III Александра мәнзум мәктубуну, гәтлинә фәрман верил-миш тәләбәләри онун хаһиши илә чарын әфв етмәсини бәдии әдәбијјатын ағла вә һиссә тә'сирини сүбут едән факт кими мисал кәтирирди (213, II).

Маарифчиләрин нәзәриндә бәдии әдәбијјат габагчыл, демократик идејалары, әхлаги көрүшләри халг арасын-да тәблиғ етмәк үчүн әлверишли трибуна иди. Онлар бу трибунадан усталыгла истифадә етмәјә чалышыр, рәнка-рәнк әдәби формалара мүрачиәт едир, ајры-ајры жанр-ларда камил сәнәт нүмунәләри јарадыр, өз фикирләри-нин ифадәсиндән өтрү даим тә'сирли васитәләр ахтарыр-дылар.

Ичтимаи мүндәричә, јүксәк әхлаги-тәрбијәви мәзмун маарифчи реалист јазычыларын бәдии әсәрдә биринчи нөвбәдә тәгдир едиб јүксәк гијмәтләндирдикләри кејфиј-јәт иди. З. Марағаји бәдии әсәрин ифадә көзәллијинин гајғысына галыб, ичтимаи мәзмуну һаггында дүшүнмәјән, һәјат һәгигәтини тәһриф едән шаирләрә гаршы чыхараг

јени шәраитдә әдәбијјата верилән тәләби ајдынлашды-рырды. Әдиб «бир залымы таныја-таныја адил вә чаһили фазил вә бәхили сәхавәтли» адландыран вә јалан тоху-магла ифтихар едән шаирләрин «вәтән вә милләтин сәа-дәтинә» хәјанәт етдикләрини јазырды (218, 245).

Маарифчиләр бәдии әсәрдән данышаркән онун ичти-маи-тәрбијәви чәһәтләринә хүсуси диггәт јетириб өн пла-на чәкмәјә чалышырдылар. Она көрә дә маарифчи реа-листләр мүасир әдәбијјатын истигамәтини тәрбијәви мә-сәләләрә доғру јөнәлтмәјә бөјүк сә'ј көстәрирдиләр. Бу, маарифчилик фәлсәфәсинин расионал характериндән, маарифчи реализмин дидактик хүсусијјәтиндән ирәли кә-лир, онларын әдәби көрүшләринин әсас маһијјәтини тәш-кил едирди. Р. Әфәндијев мүасир әдәбијјатын гаршы-сында дуран вәзифәләри шәрһ едәрәк јазырды: «...һәр бир шаиримизин асари-гәләмләрини тәхсис вә тәмјиз едиб елә бир һала кәтирмәлидир ки, ондан анчаг әдәб вә мә'рифәт дәрси алынсын. Әдәб вә мә'рифәт дәрсини елә бир асари-әдәбијјатдан алмаг мүјәссәрдир ки, о, асарда даиреји-әдәбдән тәчавүз едән әгвал вә әф'али-гәбиһәләр-дән бир асар олмамыш ола» (82, 151). Әдәбијјата тә'риф вериб ону «инсан фикирләшиб вә хәјал едиб јаздығы шеј-ләрин күллүсүнү бир низам вә гајда тәһтинә» (82, 161) гојмагдан ибарәт һесаб едән әдиб фикрини јекунлашдыр-дыгдан сонра дәрһал она «әдәбијјаты анламаға вә өзкә-сини гандырмаға фикир лазымдыр... Фикирсиз данышыл-мыш сөз вә јазылмыш кәламын нә һүснү вар?» (82, 161) мулаһизәсини әлавә едирди.

Сөз јох ки, маарифчи јазычылар һәр чүр фикри бәдии әдәбијјат үчүн материал, гида мәнбәји һесаб етмирдиләр. Онлар әдәбијјат дедикдә биринчи нөвбәдә тәрбијәви әһә-мијјәти олан, ичтимаи бәлалара гаршы јөнәлмиш әсәрлә-ри нәзәрдә тутурдулар. Мәсәлән, Р. Әфәндијев ше'рин «вәзн вә рәдифинә мүгәјјәд олан» «јалныз тәшбиһ, истиа-рат вә чинас, ејһамы» барәдә дүшүнән шаирләрин әксинә олараг, гәләм јолдашларыны әсәрин мәзмун долғунлуғу-нун, әхлаги-тәрбијәви маһијјәтинин гајғысына галмаға чағырырды. Бу мәсәләдә о, түрк шаири Набинин «һик-мәтамиз кәрәкдир әш'ар», «ше'рдән мәгсуд... мә'надыр» фикринә шәрик олур, чејнәнмиш сөзләрлә «зүлфү сүнбүл вә күлү бүлбүл вә мејү чамы (82, 156) вәсф едән шаир-ләрин әсәрләрини писләјирди. О, белә фикирдә иди ки,

8 Сиф. 1341

бу гәбилдән олан ше'рләр нә гәдәр садә вә ајдын дилдә јазылса да, мә'насыз, гәлибләнмиш ифадәләр јығынындан ибарәт олдуғуна көрә халга хејир верә билмәз.

Маарифчиләрин XIX әсрин сон рүбүндә Азәрбајҹанда шиддәтләнән һәҹвкулуға, парнографик әсәрләрә дә мүнасибәти мәнфи иди. Чүнки белә әсәрләр маарифчиләрин нәзәри-естетик көрүшләри, сәнәтин гаршысында гојдуглары әхлаги-тәрбијәви мәгсәдләрлә дабан-дабана зиддијјәт тәшкил едирди. Бир аз әввәл С. Ә. Ширванинин Әбдулхалыг Јусиф, Гасир, Гүмри, Н. Вәзировун Нөврәс, Наҹи кими шаирләрин һәҹвләринә гаршы чеврилмиш тәнгиди 80—90-чы илләрдә давам вә инкишаф етдирилди. Р. Әфәндијев «Бир тајфанын вә ја бир шәхсин ирзү намусуна тохунасы тә'н вә лә'н вә фөһшлә јазылмыш...», «зијадә намәрбут вә хејли чиркин» (82, 148) һәҹвләр гәләмә алан јазычылары әхлагсызлыгда иттиһам едирди. Чүнки халг һәҹвдән нәинки фајдалы бир мәтләб өјрәнмир, «әхлаг дәрси алмыр», әксинә, «инсанын вүҹудунда нәфсани вә һејвани гүввәләри ојандырыб ...халгын әхлаги-һәмидәсини позуб, бә'зи фитнә вә фәсадын мејдана кәлмәсинә» (82, 148) шәраит јарадырды. Р. Әфәндијев һәҹвку шаирләрин јарадычылығыны «рәзаләт вә сәфаләт» адландырырды.

М. Шаһтахтлы вә Е. Султанов халг мүталиәсиндә мөһкәм јер тутан бә'зи фарс мүәллифләринин әсәрләринин мүтилик вә тәрки-дүнјалығы тәблиғ едиб, кениш күтләнин һәјат ешгини өлдүрмәсини, мүбаризә әзмини гырмасыны тәнгид һәдәфинә чевирирдиләр. Чүнки бу кејфијјәтләр бәдии әдәбијјаты јахшы һәјат уғрунда мүбаризә васитәси сајан маарифчиләрин естетик принсипләрилә дабан-дабана зиддијјәт тәшкил едирди. Бу бахымдан М. Шаһтахтлынын Ахунд Мәһәммәд Рәфинин «Әбвабүл-ҹинан» әсәринә, Е. Султановун мүхтәлиф илләрдә, мүхтәлиф мүәллифләр тәрәфиндән гәләмә алынмыш сајсыз-һесабсыз һәдисләрә, «Төһфәтүл-мәҹалис» вә «Һилјәтүл-гүлуб» китабларына гаршы чеврилмиш тәнгиди бөјүк әһәмијјәтә малик иди.

Әдәбијјатын башлыча вәзифәсини инсанлара јүксәк әхлаги сифәтләр ашыламагда, онлары һәјат вә мәишәт мүбаризәсинә һазырламагда көрән М. Шаһтахтлы «Әбвабүл-ҹинан»да һәмвәтәнләри үчүн һеч бир фајдалы ҹәһәт көрмүрдү. II Шаһ Аббасын һакимијјәти илләриндә Ваиз Гәзвини ады илә мәшһур олан Ахунд Молла Мәһәммәд Рәфи тәрәфиндән гәләмә алынмыш бу әсәр мүәллифин планына көрә, беһиштин сәккиз гапысына мүвафиг сәккиз һиссәдән ибарәт олмалы иди; лакин намә'лум сәбәбләрә көрә, јалныз онун биринчи ҹилди нәшр олунмушдур. Китаб башдан-баша инсанларда мадди аләмә нифрәт һисси јаратмаг кими зәрәрли бир мәгсәдә хидмәт едирди. Әсәрини II Шаһ Аббаса һәср едән, мүгабилиндә гијмәтли һәдијјәләр алан Мәһәммәд Рәфијә көрә, һәјатда мүсәлманын башлыча вәзифәси аллаһа, пејғәмбәрә вә онун әсһабәләринә е'тигад бәсләмәкдән, дини әгидәләрини мөһкәмләтмәкдән, шәриәт ајинләрини иҹра етмәкдән, беләликлә, өзүнү о дүнјаја һазырламагдан ибарәт олмалыдыр. Ваиз белә бир әгидәни јајырды ки, бу дүнја бәндәләрә имтаһан үчүн верилмишдир. Она көрә инсан нә аиләсини, нә јахын адамларыны севмәли, бүтүн мәһәббәтини пејғәмбәр вә имамлардан өтрү горујуб сахламалыдыр. Дин мүбәллиғинин халгы һәјат вә мәишәтини јахшылашдырмаг фикриндән чәкиндирмәк мејлләрини М. Шаһтахтлы хүсуси гәзәблә гаршыламышды. Мүсәлманлардан ислам еһкамына вә шәриәтә риајәт етмәји тәләб едән Мәһәммәд Рәфи дүнјәви һиссләри, јашамагдан өтрү васаит топламағы, вахт вә гүввә сәрф етмәји е'тигадсызлығын әламәти кими гәләмә верирди: «Аллаһ һаким кими бизә јахшы вә пис ҹәһәтләри сечән ағыл, ағлы сағламлашдырмаг үчүн пејғәмбәр—«әгли-күлл» тәрәфиндән әсасы гојулмуш дин вермишдир. Аллаһ бизи она көрә јаратмышдыр ки, биз она, онун пејғәмбәринә, пејғәмбәрин нәслинә инанаг вә дин ганунларында шәрһ олунмуш бујругларыны јеринә јетирәк. Һәјата әгидәни мөһкәмләндирмәк вә динин тәләбләрини иҹра етмәк васитәси кими бахмаг лазымдыр» (279).

М. Шаһтахтлы бу моизәләрин шәриәт пәрдәси алтында сијаси мәгсәдләрә хидмәт етдијини көстәрирди. О бу гәнаәтдә иди ки, Мәһәммәд Рәфи бүтүн бунлары һаким даирәләрин мәнафејинә ујғун олараг мө'мин мүсәлманларын дини һиссләрини гүввәтләндирмәк, бу јолла онлары мүтиләшдирмәк хатиринә етмишдир. Мәһәммәд Рәфинин сијаси ријакарлыгла мәшғул олдуғуну исбата јетирмәк үчүн журналист онун шәхси һәјатындан да бир сыра марағлы епизодлар мисал кәтирирди: Мәһәммәд Рәфи өз китабыны II Шаһ Аббаса һәср етмишди. Шәрг сарајларында белә «итһафлар» үчүн бир гајда олараг, бөјүк һәдијјәләр верилирди. «Әбвабүл-ҹинан»ын мүәл-

лифи дә II Шаһ Аббасын бәхшишләриндән имтина етмәмиш, әксинә, ону мәмнунијјәтлә гәбул етмишдир.

Бүтүн бу ҹәһәтләрә көрә, М. Шаһтахтлы «Әбвабүл-ҹинан»ын халг арасында јајылмасына е'тираз едирди. Китабын охуҹуларын дүнјакөрүшүнә нечә мәнфи тә'сир көстәрдијини сүбут етмәк үчүн журналист ушаглыг хатирәләринә мүраҹиәт едир, ону мүталиә едәркән алдығы тәәссүраты охуҹуларла бөлүшәрәк јазырды: «Ушаглыг илләриндә «Әбвабүл-ҹинан»ла биринчи танышлығын тәәссүраты чанлы шәкилдә мәним һафизәмдә галмышдыр. Бүтүн әтраф мүһитә нифрәт, һәјатын севинҹинә гапылмаға мејлсизлик, фәалијјәт, үмуми гүввә вә ҹошғунлуғун зәифләмәси. Бах, гәзвинли ваизин әсәрини охујаркән мән бунлары һисс етдим» (279).

Ејнәли Султановун «Төһфәтүл-мәҹалис», «Һилјәтүл-гүлуб» һәдисләр китабы һаггында тәнгиди мүлаһизәләри мәзмунча вә руһча М. Шаһтахтлынын мәгаләсинә јахындыр. Әсасән пејғәмбәр вә онун јахын адамларынын һәјатыны ән хырда тәфәррүатла тәсвир едән һәдисләр Гур'ан үслубунда тәртиб олундугларына көрә, мүсәлманларын нәзәриндә «мүгәддәс» көрүнүр. Әслиндә исә бунлар гејри-реал һадисәләрин тәсвириндән ибарәтдир. Е. Султанов һәдисләрин башлыҹа зәрәрини халга мадди аләмин гурулушу һаггында сон дәрәҹә јанлыш мә'лумат вермәсиндә көрүрдү. Бунун тә'сири үзүндән азәрбајҹанлыларын дүнјәви елмләр, хүсусилә космос һаггында тәсәввүрләри сон дәрәҹә ибтидаи шәкилдә галмышдыр. Бөјүк техники кәшфләр едилдији бир заманда азәрбајҹанлылар һәлә дә елә дүшүнүрдүләр ки, «јер гызыл өкүзүн үзәриндә дурур, кичичик тәрпәнишдән о титрәмәјә башлајыр. Көј күмүшдән гајрылмышдыр, онларын мәләкләр тәрәфиндән гајрылмыш гапылары вар, бурада јағыш вә гар анбарлары сахланыр» (267).

Е. Султанов «Тутинамә», «Рүстәмнамә» кими әсәрләри она көрә тәнгид едирди ки, бунларын реал һәјатла, тарихи һәгигәтлә әлагәси аз иди. Һалбуки бу әсәрләри мүталиә едәнләр бурада тәсвир олунан һадисәләри тарихи һәгигәт кими гәбул едирләр. Сонра Е. Султанов јазыр ки, «дикәр фантастик һекајә һәјаты ән гејри-инандырыҹы сәһнәләрлә тәсвир олунан Александр Македонскинин шәхсијјәтинә аиддир. Бу тарихи шәхсијјәтин әмәлләринин тәсвириндә фарс мүәллифинин фантазијасынын һара чатдығыны ондан көрмәк олур ки, мәсәлән, күнәши әсир едиб, ондан хәраҹ алыб, сонра дүнја ишығына бурахыр» (267).

Ады чәкилән әсәрләрдә нөгсанлы ҹәһәтләрдән бири дә дил, үслуб, үмумијјәтлә, форма зәифлији вә көһнәлији иди. М. Шаһтахтлынын фикринә көрә, нәинки әсәрин бүтүн мәтни, һәтта һәр ҹүмлә ајрыҹа фикир ифадә етмәли, сөзҹүлүјә јер верилмәмәлидир. Әсәрин мәзијјәти биринҹи нөвбәдә инсанларын фикирләрини бир-биринә чатдыра билмәсиндәдир. Лакин «Нисаб», «Тәрәссүл», «Хәзан-баһар» әсәрләриндә мүәллифләр охуҹунун көзүнә «күл атмагла» мәшғул олмуш, мә'на бу тоз боғанағынын ичиндә итиб-батмышдыр. Журналист бу дәбдәбәли јазы үслубуну ушаг мүталиәси үчүн она көрә зәрәрли сајырды ки, мүәллифләр бурада бүтүн диггәти ифадәләрин, ҹүмләләрин дәбдәбәли чыхмасына вермиш, мәтнин мә'на вә мәзмунуну унутмушлар. «Әбвабүл-ҹинан»да Мәһәммәд Рәфи курултулу сөзләрин ардынҹа гачмыш, бүтүн әсәр һәр һансы дини гәзетин баш мәгаләсинә чеврилмишдир. Нәинки дәфтәрхана јазышмалары һаггында мә'лумат верән «Тәрәссүл», фарс дилиндә ишләнән әрәб сөзләринин лүғәтини ушаглара өјрәтмәк мәгсәдини тә'гиб едән «Нисаб» кими әсәрләрдә, һәтта, Иран тарихинә һәср олунмуш иншаларда белә бир мәзмунсузлуг габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр.

«Тарихи-мө'ҹәм» Шаһтахтлыны она көрә тә'мин етмирди ки, әсәрдә мүәллиф бүтүн фикрини гафијә сечиб дүзмәјә, халг дилиндә истифадә олунмајан көһнә фарс вә әрәб сөзләрини тапыб ишләтмәјә, бу јолла әсәрини үслубҹа дәбдәбәли етмәјә вермиш, беләликлә, мә'на ифадә етмәк, мүһакимә јүрүтмәк, халгы фајдалы фикирләрлә гидаландырмаг кими ваҹиб бир ҹәһәт арха плана кечмишдир. М. Шаһтахтлы фикир вә идејанын азлығыны, сөзүн чохлуғуну, үмумијјәтлә, фарс әдәбијјатынын бу гәбилдән олан нүмунәләри үчүн характер бир ҹәһәт сајырды.

Намә'лум бир мүәллиф тәрәфиндән гәләмә алынмыш, «Хәзан-баһар» әсәри бир сыра көркәмли адамларын һәјатындан көтүрүлмүш һекајәләрдән ибарәтдир. Бу һекајәләрин гәһрәманлары бир гајда олараг әввәл гәмли вәзијјәтә дүшүр, мә'нәви бөһран кечирир, ахырда хошбәхтлијә говушурлар. Новелланын әввәлиндә гәһрәманын һәјатынын гышы, ахырда исә баһары тәсвир олундуғуна көрә әсәр «Хәзан-баһар» адланыр. Мүәллифин јаздығындан мә'лум олур ки, о топладығы фактлары вә өз фикир-

ләрини әдәби формаја салыркән биринчи нөвбәдә һекајәләрә дәбдәбәли бир үслуб вермәји, «бәлағәт вә фәсаһәти» артырмағы нәзәрдә тутмуш, бунунла да әсәрин бәдии дәјәрини хејли ашағы ендирмишдир; мәзмун дәбдәбәли ифадәләрин ичиндә әријиб итмиш, әсәр сөз јығынына чеврилмишдир.

Маарифчи јазычылар кәнҹ нәслин мүасир руһда тәрбијә олунмасына јардым көстәрмәјән, әхлаги ҹәһәтдән нөгсанлы әсәрләрин нәшринә, мәктәбләрдә охунмасына, үмумиләшдирилмәсинә, јајылмасына гаршы ардычыл сурәтдә мүбаризә апарырдылар. Р. Әфәндијев бир педагог кими һәр һансы әсәрин ичтимаи дәјәрини онун пис сифәтләрин ислаһындакы ролу илә өлчүрдү. О, Рачи, Дилсуз кими шаирләрин диванларынын мәктәбләрдә охунмасыны она көрә мүнасиб билмирди ки, бунларын тәрбијәви күчү зәиф иди. «Дивани-Дилсуз» вә «Дивани-Рачи»... белә бир дәһшәтәнкиз әһвала мәзһәрдирләр. Түрк (Азәрбајҹан— *Х. М.)* дилиндә јазылмыш белә китаблар түрк ушагларынын әлинә верилдији сурәтдә о сәбиләр онлардан нә әдәб кәсб едә биләрләр? О китабларын әдәбијјат силкинә дахил олмаға нә лајагәтләри вардыр? Бу гәбил китабларын үсули-тә'лим вә гануни-әхлаг нөгтеји-нәзәриндән тәрбијеји-руһ үчүн бир зәһри-гатил олмағы шүбһәсиздир» (82, 151).

Сејид Әзим јарадычылығына јүксәк гијмәт верән Ф. Көчәрли 1903-чү илдә нәшр етдији «Азәрбајҹан әдәбијјаты» әсәриндә шаирин тәрбијәви әһәмијјәти олмајан бир сыра әсәрләринин, о ҹүмләдән һәҹвләринин нәшрини нараһатлыгла гаршыламышды. Тәнгидчи бунларын јајылмасынын гаршысыны алмаг мәгсәдилә С. Ә. Ширвани әсәрләринин јени нәшринин редактәсини «бу ишдән хәбәрдар олан вә тәҹрүбәли бир адама» тапшырмағы, һәҹвләрини шаирин күллијјатындан чыхармағы арзулајырды. О буну мүхтәлиф сәбәбләр үзүндән парнографик әсәрләр јазмаға мәҹбур олан шаирин шәхсијјәтинә һөрмәт әламәти сајырды. «Бу һекајәләр чохлу тәрбијәви әһәмијјәти олмајан башга хырда ше'рләрлә бирликдә јухарыда көстәрилән мәҹмуәјә дахил едилмишдир. Биз ешитдијимизә көрә, инди Һачы Сејид Әзимин илк мәҹмуәсинә дахил олунмајан әсәрләри чапа һазырланыр. Јахшы олар ки, бу көзәл шаирин әсәрләринин јени нәшринин редактәси бу ишдән хәбәрдар олан вә тәҹрүбәли бир адама тапшырылајды» (114, 73).

1896-чы илдә С. М. Гәнизадә вә Һ. Маһмудбәјов «Нубар» адлы әдәби мәҹмуә нәшр етмәк истәјәркән онун програмында парнографик әсәрләрә гаршы мүбаризәни ајрыча нәзәрдә тутмушдулар (314,2).

* * *

Тәдгиг етдијимиз дөврүн маарифчи-реалист сәнәткарлары гүввәтли мүасирлик дујғусуна малик идиләр. Онларын нәзәрләри һәмишә заманәнин бөјүк проблемләринә, халгы һәјәҹанландыран мәсәләләрә доғру чеврилирди. Бу сәнәткарлар әтрафда чәрәјан едән сајсыз-һесабсыз һадисәләрин ән типикләрини сечиб, онун васитәсилә дөврүн башлыҹа әһвали-руһијјәсини усталыгла ифадә етмәји бачарырдылар. З. Марағајинин «Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј», М. Ә. Талыбовун «Сәфинеји-Талиби», Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары», С. М. Гәнизадәнин «Мәктубати-Шејдабәј Ширвани» силсиләсиндә, Н. Вәзиров, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев вә башга јазычыларын драмаларында мүәллифләр ичәрисиндә јашадыглары мүһити вә онун проблемләрини тәсвир едирдиләр. Одур ки, маарифчи реалистләрин нәзәри-тәнгиди мүлаһизәләриндә дә бәдии әдәбијјатын мүасирлији, сәнәтин һәјатла әлагәси мәсәләси хүсуси әһәмијјәт кәсб едирди. Бу мәсәлә З. Марағајинин «Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј» әсәриндә конкрет шәкилдә гојулмушдур. Шәмсүшшүәра вә онун јарадычылығына гаршы чеврилмиш тәнгиди фикирләриндә әдиб сөз сәнәтини «фасид хәјалларын» буховундан гуртарыб заманын зәрури мәсәләләри илә һәмаһәнк етмәк, вәтәнин вә милләтин сәадәти уғрунда мүбаризә үчүн әлверишли шәклә салмаг мәгсәди изләјирди. Тәглидчи шаирләрин јарадычылыг үсулуна, һәјаты экс етдирмәк методуна, Ирандан башга «баһасына дүнјанын һеч бир нөгтәсиндә бир динар» верилмәјән ше'рләрин әлејһинә чыхан З. Марағаји бунлара бүтүн поетик имканларыны тәкмилләшдирмәји, мүасир мәсәләләрин бәдии һәллиндән өтрү сәфәрбәр етмәји мәсләһәт көрүрдү. Шәмсүшшүәранын «залымы адил... вә ҹаһили агил вә бәхили сәхавәтли» кими гәләмә верән, башдан-баша јаланла долу ше'рләрини тәнгид едәркән З. Марағаји биринчи нөвбәдә мүасирлик мөвгејиндән чыхыш едирди. О бу фикирдә иди ки, вәтән «һакимләрин сајеји-хаинанәсиндән елә хараба олмуш ки, абад етмәјә үмид јери

галмамышдыр». Буна көрә дә сәнәткар, һәр шејдән әввәл, вәтән вә халг һаггында дүшүнмәлидир. «Заман о заман дејил ки, инсан... јаланлара алудә олуб сәадәти-вәтәни вә милләти јаддан чыхарсын» дејән әдиб мүасирләринә јарадычылыг јолларыны дәјишмәји, ифадә васитәләриндә ислаһат апармағы, вәтәни вә онун сәрвәтини әсәрләринин тәсвир објектинә чевирмәји тәклиф едирди: «Бу күн зүлф, сүнбүл, күл базары касад олмуш. Заман инди елә замандыр додагда олан хал јеринә вәтәнин көмүр мә'дәнләриндән јазмаг кәрәк. Јарын бојнуну сәрвү шүмшад јазмагданса, Мазандаран мешәсиндә кирдәкан ағачларынын чәсамәтиндән јазмалыјыг. Симин бәдәнләрдән әл чәкиб вәтәнин күмүш вә дәмир мә'дәнләринин синәсинә әл апармалыјыг. Ејшү ишрәтдән әл чәкиб вәтәндә гали карханаларыны кенишләндирмәк... Шам илә пәрванә сөһбәтини атыб шәм'и-кафуридән өтрү кархана јандырмаг кәрәк. Ширин додаглары бә'зи мәсләксиз вә виҹдансыз шүәраја бурахыб чуғундурдан данышмалы ки, гәндин мајасыдыр. Мүхтәсәр... вәтән мәһәббәтиндән, вәтән сәрвәтиндән, вәтәнин абадлығына сәбәб олан шејләрдән јазмаг кәрәк» (118, 245—246).

Көрүндүјү кими, бурада артыг әдәбијјатда идеја-мәзмун, проблематика вә сәнәткарлыг ҹәһәтдән чох ҹидди бир дөнүш јаратмаг тәләби ирәли сүрүлүр. З. Марағајинин ортаја атдығы јарадычылыг програмы там мә'нада маарифчи-реалист маһијјәтдә олуб, чох конкрет маддәләрдән ибарәтдир.

С. М. Гәнизадә мүасир дөврүн тәләбләри илә нәфәс алмағы, јарадычылығыны әсрин тәләбләринә мүвафиг гуруб, истe'дадыны заманын мүтәрәгги идејаларынын тәблиғинә һәср етмәји һәр бир јазычынын вәтәндашлыг борчу, әгли сағламлығынын әламәти һесаб едирди. О, кечән әсрин 90-чы илләриндә әдәбијјатын мүасирлији һаггында маарифчи-реалист јазычыларын фикрини е'лан едәрәк јазырды: «Мә'луми-үмумидир ки, һәр бир әсрин өз тәгазасына мүвафиг әмәл етмәк шәрти-әглидир» (63, 279).

Демәк лазымдыр ки, бу мәсәләдә Азәрбајҹан маарифчи јазычылары рус ингилаби-демократик естетикасынын көркәмли нүмајәндәләри Белински, Чернышевски, Добролјубов вә Писаревлә һәмрә'ј идиләр. Онларын көрүшләриндә бир-бири илә сәсләшән нөгтәләр чох иди. Хүсусилә Гәнизадәнин јухарыдакы тезиси Белинскинин «сәнәткар үчүн мүасирлик чох бөјүк бир мәзијјәтдир» (43, 5) фикрилә тамамилә һәмаһәнкдир.

С. М. Гәнизадәјә көрә, јазычы һәр мәтләб үчүн әлинә гәләм алмамалыдыр. О, халг һәјатыны дәриндән мүшаһидә едиб, онун тәләбләрини, еһтијаҹларыны, мараг вә рәғбәт бәсләдији мәсәләләри өјрәнмәли, «өз әсрләринин тәгазасынҹа аләми-зөвг вә мәҹазинин мүридләрлә долу» (66, 279) көрдүкдә јазмалыдыр. Бу бахымдан С. М. Гәнизадәнин «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсинин тәрәфдарларына, Азәрбајҹан ше'риндә әсрләрлә давам едән, 90-чы илләрдә дә габарыг нәзәрә чарпан епигончу шаирләрә вә онларын гәзәлләринә тәнгиди мүнасибәти сәрт иди. Әдиб тәглидчи ше'рин башлыҹа гүсуруну һәмишә хәјал аләминдә, көјләрдә мәскән салмасында, реал һәјата, әсрин ваҹиб мәсәләләринә биканәликдә, халгын мә'нәви тәләбләрилә һәмаһәнк ола билмәмәсиндә, мүрәккәб иҹтимаи һадисәләрә нүфуз етмәк имканынын мәһдудлуғунда, көһнәлмиш, сабитләшмиш тәсвир васитәләри илә халгын зөвгүнү корламасында көрүрдүк. Естетик категоријалара тарихилик принсипи мөвгејиндән јанашан С. М. Гәнизадә белә һесаб едирди ки, заман дәјишилдикҹә халгын зөвгү дә тәкмилләшиб башгалашыр. Орта әсрләрлә мүгајисәдә XX әсрин астанасында халгын әдәби зөвгү дә инкишаф едиб дәјишилмиш, «әш'ари-мәҹази хончәсинин күлү мүл, шәһдү шәкәринә» (66, 279) рәғбәт азалмышды. Артыг көзәлин мүбалиғәли, сүн'и образларла тәсвири һамынын нәзәриндә лағлағы, мәсхәрәбазлыг сајылыр. Тәәссүф ки, епигончу шаирләр буну баша дүшмүрләр. Әдиб онларын гаршысында заманәнин дәјишмәси илә әлагәдар јарадычылыг үслубларыны јениләшдирмәк, әсрин руһуна мүвафиг јени мөвзулара, әдәби формалара мүраҹиәт етмәк кими зәрури мәсәләләр гојурду. «Индики мәдәнијјәт әсриндә ки, һәр шеј өз рәнкиндән доланыб гејри бир сәлигә үзрә тәбдил олмушдур вә мејдани-нәзмдә куји-мәҹазидән даһа бир нишан галмамышдыр ...зүлф вә какилә мәдһ вә рәзәҹ охумаглыг сүн'и-ше'ријјәтдә һүнәр санылмајыб мәсхәрәбазлыг көрүнүр» (66, 279).

М. Сидгијә көндәрдији бир мәктубдан мә'лум олур ки, С. М. Гәнизадә тәглидчи шаирләрин истe'дадыны фајдалы мәсәләләрә доғру истигамәтләндирмәк мәгсәдилә «Ширван нөвҹаван шаирләри» илә сөһбәт етмиш, онлары епик формаларда мүасир мүндәриҹәли әсәрләр јазмаға

һәвәсләндирмишдир. Лакин кәнчләр шаирлик шә'нини «һекајәнәвислијә» дәјишмәјиб, јазычынын тәклифиндән бојун гачырмышлар. Гәнизадә бунун сәбәбини һәмин шаирләрин јени дөврүн тәләбләри илә һесаблаша билмәмәләри илә изаһ едир, «нөвчаван» шаирләрин садәлөвһлүјүнә тәәссүфләнир вә Сидгијә билдирирди ки, Хагани, Һафиз, Фүзули кими шаирләрин, үмумијјәтлә, бүтүн бөјүк јазычыларын мүвәффәгијјәтләринин башлыча сирри јашадыглары зәманәнин конкрет тәләбләри илә һесаблашмаларында олмушдур. Әкәр онлар халгын рәғбәт бәсләдији ше'р формаларына, онлары һәјәчанландыран мәсәләләрә мүрачиәт етмәсәјдиләр, шүбһәсиз, әсрләрин имтаһанындан кечиб, адларыны вә әсәрләрини халгын һафизәсиндә јашада билмәздиләр (66, 278).

1894-чү илдә С. М. Гәнизадә «Түлкү вә Чагчагбәј» јумористик мәнзум һекајәси һаггында М. Сидгидән тә'риф долу мәктуб алмышды. Әдиб достунун сәмими сөзләрини тәвазөкарлыгла гаршыламыш вә она көндәрдији чавабда јазмышды: «...о гәдәр биар дејиләм ки, һүлјеји-тәбдән өзүмү билмәррә үрјан көрдүјүмдә, шаирлик иддиасына дүшүб хиргеји-«Чагчаг» илә ифтихар едим» (66, 279). Бунунла бәрабәр, истәр Сидги кими јүксәк исте'дада малик бир шаирин тә'рифләри, истәр әсәрин ушаглар тәрәфиндән һәвәслә гаршыланыб охунмасы, истәрсә дә ону әдәбијјатымызда «аз гала илк тәшәббүс» адландыран «Каспи» гәзетинин рә'ји (229) Гәнизадәјә әдәбијјатда мүасирлијин әһәмијјәтини, халгын рәғбәт бәсләдији жанрларда вә мөвзуларда әсәр јазмағын нечә бөјүк фајдалар вердијини тәсәввүр етмәк үчүн дәјәрли фактлар иди.

Халг нағылынын сүжети әсасында гәләмә алынмыш бу мәнзум һекајә, XIX әсрин сонунда милли маарифин инкишафы илә әлагәдар мәктәбли ушагларын синифдәнхарич әхлаги-тәрбијәви мәзмуна, бәдии-емосионал гүввәјә малик әсәрләрә еһтијачыны тә'мин етмәк мәгсәдилә гәләмә алынмышды. Әдиб һаглы олараг, белә бир гәнаәтә кәлирди ки, әкәр о, шаирлик исте'дады зәиф олдуғу һалда, «Түлкү вә Чагчагбәј» әсәри илә шөһрәт газанырса, камил вә чошғун тәбә малик олуб, лакин гәзәл-гәсидә јазмагла халгын нәзәрини чәлб едә билмәјән тәглидчи шаирләр мүасир мәсәләләрә мүрачиәт етсәләр, даһа бөјүк шөһрәт газанарлар (66, 280). «Һәркәһ ше'р јазмагла бир нәфәрин мәнзуру шөһрәт олмуш олса да, бишәк ки, јенә дә өз әсринә хидмәт етмәклә мурадына наил ола биләр» (66, 280).

Әдәбијјатда мүасирлик мәсәләсинә мүнасибәтдә М. Сидги дә С. М. Гәнизадә илә бир мөвгедә дајанырды. О, классикләрин башлыча мәзијјәтләриндән бирини «һәр әсрин тәгазасынча... ифадеји-мәрам» (66, 6) етмәкдә көрүрдү. Шаир белә һесаб едирди ки, һәр бир дөврүн өзүнәмәхсус ичтимаи проблемләри, халгы һәјәчанландыран мәтләбләри олур. Јазычы әлә гәләм аланда биринчи нөвбәдә һәмин проблемләр, һәмин мәтләбләр һаггында дүшүнмәлидир. Әкәр о, дөврүн тәләбләри илә һесаблаша билмирсә, мүвәффәгијјәт газана билмәз. М. Сидги јени жанрлара, әдәби формалара мүрачиәт етмәји дә зәрури сајырды. О, индики шәраитдә орта әсрләрин көһнәлмиш ше'р формалары даирәсиндә мәһдудлашыб галмағы фәлакәтдә отуруб «әчдадларымызын кифләнмиш сүмүкләри илә фәхр етмәјә» бәнзәдирди. «Әрәб дилиндә јазылмыш гәсидәләрин заманы кечди»—дејән шаир буннларын әвәзиндә халгын мүталиәсинә, «вәтән оғулларынын гәфләтдән ојанмасына», «наданлыг памбығынын гулаглардан чыхарылмасына» (176) көмәк едән әсәрләр верилмәсини тәләб едирди.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, маарифчи-реалистләр мүасирлији садәчә актуаллыгдан, күндәлик һадисәләри тәсвир етмәкдән ибарәт билмирдиләр. Бу бахымдан онларын әсәрләриндә заман вә мәкан шәрти характер дашыјырды. Онлар мүасирлији, һәр шејдән әввәл, бу вә ја башга идејанын һазыркы шәраитдә дөврүн тәләбләри, халгын арзу вә истәкләри илә сәсләшмәси кими баша дүшүрдүләр. Маарифчиләрин нәзәриндә Н. Нәримановун мөвзусу XVIII әср Иран һәјатындан көтүрүлмүш «Надир шаһ» фачиәсиндә гојулмуш мәсәләләр 90-чы илләрдә чәрәјан едән һадисәләрлә јахындан сәсләшдијинә көрә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» силсиләси, Н. Вәзировун «Пәһливанани-зәманә» пјеси, М. Сидгинин «Мәснәвијјати-мәдәнијјә» ше'ри гәдәр мүасир әсәр иди. Нәримановун тарихә, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Вәзиров вә Сидгинин күндәлик һәјата мүрачиәт етмәсинә бахмајараг, онларын һамысыны мүасир мәсәләләр дүшүндүрүрдү. Тарих дә мүасир мәсәләләрин тәблиғинә хидмәт көстәрирди. Бу принсип ајры-ајры жанрлара мүнасибәтдә дә тәзаһүр едирди.

Маарифчиләри, бир гајда олараг, ән'әнәви әдәби фор-

малар аз марагландырырды. XIX әсрин биринчи јарысындан сонра өлкәдә сијаси иглим дәјишилмиш, феодал-патриархал һәјатда чанланма әмәлә кәлмиш, көһнә мәишәт тәрзи сарсылмаға башламыш, халгын јени ичтимаи гајғылары, сијаси дәрдләри мејдана чыхмышды. Бу исә өз нөвбәсиндә орта әсрләрин гәзәл-гәсидә әдәбијјатына вә онун башлыча мөвзуларына марағы да азалтмыш, «мүштәри» касадлығы јаратмышды. Бүтүн бунлары нәзәрә алан С. Ә. Ширвани тәглидчи шаирләрә гајғысыз әсәрләр јазмагдан әл чәкмәји, халгын фикрини мәшғул едән ичтимаи мәсәләләри гәләмә алмағы тәклиф едирди:

...Дәхи бидәрдлик заманы дејил.
Олма бикар, ол мүбашири-кар,
Кәрчи бимүштәри олуб базар (211, 101).

Бәс, Сејид Әзим өзү һансы проблемләр үзәриндә ишләмәји, һансы жанрларда әсәр јазмағы мәсләһәт көрүрдү? Әкәр шаирин 70-чи илләрин орталарындан е'тибарән мәнзум вә мәнсур һекајәләрдән, сатира, тәмсил, өјүд вә нәсиһәтләрдән ибарәт «Тачүл-күтуб» вә «Рәбиүл-әтфал» мәчмуәләри үзәриндә ишләдијини, һәмин жанрларда әсәрләр јаздығыны нәзәрә алсаг, бу суалын чавабы өз-өзлүјүндә ајдынлашар.

Сејид Әзимин тәглидчи шаирләрә «тәриги-дикәр тут» тәклифи дә конкрет иди. О бунунла шаирләри халгын әхлаги-тәрбијәви мәзмуна малик реалист әсәрләрә еһтијачыны тә'мин етмәјә чағырырды. Онун шакирди С. М. Гәнизадә бу суала бир гәдәр дә ајдын чаваб вермишди: «Бу заманәдә һекајәнәвислик базары Хачә Һафизин хәтм етдији гәзәлијјатын тәһрифатындан рәвачдыр» (66, 279). Демәли, 80—90-чы илләрин әдәби гүввәләринин әксәријјәти даһа чох епик нөвләрә үстүнлүк верирдиләр.

Маарифчи-реалистләр бәдии әсәри, үмумијјәтлә, һәр һансы јазычынын јарадычылығыны тәһлил едиб гијмәтләндирәркән онун һазырки шәраитдә әсрин мејдана атдығы вачиб мәсәләләрә нечә чаваб вердијини, халгын мә'нәви еһтијачларыны тә'мин етмәк, габагчыл демократик идејалары јајмаг ишиндә хидмәтләрини ме'јар көтүрүрдүләр.

«Кәшкүл» гәзети С. Ә. Ширванинин вәфаты мүнасибәти илә гәләмә алдығы «Тәәссүфи-әзим» мәгаләсиндә охучуларын нәзәрини мәрһум шаирин јарадычылығындакы тәнгид атәшинә чәлб едәрәк, шаирин руһаниләрә, бәјләрә вә ағалара гаршы чеврилмиш кәскин сатирик күлүшүнү јүксәк гијмәтләндирир, онларын рија вә һијләләри, инсафсыз һәрәкәтләри барәдә авам күтләнин «гулағыны долдурмасыны» бәјәнирди. Мәгаләдә Сејид Әзимин мүгәддәслик әбасы кејмиш руһаниләрин һијлә вә ријаларыны ачыб ифша едән бу мисраларыны мисал кәтирирди:

Чешмин ки, сәнин буријадыр, еј ваиз.
Гәсәм о халигә ким бу ријадыр, еј ваиз.
Хәлајиги әмәли-хејрә дә'вәтин хошдур,
Өзүндә јох, бир әмәл бу хәтадыр, еј ваиз (186).

Ф. Көчәрли бир шаир кими С. Ә. Ширванинин бөјүклүјүнү онун әтрафда баш верән һадисәләрә һәссас вә фәал мүнасибәтиндә көрүрдү. Тәнгидчи, шаири «шүурлу сурәтдә фанатизми вә мөвһуматы садә чамаат арасында» јајан руһаниләрин «чиркин ишләрини» сатира һәдәфинә чевирдијинә, нәсиһәтләриндә кәнч нәслә «һуманизм вә инсана мәһәббәт һисси ашыладығына», «сүнниләрлә шиәләр арасында барышыг, мә'нәви јахынлыг» јаратмаға чалышдығына көрә тәгдир едирди (114, 69—70).

1884-чү илдә «Тәрчүман» гәзетинин Шуша мүхбири көркәмли шаир Һ. Хан Гарадағи һаггында чап етдирдији мәктубунда онун мүасир дөврүн актуал мәсәләләринә, јени әдәби формалара мејл көстәрмәсини севинчлә хәбәр верирди. «Мүхбиримизин јаздығына көрә, Әлиаға (Һәсәнәли аға Хан Гарадағи—*Х. М.*) гәләми әски шаирләрин гәләми кими күл илә бүлбүл вә ја ки, мүначатдан ибарәт олмајыб, тәзә әфкар үзрә јазылыб, үсули-ше'рдә тәзә јол, тәзә заман башлајачагдыр (217).

* * *

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә мүасир мәишәт мәсәләләрини бәдии әсәрә мөвзу етмәк, әтрафда баш верән һадисәләри әдәбијјата кәтирмәк, сәнәти кениш халг күтләсинин һәјатына даһа да јахынлашдырмаг мејли кәскин шәкилдә гүввәтләнди. Мүтәрәгги әдәби кәнчлији артыг мә'насыз фантазија мәһсулу олан әсәрләр гане етмирди. Тәсадүфи дејил ки, бир чохлары «Кәшкүл» редаксијасына мәктуб көндәриб редактордан «Әкинчи» ән'ә-

нәләрини давам етдирмәји, халга мүасир мәишәт нормаларыны өјрәтмәји тәләб едирди. Гәләм әһлиндән олан Һәбибулла бәјин Гахда һамам, базар тикилмәси, Күмрү чајы үзәриндә көрпү салынмасы, јол чәкилмәси барәдә ше'ринә гәзетдә јер вермәји хаһиш едирдиләр. Гахлы шаирин ше'ри һаггында хаһиш едән Даи редактордан ону да тәвәгге едирди ки, белә «мәнзумәләрә мәдһијјә көзү илә бахма»сын. Чүнки Һәбибулла бәј һакими јалтаглыг, мөвге газанмаг хатиринә тә'рифләмәмишдир. Ону тә'риф јазмаға тәшвиг едән вәтәнин абадлығы јолунда көрүлән ишләрдир. Даи, үмумијјәтлә, бу јолда чалышанлары тәрәннүм етмәји јазычынын борчу һесаб едирди (58).

Бу фикир 90-чы илләрдә гәләмә алынмыш комедијалар вә онларын тамашасы һаггында ресензијаларда да габарыг шәкилдә ифадә олунмушдур. Әһмәдбәј Чаваншир 1893-чү илдә Н. Вәзировун Шушада нәшр олунмуш «Далдан атылан даш топуға дәјәр» вә «Сонракы пешманчылыг фајда вермәз» комедијалары һаггында јаздығы ресензијада охучунун нәзәрини драматургун халг һәјаты вә мәишәтини мәһарәтлә көстәрдијинә чәлб едирди: «Бу комедијаларын сүжети усталыгла бизим күндәлик һәјатымыздан алынмыш вә бизим хәстә јерләримиздән биринә, диндар Ирандан бизә кәлән чадукәр дәрвишләрә инама тохунулмушдур» (242). Мәгалә мүәллифи, Вәзиров комедијасынын мүвәффәгијјәтини халгы сојуб-талајан, онлары чәһаләтдә сахлајан фырылдагчылары кинајәли күлүшә һәдәф вә рүсвај етмәсиндә көрүрдү.

1895-чи ил јанварын 15-дә Н. Нәримановун «Наданлыг» комедијасынын илк тамашасы мүнасибәтилә нәшр олунмуш рә'јләрдә мәгалә мүәллифләри әсәрин мүвәффәгијјәтини биринчи нөвбәдә онун мәзмун вә идејасынын јенилији илә әлагәләндирирдиләр. «Каспи» гәзети «Наданлыг»ын мүвәффәгијјәтинин сиррини комедијанын дөврүн актуал мәсәләләринә тохунмасы, гапалы мүсәлман мәишәтинин мәнфи тәрәфләрини мүвәфәгијјәтлә тәсвир етмәси илә изаһ едирди. Өмәр сурәтинин тәһлили үзәриндә хүсуси дајанан ресензија мүәллифинин фикринчә, әсәрин мүасир әһәмијјәти илк нөвбәдә бу кәнч гәһрәманын симасында Азәрбајчан һәјатына јеничә кәлән, лакин һәлә һәмвәтәнләринин рәғбәтини кифајәт гәдәр газана билмәјән маарифчи зијалы сурәтинин сәһнәјә кәтирилмәсидир. «Һәвәскар артистләрин гапалы мүсәлман мәишәтинин мәнфи чәһәтләрини мүвәффәгијјәтлә әкс етдирән сәмими ојуну вә пјесин фабуласы тамашачыларын чох хошуна кәлди. Онлар ифачылары курултулу алгышларла хошһал етдиләр. Пјесин мүәллифи, баш ролу, Имранын (Өмәр охунмалыдыр—*Х. М.*) ролуну ојнајан чәнаб Нәриманову хүсусилә чох алгышладылар. Имран өз һәмвәтәнләри арасында һәлә аз нүфузу олан вә бу әсәрдә көстәрилдији кими, бир чох һалларда наданлыг гурбаны олан јени мүсәлман чаванларынын нүмајәндәсидир. Каш, ојнанылан пјес өз мә'нәви гүввәсилә бизим мө'минләрин зеһнинә тә'сир едиб, онларын һәлә чох маһдуд олан дүнјакөрүшүнә лазыми фајда верәјди» (268). «Каспи»дә башга бир мүәллиф «Наданлығ»ын мүвәффәгијјәтини мүасир дөврдә азәрбајчанлылар үчүн маарифин зәрурилији идејасыны габарыг сурәтдә верә билмәсиндә көрүрдү: «Пјесин гурулушунун даһа камил олмасы арзу едиләрди, бу әсәрдә маарифин зәрурилији идејасы, һәмчинин сә дә, бу әсәрдә маарифин зәрурилији идејасы, һәмчинин јерли мәишәтин дүрүст тәчәссүм етдирилмәси мүсбәт тә'сир бағышлајыр. Ачыг-ајдын көрүнүр ки, тамашачылар сәһнәдә баш верән һадисәләри тәкчә баша дүшмәклә кифајәтләнмирләр, һәм дә пјесдә иштирак едәнләрин симасында надан кәндлиләрин мүбаризә апардығы маарифә рәғбәт бәсләјирләр» (260).

Маарифчи-реалист јазычыларын әдәби-естетик көрүшләриндә јазычынын бир вәтәндаш кими халг гаршысында борчу, ичтимаи мүбаризәләрдә мөвгеји кими мәсәләләр хүсуси јер тутурду. Бу мәсәләләрин ајдынлашдырылмасы реалист әдәбијјатын инкишафы, онун ичтимаи-тәрбијәви әһәмијјәти бахымындан чох зәрури иди. Маарифчиләр белә һесаб едирдиләр ки, јазычы шәхси һиссләринә гапылыб онлары ифадә етмәклә кифајәтләнмәмәлидир; о, халг гаршысында мәс'улијјәт дашымалы, вәтәнин дәрдләри, халгын гајғылары онун бүтүн дүшүнчәләринин предмети олмалыдыр.

Маарифчи-реалистләрин өзләри дә әдәби вә ичтимаи фәалијјәт мејданына бөјүк идеалларла кәлмишдиләр. Чаризмин милли мүстәмләкәчилик сијасәтиндән, мәвачиб, медал вә рүтбә хатиринә «шпионлуг» едән мүсәлман руһаниләринин фитнәләриндән, јерли жандарм вә сензуранын тә'гибләриндән чана дојан бу зијалылар азадлыг сәһәрини көрмәк арзусу илә раһатлыг билмәдән чалышыр, әсарәтдән гуртулуш јолуну ахтарырдылар. Н. Нәриманов 1906-чы илдә «Иршад» гәзетиндә дәрч етдир-

диjи «Мусаһибә» мәгаләсиндә гәләм јолдашларынын 90-чы илләрдәки арзуларындан сөһбәт ачараг јазырды: «Әчәба, бунлар (90-чы илләрин јазычылары—*Х. М.*) парәләрин чох аз олмағыны биләркән вахтларыны, пулларыны әбәс јерә пуч еләмәкләринәми тәәччүб едијорсунуз? Етмәјиниз, әфәндим!... Адыны икид гојан милләт һарајына чағыранда чаныны гу түк дөшәк-балышда бәсләмәз. ...Гејрәтли әдибләримиз аслан тәләдән хилас олмағына чарә ахтаран кими кәнди әфкарларыны төврбәтөвр васитәләрлә билдирмәк истәјирдиләр. Үмидләрини истигбала тутуб аләми-һүрријјәти көзләјирдиләр» (153). Н. Вәзировун рәһбәрлији алтында бир груп азәрбајчанлы тәләбәнин Петровски-Разумовски Кәнд Тәсәррүфаты Академијасында «Имдадијјә» тәшкилатыны тә'сис едиб «чиркинликләрин көкүнү кәсән чохлу әлләр һазырла»маға (237) тәшәббүс көстәрмәләри, С. М. Гәнизадәнин «институту битирәркән ијирми бир јашында олдуғу» һалда «өз милләтинә гурбан олачағыны үрәјинин күнчәсиндә бәсләмәси» (302), Н. Нәримановун семинаријаны гуртардыгдан сонра «Кәшкүл» редаксијасына кәлиб јолдашлары илә бәрабәр «ирәлидә вәтән вә әбнаји-вәтәнә хидмәтләр едәчәкләрини вә'д» (194) вермәләри бунун ајдын ифадәси иди.

Башда Һ. Зәрдаби олмагла кечән әсрин 70-чи илләриндә «Әкинчи» әмәкдашларынын орта әсрләрдән галма зәрәрли адәт-ән'әнәләрә, шүур вә дүшүнчә тәрзинә мүһарибә е'лан етмәләри С. Ә. Ширванини дә дағылмаға үз гојмуш «риндләр аләминдән», «саги вә мүтрүб мәчлисиндән» үз дөндәрмәјә, әски үслубдан әл чәкиб маарифчи ше'рләр јазмаға, һәмвәтәнләри гаршысында вәтәндашлыг борчуну јеринә јетирмәјә руһландырды. Сејид Әзим өзүнүн шаирлик вә вәтәндашлыг вәзифәсини јалныз «Әкинчи»нин тә'сири алтында демократик идејалара рәғбәт бәсләмәклә битмиш һесаб етмәди. О, әгидә дөјүшләринә атылды, јени вә әски мәсләкләрин мүбаризәси мејданында дәрһал мөвгејини вә јерини мүәјјәнләшдирди, Һ. Зәрдаби илә ишкүзар әлагә јаратды. Чәһаләт вә наданлыг далғалары «Әкинчи» редаксијасы үзәринә ахмаға башлајанда Сејид Әзим мәрди-мәрданә гәзетин хәтти-һәрәкәтини мүдафиә етди. Налајиг сөјүшләрлә Зәрдабини тәһгир едән шаир Һәсән Гара Һади вә капитан Султанов С. Ә. Ширвани гәләминдән өлүмчүл зәрбә алдылар. «Әкинчи» сәһифәләриндә реалист әдәбијјаты инкишаф етдирмәк, милли ше'рә тәзә истигамәт вермәк, мөвзу даирәсини кенишләндириб халг һәјатына јахынлашдырмаг мәсәләләри әтрафында мүзакирәләр кедәркән С. Ә. Ширвани әмәли ишә башлады, бир-биринин ардынча «гылынч доғрар, кәсәр кими әбјат вә тәмсилатыны» (26), мәнзум һекајәләрини, «дәрин мә'налы, һәјат һәгигәти илә долу мүдрик вә һазырчаваб шәкилдә јазылмыш» (114, 70) нәсиһәтләрини, кәскин сатираларыны мејдана чыхарды. Бүтүн бу чошғун јарадычылыг фәалијјәти илә шаир реалист-маарифчи поезијанын инкишафына бөјүк хидмәт көстәрди.

Маарифчи јазычылар әдәби-тәнгиди мүлаһизәләриндә јазычынын ичтимаи мүбаризәдә мөвгеји мәсәләсинә кениш јер верир, мүасирләрини белә принсипиал мөвгедә дурмаға чағырырдылар. Шаирин вәзифәси мәсәләси Р. Әфәндијевин әдәби көрүшләриндә мәркәзи јерләрдән бирини тутур. О, сәнәткарын вәтән вә халг гаршысында борчуну ајдынлашдырмаг мәгсәдилә «Шаирин вәзифәси» адлы бир ше'р дә гәләмә алмышды. «Шаир, әдиб рәһбәри-әһли-зәманәдир»—дејән Р. Әфәндијев јазычыны халгын габагчыл адамы, милләтин идеја рәһбәри вә доғру јол көстәрәни адландырырды. Әдибин фикринә көрә, шаир һәмишә халгын тәрәггисинә көмәк олан мәтләбләрдән јазмалы, сөзүндә дәрин ичтимаи мә'на вә һикмәт олмалы, һәмвәтәнләринә «мин рүмуз илә» ибрәт дәрси вермәлидир.

> Шаир, әдиб рәһбәри-әһли-зәманәдир,
> Һәр бир кәламы, гәвлү онун агиланәдир.
> Чәбрил тәби шаирә тәлгини-нитг едәр,
> Шаир нә сөјләсә, демә, ше'ри фәсанәдир.
> Һәр бир бәсирәт әһлинә мин рүмуз илә,
> Ше'риндә дәрси-ибрәт вар агиланәдир (82, 155).

Шаир Аббасаға Назир сәнәткары милләтин әдәб вә мә'рифәт мүәллими адландырырды. Бу, бөјүк е'тимад вә гијмәт иди. Она көрә дә Назир «гафијә дүзәни», «һәр јетәни мәдһү тә'риф» едәни, һәчвкулуғу өзүнә пешә сечәни шаир адландырмағы мәсләһәт көрмүрдү. Чүнки беләләри, садәчә олараг, сәнәтин нүфузуну ашағы ендирирдиләр. Назир шаирдә бу кејфијјәтләри зәрури сајырды: биринчиси, шаир јүксәк исте'дада, чошғун вә сағлам тәбә малик олмалы, сәнәтин гајда-ганунларыны дәриндән билмәлидир. Сәнәткар јалныз о заман «әһли-һүнәр» сајылыр ки, әсәринин формасы илә мәзмуну бир-биринә мү-

вафиг олур, бири дикәрини тамамлајыр. Икинчиси, Назирә көрә, шаир халгын вичдан сәсидир. О, гүввәтли вәтәндашлыг гејрәтинә вә чәсарәтинә малик олмалы, һагг сөзү демәкдән чәкинмәмәли, һәгигәти шүар етмәлидир. Нә һәдә-горху, нә тәкфир ону јолундан дөндәрмәмәлидир. Шаирин сусмасы вичданын пуч олмасы демәкдир:

> Демәдән һагг сөзү чәкинмә, вәли,
> Десәләр дә сана әкәрчи дәли.
> Һагг сөз ачы олур, муна сөз јох,
> Лејк ширин олур нәтичәси чох,
> Һагг кизләнсә, мәһв олур вичдан... (284, 4).

Шаирләри мүхтәлиф груплара бөлән М. Сидги белә гәнаәтә кәлир ки, «әзиз өмрүнү вә гијмәтсиз өвгатыны һәзл... вә һәчв-һәдјана вәгф» едән, «алудеји-зүлф вә хал вә пабәнди-һүсни-чамал» олан, «бир нечә пәришан гәзәлләр мејдана бурахан» шаирләр һеч бир заман милләтин мә'нәви дирчәлиши јолунда хидмәт көстәрә билмәзләр. Чүнки беләләри бөјүк ичтимаи идеалдан мәһрумдурлар. Бунлардан фәргли олараг, әдәбијјат тарихиндә јалныз о шаирләр лајигли јер тута билирләр ки, онлар истеʼдадларыны бүтүнлүклә халга, халг ишинә һәср едирләр. Бу гәбилдән олан јазычыларын зәһмәти сајәсиндә әдәбијјат рөвнәг тапыр, халг эски, зәрәрли адәтләрин тә'сириндән гуртарыр. «...Бу гисим шаирләрдән һәр гөвмүн вә һәр милләтин ичиндә зүһур едәндә әфкарынын мәзијјәти-үмумијјәси вә хүсусијјәси сајәсиндә вә һиссијјати-һәгиги вә тәбиијә малик олмаг сәбәби илә о, гөвмүн тәһзиби-әхлагына хидмәт вә тәртиби-әдәбијјатына рөвнәг вермишдир» (175, 8). М. Сидги белә шаирләрә јунанларын Һомерини, әрәбләрин Имрәли Гејсини, фарсларын Фирдовси, Һафиз вә Сә'дисини, алманларын Һөте вә Шиллерини, руcларын Карамзин, Крылов, Грибоједов, Пушкин вә Лермонтовуну мисал кәтирирди. Бунларын јарадычылығында истеʼдадла вәтәндашлыг вәзифәси бир нөгтәдә бирләшдијинә көрә өз халгларынын һафизәсиндә дәрин из бурахa билмишләр. М. Сидги охучунун нәзәрини бир мәсәләјә хүсуси чәлб едирди. О да бундан ибарәт иди ки, бир гајда олараг, бу гәбилдән олан јазычылар бөјүк ичтимаи сарсынтылар, сијаси тоггушмалар башлананда, «иғтишашати-ингилабата дучар олан бир әсрдә вә фүнуни әдәбијјәси пәракәндә сурәтдә галан бир гөвмүн ичиндә зүһур едибдир» (175, 8). Демәли, бөјүк сәнәткарлар мәһз милләтин ағыр дәрдләринә чарәләр ахтарыб тапмаг, онларын бөһранлы вәзијјәтдән гуртармасына көмәк етмәк, башга сөзлә, вәтәндашлыг борчларыны јеринә јетирмәк мәгсәдилә сәнәт мејданына кәлмишләр.

З. Мараѓаји әдәби мүлаһизәләриндә «Шаирлик нә демәкдир?» суалына чаваб вермәјә вә сәнәткарын ичтимаи вәзифәсини мүәјјәнләшдирмәјә чалышырды. Онун бу барәдә фикирләри вахтилә Н. Вәзировун «Әкинчи»дә ирәли сүрдүјү тәләбләрлә һәмаһәнк иди. «Шүәра... әһлгг халгын көзчүсүдүрләр» дејән Н. Вәзиров кими, З. Мараѓаји дә бу фикирдә иди ки, сәнәткар әтрафда чәрәјан едән һадисәләри һамыдан габаг көрмәли, онлары зәһмәткеш күтләнин мәнафеји мөвгејиндән тәсвир етмәлидир. Әкәр шаир гәфләтә ујуб јалныз лајагәтсиз адамлары тә'рифләмәк үчүн гәләм ишләдирсә, онун сәнәткар адыны дашымаға һаггы јохдур. Чүнки «бир нәфәри мәдһ етмәк бир һүнәр дејил». Гәзвиндә Шәмсүшшүәранын «бәдәхлаг» вә «тәрбијәсиз» әмирзадәјә һәср етдији ше'рә гулаг асдыгдан сонра динләјичиләрин дилиндән гопан «афәрин», «пәһ-пәһ» сәдалары Ибраһимбәји гәзәбләндирир. Онун фикринчә, «бир нечә нәфәр атасызын әлинә ағач вериб» мәхлугун чанына салыб, «кор ол, көзүнү баға, үзүнү дивара дөндәр»,—дејиб чамаата әзијјәт вермәјә мәчбур едән бу адамы «сәдагәтдә Јусифи-сани, чәлаләт вә шанда Сүлејман» адландырмаг халга хәјанәтдир. З. Мараѓаји Шәмсүшшүәра кими јалтаг шаирләрин нәзәрини Иранда һәр аддымда мүшаһидә олунан ганлы чинајәтләрин тәсвиринә чәлб едир вә онлардан халгы ојадыб, залымларын тәчавүзүнә гаршы, инсани һүгуглар уғрунда мүбаризәјә чағырмағы тәләб едирди: «Һәркаһ сән шаирсән вә ше'рин һикмәтиндән камалынча хәбәрдарсанса, букүнкү вагиәни нәзмә чәкиб шәһәрдә интишар веркилән, таинки чамаат хәбәрдар олуб, бир бу гәдәр тәчавүзата он беш нәфәр залым сәрсәриләрдән мүтәһәммил олмајыб, һүгугибәшәријјәләрини әлә кәтирмәкдән өтрү иттифаг едиб, о залымларын дәф'инә чарәләр истәсинләр» (118, 247).

Ф. Көчәрли әтрафда чәрәјан едән һадисәләрә һәссас мүнасибәт бәсләмәји јазычынын үмдә кејфијјәти сајырды. Сәнәткардан «мүсәввир вә нәггаш», «өз заманәсинин ајнасы», әсрин «әкс-сәдасы» олмағы тәләб едән тәнгидчи һаглы олараг белә бир гәнаәтдә иди ки, јазычы халг һәјатында баш верән һадисәләрә вахтында, ајыг вә фәал мүнасибәт бәсләмәдикчә өз вәтәндашлыг борчуну јеринә

јетирә билмәз. Мәнсуб олдуғу халгын кәдәр вә севинчи, шад вә гәмли күнләри һәгиги сәнәткарын јарадычылығында чанлы әксини тапмалыдыр. Ф. Көчәрли мүлаһизәләрини әсасландырмаг мәгсәдилә әдәби авторитет кими Пушкинә истинад едир, фикирләринин елми тә'сирини ондан кәтирдији мисалла артырмаға чалышырды. Тәнгидчи «Әдәбијјатымыза даир мәктуб» мәгаләсиндә јазырды: «Һәгиги шаир өз заманәсинин ајнасыдыр вә Пушкинин демәјинә көрә, шаир гајалардан вә дәрәләрдән кәлән әкс-сәда мәнзиләсиндәдир. Нечә ки, һејванын бағыртысына, көјүн курултусуна вә чобанын уча аваз илә бајаты чағырмасына әкс-сәда чаваб вериб, һәр бир сөвтү ејни илә тәкрар едир, һәмчинин һәгиги шаир дәхи өз чамаатынын һәр гисим сәдасына,—хаһ о сәда сузнак, налә вә фәрјад олсун вә хаһ фәрәһәнкиз, бәшашәт вә шадјаналыг сәси олсун,—кәрәкдир ејни илә чаваб верә» (145, 99—100). Бу бахымдан А. С. Пушкини әсл вәтәндаш сәнәткар һесаб едән Ф. Көчәрли Азәрбајчан шаирләриндән С. Ә. Ширванини она охшадыб, онун да «Пушкин кими, өз заманәсинин һәр бир һәјати һадисәсинә вә мәсәләсинә чох тез чаваб вердијини јазырды (145, 74).

Ф. Көчәрлијә көрә, заманәсинин ајнасы олмаг јазычылығын бир чәһәтидир. Бу һәлә өзлүјүндә јазычынын бөјүк ичтимаи амалы һаггында һеч бир шеј демир. Әсл реалист сәнәткар һәјаты әкс етмәји «мәфкурәвиликдән ајырмыр», «о нәјә исә хидмәт едир, нәји исә изаһ едир» (182, 16—17). Она көрә дә јазычы реал һәјаты әкс етдирмәк јолу илә халга габагчыл фикирләрә јијәләнмәк јолуну көстәрмәли, онун «гејрәт вә тәәссүб дамарыны һәрәкәтә кәтирмәли, ону... гәфләтдән бидар едиб, тәрәгги вә маариф сәмтинә чүр'әт вә чәсарәтлә дә'вәт етмәлидир». Ф. Көчәрли белә һесаб едирди ки, Сә'ди, Һафиз, Шекспир, Бајрон, Руссо, Һүго, Һөте, Шиллер, Пушкин, Толстој кими јазычылар она көрә өз милләтләринин мүәллим вә мүрәббиси ола билибләр ки, «әсәрләри илә онларын тәһзиби-әхлагына, рүф'әт вә сәадәт тапмасына, шөһрәт вә гүввәт кәсб етмәсинә һүсни-тәдбирләр вә сәламәт тәригләр көстәрибләр» (145, 40). Бурада да бир маарифчи кими Ф. Көчәрли көрүшләринин башга бир чәһәти, сәнәткарын тәсвир етдији һадисәләрә тенденсијалы мүнасибәти мејдана чыхырды. Тәнгидчи «Наданлыг» комедијасында Нәриманову Өмәр сурәтини кифајәт гәдәр тенденсијалы вермәдијинә, габагчыл идејаларын тәблиғиндән өтрү өзүнүн рупоруна чевирә билмәдијинә көрә мәзәммәт едирди. Ф. Көчәрлијә көрә, Нәримановун тәсвириндә тәһсил алыб һәмкәндлиләри арасына гајыдан Өмәр өз фәалијјәтини гулдурлуг едән гардашыны вә һәбс едилмиш ата-анасыны мәһкәмә вә диванханалардан гуртармаг үчүн хаһишләрлә мәһдудлашдырмамалы иди. Әксинә, мүәллиф, Өмәри бунлара гаршы гојмалы, онун симасында һуманизм вә хејирхаһлығы тәблиғ етмәли иди. «Баша дүшмәк олмур ки, нә үчүн бу кәнч зијалы өз гүввәсини вә билијини гәтијјән мәрһәмәтә вә бағышланмаға лајиг олмајан адамларын мүдафиәсинә сәрф едир... Мүәллиф бу типи тәсвир едәркән һансы мәгсәди әлдә рәһбәр тутмушдур вә нә үчүн о, Өмәри диггәтә вә тәглидә лајиг аличәнаб бир гәһрәман вәзијјәтиндә көстәрмәјә чәһд едир?» (108).

Сәнәткарын вәтәндашлыг борчу мәсәләсинә јүксәк әһәмијјәт верән маарифчи-реалистләр бә'зи бәдии әсәрләриндә бу чәһәтдән нүмунәви јазычы сурәти јаратмагла әдиб вә шаирин ичтимаи мүбаризәдә ролуну вә мөвгејини әјани сурәтдә көстәрмәјә чалышыр, бир нөв нәзәри фикирләрини бәдии јарадычылыг практикасына тәтбиг едирдиләр.

Сөз јох ки, бу әсәрләрдән данышаркән белә јазычы сурәтләрини һәмин әсәрләрин мүәллифләри илә ејниләшдирмәк гејри-елми бир иш оларды. Лакин мәсәлә ондадыр ки, әввәлән, һаггында данышылан сурәтләрин сәнәт вә сәнәткарла әлагәдар көрүшләринин чоху мүәллифләрин билаваситә өзләринин әдәби-тәнгиди вә естетик дүнјакөрүшүнүн ифадәсидир. Икинчиси, һәмин көрүшләрә бу вә ја башга дәрәчәдә мүәллифләрин публисист, әдәби-тәнгиди әсәрләриндә дә тәсадүф олунур. Бу ики факт бизә белә әсәрләрдә баш, мүсбәт гәһрәманларын сәнәт вә сәнәткар һаггында фикирләринин маарифчи-реалист естетика вә тәнгидин үзви тәркиб һиссәси кими алыб изаһ етмәјә һагг верир. Бу бахымдан С. М. Гәнизадәнин «Мәктубати-Шејдабәј Ширвани» әсәриндә Шејдабәј вә Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона» романында Баһадыр сурәти чох сәчијјәвидир.

Халг мүәллими кими фәалијјәт көстәрән Шејдабәј һәмвәтәнләринин тәрәггиси ишиндә бәдии әдәбијјатын тәрбијәедичи вә истигамәтләндиричи ролуну јүксәк гијмәтләндирир, буна көрә дә педагожи ишлә јанашы, бәдии јарадычылыгла да мәшғул олур; онун сәнәт вә сәнәткар һаггында дөврүн тәләбләри илә сәсләшән

көрүшләри вардыр. Шејдабәј белә һесаб едир ки, јазычылыг едән адам «агзына кәләни јазмамалы» (63, 24), онун ајдын мәгсәди олмалыдыр. О, нә јаздығыны, гәләмилә кимә хидмәт етдијини дәгиг билмәлидир. Шејдабәјин фикринчә, јазычы һәр шејдән әввәл, ичтимаи адам, вәтәндаш, өз милләтинин габагчыл хадими олмалыдыр. Ону биринчи нөвбәдә һәмвәтәнләринин ичтимаи дәрдләри дүшүндүрмәли, гәләмини бунлары тәдгиг едиб үзә чыхармаг, ислаһ вә мүаличә етмәк јолунда ишләтмәли, беләликлә, вәтән гаршысында өвладлыг борчуну јеринә јетирмәлидир. Бу кејфијјәтләрдән мәһрум оланлары Шејдабәј һәгиги сәнәткар һесаб етмир, шөһрәт хатиринә әлинә гәләм көтүрәнләр адландырырды. Исте'дадсыз јазычылар әсәрләриндә мүзакирәјә гојдуглары мәсәләләрлә охучуларын ағлына гида верә билмәдикләринә, һиссләринә тә'сир көстәрмәји бачармадыгларына көрә јалныз халгын төһмәтинә һәдәф олурлар. «Белә шәхсләр әкәр шөһрәт тапарса да, әчәб дејил: јаман мүсәннифлик төһмәтилә шөһрәт тапмыш адлар тарихи-әдәбијјатда чох зикр олунубдур» (63, 24).

С. М. Гәнизадәнин вердији характеристикаја көрә, Шејдабәј реалист јазычыдыр. О, бир јарадычылыг методу кими реализми мүдафиә едир, гәләм јолдашларыны реалист әдәбијјатын принсипләринә садиг галмаға, һәр шеји олдуғу кими јерли-јериндә тәсвир етмәјә чағырыр. «Мүсәннифә борчдур... нәггашлар кими һәр бир шеји өз рәнк вә сурәтиндә тәсвирә кәтирсин» (63, 24). Бунун әксинә олараг, «ахшам чағы бади-сәба әсдирән, әјјар өкүз архасына јәһәр гојан вә ја һалваја дуз төкән бинәмәки тәлхәкләри» (63, 24) о, әдиб һесаб етмир.

Диггәтәлајиг чәһәтләрдән бири дә будур ки, Гәнизадәнин јазычы гәһрәманы һәгигәтпәрәстликлә бәрабәр, әдәбијјатын һәјаты дәјишдиричи гүввәјә малик олмасыны да вачиб сајыр. Онун бу мүлаһизәдән чыхыш едәрәк јазычылыгла һәкимлик арасында бир јахынлыг көрмәси тамамилә тәбии, мәнтигидир: «Јазычы тәмсилән бир тәбибдир ки, өз милләтинин вә ја үмуми инсанын... илләтләрин тәһгиг едиб, мүаличәси үчүн әдәбијјат нүсхәси јазса кәрәкдир» (63, 24). Лакин бунларын арасында бирчә башлыча фәрг вардыр: әкәр һәкимин иши ајры-ајры адамларын хәстә чәһәтләрини мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәтдирсә, јазычынын өһдәсинә даһа ағыр вәзифә дүшүр: о, бүтөв бир милләтин дәрдләрини тәдгиг етмәлидир.

Вәтәнин һалындан, халгын ағыр күзәранындан хәбәр-

сиз галыб, исте'дадыны заманла сәсләшмәјән әфсанәләр јазмаға сәрф едән јазычылары Шејдабәј хәстәнин дәрдләрини мүәјјәнләшдирмәмиш, она нүсхә јазан, беләликлә, минләрлә адамын мәһвинә баис олан савадсыз һәкимләрә охшадырды. «Тәбиб әкәр илләти тәһгиг етмәмиш нүсхә јазар олса, чан фөвтә кедәр вә һакәза битәб вә күндһәвас шәхс әфсанә үчүн гәләм чыртса, тәшбиһән кағызын гәлбин јарыб мүрәккәбин ганын төкән кимидир» (63. 24). Шејдабәј һәгиги јазычы үчүн ики башлыча чәһәти вачиб сајырды: бунлардан бири вәтәндашлыг гејрәти, дикәри исә исте'даддыр. О бу гәнаәтдә иди ки, јалныз бу ики чәһәт бирләшдикдә јазычы сәнәтдә мүвәффәгијјәт газана биләр. Чүнки хәстәлији мүәјјәнләшдирмәк үчүн һәкимә елм лазым олан кими, јазычыја да вәтәндашлыг гејрәти вә исте'дад кәрәкдир. «Илләтин тәһгиги үчүн, елм вә нүсхәнин јазылмасы үчүн һүнәр лазым олан кими мүсәннифлик иддиасы едән шәхс үчүн гүввеји-диндән сәвај гүввеји-тәб вә сүр'әти-фәһм лазымдыр» (63, 24). Шејдабәј бу ики чәһәтдән мәһрум оланларын јазычылыгда јахшы ад газаначағына наүмид иди. О белә һесаб едирди ки: «Бу силк мүсәннифләрин тә'рифи гызыл рәнк илә әчнәби гәзетләриндә параларла бу күн нәшр олунурса, сабаһы күнү филфил сатанлар әлләриндә рүг'ә-рүг'ә һәшр олунур» (63, 24). Чүнки бунларын әсәрләриндә һәјат тәһриф олунур.

Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона» романынын гәһрәманы тәләбә Баһадыр ејни заманда кәнч јазычыдыр. О, әдиблијә шөһрәт вә газанч хатиринә һәвәс көстәрмир. Ону бу ишә кәтириб чыхаран сәбәб әсасән һәмвәтәнләринин мәдәни керилији вә дүнјәви елмләрдән узаг дүшмәсидир. Бу вәзијјәтә сон гојмагда о, әдәбијјаты ән әлверишли васитә сајыр, достларына да бәдии јарадычылыгла мәшғул олмағы, бу јолла һәмвәтәнләринин тәбиәтиндәки хәстә чәһәтләри ислаһ етмәји мәсләһәт көрүр. Баһадыр досту Султанын онун мәсләһәтини гәбул едиб, јазычылыға башламасыны алгышлајыр вә дејир: «Милләтимиз бир һалдадыр ки, бир балача нағыл да јазсан, бөјүк бир иш етмиш кимисән» (157, 188). Баһадыра көрә, јазычы әсәриндә халга нә кими фајдалар верә биләчәјини дәгиг өлчүб-бичмәли, сонра гәләмә әл атмалыдыр. Баһадыр әсәрләрини «фәсаһәт вә бәлағәтлә» јазан, халгла онун анламадығы дилдә данышан јазычылары она көрә тәнгид едирди ки, бунлар реал вәзијјәтлә һесаблашмыр-

дылар. О, Алексеjлә сөһбәтиндә беләләринә гаршы чыхараг дејирди: «Сән елә фикир едирсән бизим әһли-гәләмин әксәри бир шеј инша едәндә фикирләри о јердә олур ки, онларын әсәрләриндән чамаат мәнфәәтбәрдар олсун? Хејр! Јазанларымызын әксәри әрәб вә фарс сөзләрини билмәклә һүнәрләрини көстәрмәк истәјирләр. Бундан саваjы бу чүр дәхи әһли-гәләм вардыр ки, өзләрини халгын нәзәриндә артыг көстәрмәкдән өтрү ше'рләр дүзәлдирләр. Бу бичарәләр кечәдә бир гафијә дүзәлдиб көзәл вахтларыны пуч едирләр. Вә дәхи бир парасы вардыр ки, бу хејирсиз ишләрә бәс етмәјиб мүсәлман милләтинә даир мәдәнијјәт вә мәишәт хүсусунда бир пара лазым олан мәсәләләри рус гәзетләриндә јазырлар, таинки гејри милләтдән дә афәрин ешитсинләр» (157, 176).

Јазычы үчүн халгын еһтијачларыны дүрүст арајыб-арашдырмағы зәрури сајан Баһадыр да, Гәнизадәнин гәһрәманы Шејдабәј кими, бу ишдә «һәким азара көрә кәрәк дава версин» фикрини рәһбәр тутурду.

Халгла онун баша дүшдүјү дилдә данышмаг лазым кәлдијини дөнә-дөнә јазыб билдирән Нәриманов «Баһадыр вә Сона»да Баһадырын дили илә ирәли сүрдүјү бу идејаны 1896-чы илдә «Каспи» гәзетиндә дәрч етдирдији «Әли гәләмли мүсәлман зијалылары һаггында бир нечә сөз» мәгаләсиндә даһа кәскин шәкилдә ифадә етмишдир. Ана дилиндә мәтбуат јаратмаг, беләликлә, милли әдәбијјатын инкишафына рәвач вермәк идејасыны ирәли сүрән Нәриманов русча јазылмыш мәгаләләрдә гојулмуш проблемләрин гыса хүласәсини вердикдән сонра дејирди: «Бу кими мәгаләләри охудугда ихтијарсыз олараг өзүнә белә бир суал верирсән: Мәгаләләр кимин үчүн вә нә мәгсәдлә јазылыр? Әкәр ијирми-отуз нәфәр охумуш мүсәлманлардан өтрү јазылырса, биз бу јазан чәнабларыны инандыра биләрик ки, охумуш мүсәлманлар мүзакирә едилән бу мәсәләләри һәмин мәгалә саһибләри гәдәр јахшы анлајырлар. Әкәр мөһтәрәм мүәллифләр һаман синфи нәзәрдә тутурлар ки, бу мәзмунда олан мәгаләләрин онлар үчүн доғрудан да әһәмијјәти вардыр, онда биз чәсарәт едиб бу зәһмәтин тамамилә фајдасыз олдуғуну тәсдиг едә биләрик; она көрә ки, һәмин мәгаләләри буна еһтијачы олан адамлар охумурлар, буна еһтијачы олмајанлар охујурлар» (159, 240).

Јазычы вә мүһит, сәнәткарын јетишмәсиндә, дүнјакөрүшүнүн формалашмасында вә јарадычылығынын демократик истигамәт алмасында ичтимаи шәраитин ролу да маарифчи-реалистләрин фикрини чох мәшғул едән әдәби-нәзәри мәсәләләрдән иди. Бу, бирбаша маарифчилик фәлсәфәсиндән доғурду. Маарифчи-реалистләр бу вә ја башга јазычынын јарадычылығындан, әдәбијјат тарихиндә мөвгејиндән, дүнјакөрүшүнүн зәиф вә гүввәтли чәһәтләриндән сөһбәт ачаркән биринчи нөвбәдә ону јетишиб тәрбијә алдығы мүһитлә әлагәләндирирдиләр. Маарифчиләрә көрә, јазычы һәр шејдән, әввәл тәрбијәнин мәһсулудур. Бунунла онлар објектив сурәтдә кујә сәнәткарын фөвгәл'адә адам, исте'дадын «аллаһ веркиси» олдуғу һаггында гејри-елми, идеалист бахыша гаршы чыхмыш олурдулар. М. Сидги «Шаир нәдән олур, әдиб нәдән әмәлә кәлир?» суалына конкрет чаваб вериб көстәрирди ки, бөјүк сәнәткарын јетишмәси үчүн һеч дә онун һарада—шәһәрдәми, кәнддәми, варлымы, јохсулму аиләдә доғулмасы шәрт дејил. Бу ишдә һәлледичи ролу онун алдығы тәрбијә ојнајыр. «Шаир дашдан јаранмаз! Әдиб ағачдан олмаз! Шаир вә әдиб милләт, милләт балаларындан әмәлә кәлир. Демәк олур ки, бир кәндин кушәсиндә, бир алачығын бучағында јыртыг либаса вә көһнә гундаға бүрүнмүш бир ушаг елм вә тәрбијә сајәсиндә ахырда бир шаири-камил олур. Вә кенә бир мүәззәм шәһәрдә, бир али имарәтдә изз вә ифтихарла назпәрвәр бир ушаг не'мәти-елмдән вә ләззәти-маарифдән мәһрум олдуғуна көрә ахырда... бир чаһил олур. Әлһасил, һәр бир шеј диггәт вә е'тинанын зәмининдә вә тә'лим вә тәрбијәнин сајәсиндә вә гәдршүнаслығын тәһти-һимајәсиндә һүсула кәлир» (175, 10—11).

М. Сидги ејни заманда бу фикирдә иди ки, јалныз мәдәнијјәти инкишаф етмиш халглар гүдрәтли әдәбијјата, сәнәткара малик ола биләрләр. Она көрә дә Сидги елм вә маарифи ашағы сәвијјәдә олан халглар арасында сајсыз-һесабсыз исте'дадларын мәһв олмасыны тәәссүф һисси илә јада салырды: «Көрәсән һансы милләтин садә вә рәијјәтзадә өврәтләри елм вә тәрбијә саһиби олмаг сәбәби илә мә'рифәт кәһварәсиндә елм сәдилә нә гәдәр Алфред де Мүсселәрә, Прудолара, Пушкинләрә пәрвәриш верирләр? Вә көрәсән һансы милләтин нәчибә вә шаһзадә ханымлары маарифдән вә елми-тәрбијәдән бихәбәр олдугларына көрә нечә-нечә әсрләрдир ки, бир Әнвәри, бир Низами, бир Хагани вә бир Нәваи јетирә билмирләр?» (175, 10).

Шаирин јарадычылығыны, онун мәфкурә истигамәтинин јашадығы мүһитин мәһсулу һесаб едән Р. Әфәндитинин фәалијјәтинин биринчи нөвбәдә мә'нәјевә көрә, сәнәткар фәалијјәтинин биринчи нөвбәдә мә'нә-ви чәһәтдән бағлы олдуғу «даирә»нин зөвгүнә, тәләбләринә ујғунлашдырыр, јә'ни мүһит ондан нә тәләб едирсә, она мүвафиг гәләм ишләдир: «Шүәра тајфасынын гәлби үнсијјәт еләдији даирәнин әкси вә сүкунәт етдији мәһәлләнин ајинәси һесаб олунур. Шаирин нитгини куја едән вә гәләмини тәһрикә кәтирән мәһз зүһура кәтирдији әсәрә хәлајиг тәрәфиндән сөјләнән тәһсиндир. Халг һәчвә тәһсин еләсә, шаир һәчвку олачагдыр, ешгбазлыға афәрин десә, шаир ашиг олуб гарагаш вә гаракөз сәнәмләрә асарыны мүнһәсир гылачагдыр» (82, 149). Р. Әфәндијев белә һесаб едирди ки, Рачи, Дилсуз, Гүмри кими шаирләрин бир чох әсәрләрини дини-мистик мөвзулара һәср етмәләри, С. Ә. Ширванинин бә'зән һәчвә мејл етмәси субјектив амилләрдән даһа артыг онларын дөврүндән, мүһитиндән ирәли кәлмишдир. Бу шаирләр садәчә оларағ керидә галмыш зүмрәләрин мәнфи идеја-естетик тә'сириндән гуртара билмәмиш, онларын тәләбләринә табе олмушлар: «Рачи кими, Дилсуз кими, Нәбати кими вә Һачы Сејид Әзим Ширвани кими Азәрбајчан шуәрасынын истә'дади-харигүладәсини мәһз ешгбазлыға вә һәчвкулуға сәрф етмәкләри о заватын күтбејинлијинә... иснад етмәк инсафдан харичдир. Вә лакин онларын әсриндә асари гәләмләрини мәрғуб вә тәһсинә сәзавар едәнләрин вә о сәпкидә јазылмыш әш'ара тәшвиг вә тәғриб едәнләрин кәмбәсирәтлијиндән нишат етмәји шүбһәсиздир» (82, 148).

Сәнәт вә сәнәткары конкрет заман вә мәканын мәһсулу кими тарихи шәраитин фонунда алыб тәһлил етмәләри маарифчи-реалистләрә јарадычылығын зәиф вә гүввәтли чәһәтләринин сәбәбини ајдынлашдырмаг имканы вермишдир. Үмумијјәтлә, маарифчиләрин тәнгиди-естетик көрүшләриндә әдәби-тарихи материаллары тәһлил едиб үмумиләшдирмәк чәһди гүввәтли иди.

Мә'лум олдуғу кими, Сејид Әзим Ширвани илә мүһити арасында һәмишә тоггушма олмушдур. Мүһит шаири халгын «хошладығы» вә илләрдән бәри адәт етдији ешг-мәһәббәт мөвзусундан кәнара чыхмаға имкан вермәмишдир. Шаирин мүасирләри она «назәнин рәвајәтләрдән», «гиссеји-«Күләндам»дан, «Короғлунун чаһаны чана кәтирмәсиндән» јазмағы, «Әсли ханымын әслини кәшф» етмәји, «Гыратын вәсфини бәјана кәтирмәји» тәклиф едирдиләр (212, 372). «Рәбиүл-әтфал» мәчмуәсинә јаздығы «Назимин ифадәси» адлы мәнзум мүгәддимәдә мүтәрәгги фикирләринә, мүһитин мәчазына ујмајан ше'рләр јаздығына көрә тәкфир едилән, динсизликдә тәгсирләндирилән, һәр аддымда «сәфаһәтин каны», «чаһил» дејә тәһгир едилән шаир гара чамаатын сензурасындан шикајәтләнирди (212, 372). С. Ә. Ширвани беләләринин әдәби зөвгүнә гаршы чыхмагда нә гәдәр ирадәли вә дөзүмлү олса да, арабир онун тәләбләри илә разылашмаға, тә'сири алтына дүшмәјә мәчбур олурду. Јухарыда дејилдији кими, шаирин 80-чи илләрдә тез-тез өз јарадычылыг мөвгејини дәјишмәси, бир сыра зәиф әсәрләр јазмасы «Күләндам» типли әсәрләр јаратмаг тәвсијјәләри илә әлагәдар иди. Ф. Көчәрли вә Р. Әфәндијев шаирин јарадычылығындан данышаркән бу чәһәти јаддан чыхармајыб, онун фәалијјәтини мүһитин чәтинликләри илә бирликдә алыб тәһлил едирдиләр. Ф. Көчәрли јазырды: «Һачы Сејид Әзими әһатә олундуғу мүһит динсизликдә белә, тәгсирләндирирди. Она Ашыг Кәрәм, Ашыг Гәриб, Короғлу, онун Гыраты вә саир әфсанәви мөвзуларда, нағыл вә рәвајәтләр аләминдән әсәрләр јазмағы тәклиф едирдиләр. Һәгигәтән дә истә'дадлы шаир олан Һачы Сејид Әзимин бир сыра бош вә мә'насыз һекајәләринин мејдана чыхмасы бу авам күтләнин тәләбләриндән кери кәлмирми?» (114, 72).

Рәшидбәј Әфәндијев мүһитин Сејид Әзимә мәнфи тә'сирини онун бу мисралары илә әсасландырырды:

Чүнки көрдүм һәрифи нагабил,
Өзүмү әмдән ејләдим чаһил.
Хош мәсәлдир бу ким, палазә бүрүн,
Кетсә һәр јанә ел, о јанә сүрүн.
Сәнә саз олмаса зәманеји-фән,
Өзүнү саз гыл зәманәјә сән (82, 156).

Р. Әфәндијев Сејид Әзимин бу сөзләрини онунла зәманәси арасындакы зиддијјәт вә тоггушманын ифадәси кими алыр, шаирин «ешгбазлыға», «һәчвкулуға» мејлинин сәбәбини бунлара әсасланыб ајдынлашдырырды.

Мүһитин әдәби зөвгүнә зидд, дөврүн ичтимаи тәләбләринә ујғун әсәр јазмаг јазычыдан бөјүк вәтәндашлыг чәсарәти тәләб едирди. Бунун нә демәк олдуғуну һеч олмазса ондан көрмәк олур ки, шаир Нөврәс «Пәнди-әтфал» китабынын мүгәддимәсиндә јени сәпкидә гәләм

ишләтдијинә көрә тәшвиш вә нараһатлыг һиссилә һәмвәтәнләриндән үзрхаһлыг едир, ону бу ишә С. М. Гәнизадәнин тәшвиг етдијини билдирир, ону «күнаһкар» тутурду.

Илтимасым будур ки, әһли-савад,
Тутмасын Нөврәсә дәхи ирад! (164, 4).

Јашадығы боғучу мүһитдә доғру истигамәт сечә билмәдијинә көрә истедады вә өзү мәһв олан чохлу шаирин талеји маарифчиләрә јахшы мә'лум иди. Ф. Көчәрли «олдугча чошғун, һәссас вә сәмими бир шаир олан» Абдуллабәј Асинин «бир метеор кими» парлајыб мәһв олмасыны дүшдүјү ағыр мүһитдә она истигамәт верә билән бир адамын олмамасы илә изаһ едирди. «Аси һәлә кәнч јашларындан мүвәггәти вә кечичи ејш-ишрәтә алышмыш, өз һәјатыны шәраб шүшәси әтрафындакы јолдашларынын арасында ағылсызчасына фота вермишдир» (114, 75). Буна көрә дә, маарифчиләр белә гәнаәтдә идиләр ки, әкәр мүһитин тә'сири алтында шаир мәзмунсуз ше'рләр јазмаға мејл көстәрмишсә, епигончулуғу өзүнә јарадычылыг јолу сечмишсә, белә һалда «шаирин јахасындан билмәрә әл чәкмәк дәхи олмаз» (82, 150). Чүнки шаирин исте'дады «һәр бир сајагда вә мүхтәлиф мәзмунда» ше'р сөјләмәјә габилдир; она сағлам истигамәт вермәк, доғру јол көстәрмәк, фәалијјәтини фајдалы мәсәләләрлә һәмаһәнк етмәк лазымдыр. Лакин бу һеч дә шаири јарадычылыг азадлығындан мәһрум етмәк, ону јалныз бу вә ја башга мөвзуда әсәр јазмаға мәчбур етмәк демәк дејилдир. Рәшидбәј Әфәндијев шаирә белә мүнасибәти рәва көрмүрдү: «Чүнки шаир сәнәткар дејилдир (бурада пешә нәзәрдә тутулур—*Х. М.*), она бир мәтләби әндазә үзрә јаздырмаг олмаз. Она һеч вахт демәк олмаз, «нә үчүн филан ше'ри јазыбсан, онун әвәзиндә филан мәзмунда ше'р јазајдын, бундан өтрү шаири мүттәһим етмәк һеч рәва дејилдир» (82, 150). Белә һалларда Р. Әфәндијев шаирин әсәрләрини саф-чүрүк едиб јалныз јахшыларыны халгын мүталиәсинә вермәји мәсләһәт көрүрдү: «Шаирин тәбиәти-ше'ријјәси баравәр бир ағача бәнзәр ки, онда әмәлә кәлән мејвәләрин чүрүјү дә, гуртлусу да, калы да, дәјмиши дә олмуш ола. Анчаг о, ағачын мејвәсини дәриб тәмиз едән әсһаби-мә'рифәтин сәлигәсинә мөвгуфдур ки, о мејвәнин ән ә'ла вә ән абдарыны сечиб хиридарына тә'риф вә тәгдим еләсин» (82, 150).

Маарифчи-реалистләрин фәалијјәтиндә «ешгбазлыг», мәдһијјәкулуг, «һәчвкулуг» едән шаирләрин јарадычылығына әхлаги-тәрбијәви истигамәт вермәк, ону халг һәјаты үчүн фајдалы мәсәләләрин тәблиғиндән өтрү јарарлы һала салмаг мәсәләси хүсуси јер тутурду. Бу идеја илк дәфә кечән әсрин 60—70-чи илләриндә М. Ф. Ахундов тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдү. Сонралар башда Һ. Зәрдаби олмагла «Әкинчи» әмәкдашлары епигон ше'рә, тәглидчи шаирләрә гаршы мүбаризә апараркән мәтбуатдан истифадә етмәклә бәрабәр, ајры-ајры шаирләрә мәктублар көндәрәрәк онлары реалист әсәрләр јазмаға һәвәсләндирирдиләр. Һ. Зәрдаби 1905-чи илдә «Һәјат» гәзетиндә нәшр етдирдији «Бизим нәғмәләримиз» адлы мәгаләсиндә бу јолда көстәрдији сә'јләрдән сөһбәт ачараг јазырды: «Кечмишдә «Әкинчи» чыханда о вахтын шаирләриндән јазыб тәвәггә еләмишдим ки, бүлбүлү вә күлү тә'риф вә бир-бирләринин һәчв етмәкдән әл чәкиб елм тәһсил етмәјин нәф'ләриндән вә биз мүсәлманлара олан зүлмләрин барәсиндә ше'рләр јазыб онлары бизим ашыглара хош сөвт илә охумағы өјрәтсинләр ки, ашыглар онлары тојларда охујуб әһалини ојатмаға сәбәб олсунлар. Онлардан бирчә Сејид Әзим Ширвани елм тәһсил етмәк нәф'ләриндән бир нечә ше'р јазмышдыр ки, «Әкинчи»дә чап олунмушдур. Амма гејри шаирләримиздән һеч бир чаваб кәлмәди» (91, 240—241).

Әсрин сонунда реалист әдәбијјат уғрунда мүбаризәнин гүввәтләнмәси илә әлагәдар олараг Н. Вәзиров, М. Сидги, Ф. Көчәрли, С. М. Гәнизадә, Р. Әфәндијев кими габагчыл јазычылар бу саһәдә фәалијјәтләрини даһа да кенишләндирмишдиләр. С. М. Гәнизадә «Ширван нөвчаван шаирләринә» мүрачиәт едәрәк, милләт нағылларыны нәзмә чәкмәји, «һекајәнәвислијә» мејл көстәрмәји онлара тәклиф етмиш, «имтаһандан өтрү», «өзкәләрә ибрәт», јә'ни әдәби нүмунә олмаг үчүн «Түлкү вә Чагчагбәј» мәнзум һекајәсини гәләмә алмышды. Лакин кәнч шаирләр С. М. Гәнизадәнин тәклифини гәбул етмәмишдиләр. Әдиб 1894-чү илдә М. Сидгијә мәктубунда јазырды: «Буна бинаән өз һәмвәтәнләрим Ширван нөвчаван шаирләринә бу тәклифи етдим вә һакәза онлар һәм һекајәнәвислији шә'ни-шаирлијә лајиг көрмәјиб баш гачырдылар. Мәсәл дејәрләр: Гыз гарыјанда дајысы бојнуна дүшәр. Лазым кәлди ки, имтаһан үчүн бир нағыл јазыла...» (66, 279).

С. М. Гәнизадәнин гарабағлы шаир М. Ә. Нөврәслә бу барәдә сөһбәти фајдалы олмушду. Мә'лум олдуғу кими, М. Ә. Нөврәс тәглидчи вә һәчвку шаир иди. Онун ше'рләри Н. Вәзиров тәрәфиндән «Әкинчи»дә кәскин шәкилдә тәнгид олунмушду. Нөврәс кәнчәли Мирзә Меһди Начи илә бир-бирләринә јаздыглары һәчвләри 1876-чы илдә Москвада тәһсил алан Н. Вәзирова көндәрәрәк ондан рә'јини билдирмәји хаһиш етмишди. Бу ше'рләрин биәдәб вә лазымсыз мәзмунундан дәһшәтә кәлән кәнч јазычы «Әкинчи»дә онлар һаггында дәрч етдирдији рә'јдә Нөврәс вә Начи јарадычылығына сәмәрәли истигамәт вермәк мәгсәдилә јазырды: «Еј аға Мирзә Әли Әскәр, бу гәзәлдән чифајда ки, демисиниз? Бу нә наз, бу нә гәмзә, бу нә ишвә, бу нә рәвиш, бу нә гаш, бу нә көздүр, бу нә сәрхош јериш!.. Бу һәчвләрин барәсиндә артыг данышмағы өзүмүзә ејб һесаб едиб, зикр олан чәнаблара әрз едирик ки, сиз чәкән зәһмәт наһаг зәһмәтдир. Ондан нә бизә, нә дә бизим өвладымыза бир нәф' јохдур. Белә зәһмәти өз милләтинизин јолунда чәкин ки, малы јохдур, елми јохдур, елм тапмаг она мүшкүлдүр» (48, 18). Н. Вәзировун тәнгидиндән сонра Нөврәсин јарадычылығында ирәлијә доғру елә фајдалы бир аддым мүшаһидә олунмады. 90-чы илләрдә Бакыда С. М. Гәнизадә илә көрүшү Нөврәсин јени әдәбијјата кәлишини сүр'әтләндирди. 1900-чү илдә онун ушаглар үчүн јухарыда ады чәкилән «Пәнди-әтфал» китабы нәшр олунду. Әсәрин мүгәддимәсиндән ајдын олур ки, С. М. Гәнизадә она «вәгт игтизасыны», јә'ни заманын тәләбләрини баша салмыш, «тәзә һалда... рәғбәт гылмағы» тәклиф етмишдир. Нөврәс кәнч јазычы илә сөһбәтиндән разы галмыш, онун хејирхаһлығыны миннәтдарлыг һисси илә јад едәрәк мәчмуәнин «Сәбәби-талифи-китаби «Пәнди-әтфал» адланан мүгәддимәсиндә јазмышды:

Ол заман бир чавани-хоштинәт,
Хаһиши-гәлби рөвнәги-милләт,
Ады Султан, «Мәчиддир» ләгәби,
Гәнизадә, о хејирләр сәбәби,
Деди: Еј Нөврәси-сәфадидә,
Бәзми-ејши сән етмисән чидә,
Тапмысан нәзмү нәсрдә шөһрәт,
Һејфсән, тазә һалә гыл рәғбәт.
Бәсдир, ејлә тәриги-пәндә үбур,
Имдики вәгт игтизасы будур.
Ејлә тәһрири-пәнди-әтфали,
Хејирдән мәктәб галмасын хали (164, 173).

Әдәби һәјата белә бир мүсбәт тә'сири биз Ф. Көчәрлинин фәалијјәтиндә дә көрүрүк. О, Ирәванда ишләркән Мәшәди Исмајыл Бәзми, Мирзә Казым Мәтл'ә (112, 4—17) илә чох фајдалы әдәби сөһбәтләр етмишди. Тәнгидчинин XX әсрин илк илләриндә Шамахыда «ринданә» һәјат сүрән М. Ә. Сабир вә А. Сәһһәтә тә'сир көстәриб јени сәпкидә јазмаға һәвәсләндирмәсинин фәрәһли нәтичәләри даһа артыг олмушдур. Ағалыбәј Насеһ васитәсилә Сабир вә Сәһһәтлә таныш олан Көчәрли, онлары «пәришан јухудан бидар» етмиш, јарадычылыгларыны мүасир дөврүн тәләбләринә доғру истигамәтләндирмәјә наил олмушду (172, 360). Еләчә дә Ф. Көчәрлинин шаир вә тәрчүмәчи Һ. Хан Гарадағијә мәктуб көндәриб она роман јазмағы мәсләһәт көрмәси, онун јарадычылығынын јени кејфијјәт кәсб етмәсинә хејирхаһ тә'сир көстәрмишди. Бундан сонра Һ. Хан Гарадағи «рус дилиндән бир роман... елми-күтләви әсәрләр тәрчүмә етмишдир» (203, 19—20).

Мүасир руһлу әдәби гүввәләрин фәалијјәт мејданына кәлмәси, реалист әдәби нөвләрин кетдикчә даһа кениш јајылмасы, үмумијјәтлә, Азәрбајчан әдәбијјатында јени, демократик кејфијјәтләр јаранмасы ше'рдәки формалист тәмајүлә вә тәглидчи шаирләрә бөјүк зәрбә олду. Мүһафизәкар, формалист шаирләрин вәсф етдикләри «риндләр мәчлиси дағылмаға», «мүтрүбләр сукут» етмәјә башламыш, «саги вә шаирдә» исә артыг һәвәс вә таб галмамышды; чүнки «касеји-мина» бадә әвәзинә артыг ганла долмушду. Епигончу шаирләрин ән'әнәви әзабкеш гәһрәманы Мәчнун Фүзули вә ондан әввәлки дөврләрдә олдуғу кими, јенә ағлајырды. Лакин артыг инди ону сызылдадан милләтин мүбтәла олдуғу јени ичтимаи дәрдләр иди. М. Сидгинин дили илә десәк:

Мәчали-ше'ркулуг галмамыш бичарә милләтдә,
Төкүлмүш вәчиб ишләр бир-бири үстдә галаглар тәк (165, 156).

Белә бир вахтда епигончулуға алудә олмаг, артыг «хаби-гәфләтә» ујмаг халгын вә вәтәнин дәрдләрини унутмаг демәк оларды.

Ејни мотивләри гәлибләнмиш бәдии тәсвир васитәләри илә дөнә-дөнә тәкрар едән, «јалныз ары кими вызылтысынын назиклији илә бир-бириндән сечилән» (224, 20) епигон ше'р өзүнүн «сүн'и вә јекнәсәг форма вә мәзмуну

илә һамынын зәһләсини төкмүшдү» (114, 36—37). Фүзулидән сонра онун поезија ән'әнәләрини давам етдирмәк ады алтында фәалијјәтә башлајан, әслиндә исә бөјүк шаирин јарадычылыг имканларындан хејли ашағы сәвијјәдә дуран бу «әлдәгајырма» (Ф. Көчәрли) шаирләр нәинки әдәбијјата јени форма вә мәзмун кәтирә билмәдиләр, әксинә, «каһ күлүн бүлбүлә мәһәббәтини, каһ «ајүзлү», «сәрвбојлу», «тути кими ширинсөзлү» «көзәлләри» «дәбдәбәли бир дилдә тәрәннүм» (114, 36) етмәклә јарадычылыг мејданына кәлән әдәби кәнчлији зәһәрләјиб бир чохларыны сағлам јарадычылыг јолундан узаглашдырыр, «ешгбазлыг вә һәчвкулугдан маәда бир шеј вүчуда» (82, 147) кәтирмәјиб, халгын зөвгүнү корлајырдылар.

Маарифчи-реалистләр Азәрбајчан әдәбијјатында зәрәрли бир ахын һесаб етдикләри епигончулуғун јаранмасы сәбәбләрини ајдынлашдырмаға чалышырдылар. Ф. Көчәрли епигончулуғу XVII әсрдә Сәфәвиләрин сүгутундан сонра фарс әдәбијјатында «көзәл, һикмәтамиз ше'рләрин, поемаларын, мәнзум романларын вә повестләрин әвәзиндә сексуал мотивләрин вә инсаны мә'јус едән кәдәрли һиссләрин тәсвир олунмаға башламасы илә, лирик үнсүрләрин арха, мәрсијәчилијин исә өн плана кечмәси илә, шаирләрин «хәјалларында» јаратдыглары көзәли сүн'и шәкилдә васф етмәк мејлләринин гүввәтләнмәсилә изаһ едирди. (114, 44—45). Фарс әдәбијјатында тәзаһүр едән бу һал өз мәнфи тә'сирини Азәрбајчан әдәбијјатына да көстәрмиш, бунлара рәғбәт бәсләјән чохлу шаирләр мејдана чыхмышдыр.

Азәрбајчандакы епигончулуға Р. Әфәндијев дә Фүзули јарадычылығына пассив, тәглидчи мүнасибәтин нәтичәси кими бахырды. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи о дөврә гәдәр һәртәрәфли тәдгиг едилиб өјрәнилмәдијинә көрә, Р. Әфәндијев вә дикәр мүәллифләр кими, ана дилиндә әдәбијјатымызын тәшәккүлүнү Фүзулидән башлајараг јазырды: «Ән әввәл түрк үдәбасындан о олубдур» (82,147). Бунунла бәрабәр, јазычы гејд едирди ки, Фүзули елә бир јарадычылыг мүвәффәгијјәти әлдә етмишдир ки, ше'рдә һәлә индијәдәк онун јүксәлдији зирвәјә чатан олмамышдыр. Фүзули ше'ринин зәрифлији, инчәлији ондан сонра кәлән шаирләри валеһ етмиш, һамы она бәнзәмәјә, онун кими јазмаға һәвәс көстәрмишдир; лакин бу шаирләрин чоху нәинки Фүзули сәвијјәсинә јүксәлә билмәмиш, садәчә онун зәиф, исте'дадсыз мүгәлидләринә чеврилиб галмышлар: «О зати-шәрифин гәләминин әсәри ән ибтидадан сәрмәшг олуб исә дә вә лакин һәлә о бәлағәтдә вә о зәрафәтдә бир шаир түрк торпағы јетириб әрсә кәтирмәјибдир. Пәс, инди дә онун о асарибәлағәт-шүары сәрмәшглик һалында дуруб мүгәлидләринә тә'н етмәкдәдир зәнниндәјәм» (82, 147). Фүзулини тәглид едән шаирләри «мәчази вә һәгиги тәригдә кедән»ләр (82, 152) ады илә ики група бөлән Р. Әфәндијев онларын һәр икисинин јолуну милли әдәбијјатын кәләчәк инкишафы үчүн гејри-мәгбул сајырды. Әввәла, бу истигамәтләрин һәр икиси көһнә сәпкидә иди. Икинчиси, «кәламиһәгиги тәрәфә күч верәнләр тәсәввүфә» мејл көстәрдији кими, «мәчази тәрәфи гүввәтләндирәнләр дә тәәшшүгә» кәлиб чыхырдылар. Она көрә дә «һәр ики мәсләк фәлсәфеји-мәшруб олдуғундан һеч бири мәктәб тә'лиминә мүнасиб асардан һесаб олунмаз» (82, 152).

Бир мүддәт «Кәшкүл» редаксијасында ишләмиш Күлмәммәдбәј Кәнкәрли епигончу шаирләрин јарадычылығы үзәриндә апардығы мүшаһидәләри үмумиләшдирәрәк, белә бир гәнаәтә кәлмишди ки, бунларын ше'рләриндә нә исте'дад, нә дә јарадычы тәхәјјүл һеч бир рол ојнамыр. Бу шаирләр садәчә олараг поезијаны сөз ојунчағына чевириб, фајдалы мәзмундан мәһрум едирләр. «...бизим шаирләри көрүрсән ки, күл вә мүл, бүлбүл вә сүнбүл, меј вә нејдән гафијәсәнчлик едир, бир ше'р дејир, сонра мә'насыны бәтниндә һифз илә әлфазыны диванына гејд едир вә белә ше'рләрин сајы једди олачағын «Мүшфиг» вә «Мүхлис» кими бир тәхәллүсүнү дәхи ахырынчы бејтә дахил гылыр вә бу нөвдән олан әфкари-пәришаныны гәзәл адламагла сәһраји-зүһура чыхарыр: «Бујурунуз, әфкарымы овлајыныз» дејирләр» (167).

М. Сидги тәглидчи шаирләрин јаратдыглары галынгалын диванлары мәзмунсузлуг, идејасызлыг мәчмусу сајырды. Шаирә көрә, епигончу ше'рин ән'әнәви, дәјишмәз формасы, образлар системи, ешг, мәһәббәт тәрәннүм едән сабит мәзмуну вардыр. Бир фикир чох вахт ејни вә ја ејни бәдии тәсвир васитәләри илә дөнә-дөнә тәкрар олунурду. Белә ше'рләрин һамысы «бир даирә әтрафында доланыр», өзләриндән әввәлки шаирләрин јаздыгларыны јенидән еһја едирдиләр. «Бүтүн бу шаирләрин диванларынын маһијјәти нәдән ибарәтдир?» суалына Сидги түрк шаири Намиг Кәмалын дили илә чаваб верирди: «...Үдәбаји-османијјәнин сәра-

10 Сиф. 1341

мәди олан мәрһум Қамалбәј о күнә шаирләрин диванына «див» кәлмәсинин сиғеји-чәми олан диван иснадыны вериб дејир ки: о диванәләрә баханда дағлы лаләләрдән, јахасы јыртыг күлләрдән, гыл кими белләрдән, сәрвдән узун (гули-бијабани кими) бојлардан, илан кими сачлардан, гылынч кими гашлардан, ох кими киприкләрдән, хәнчәр кими гәмзәләрдән, бәнөвшә вә ја зүмрүд кими бығлардан, су кәнарында битән чәмән кими саггаллардан, һеч јох ағызлардан, дузлу додаглардан, гују кими чәнә чухурларындан, дәрјадан зијадә ганлы јашлардан, дүнјаны јахачаг гәдәр атәшли аһлардан, үзләринә памбыг јапышмыш ијрәнч јаралардан, сеһрбаз гәләндәрләрдән, батман илә шәраб ичән сәрхошлардан, күчәләрдә үрјан кәзиб, чығырыб-бағырыб синәсинә дөјән ашигләрдән, бир дилбәрин сачына тарач олмуш парча-парча көнүлләрдән кечилмәз» (175, 7—8).

Көрүндүјү кими, Азәрбајчанда аз сонра формалашмыш реалист, ингилаби сатиранын, хүсусилә М. Ә. Сабирин «Еј алнын ај...» адлы мәшһур ше'ринин формалист, епигончу ше'рә гаршы мүбаризәсинин тәмәл дашларындан бирини Ч. Мәммәдгулузадәнин досту олан М. Сидги гојмушдур.

Р. Әфәндијев һәмин фикри давам етдирәрәк, М. Сидгинин садаладығы нөгсанларын «тәбии һала мүғајир» олдуғуну јазыр вә инамла гејд едирди ки, бунлар садәчә охучуда «кәсаләт вә нифрәт» јарадыр (82, 152). Чүнки бу шаирләрин тәсвириндә инсан симасы өзүнүн тәбиилијини итириб, әчаиб бир шејә чеврилир.

Маарифчи-реалистләр милли ше'рин инкишафына доғру истигамәт вермәк мәгсәдилә «тәзә ше'р» проблеми илә дә мәшғул олурдулар. «Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?» суалына онлар мүхтәлиф чаваблар верир, лакин бир нөгтәдә бирләширдиләр: ше'рдә тәбии һиссләри тәрәннүм етмәк. Р. Әфәндијевә көрә, «тәзә сәбкидә јазылмалы асарын үмдә шәрти будур ки, шаир тәбии һалында бир мәтләби вә ја бир һадисәни гәләмә алыб, көзәл кинајәләр вә мүбалиғәләр вә истиарат... кими тәзјини-кәламедичи әлфаз сајәсиндә һаман әһвалы мәишәтимизә ујғун нәзмә чәксин» (82, 154—155).

Ф. Көчәрли дә јени ше'рин јолуну тәбии һиссләри тәрәннүм, халг һәјатыны тәсвир етмәкдә көрүрдү. Тәнгидчи бу әгидәдә иди ки, «ағыл вә зор илә јазылмыш кәлам нә гәдәр мөвзун вә мүсәлсәл» олса да, охучулара тә'сир едә

билмәз. Шаир јалныз тәбии дујғулары тәсвир етдикдә мүвәффәгијјәт газана биләр. «Һиссијјати-гәлбијјә бәлағәт вә фәсаһәтин әввәлинчи мүәллимидир. Һәр бир мүәллиф вә шаирин баш арзусу гареләрин гәлбләрини тәсхир етмәкдир вә бу арзуја васил олмаг анчаг о вахт мүмкүн олар ки, әш'ар вә асарын төрәнәчәк јери һиссијјат ола вә һиссијјат нә гәдәр али вә тәбии олса, бир о гәдәр кәламын тә'сири артыг олачагдыр» (114, 100).

Көчәрли Вагиф, Видади, Закир, Сејид Әзим кими шаирләрин јарадычылыг мүвәффәгијјәтини тәбии һиссләри гәләмә алыб, онлара «һәјат вә сурәт верә» билмәләриндә көрүрдү. Доғрудур, Көчәрлинин бу мүлаһизәләриндә, професcор К. Талыбзадәнин дедији кими, «идеалист естетиканын тә'сири варды. О, «бә'зән бәдии јарадычылыгда идракын ролуну кифајәт гәдәр гијмәтләндирмир, сәнәтин мәнбәји олан һәјаты арха плана чәкиб, һиссијјата үстүнлүк верирди» (182, 18). Лакин, бу мүлаһизә мүасир ше'ри сүн'иликдән гуртармаг, она јени истигамәт вермәк чәһди ифадә олундуғуна көрә фајдалы иди.

Бүтүн бу мүсбәт нәзәри мүлаһизәләрә бахмајараг, бу дөврдә Азәрбајчан ше'ринин инкишафы саһәсиндә чидди бир дөнүш јаранмады. Тәнгид вә чағырышлар әсасән мaариф, елм вә мәктәби тәблиғ едән јени-јени ше'рләрин мејдана чыхмасы илә нәтичәләнди. Лакин чох чәкмәдән бу да әдәбијјатда бир јекнәсәглик јаратды. Әдәби просеси диггәтлә изләјиб тәһлил едән Ф. Көчәрли јазырды ки, бунларда «ше'рә ләтафәт вә мәлаһәт верән һиссијјатиһәгиги вә зөвги-тәбии» јохдур. Чүнки белә ше'рләрин мүәллифләри «бир шејин јахасындан тутуб, јүз чүрә әлфаз вә ибарәләр вә истиарәләр илә ону тә'риф вә төвсиф» едирләр (114, 103).

Бу нөгсандан хилас олмаг үчүн Ф. Көчәрли шаирләрә Шәргин вә Гәрбин «мәшһур әдибләри кими һикмәтамиз һекајәләр» јазыб, онларда «вәтәнә мәһәббәт, милләтә хидмәт», «достлугда сәдагәт, әһдә вәфа» кими «мүгәддәс һиссләр» тәрәннүм етмәји мәсләһәт көрүрдү.

Тәзә ше'р проблеми әтрафында мүбаһисәләр 1905—1907-чи илләрдә даһа кениш вә әсаслы бир шәкил алыб, дөврүн ирәли сүрдүјү јени бөјүк проблемләрлә әлагәләндирилди, биринчи рус ингилабындан сонра Сабир, Һади, Сәһһәт, Шаиг, Мө'чүз вә б. шаирләрин јарадычылығында нәзәри вә әмәли һәллини тапды.

III ФӘСИЛ

ӘДӘБИ ЖАНРЛАРЫН ИНКИШАФЫ, МӨВЗУ ВӘ ПРОБЛЕМЛӘР

М. Ф. Ахундовун мәшһур «Тәмсилат»ынын нәшриндән 90-чы илләрин башланғычына гәдәр отуз беш иллик бир мүддәтин өтүб кечмәсинә бахмајараг, Азәрбајчанда реалист әдәбијјатын, хүсусилә бөјүк әдибин өзүнүн јүксәк әһәмијјәт вердији нәср вә драматуркијанын инкишафында (бә'зи хырда, јарымчыг галмыш тәшәббүсләр нәзәрә алынмазса), демәк олар ки, һеч бир чидди ирәлиләјиш олмамышды. Алты комедија, бир повест јазыб милли әдәбијјатын кәләчәк истигамәтини мүәјјәнләшдирдикдән сонра Ахундовун бәдии јарадычылыгдан узаглашмасы, сәнәтин Шәрг халглары үчүн мүрәккәб нөвү сајылан нәср вә драматуркија илә мәшғул ола биләчәк јазычы гүввәләринин бир мүддәт јетишмәмәси реалист әдәби нөвләрин инкишафыны ләнкитди. 70-чи илләрин икинчи јарысындан башлајараг «Әкинчи» әмәкдашларынын реалист-демократик әдәбијјат үчүн фајдалы ишләр көрмәсинә бахмајараг, милли әдәбијјат әски ән'әнәләрин, епигончулуғун тилсиминдән һәлә тамамилә гуртара билмәмишди.

Белә бир шәраитдә 80—90-чы илләрдә вә биринчи рус ингилабы әрәфәсиндә әдәбијјат мејданына кәлән тәрәггипәрвәр јазычылар халгын конкрет еһтијачлары илә һесаблашмаға, чохәсрли әдәбијјатымызын ән јахшы наилијјәтләринә, хүсусилә М. Ф. Ахундовун реалист әдәби ән'әнәләринә истинад едиб, бир сыра истигамәтләрдә ишә, «демәк олар, башдан башламалы олмушдулар» (145, 27). Бүтүн бу чәтинликләрә бахмајараг, әсрин 90-чы илләри әввәлки мәрһәләләрдән фәргли олараг, реалист әдәби нөвләрин, ајры-ајры жанрларын инкишафы бахымындан уғурлу олду.

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә бәдии јарадычылыг аләминә кәлән јазычыларын мөвчуд әдәби нөвләрә, мүхтәлиф жанрлара мүнасибәтини биринчи нөвбәдә онларын маарифчи көрүшләри, сәнәтин гаршысында гојдуглары бөјүк ичтимаи, әхлаги-тәрбијәви вәзифәләр мүәјјәнләшдирирди. Бир маарифчи кими бу јазычылар габагчыл, демократик идејалары јајмаг ишиндә бәдии сөзүн тә'сир гүввәсинә бөјүк инам бәсләјирдиләр. Бундан өтрү дә онлар бүтүн әдәби васитәләри сәфәрбәрлијә алырдылар. Јени-јени әдәби нөвләрә мүрачиәт маарифчиләрин нәзәри-естетик көрүшләриндә башлыча мәсәләләрдән һесаб олунурду.

Азәрбајчан маарифчиләри рус вә Авропа маарифчи реалистләринин јарадычылыг принсипләринә, илк нөвбәдә, бөјүк сәләфләри М. Ф. Ахундовун төвсијәләринә садиг галараг, елә әдәби формалара мүрачиәт едирдиләр ки, онларын васитәсилә халг һәјатынын ишыглы вә гаранлыг тәрәфләрини көстәрмәк, инкишаф үчүн зијанлы шејләри тәнгид, јени һәјат вә мәишәт нормаларыны тәблиғ етмәк мүмкүн олсун. Бу бахымдан әдәби нөвләрин һеч дә һамысы мүнасиб вә мәгбул көрүнмүрдү. Мөһкәм вә позулмаз ганунлары олан Шәрг ше'ринин ән'әнәви формаларына рәғбәт аз иди. Јени шәраитдә классик ше'рин бүтүн нөвләрини еһја етмәк вә јашатмаг маарифчи јазычыларын нәзәриндә керијә гајытмаг демәк иди. Онлар гәсидә, гит'ә, мүхәммәс кими формаларданса, фикрин сәрбәст ифадәсинә имкан јарадан ше'р формаларына—нәғмә, тәмсил, сатира, сүжетли ше'р, нәсиһәтнамә вә с. үстүнлүк верирдиләр. Лакин гејд едилмәлидир ки, бу саһәдә әсасән формалист, епигон ше'р мөвгејиндән узаглашан бә'зи шаирләр чалышырдылар.

М. Ф. Ахундов мәктәбинә мәнсуб јазычыларын гаршысында дуран башлыча мәсәлә епик вә драматик нөвләрин инкишафына рәвач вермәкдән, драм, комедија, фачиә, роман, повест, һекајә вә саирәни әдәбијјатын әсас әдәби формаларына чевирмәкдән ибарәт иди. Тәсадүфи дејил ки, Ф. Көчәрли, М. Сидги вә бә'зи башга зијалылар истисна едиләрсә, јени нәслә мәнсуб јазычыларын чоху драм әсәри јазмагла јарадычылыг имтаһаны вермишдир. Лакин бу јазычылар јарадычылыг имканларыны бөјүк мүәллимин мүрачиәт етдији әдәби формаларла, јә'ни јалныз повест вә комедија илә məһдудлашдырмадылар, милли әдәбијјаты башга јени жанрларла да зәнкинләшдирдиләр. Онлар комедијаларла јанашы, фачиәнин (Н. Вәзиров—«Мүсибәти-Фәхрәддин», Ә. Һагвердијев—«Дағылан тифаг», «Бәхтсиз чаван», «Пәри чаду»), тарихи фачиәнин (Нәриманов—«Надир шаһ»), романын (З. Марағаји—«Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј», М. Ә. Талыбов—«Сәфинеји-Талиби», Н. Нәриманов—«Баһадыр вә Сона», С. М. Гәнизадә—«Кәлинләр һәмајили»), повестин (Ҹ. Мәммәдгулузадә—«Ешшәјин итмәклији»), публисист һекајәнин

(С. М. Гәнизадә—«Мүәллимләр ифтихары»), кичик һекајәнин (Ч. Мәммәдгулузадә—«Почт гутусу», «Кишмиш ојуну»), миниатүр һекајәнин (С. Ә. Ширвани, М. Сидги вә Р. Әфәндијевин һекајәләри), тарихи романын (Ә. Корани—«Гара јел») дәјәрли нүмунәләрини јаратдылар.

Дикәр нөвләрдән фәргли олараг, драматуркија даһа мәһсулдар олду. Бу бир сыра мүһүм тарихи-мәдәни амилләрлә бағлы иди. Әввәла, бу јазычылар ичтимаи фәалијјәт мејданына кәләркән мүталиә јолу вә тамаша васитәсилә таныш олдуглары «Тәмсилат» онлара елә гүввәтли тә'сир көстәрмишди, чоху кифајәт гәдәр јарадычылыг тәчрүбәси, һәтта сәнәт һаггында лазыми тәсәввүрү олмадығы вахтда «Һачы Гара»ны, «Мүсјө-Жордан»ы тәглид едән әсәрләр јазмышды. Чох кечмәдән јени Азәрбајчан драматурглары М. Ф. Ахундовдан јарадычы сурәтдә истифадә етмәјин мисилсиз нүмунәсини көстәрмишдиләр. Она көрәдир ки, Ф. Көчәрли «Азәрбајчан комедијалары» (1895) вә «Азәрбајчан әдәбијјаты» (1903) әсәрләриндә милли драматуркијанын инкишафындан данышаркән М. Ф. Ахундов ән'әнәләриндән өјрәнмәји кәнч Азәрбајчан драматургларынын мүсбәт кејфијјәти кими хүсуси гејд едирди. Лакин Ф. Көчәрли белә бир доғру гәнаәтдә иди ки, һәмин драматурглар сәнәт бахымындан Ахундов сәвијјәсинә јүксәлә билмәмишләр. Мәсәлән, онлар Ахундовун «Мәстәли шаһ» комедијасына бәнзәтмә шәклиндә пјес јазсалар да, һеч бир чадукәр сурәтини бөјүк әдибин дәрвиши кими «долғун, дүзкүн, сәчијјәви шәкилдә» (108, 38) көстәрмәјә наил олмамышды. Дикәр тәрәфдән, кәнч јазычылар рус вә Авропа драматургларынын әсәрләриндән, үмумијјәтлә, дүнја драматуркија мәктәбиндән зәнкин тәчрүбә әхз етмиш, сәнәтин нәзәри вә әмәли чәһәтләри һаггында кифајәт гәдәр тәсәввүр алмышдылар. Ә. Һагвердијевин 1907-чи илдә «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» тарихи фачиәсинин тамашасы мүнасибәтилә ону «драм фәннини» билмәмәкдә иттиһам едән бир тәнгидчијә вердији чавабда бу мәсәлә гејд олунмушдур (201, 363).

Икинчиси, драматуркијанын дикәр әдәби нөвләрдән даһа артыг никишафы 70-чи илләрдән е'тибарән милли професионал театрын јаранмасы илә дә бағлыдыр. Јени әдәбијјатын нүмајәндәләри маарифчилик идејаларыны јајмаг мәгсәдилә театрдан бәдии тә'сир васитәси кими истифадә едирдиләр. Чүнки маарифчилик идејалары өз парлаг ифадәсини, һәр шејдән әввәл, театрда тапыр. Бу мә'нада маарифчилик естетикасында театр естетикасынын үстүнлүк тәшкил етдијини иддиа едәнләр тамамилә һаглыдырлар (272, 11). Ф. Көчәрли «Азәрбајчан әдәбијјаты» әсәриндә драматуркијанын инкишафында театрын ролундан сөһбәт ачараг јазырды: «...бизим јашадығымыз заманәдә драматик әсәрләр Азәрбајчан јазычыларынын зөвгләринә даһа ујғун кәлмишдир. Бу, башлыча олараг белә бир вәзијјәтлә изаһ олунур ки, әдәби әсәрләрин бу нөвүндә чәмијјәтдәки нөгсанлары вә гүсурлары даһа долғун вә ајдын шәкилдә көстәрмәк вә һәмин әсәрләри сәһнәдә тамашаја гојмагла күтләнин диггәтини бу нөгсанлара вә гүсурлара чәлб етмәк мүмкүндүр» (114, 80).

Азәрбајчан маарифчи-реалистләринин нәзәриндә театр вә драматуркија бир-бириндән ајрылмаз мәфһумлардыр. Бир гајда олараг, кәнч әдибләрин лексиконунда чох вахт театр вә драматукија терминләри синоним кими ишләнирди. Она көрә дә онларын театр һаггында мүлаһизәләри әксәр һалларда драматик нөвләрә дә шамил едилә биләр. Бу ики јарадычылыг саһәсинин бир нөгтәдә бирләшиб габагчыл фикирләри әјани шәкилдә тәблиғ етмәси маарифчиләрин нәзәри-тәнгиди көрүшләриндә театр вә драматуркијанын әһәмијјәти һаггында фикирләрин үстүнлүк тәшкил етмәсинә дә сәбәб олмушдур. С. М. Гәнизадә бүтүн тәблиғат васитәләри ичәрисиндә театры биринчи сыраја чәкирди. Әдиб театрын јүксәк тәрбијәви әһәмијјәтини баша дүшмәјиб, ону «шәбәдә вә һоггабазлыг» һесаб едәнләри, ораја кетмәји «өзләринә кәсири-шә'н» биләнләри төһмәтләндирәрәк «театрын ифадеји-тәрбијә вә әдәбијјәси»ни мәктәбләрдә охунан дәрсләрдән «зијадә вә мүтәәссир» (64, 298) сајырды. Јазычы буну башлыча олараг онун әјанилији илә изаһ едирди.

Н. Нәриманов театрын әһәмијјәтини биринчи нөвбәдә чәмијјәтдәки гүсурлары тәнгид етмәси илә изаһ едирди. Әдибә көрә, сәһнәдә артистләрин ојунунда тәнгид вә күлүш һәдәфинә чеврилмиш ичтимаи гүсурлар тамашачыларда икраһ доғурур, беләликлә, онлар мә'нәви чәһәтдән јахшылашмаға вә мүасирләринин гүсурларыны ислаһ етмәјә, әхлагыны тәкмилләшдирмәјә чалышырлар. «Биз театрда өз гүсуратымызы көрүб, әлбәттә, чалышырыг ки, өзүмүзү јахшы адамлара охшадаг вә пис адамлардан кәнар олаг» (64, 242). Нәриманов фикирләрини сүбута јетирмәк үчүн М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедијасыны мисал кәтирир, әсәрин әһәмијјәтини хәсислик

вә с. мәнфи сифәтләрә гаршы чеврилмәсиндә көрүрдү. Тамаһкарлығы үзүндән гоча јашларында гачаг мал алверинә кедән Һачы Гара «һәбсә дүшүб» рүсвај олур. Нәримановун фикринә көрә, Һачы Гаранын башына кәлән ишләр инсанлара «мүмкүн олан гәдәр зиндәканлығыны доғрулугда кечирмәји өјрәдир». Бу мә'нада Нәриманов театры бөјүкләр үчүн мәктәб һесаб едир: «Нечә ки, ушаглар мәктәбдә көзәл шејләр әхз едирләр, еләдә бизләр театрдан көзәл сифәтләр әхз едирик» (152, 242).

Ч. Мәммәдгулузадә «театр мәчлисини ојун-ојунчаг мәчлиси мәнзиләсиндә» (134, 488) тутуб онун јалныз күлүшдән өтрү олдуғуну иддиа едәнләри наданлыгда тәгсирләндирирди. Шекспирин әсәрләриндән доған тә'сири о, театрын ичтимаи әһәмијјәтини сүбут етмәјә дәлил кәтирәрәк јазырды: «Мө'тәбәр инкилис шаири Шекспир дүздүјү тәмсилаты театрларда ојнајан вахт тамаша едәнләрин ағламағы тутур, нәинки күлмәји» (134, 488). 80-чи иллләрдән башлајараг, Азәрбајчанын мүхтәлиф гәза шәһәрләриндә театр труппаларынын јаранмасы драматуркијанын инкишафы үчүн аз-чох әлверишли шәраит јаратды. Театры габагчыл фикирләри тәблиғ едән аудиторијаја чевирмәк үчүн биринчи нөвбәдә онун репертуарыны мүасир мүндәричәли әсәрләрлә зәнкинләшдирмәк лазым кәлирди. «Тәрчүман»ын Бакы мүхбири 1895-чи илин илк күнләриндә «Наданлыг» әсәринин тамашаја һазырланмасы илә әлагәдар дәрч етдији бир хәбәрдә әһалини театра марагландырмаг ишиндә јени, орижинал драм әсәрләри јаратмағын, репертуары тәзә пјесләр һесабына зәнкинләшдирмәјин зәрурәтиндән сөһбәт ачараг јазырды ки, «чохдан ојнанылмыш комедијаларла јанашы, «тәзә пјес кифајәт гәдәр тамашачы чәлб едә биләрди» (39).

Дөврүн тәләби илә 90-чы илләрдә мөвзусу күндәлик һәјатдан көтүрүлмүш, «күтләнин тәләбатыны тә'мин едә билән» (255) комедијалар, фачиәләр, драмлар јаратмаға тәшәббүсләр кенишләнди. Бу мә'нада театр милли драматуркијанын инкишафына гүввәтли тәкан олду. Мүхтәлиф мәнбәләрдән топланмыш, лакин һәлә кифајәт гәдәр дүрүстләшдирилмәмиш мә'лумата көрә, бу илләрдә ири-ли-хырдалы 30-дан артыг орижинал драматик әсәр јазылмыш, рус вә Авропа халгларынын әдәбијјатындан 10-а гәдәр пјес тәбдил вә тәрчүмә (рус дилиндән) олунмушдур. Доғрудур, орижинал драматик әсәрләр арасында Ә. Ахундовун «Әввәли һәнәк, ахыры дәјәнәк», М. М. Ахундовун «Мәһәббәтсизлијин нәтичәси» вә с. кими ичтимаи мәзмуну вә бәдии санбалы е'тибары илә зәиф әсәрләр дә јох дејилди. Лакин бүтүн бунлар драматик нөвә марағын дәрәчәсини көстәрмәк бахымындан мараглыдыр.

90-чы илләрин драматуркијасы ајры-ајры жанрларын сәрһәдләри, ганунлары бахымындан чох гарышыгдыр. Бир чох халгларын драматуркијасында олдуғу кими, бурада сөзүн әсл мә'насында тәмиз жанр, демәк олар, јохдур. Бу, 90-чы илләр драматуркијасынын «сәчијјәви әламәтләриндән бири» иди (178, 19). Фачиә жанрында гәләмә алынмыш әсәрләрдә драм вә комедијаја мәхсус үнсүрләр олдуғу кими, комедијаларда да драматик, бә'зи һалларда фачиәви руһда олан јерләр аз дејилдир. Комедија вә драмлар арасында елә нүмунәләр вардыр ки, финалы фачиә сонлуғу кимидир (мәсәлән, Нәримановун «Наданлыг», «Дилин бәласы» әсәрләриндә олдуғу кими). Шүбһәсиз, бу вәзијјәт һәмин әсәрләри драматик нөвүн ајры-ајры жанрларына аид етмәк ишини чәтинләшдирир. Вахтилә әдәбијјатшүнаслыгда бә'зи әсәрләрин, мәсәлән Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсинин жанры һаггында мүбаһисәләр дә бурадан ирәли кәлмишдир (167). Лакин һеч дә елә баша дүшүлмәмәлидир ки, 90-чы илләрдә гарышыг нөвдән олан әсәрләрин јазылмасы јазычыларын драматик исте'дадынын зәифлијиндән ирәли кәлмиш, габилијјәтсизлик үзүндән «аморф»лар мејдана чыхармышлар. Бу, мүәллифләрин исте'дадынын дәрәчәси илә јох, конкрет тарихи шәраитин тәләби илә, мүрачиәт етдикләри һәјат материалы илә бағлы мәсәләдир. Һәјатын палитрасы хејли әлван иди. Онун кәскин тәзадлары вә мүрәккәб характерли һадисәләри кәнч драматургларын әсәрләринин жанр хүсусијјәтләрини, охучу вә тамашачыја тә'сир көстәрмәк васитәләрини мүәјјәнләшдирирди. Сәнәткар бу һәјаты бүтүн әлванлығы илә ифадә етмәкдән өтрү ејни әсәрдә мүхтәлиф формалара мүрачиәт етмәли олурду. Комедија васитәси илә мүһитин рәзилликләрини, өлүмә мәһкум зүмрәләрин күлүнчлүјүнү көстәрән јазычы, драм васитәсилә зәрури сосиал-әхлаги проблемләри чидди руһда мүзакирәјә гојур, вәзијјәтин драматизмини ачыр, фачиә васитәсилә чәмијјәтин дәрин дахили фачиәсини тәсвир едир, зүлмәт сәлтәнәтини сарсыдырды.

Гарышыг нөвү доғуран бир сәбәб дә о заманкы тама-
шачынын сәһнәјә мүнасибәтилә әлагәдар иди. Күтлә һәлә
мүрәккәб сијаси-ичтимаи мәсәләләри гаврамаға һазыр
дејилди. Театрын азәрбајчанлылар арасында јени бир
саһә олмасы, руһаниләрин вә дини көрүшләрин тә'сири
нәтичәсиндә чамаатын тамашалара бир о гәдәр рәғбәт
бәсләмәмәси дә мүәллифләри әһалинин зөвгү вә инки-
шаф сәвијјәси илә һесаблашмаға мәчбур едирди. Профес-
сор Әли Султанлы Азәрбајчан драматуркијасынын бу хү-
сусијјәтиндән бәһс едәрәк јазырды: «Азәрбајчан тамаша-
чысы һәр бир драм әсәриндән ганун вә интизам еһкамла-
рындан зијадә, гүввәтли тә'сир тәләб етмишдир. Хоша-
кәлимлик, тә'сир гүввәтинин чохлуғу драм әсәрләри үчүн
гијмәт ме'јары олмушдур» (178, 11). Мүәллифләр әсәр-
ләриндә јери кәлдикчә башга жанрлара мәхсус үнсүрлә-
ри дахил етмәклә бир јандан тамашачылары «әјләнди-
рир»диләрсә, о бири јандан бу јолла онларда әсрин зәру-
ри мәсәләләринә мараг ојадырдылар.

Әлбәттә, бу дејиләнләри бүтүн әсәрләрә аид етмәк ол-
маз. Јенилији вә көһнәлији тәмсил едән гүввәләр арасын-
да тоггушмалар шиддәтләндикчә әски һәјат вә онун еј-
бәчәрликләринә гаршы тәнгид гүввәтләнирди. «Кечмиш-
дән күлә-күлә ајрылмаг» истәјән халг гаршы-гаршыја
дуран зидд гүввәләрин мүбаризәсиндә кәркин вә ганлы
чарпышмалара атылыр, «мәзһәкәнин ардынча драмлар
вә фачиәләр јараныр» (178, 133). Бунунла әлагәдар, кет-
дикчә ајры-ајры жанрларын сәрһәдләри дә мүәјјәнләшир.
Азәрбајчан фачиә вә драмларынын мәһз 90-чы илләрин
икинчи јарысындан сонра јаранмаға башламасы факты
фикримизи сүбут едир.

Дикәр жанрлардан фәргли олараг, бу илләрдә драма-
турглар комедијаја даһа бөјүк әһәмијјәт верирдиләр. Бу,
һәр шејдән әввәл, маарифчиләрин чәмијјәти јенидән тәр-
бијә етмәк мәгсәди кудүб феодализм вә онун ағлаујғун
олмајан ганунларына гаршы чеврилмиш комедијанын са-
тирик пафосундан, күндәлик мәсәләләрә һәссас мүнаси-
бәтиндән ирәли кәлирди. Маркс тарихи инкишафын га-
нунауғунлугларындан бәһс едәрәк јазырды: «Тарих
әсаслы сурәтдә һәрәкәт едир вә һәјатын көһнәлмиш фор-
масыны гәбрә апараркән бир чох фазисләрдән кечир.
Үмумдүнја тарихи формасынын сонунчу фазиси онун
мәзһәкәсидир... Нијә тарихин һәрәкәти беләдир? Бу она
көрә лазымдыр ки, инсанлыг өз кечмишиндән күлә-күлә

ајрылсын» (2, 418). Маарифчи-реалистләрин әдәби-тән-
гиди көрүшләриндә дә дикәр драматик формалардан
фәргли олараг, јалныз комедија, бир жанр кими онун
хүсусијјәтләри, мәгсәд вә вәзифәси, ондакы күлүшүн ма-
һијјәти һаггында мүлаһизәләр даһа чохдур. Ришхәнд, ис-
теһза, ачы гәһгәһә васитәсилә чәмијјәтин ејбләрини
ислаһ етмәји гаршыларына мәгсәд гојан маарифчи јазы-
чылар бу күлүшүн маһијјәтини халга баша салмаг мәг-
сәдилә кениш изаһат ишләри апарыр, сәһнәдә көстәриләи
әсәрләрин башлыча гајәсини тамашачылара чатдырмаға
хүсуси фикир верирдиләр. С. М. Гәнизадә комедијанын
әсас вәзифәсини вә әһәмијјәтини ичтимаи гүсурлары сәр-
раст тәнгид атәшинә тутмагда көрүрдү. Она көрә дә ја-
зычынын әдәби көрүшләриндә комедијанын тәсвир васи-
тәләрини, күлүшүн ичтимаи мә'насыны баша дүшмәјиб,
ону күтләјә ришхәнд етмәк кими гәләмә верәнләрә кәскин
ҹаваб варды. Јазычы белә һесаб едирди ки, комедија әс-
линдә вәтәндаш јазычынын гәлбинин һычгырыгларыдыр.
Бурадакы гәһгәһәләрә садәчә күлүш кими јох, мүәлли-
фин һәмвәтәнләринин ағыр һалына, сајсыз-һесабсыз
дәрдләринә ағламаг, көз јашы төкмәк әламәти кими бах-
маг лазымдыр. «Күман етмәсинләр ки, комедија мүсән-
нифинин мәнзуру өз тә'лифиндән, нәузүбиллаһ, өзкәләри
истеһза вә ришхәнд етмәкдир. Хејр, бәлкә комедија јаз-
маг мәвәддәти-гүрәба тәклифи илә гејриләрин гәминә ја-
ныб, үрәк ағрысындан зәбани-һал илә нөвһә вә мәчази
ағламаглыгдыр» (64, 298).

Н. Нәриманов комедија һаггында онун тарихи инки-
шафы фонунда мә'лумат верирди. Бу, драматурга бир
тәрәфдән дүнја әдәбијјатынын ән гәдим жанры кими ко-
медијанын бүтүн халгларын нәзәриндә мәгбул көрүлдү-
јүнү, ичтимаи инкишафынын мүәјјән мәрһәләсиндә онсуз
өтүшә билмәдијини исбата јетирмәк, беләликлә, һәмвә-
тәнләрини онун тәнгидинә алышдырмаг, дикәр тәрәфдән
комедијанын сосиал тәбиәтини ајдынлашдырмаг үчүн ла-
зым иди. Әдиб комедија һаггында данышаркән онун ики
ҹәһәтини: тәрбијәви характерини вә «зиндәканлығын ај-
насы» олмасыны өн плана чәкирди. Лакин о бу ики кеј-
фијјәти бир-бириндән ајырмыр, онлары вәһдәтдә көтү-
рүрдү; чүнки «зиндәканлығын ајна»сы олмаг, јә'ни хал-
гын һәјат вә мәишәтини ејнилә әкс етдирмәк һәлә өз-өз-
лүјүндә һеч бир мәгсәд дашымыр. Бу јалныз о заман
хүсуси мә'на кәсб едир, она јазычынын тенденсијалы

мүнасибәти ајдын олсун, тамашачы вә охучуну нәјәсә рәғбәт бәсләмәјә, нәјәсә нифрәт етмәјә јөнәлтсин. Бу ики чәһәт бир-бирини тамамладыгда комедија сөзүн әсл мә'насында идеја силаһына чеврилир, бурадакы күлүш ичтимаи мә'на кәсб едир.

Н. Нәриманова көрә, комедијанын күчү ондадыр ки, о, һеч кәсин көрә билмәдији гүсурлары көрүр, көстәрир, ејни заманда тамашачыны һәмин гүсурлара нифрәт етмәјә өјрәдир. Үстәлик бу тәнгид һәјат вә мәишәтдәки јарамазлыглары садәчә ифша вә инкар етмәклә вәзифәсини битмиш саја билмәз; о, мүсбәт идеалын тәнтәнәсинә хидмәт көстәрмәлидир. «Инсан чох вахт өз зиндәканлығында өзүнүн вә ја гејри шәхсин гүсуратыны көрмүр вә јанки һисс етмир. Амма комедија чыхарданда бунларын һамысыны көрүб јахшыны јамандан сечир вә мүмкүн олан гәдәр чалышыр ки, јаман сифәтләри өзүндән рәдд етсин... Биз театрда өз гүсуратымызы көрүр, әлбәттә, чалышырыг ки, өзүмүзү јахшы адамлара охшадаг вә пис адамлардан кәнар олаг» (152, 242).

Р. Әфәндијев «Бәсирәтүл-әтфал» мүнтәхәбатында әдәби әсәрләрин нөвләриндән данышаркән драматик формалардан јалныз комедијанын адыны чәкирди. Драматург бу жанра мүрачиәт етмәсинин сәбәбини дә һәмвәтәнләринин гүсурларына гаршы мүбаризә апармаг нијјәти илә изаһ едирди (84, 35).

Комедијаларын мөвзу даирәсинә, тохундуғу проблемләрә кәлдикдә, демәк олар, бурада әсас тәһлил вә тәсвир објекти мөвчуд буржуа-капиталист чәмијјәтинин тачир-баггал (Р. Әфәндијев—«Ган очағы», Ә. Корани—«Гочалыгда јорғалыг», Ә. Һагвердијев—«Јејәрсән газ әтини, көрәрсән ләззәтини», Н. Вәзиров—«Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк», С. С. Ахундов—«Тамаһкар»), мә'мур (Н. Вәзировун—«Сонракы пешманчылыг фајда вермәз», «Далдан атылан даш топуға дәјәр»), мүлкәдар (Ч. Мәммәдгулузадә—«Чај дәсткаһы», Һ. Вәзиров—«Евләнмәк су ичмәк дејил», Н. Вәзиров—«Ады вар, өзү јох»), кәндли (Н. Нәриманов—«Наданлыг), зијалы («Дилин бәласы», Н. Вәзиров—«Пәһливанани-зәманә») вә с. тәбәгәләринин һәјаты иди. Бүтүн бунлары ваһид бир идеја бирләшдирирди: чәһаләт вә наданлыға гаршы мүбаризә, кениш күтләни маарифләндирмәк! Драматурглар бүтүн бу мүхтәлиф һәјат сәһнәләринә маарифчилик мәфкурәсинин призмасындан бахмыш (178, 15), әсәрләрин мәркәзинә

игтисади-ичтимаи проблемләрдән даһа артыг аилә-мәишәт, әхлаг-тәрбијә мәсәләләрини гојмушлар. Башлыча тәнгид һәдәфи мәишәтдә көк салмыш гејри-нормал, дөзүлмәз аилә мүнасибәтләри, чохарвадлылыг, гочаларын јенијетмә гызлара ашиг олмасы вә евләнмәси, һарынлығ үзүндән әхлагсызлыг, хәсислик, чадукәрлик вә с. иди.

Аилә-мәишәт гүсурларынын тәсвиринә дикәр мәсәләләрә нисбәтән үстүнлүк верилмәсинин сәбәби драматургларын маарифчи бахышларынын әсас тезиси, үмумијјәтлә, чәмијјәти јахшылашдырмаг, онун атмосферинә тәмиз аб-һава кәтирмәк арзусу илә бағлы иди. Буну исә, маарифчиләрә көрә, аиләдән башламаг лазым иди. Чүнки аилә микрочәмијјәтдир, онун өзәјидир, бурада ичтимаи мүһитә мәхсус һәр шеј өз әксини тапыр. Маарифчиләрин тәсвириндә аилә чәмијјәтлә ејниләшир. Бир модел кими биринчинин фонунда икинчијә мәхсус чәһәтләр ифадә олунур. Јазычы чәмијјәти аиләнин мөвгејиндән тәнгид атәшинә тутур*.

* * *

Бу дөврдә комедија јазан мүәллифләр чох олдуғу кими, онларын мүрачиәт етдикләри һәјат материалы, бәдии васитәләр дә зәнкин вә рәнкарәнк иди. Бир гајда олараг, маарифчиләрә әсәрләриндә һәмишә реал факта, әтраф мүһитдә чәрәјан едән һадисәләрә мүрачиәт едирдиләр. Лакин күндәлик һәјатдан көтүрүлмүш мөвзулар һәмишә анчаг онларын маарифчи көрүшләринин тәблиғинә хидмәт едирди. Әсәр бирчә шејә хидмәт етмәли—чәмијјәтдәки гара гүввәләрин јашамаға гадир олмадығыны көстәрмәли, зәка сәлтәнәтинин јараначағына, мүсбәт идеалын тәнтәнәсинә охучу вә тамашачыда инам јаратмалы иди. Маарифчи реалист әдәбијјат үчүн характерик олан башлыча принсип—«инкар вә тәсдиг» дә бурадан ирәли кәлирди. «Инкар вә тәсдиг» девизиндә әски һәјат вә онун әзичи ганунларынын буховундан гуртарыб тәбии ганунларын кодексләри әсасында гурулмуш чәмијјәтә го-

* Г е ј д: Бу комедијаларын узун илләр, ардычыл сурәтдә мүхтәлиф истигамәтдән арашдырылдығыны нәзәрә алыб биз бурада онларын һәртәрәфли тәһлили үзәриндә дајанмырыг, јалныз маарифчи әдәбијјат вә маарифчи реализмин принсипләри мөвгејиндән онун бә'зи хүсусијјәтләрини көстәрәчәјик. Чүнки бу истигамәтдә, демәк олар, тәһлил апарылмамышдыр.

вушмаг арзусу ифадә олунмушдур. Буна көрә дә тәдгигатчылар һаглы олараг көстәрирләр ки, маарифчиләрин феодализм институтларына гаршы чеврилмиш тәнгидинин архасында «бәшәријјәтин чәннәти» (272, 18), инсанлығын ишыглы сабаһы дурурду. Маарифчиләрин пјесләринин бүтүн мүндәричә, идеја, сүжет вә композисија хүсусијјәтләрини бу кејфијјәт—«инкар вә тәсдиг», «гәзәб вә үмид» мүәјјәнләшдирирди. Һәмин хүсусијјәтләри ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар:

Биринчиси, инкар вә тәсдиглә әлагәдар олараг маарифчиләрин пјесләри әксәр һалларда гоша сүжетли, гоша планлы, һәтта гоша идејалы олур. Н. Вәзировун «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк», Ә. Коранинин «Гочалыгда јорғалыг», Н. Нәримановун «Наданлыг», «Дилин бәласы», С. С. Ахундовун «Тамаһкар» кими әсәрләриндә бу чәһәт габарыг сурәтдә көрүнүр. Комедијаларда әски шүур вә дүшүнчә тәрзинин тәнгиди чох вахт мүтәрәгги идејаларын бу вә ја башга шәкилдә тәблиғи илә паралел верилир. Хәтләрин бириндә феодал дүнјасы, онун јетириб тәрбијә етдији адамлар (Һачы Гәнбәр, Фатма ханым, Лары Заман, Һачы Абдулла, Һачы Ибраһим, Шамданбәј, Һачы Мурад вә б.), дикәриндә мүтәрәгги ичтимаи гүввәләр, маарифчи мүәллифин арзуладығы зәка сәлтәнәтинин елчиләри (Әшрәфбәј, Сәлманбәј, Зијад, Сона, Өмәр, Имран, Күлзар вә б.) тәсвир олунур. Комедијаларын конфликти дә бу бир-биринә зидд гүтбләрин мүбаризәси үзәриндә гурулур.

Бу әсәрләрдә сүжет хәтләриндән бири адәтән сатирик, дикәри дидактик пафоса малик олур. Лакин бурадакы дидактизм реалист тәсвирлә зиддијјәт тәшкил етмир, сатира илә үзви сурәтдә бирләшир, драматургун әсас фикринин ачылмасына көмәк көстәрир. Биринчиси—јә'ни сатира, ағлаујғун олмајан көһнә чәмијјәтин әсасларыны лахладыр, икинчиси—дидактика дағылмыш дүнјанын харабалыглары үзәриндә јарадылачаг јени чәмијјәтин ганунларыны, јашајыш нормаларыны, үзвләринин типик нүмајәндәсини нишан верир. Башга сөзлә, драматург сатирик тәнгид вә дидактик тәгдир васитәсилә охучунун диггәтини мүсбәт вә мәнфи гүтбләрин мүбаризәсинә чәлб едир, биринчисинә рәғбәт, икинчисинә нифрәт доғурур (272, 10).

Шүбһәсиз, сүжет вә идејанын гошалашмасы истәр-истәмәз бу әсәрләрин композисија бахымындан мүкәммәл

чыхмасына мәнфи тә'сир көстәрмишдир. Мәнфи вә мүсбәт гүтбләрин габарыг сурәтдә верилмәси бу хәтләрдән һәр биринин бә'зән һәтта, там һүгуглу, мүстәгил голлары кими мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур. Бу исә әсәрин композисијасында мүәјјән дағыныглыг јарадыр, ајрыајры сәһнәләр арасында дахили әлагәни зәифләдир, бир чох һалларда пәрдәләр вә епизодлар бир-биринә санки механики сурәтдә бағланыр. Мәсәлән, Н. Нәримановун «Наданлығ»ында бу һал чох ајдын мүшаһидә олунур. Комедија чаван мүәллим Мәһәммәдағанын монологу илә башланыр. Пјесин експозисијасыны тәшкил едән илк кәлишләр, онун кәндлиләрлә мүхтәлиф мөвзуда сөһбәтләри, о чүмләдән онлары ушагларыны мәктәбә вермәјә һәвәсләндирмәси вә кәндлиләрин бунлардан бојун гачырмаларынын тәсвири илә битир. Бәдии мәнтигә көрә, әсәрин конфликти Мәһәммәдаға илә ушагларыны мәктәбә вермәк истәмәјән кәндлиләр арасындакы зиддијјәт үзәриндә гурулмалы иди. Лакин Мәһәммәдаға вә онун мәктәбә ушаг чәлб етмәк сә'јләри елә биринчи пәрдәдә галыр, сүжетә јени әһвалатлар, персонажлар кәлир. Әсәрин конфликти бир аиләдә гаршы-гаршыја дајанан, јениликлә көһнәлији тәмсил едән сосиал типләрин мүбаризәси үзәриндә гурулур, Мәһәммәдаға сүн'и сурәтдә биринчи пәрдәдән финала көчүрүлүр, беләликлә, әһвалат бир-биринә механики шәкилдә бағланыр. Бу гәбилдән олан гүсурлар Р. Әфәндијевин «Ган очағы» вә дикәр мүәллифләрин әсәрләриндә дә мүшаһидә олунур.

Көрүнүр, белә һалларда әсәрин гурулушундакы пәракәндәлик маарифчи драматурглары чох да нараһат етмәмишдир, онлар биринчи нөвбәдә әсәрин идеја мәзмуну һаггында дүшүнмүшләр.

Маарифчи-реалист комедијаларын һамысына мәхсус икинчи үмуми чәһәт персонажларын бир-биринә зидд чәбһәләрә бөлүнүб, һәр икисинин бәдии чәһәтдән биртәрәфли ишләнмәсидир. Әсәрдә драматургун феодал мүнасибәтләри әхлагынын нүмајәндәси кими тәнгид етдији типләр јалныз мәнфи олурлар. Јазычы ифша етмәк истәдији, чәмијјәтин ирәлилојиши јолунда манеәјә чеврилән налајиг чәһәтләри бүтүнлүклә онларын үзәриндә топлајыр, онларда һеч бир мүсбәт кејфијјәт көрмүр, бу типләри ади вәзијјәтдән фәргли олараг түнд гара бојаларла, һәтта мүәјјән гәдәр мүбалиғәли шәкилдә тәсвир едир, беләликлә, тәрәггијә мане олдуғуну исбата јетирир.

Ч. Мәммәдгулузадәнин «Чај дәсткаһы» (1889) аллегорик пјесиндәки бәркүшадлы Рәһимбәјдән башлајараг, Н. Вәзировун «Пәһливанани-зәманә» (1901) әсәриндә Асланбәј, Р. Әфәндијевин «Ган очағы» (1904) комедијасындакы Кәримә гәдәр бүтүн мәнфи гәһрәманлар бу принсип әсасында јарадылмышдыр. Бу сурәтләр әгидәси, һәјата вә мәишәтә мүнасибәти, ичтимаи мөвгеји е'тибары илә драматургун әгидә вә бахышларына зидд чәбһәдә дајанырлар. Икинчи гүтбдә исә «данабашлар» аләминин зәрәрли әхлаг нормаларына, көһнә јашајыш тәрзинә, дини мөвһумата, итаәткарлыға гаршы чыхан, фәна һаллара мүәллифин мүнасибәтини ифадә едән сурәтләр дурур. Јени чәмијјәт уғрунда мүбаризәдә сәнәткар бунлара архаланыр. Комедијаларын бә'зисиндә аз, бә'зисиндә чох—бу сурәтләрин һамысы мүәллифин фикирләринин рупоруна чеврилләрәк онун идеалыны ифадә едир. Дәли Ширин («Далдан атылан даш топуға дәјәр»), Зијад, Сона («Гочалыгда јорғалыг»), Өмәр, Мәһәммәдаға («Наданлыг»), Јусиф («Дилин бәласы»), Әшрәфбәј («Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк»), Имран, Күлзар («Тамаһкар»), Беһбудбәј («Евләнмәк су ичмәк дејил») белә сурәтләрдәндир. Лакин мүәллифин мүсбәт идеалыны ифадә етмәк бахымындан бир нөгтәдә бирләшсәләр дә, онлар характерләри, инкишаф сәвијјәләри е'тибары илә бир-бириндән сечилирләр. Бу сурәтләр әсәрдә чәрәјан едән һадисәләрдә тутдуглары мөвгејә көрә мүхтәлиф функсијалар дашыјырлар. Бунлардан бир групу (Н. Вәзировун «Далдан атылан даш топуға дәјәр»индә Дәли Ширин, Ә. Һагвердијевин «Јејәрсән газ әтини, көрәрсән ләззәтини»ндә Әләскәр), әдәбијјатшүнасларын дедикләри кими, ифшачылыг мөвгејиндә дурурдулар. Беләләри әсәрин сүжет хәттилә мөһкәм бағлы олмур, чәрәјан едән бүтүн һадисәләрдә иштирак етмир, сәһнәјә јалныз мәнфи әхлаги кејфијјәтләрә јазычынын мүнасибәтини билдирмәк үчүн чыхырлар. Бу чәһәтдән Дәли Ширин хүсусилә мараглыдыр. Мә'лумдур ки, «Далдан атылан даш топуға дәјәр» әсәринин башлыча тәнгид һәдәфи ејбәчәр аилә-әхлаг мүнасибәтләри, һабелә чәһаләт вә наданлыг тәзаһүрү олан чадукәрлик, она е'тигад едәнләр, ону гаранлыг мүһитдә чамааты сојмаг вә варланмаг силаһына чевирәнләрдир. Одур ки, әсәрдә Хырда ханым да, ара арвады Нурчаһан да, дәрвиш Һејдәрәли дә ејни мөвгедән тәнгид олунурлар. Бунлар чаһил мүһитин јетирмәләридир. Хырда ханым чадуја инаныр, Сәкинә ханымы онун күчү илә Искәндәрбәјә чаламаг истәјир. Нурһачан вә Һејдәрәли исә бундан варланмаг васитәси кими истифадә едирләр. Драматург Дәли Ширини мүһитин һушјар адамы кими бунлара гаршы гојмуш, зәрәрли һал кими чадукәрлијә мәнфи мүнасибәтини онун васитәсилә ифадә етмишдир. Н. Вәзировун Дәли Ширини әсәрә бир ифачы сурәт кими кәтирдијини бир дә бу сүбут едир ки, о јалныз сонунчу пәрдәдә, Нурчаһан мурдар әмәлләрини һәјата кечирәркән көрүнүр. «Дәли» ләгәби дә онун адына тәсадүфи гојулмамышдыр. Бурада Шәрг әдәбијјатында Молла Нәсрәддиндән, Һәсән Кашидән, Бәһлули-Данәндәдән үзүбәри кәлән әдәби ән'әнәнин дә ролу вардыр. Дәли Ширин бу ләгәби «јашадығы мүһитдә» һәр шеји өз ады илә дедијинә, доғру данышдығына көрә алмышдыр. О өзү дә һәкимлә сөһбәтиндә буна ишарә едәрәк дејир: «Һакимбашы, мән өзүмү дәли көкүнә салмышам ондан өтрү ки, вилајәтимиздә һәгигәтдә дәли чохдур вә мән нә едәјим, базара кирдин көзү гыпыг, сән дә ол көзү гыпыг. Һәким, ешитмишсинизми ки, дәлидән доғру хәбәр. Мән елә о дәлиләрдәнәм» (49, 63).

Буржуа чәмијјәтинин чүрүк әхлаг нормаларыны, зәрәрли адәтләрини Дәли Ширин чәсарәтлә тәнгид һәдәфинә чевирир. Нурчаһан истәдији кими һәрәкәт етдији, хан, бәј евләрини чиркин әмәлләри илә гарышдырдығы бир вахтда, Дәли Ширин горхмадан, чәкинмәдән ону ифша едир. Бу мә'нада Дәли Ширин, профессор К. Мәммәдовун дедији кими, һачы Нурунун хәләфи, Искәндәрин сәләфидир (128, 54).

Ә. Һагвердијевин «Јејәрсән газ әтини, көрәрсән ләззәтини» комедијасында сонунчу рус-түрк мүһарибәсиндә варланыб арвады Сәнәмин үстүнә күнү кәтирән Һачы Меһдијә гаршы Әләскәр гојулмуш, онун дилилә чохарвадлылыг писләнмишдир. Доғрудур, Әләскәр Дәли Ширин кими ифшачы характерә малик дејилдир. О, нәсиһәт, моизә јолуну даһа үстүн тутур. Башга сөзлә десәк, Н. Вәзировун Дәли Ширин сурәтиндәки сатирик пафос бурада дидактика илә әвәз олунмушдур. Лакин онун ағыллы мәсләһәтләри гардашыны дүшдүјү севдадан усандыра билмир. Һачы Меһди јалныз арвадларын дава-далашыны көрдүкдә, ел ичиндә рүсвај олдугдан, мадди еһтијачла гаршылашдыгдан сонра налајиг һәрәкәтинин мә'насыны дәрк едир. Күллүнү бошајыр, аиләсиндәки әввәлки әмин-

аманлығы вә меһрибанлығы бәрпа едир. Бу, драматургун мүсбәт гәһрәманынын мә'нәви гәләбәси иди. Јазычы бу јолла ијрәнч аилә-мәишәт ганунларыны јашаданлара ибрәт дәрси верир, Һачы Меһдиләри Әләскәрләрә охшамаға чағырыр.

Бунлардан фәргли оларағ, маарифчи-реалист комедијаларын башга бир групунда, мәсәлән, Ә. Коранинин «Гочалыгда јорғалыг», С. С. Ахундовун «Тамаһкар» әсәриндә драматургун мүсбәт идеалы сүжетә дахил едилмиш ифшачы вә нәсиһәтчи суратләр васитәсилә ифадә олунмур; драматургларын һадисәләрин кедишинә сәрбәст мүдахиләси, ачыг тенденсијасы чылпаг шәкилдә нәзәрә чарпмыр. Комедијанын сүжети елә гурулур ки, әһвалат мүсбәт суратләрин, башга сөзлә десәк, јазычынын мүсбәт идеалынын гәләбәсилә гуртарыр. «Гочалыгда јорғалыг» бу чәһәтдән чох сәчијјәвидир.

Әсәрдә алтмыш јашлы Лары Заман вә кәнч Зијадын он једди јашлы Сонаја ашиг олмасы, һәр икисинин онун мәһәббәтинә наил олмаг үчүн чадуја әл атмасы, бундан истифадә едәрәк Молла Һады вә Фатма гарынын «чөрәк пулу гопармаға» чалышмасы тәсвир олунур. Демәли, бурада чаду вә мәһәббәт гаршы-гаршыја гојулмушдур. Лары Заман чәһаләт вә наданлыг дүнјасынын јетириб тәрбијә етдији адамдыр. Онун е'тигад бәсләдији дин вә шәриәт, көһнә аилә мүнасибәтләри гоча вахтында он једди јашлы гыза ашиг олмағы нәинки гадаған етмир, әксинә, буну гануни бир һал сајыр. Феодал дүнјасынын јетириб тәрбијә етдији Лары Заман бу ишдә һеч бир гејри-ганули әламәт көрмүр. Әксинә, өзүнү мә'нәви чәһәтдән һаглы сајыр. Чүнки Сонаны кичик јашларындан һимајә едиб бөјүтмүш, о, көзәл-көјчәк гыз олмушдур. Инди онун башга бирисинә верилмәсинә Лары Заманын «инсафы» јол вермир. Она көрә дә Сонаны евиндә сахлајыб, гызылларына саһиб етмәји гәрара алыр.

Сона вә Зијад әсәрдә мүәллифин идеалыны ифадә едән мүсбәт суратләрдир. Бунлар әгидә вә бахышлары, аиләјә, мәһәббәтә мүнасибәтләри илә Лары Заманлардан тамамилә фәргләнирләр. Һәр икисинин јохсул, евсиз-ешиксиз олмасы онларын бир-бирини тәмиз мәһәббәтлә севмәсинә мане олмур. Вар-дөвләти башындан ашан Лары Заман күндә Сонаја јалвармасына бахмајараг, ондан «ағрым гоча үрәјинә!» чавабындан башга бир шеј алмыр. Сона јохсул Зијадла бир јердә әзабла күн кечирмәји

Ларынын гызылларына саһиб олмагдан үстүн тутур. О, чәсарәтлидир, өз талејини өзү һәлл етмәји бачарыр. Ларынын тәзјиги гүввәтләнәндә Зијада ону көтүрүб гачмағы тәклиф едир.

Сона мәрдлији, чәсарәти илә «Һачы Гара» комедијасындакы Һејдәрбәјин нишанлысы Сона ханымы хатырладыр. (Онларын адларынын ејни олмасы тәсадүфи дејил). О, Вәзировун «Ады вар,өзү јох» комедијасындакы Пүстәбану кими һарынлыг үзүндән гошулуб гачмаг истәмир, бәлкә Сона ханым кими ата евинин боғучу, үфунәтли һавасындан гуртармагдан өтрү буну едир. Зијад да Сонаны тәмиз мәһәббәтлә севир, онун јолунда фәдакарлыға һазырдыр, лакин Сонаны көтүрүб гачмаға әввәлләр чәсарәт еләмир. Бу, горхаглыг әламәти дејилдир, онларын јашадыглары мүһитдә Лары Заманлардан даһа хәбис, әхлагсыз адамлар мөвчуддур; онун габағыны диванхана, силист, ганун адындан һәр чүр чинајәт төрәдән һөкумәт адамлары кәсир. Сонанын «гошулум сәнә, көтүр гач мәни» тә'кидинә Зијад: «Көтүрүб гачсам, сәни ала билмәрәм. Моллалара гадаған олунубдур, көтүрүлүб гачан гыза кәбин кәсмәзләр. Моллалар орада дурсун, һеч Сибирдән дә горхмурам. Амма сәни биабыр еләјә билмәрәм. Ишимиз силистә дүшсә, сәндә Соналыг гојмазлар. Апар-кәтир, апар-кәтир... Јох, Сона, сәнин биабыр олмағына разы ола билмәрәм» (116, 29). Әсәр тәбии дујғуларын, мәһәббәтин гәләбәси илә битир.

С. С. Ахундовун мөвзусу тачир-сәләмчи һәјатындан көтүрүлмүш «Тамаһкар» комедијасында јени мүнасибәтләрин ифадәчиси кими Имран вә Күлзар суратләри верилмишдир. Онларын тәмиз вә сәмими мәһәббәти, јүксәк, нәчиб инсани һиссләри ән мүгәддәс нијјәтләрә гәпик-гурушун архасындан бојланан Һачы Мурада, Мәһәррәмбәјә гаршы гојулмушдур.

Комедијада драматургун сағлам чәмијјәт вә үзвләри һаггында арзулары Имран, Күлзар вә Шәрәф симасында ифадә олунмушдур. Бу суратләр Һачы Мурад, Мәһәррәмбәј кими ејбәчәр тәбиәт саһибләринин мүһитиндә јетишсәләр дә, онларын һәјат, мәишәт вә әхлаг нормаларына там зиддирләр. Бунларын мүнасибәтләринин әсасында инсан тәбиәтинин ән јүксәк кејфијјәтләри—сәмимијјәт, мәһәббәт дурур. Гәлбин, тәбии һиссләрин һөкмү онлар үчүн әсасдыр. Имран Шејх Әлинин оғлудур. Һачы Мурад ону гәјјумлуға көтүрүб атасынын бүтүн дөвләтинә

іниәләнмишдир. О бу сәләмчи тачирин ону дилә тутуб алдатдығыны јахшы билир. Лакин Имран Күлзарын мәһәббәти мүгабилиндә онлары һеч һесаб едир. О, јүксәк ләјагәтә маликдир, ишләјиб әлинин зәһмәти илә чөрәк газанмағы Һачы Мурадын һесаба алынмыш тикәләриндән, тә'нәли хөрәјини јемәкдән үстүн тутур. Һачы Мурадын јемәк-ичмәклә әлагәдар тә'нәләринә гаршы кәскин чаваблар верир: «Сәнин үчүн аллаһ, пејғәмбәр, Гур'ан, шәриәт һамысы пулдур, јығасан сандыглара, нә өзүнә хәрчләјәсән, нә дә башгасына верәсән»—дејәрәк чәкинмәдән ону ифша едир. Өз ләјагәтини һәр шејдән үстүн тутараг хәрчләмәјә пулу, сығынмаға еви олмадығы бир вахтда Һачы Мурадын маликанәсини тәрк едир. Күлзар да ону бүтүн бу көзәл сифәтләринә көрә севир. Ушаг вахты атасынын уфунәтли мүһитиндән узаглашыб кәнддә, тәбиәтин гојнунда, әмәк адамларынын ичәрисиндә бөјүјән Күлзарын гәлбиндә јалныз тәмиз дујғулар јува салмышдыр. Атасынын «хошбәхтлик ибарәтдир малдан, дөвләтдән» фәлсәфәси онда икраһ доғурур. Һачы Мурад ширин дилини ишә салса да, о баша дүшүр ки, нә Мәһәррәмбәјин гызыллары, нә дә «нөкәр далында, гызылгуш әлиндә атланыб ова» чыхмасы ону хошбәхт едә билмәз. Садәчә олараг, өзүнүн дедији кими, «она көнлү јохдур». Күлзар билир ки, о јалныз Имранла хошбәхт ола биләр. О, «ја өлүм, ја Имран» дејә атасынын ирадәсинә гаршы дурур. Мүәллифин идеалыны ифадә едән белә сурәтләрдән бири дә Шәрәфдир. Имран вә Күлзардан фәргли олараг, Шәрәфдә Дәли Ширинда көрдүјүмүз ифшачылыг үнсүрләри габарыгдыр. О, јалныз комедијанын үчүнчү пәрдәсинин сонунда, бир епизодда иштирак етмәсинә бахмајараг, әсас сурәтләрдән бири кими јадда галыр. Вахтилә она ағылварлы адамлар елчи дүшдүкләри һалда, атасы ону «ағыллы, камаллы адам» олдуғуна көрә аилә һәјаты гурдуғу кишијә вермиш, өзү дә бундан разы галмышдыр. Ону касыба вердијинә көрә атасынын гарасынча данышан Һачы Мурада е'тираз едиб билдирир ки: «Дүнја малы бир пуч шејдир. Кәләр дә, кедәр дә. Әр одур ки, гара күндә арвадла јолдаш олуб, бир-биринә чан дејиб чан ешидәләр» (37). Шәрәф јалныз арвадлыг етмир. О, әринин јахын досту вә көмәкчисидир. О, ушагларыны, аиләсини доландырмаг үчүн сәһәрдән-ахшама гәдәр ишләјир, чөл ишләриндә әринә јардым едир. Ағыр һәјат шәраитинә бахмајараг, Шәрәф талејиндән вә јашајышындан чох разыдыр. Чүнки әри инсандыр, онунла меһрибан доланыр. Касыб вә еһтијач ичиндә јашамасына бахмајараг, Шәрәф чәтин дәгигәләрдә гүруруну сындырмыр. О, гардашынын налајиг һәрәкәтләрини көрдүкдә онун евиндә кечәләмир. Үзүјүнү сатараг фајтончунун һаггыны вериб евинә гајыдыр. Ә. Корани вә С. С. Ахундов онлары чәмијјәтин перспективли гүввәләри кими тәгдим едирдиләр.

90-чы илләрдә гәләмә алынмыш комедијаларда Әшрәф («Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк»), Өмәр, Мәһәммәдаға («Наданлыг»), Јусиф, Султан («Дилин бәласы»), Беһбудбәј («Евләнмәк су ичмәк дејил») кими бирбаша мүәллифин идеалыны ифадә едән, ашкар тенденсијалы характер дашыјан үчүнчү груп мүсбәт сурәтләр дә вардыр. Дүнјакөрүшү, тәһсил дәрәчәси, мәдәни инкишаф сәвијјәси е'тибары илә биринчи вә икинчи групун нүмајәндәләриндән сечилән вә онлардан јүксәкдә дуран бу сурәтләрлә мүәллифин шәхсијјәти бирләшир. Јухарыда дејилдији кими, бунлар пјесдә драматургун фикирләринин рупоруна чевриләрәк онун ирадә вә диктәсилә һәрәкәт едирләр. Онлар ифшачы, нәсиһәтчи дејилләр. Күлзар, Имран, Шәрәф, Зијад вә Сонадан фәргли олараг, онларда тәбиилик дә аздыр. Биз јухарыда мүсбәт гәһрәманларын дүшдүкләри мүһит үчүн кифајәт гәдәр типик олмадыгларыны дедикдә әсасән бунлары нәзәрдә тутурдуг. Бу сурәтләр тамамилә биртәрәфли ишләнмиш, лазымынча психоложи тәһлилдән кечмәмишләр.

«Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» комедијасында «газ вуруб газан долдурмаг» һәвәсилә јашајан тачир аиләләринин мә'нәви јараларыны тәсвир едән Н. Вәзиров, јени заманда Әшрәфбәјин симасында муасир тәһсил алмыш, вәтәнә гајытдыгдан сонра ата мүлкүндә јени гајдалар тәтбиг едән зијалыларын типик нүмајәндәсинин сурәтини јаратмышдыр. Муасир тәһсил көрмүш Әшрәфбәј сон дәрәчә садә вә сәмимидир. О, әһатә олундуғу адамлара гајғы илә јанашыр. Ағыр анларда онлара көмәк әли узадыр. Онун бу кејфијјәти Һачы Гәнбәр хәстәләнәндә гоһумларына мунасибәтиндә јахшы ифадә олунмушдур. О, нөкәрләри илә дә дост вә әмәкдаш кими рәфтар едир. Мүлкәдар маликанәләринин һәрч-мәрчликдән дағылмаға башладығы бир заманда Әшрәфбәј өз тәсәррүфатыны нүмунәви шәкилдә гуруб, онун тәрәггисинә наил олур. Түфејли һәјат сүрән, тәсәррүфатыны башлы-башына бурахыб кәндә јалныз төјчү јығмаға кедән

дикәр бәјләрдән фәргли олараг, Әшрәфбәј сәһәрдән-ахшама гәдәр кәнддә, нөкәрләрлә бир јердә чалышыр, ев тикир, әкинчилик едир, бағы, дәјирманы гајдаја салыр. Драматург дағылмаға башлајан мүлкәдар һәјатынын хиласыны мәһз белә ағыллы тәсәррүфатчылыгда, ишкүзарлыгда көрүр. Әшрәфбәј типик маарифчи гәһрәмандыр. Н. Вәзиров онун симасында Азәрбајҹан маарифчи зијалыларына мәхсус сәҹијјәви кејфијјәтләри топламышдыр. Әшрәфбәј дә ичәрисиндә јашадығы буржуа ҹәмијјәтинин зиддијјәтләрини көрмүр. О бир-биринә зидд групплара бөлүнмүш синифләрдән дејил, үмумијјәтлә, бүтөв милләт адындан данышыр. «Мүсәлман гардашлар»дан ибарәт һесаб етдији милләтин керилијини, бәла вә бәдбәхтликләринин сәбәбини ислам дини еһкамларынын унудулмасында, она дүзкүн риајәт едилмәмәсиндә, ән нәһајәт, бу динә мәнсуб оланларын бир-биринә гајғысызлығында көрән Әшрәфбәј ислам динини идеализә едир, ону мүасир рән Әшрәфбәј ислам динини идеализә едир, ону мүасир тәрәгги васитәсинә чевирмәјә сә'ј көстәрир. «Бу саат јер үзәриндә нә гәдәр мүсәлман вар, ҹәм'ән зилләтдәдирләр... Сәбәб? Еһками-шәриәт билмәррә јаддан чыхыб... Елм јох, тәрбијә јох, әдәб јох... һәр бир гәдәмдә вәһши наданлыг, адам өлдүрмәк, ган төкмәк, јалан демәк... Сүбут? Тамаша един, диванханалар гапысында гојун сүрүсү кими бојун-бојуна дүзүлүб јығылан кимдир? Мүсәлман! Бир-биринин ҹанына-малына дүшмән кимдир? Мүсәлман! Бу чолаг, чијни дүшүк диләнчи кимдир?... Аһ! Јазыг, бәдбәхт бичарә мүсәлман» (50, 108). Бу ҹүр мүлаһизәләр Н. Вәзиров вә онун мүасирләринин дүнјакөрүшү үчүн чох характерик иди. Бу мә'нада әдәби гәһрәманлар јарадыҹылары илә бир нөгтәдә бирләширдиләр.

Н. Нәриманов «Наданлыг» комедијасындакы Мәһәммәдаға вә Өмәр дә өз характерләринә көрә Әшрәфбәјә чох јахындырлар. Драматург онларын симасында кечән әсрин 80-ҹи илләриндән е'тибарән Азәрбајҹанда иҹтимаи фәалијјәт мејданына кәлән, һәмвәтәнләрини ҹәһаләт вә наданлыгдан гуртармаг уғрунда мүбаризәдә фәдакарлыг көстәрән, лакин онларын рәғбәтини газана билмәјән зијалыларын сурәтини јаратмышдыр. Мәһәммәдаға семинарија битириб кәнддә манеәләрлә гаршылашан зијалыларын бүтөв бир нәслини тәмсил едир. О өз ишинә јалныз мә'мур кими јанашыб ајдан-аја мааш алмагла кифајәтләнмир. Кәндлиләрин һәјат шәраитинин ағырлығынын сәбәбини маарифсизликдә, савадсызлыгда көрән Мәһәммәдаға имкан дахилиндә мәктәбин әһәмијјәтини онлара баша салмаға чалышыр ки, һеч олмаса, кәләҹәкдә ағыр зәһмәтләрини јүнкүлләшдирмәјә мүвәффәг олсунлар. Бу мәгсәдлә о, коханы көмәјә чағырыр, кәндлиләри мәнзилинә дә'вәт едир, мәктәбин, елмин фајдасы барәдә данышыр. Лакин бунлар һеч бир нәтиҹә вермир. Мәһәммәдаға ҹәһаләт вә наданлыг азарынын дәрманынын мәктәб, маариф олдуғуну доғру мүәјјәнләшдирир, лакин ону хәстәләрә ичирмәји баҹармыр. О, кәндли мәишәтинә, психолокијасына набәләд олдуғуна көрә тә'сирли васитәләр тапа билмир. Мүәллим Америка падшаһлығында кәндлиләрин ҹүт сүрәркән гәзет охумаларындан, һәдди-булуға чатмамыш гызла евләнмәјин зәрәриндән, гадынын шил ушаг доғмасына сәбәб олмасындан сөһбәтләр едир, дедикләрини сүбута јетирмәк үчүн өзү илә кәтирдији тибб китабларыны нишан верир. Бунларын һамысы јахшыдыр, лакин Мәһәммәдағанын бу сөһбәти нәинки кәндлиләрә тә'сир көстәрмир, әксинә онларын ришхәнд вә истеһзасына сәбәб олур. Чүнки дини-феодал әсарәти нәтиҹәсиндә онлар белә мәтләбләри анламаға һазыр дејилләр.

Комедијанын икинҹи мүсбәт гәһрәманы, кәндин варлысы вә ағсаггалы Һаҹы Абдулланын оғлу Өмәр дә гаранлыг аләмдә јеканә ишыг парылтысыдыр. О, орта тәһсил алмышдыр. Охудуғу китаблар, өјрәндији елмләр дүнјабахышыны дәјишдирмиш, онда јени кејфијјәтләр формалашдырмышдыр. Бир маарифчи зијалы кими елм, ағыл, тәҹрүбә һәјат вә мәишәт мәсәләләринин һәллиндә онун әлиндә јеканә ме'јардыр. Ағлаујғун кәлмәјән шејләри гәбул етмәдијинә көрә, Өмәрлә онун мүһити арасында кечилмәз учурум јаранмышдыр. О өзү дә Мәһәммәдаға илә сөһбәтиндә дејир: «Мәнимки бунлар илә дүз кәлмир, мәним нәзәрим мәишәтә ајры, онларынкы ајры» (155, 27). О, јашадығы мүһитин адәт-ән'әнәләри илә барыша билмир, вар-дөвләт хатиринә истәмәдији гызы алмыр, никаһда севкини әсас көтүрүр, атасынын арзусуна зидд кедәрәк јохсул Ағакишинин гызыны истәјир. Өмәр һәр ҹүр зоракылығын әлејһинәдир, инсанла инсан кими рәфтар етмәји тәблиғ едир. Мүһит исә бунун әксинәдир. Бурада һәр кичик инҹиклик ганла нәтиҹәләнир.

Беләликлә, маарифчи Н. Нәриманов тәнгид атәшини наданлығы төрәдән иҹтимаи мүһитә гаршы чевирмишдир. О көстәрмишдир ки, јалныз наданлығын дәрин көк салдығы бир шәраитдә ән вәһши әмәлләр инсанлар арасында

ди мәишәт нормаларына чеврилир. Бурада гәбиһ, налајиг ишләр тәгдир олунур, залымлар гәһрәман јери тутур. Мәсәлән, Вәли гулдурлугла мәшғулдур. О, јол кәсир, адам өлдүрүр, карван дағыдыр. Бунунла белә о, атасынын вә һәмвәтәнләринин нәзәриндә әзиз вә мөһтәрәмдир. Чүнки онун һәрәкәтләриндә бу мүһит үчүн гејри-ади һеч бир шеј јохдур. Инсафсызлыг етмәји нә гәдәр чох бачарырсан, о гәдәр ад-сан газанырсан. Тәсадүфи дејил ки, Һачы Абдулла охумуш савадлы оғлуну бәјәнмәдији һалда, Вәлини тә'рифләјир. О, Сарван кәндиндә мәктәб ачмаға пул вермәдији һалда, көдәк Тарывердијә он манат көндәрир. Чүнки о, «икиддир», чох ганлар төкмүшдүр. Әсәрдә јазычынын бүтүн бу ичтимаи бәлалара мәнфи мүнасибәти Мәһәммәдаға вә Өмәр васитәсилә ифадә олунмушдур.

Үчүнчүсү, јухарыда гејд етдик ки, маарифчиләр әски һәјат вә мәишәт нормаларынын ислаһында вә чәмијјәтин маарифчилик принсипләри үзрә јенидән гурулмасында габагчыл идејаларын ролуну јүксәк гијмәтләндирирдиләр. Онлар белә һесаб едирдиләр ки, пис ишләр ахмаг адамларын ағлынын мәһсулудур. Чәмијјәтин идарәсини маарифләнмиш, савадлы адамлара тапшырмагла зүлмүн, мә'нәви чиркинликләрин көкүнү кәсмәк, шәхсијјәтин аһәнкдар инкишафыны тә'мин етмәк олар.

Тарихи инкишафда идејаларын ролуну шиширтмәк маарифчи-реалист комедијаларын сүжет вә композисијасында да өз ифадәсини тапмыш, онларын јени бир чәһәтини мејдана чыхармышдыр. Бу да ондан ибарәтдир ки, бу сәнәткарлар һәмишә идејадан сүжетә кәлирдиләр. Даһа дәгиг десәк, бу әсәрләрдә һәјат материалы вә сүжет драматургун тәблиғ етмәк истәдији идејанын әјаниләшмәсинә хидмәт едирди. Идејанын ифадәси маарифчиләр үчүн елә чидди әһәмијјәт кәсб едирди ки, һәтта әсәрдә бүтүн бәдии васитәләр онун хидмәтинә верилирди. Мүәллиф әсәрә јаздығы мүгәддимәдә, пјесин илк пәрдәсиндә, баш гәһрәманын монологунда, ремаркаларда охучунун нәзәрини дәрһал өзүнүн әсас идејасына доғру чевирир, һадисәләрин сонракы кедишини онун ифадәсинә, ачылмасына табе едирди.

Мә'лум олдуғу кими, Н. Нәриманов «Наданлыг» вә «Дилин бәласы» комедијаларыны илк дәфә хүсуси мүгәддимә илә нәшр етдирмишди. Бу, пјесин әсас идејасыны охучуја асанлыгла чатдырмаг арзусундан ирәли кәлирди («Мәзкур әсәри јазмағыма сәбәб...», «Һәнуз бу комедијанын әсил мәгсәди будур...» ифадәләринә диггәт јетирилсин).

Идејанын әјаниләшдирилмәси 90-чы илләрдә башлығы аталар сөзләриндән, халг ифадәләриндән көтүрүлмүш комедијаларда даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр. Белә әсәрләрдә санки бүтүн әһвалат башлыг кими верилмиш аталар сөзүнүн маһијјәтини ачмаға хидмәт едир. Мәсәлән, Н. Вәзировун «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» комедијасы халг мәсәләнин мәзмунуна мүвафиг олараг ики һиссәјә бөлүнүр. Биринчисиндә Һачы Гәнбәрин барамасынын Гара дәниздә батмасы хәбәрини ешитдикдән сонра дәли олмасы, аиләсинин изтираблары, икинчисиндә барама сығорта едилдикдән сонра сағалыб (јағышдан чыхмасы), јени дәрдә тутулмасы, ешгә дүшүб «гызым-гызым» дејәрәк бөјүтдүјү он алты јашлы гуллугчусу Јетәрлә евләнмәк истәмәси (јағмура дүшмәси) тәсвир олунур. Јахуд «Сонракы пешманчылыг фајда вермәз» комедијасында анасынын дөзүлмәз рәфтарындан чана дојмуш дәфтәрхана мирзәси Сәлманбәјин евдән гачмасы вә Фатма ханымын һәрәкәтләриндән пешманчылыг чәкмәси тәсвир олунур.

Бу һал Н. Вәзировун «Дөјмә гапымы, дөјәрләр гапыны» әсәриндә дә нәзәрә чарпыр. Тачир Ағамәһәммәдәли досту Ағамәчидин арвады илә интим әлагә сахлајыр. Маһмудбәј исә нөкәр Гасым васитәсилә Ағамәһәммәдәлинин арвады Фатманисә ханымла әлагә јаратмаг истәјир. Үчүнчү тәрәфдән, Маһмудбәјин арвады исә мүхтәлиф кишиләрдән һәдијјәләр алыр. Демәли, һамы бир-биринин «гапысыны дөјмәклә» мәшғулдур.

Дөрдүнчүсү, 90-чы илләрин комедијаларында шәхсијјәт вә чәмијјәт, фәрд вә мүһит, инсанын дүнјакөрүшүнүн формалашмасында ичтимаи шәраитин тә'сири мәсәләсинин гојулушу вә һәлли дә маарифчилијин идеоложи принсипләринә мүвафигдир. Маарифчи-реалистләрин һамысынын јарадычылығы үчүн сәчијјәви олан бу принсипләр хүсусилә Н. Вәзировун «Ады вар, өзү јох», «Пәһливанани-зәманә», Н. Нәримановун «Дилин бәласы», Р. Әфәндијевин «Ган очағы» комедијаларында даһа чанлы, конкрет ифадәсини тапмышдыр. Мөвзуларына, әкс етдирдикләри һәјат материалынын сәчијјәсинә көрә бир-бириндән кәскин сурәтдә фәргләнмәләринә бахмајараг, бу әсәрләрин дөрдү дә ејни идејаны тәблиғ едирди. Бу әсәрләрдән биринчисинин мөвзусу Азәрбајчанда 1870-чи ил кәндли ис-

лаһатындан сонра капитализмин инкишафы илә әлагәдар бөһран кечирмәјә, ичтимаи мөвгејини итирмәјә башлајан мүлкәдарларын һәјатындан көтүрүлмүшдүр. Драматург әсәрдә бу тәнәззүлү әсас тәсвир објекти кими алса да, башлыча олараг бәј аиләләринин дүчар олдуглары мә'нәви әхлаги хәстәликләрин тәсвири үзәриндә дурмуш, онлары мүлкәдар маликанәләрини дағылмаға кәтириб чыхаран сәбәб кими тәһлил етмишдир. Үмумиләшдирмә јолу илә кедән мүәллиф Чәннәтәли ағанын маликанәси фонунда бүтүн мүлкәдарлығын фачиәсини вермишдир. Ислаһатдан сонра бәјләрин сәрбәстлији кери алынмыш, һөкумәтин мүхтәлиф адлар алтында топладығы веркиләр онлары мүфлисләшдирмишдир.

Әсәрин баш гәһрәманы Чәннәтәли аға игтисади вә әхлаги мәсәләләрин фонунда тәсвир едилир. Лакин бүтүн маарифчиләрдә олдуғу кими, бурада да игтисадијјат чәмијјәтин инкишаф динамикасыны мүәјјәнләшдирән амил кими дејил, Чәннәтәли ағаларын мә'нәви дүшкүнлүјүнү доғуран сәбәб кими алыныр. Вахтилә бүтүн маһалы илаһи горху алтында сахлајан Чәннәтәли аға инди аиләсиндә ганун-гајда јарада билмир. Сүжет инкишаф етдикчә бәј аиләләриндә әхлагсызлыға дүчар олмуш адамларын бөјүк силсиләси јараныр. Мә'лум олур ки, Чәннәтәли ағанын евиндә Јетәрдән башга һамы налајиг һәрәкәтлә мәшғулдур. Қобуд вә тәрбијәсиз Чәннәтәли аға бөјүк бир аиләнин башчысы олдуғу һалда, ләјагәтсиз һәрәкәтләр едир, һәрбә-зорбалы сөзләр бир ан онун дилиндән дүшмүр. Јашынын өтмәсинә, дишләринин төкүлмәсинә бахмајараг, көнлүндән саггалыны гырхдырыб, «он дөрд јашлы», «топуғу түклү гыз» алмаг кечир. Чәннәтәлинин јеканә оғлу—ата-бабасынын јолуну мәктәбә кетмәкдән үстүн тутан Һејдәргулу да атасы кими гуллугчу вә нөкәрләрлә чох кобуд рәфтар едир. О, Шаһгулунун башыны јумругла әзир, һәтта ону гара көпәјин ағзыны јаламаға мәчбур едир. Теллини нәфсинин гурбаны етмәк истәјир. Чәннәтәли аға нәинки оғлуну тәнбеһ едиб, она доғру јол көстәрмир, әксинә, онун һәрәкәтләрини бәјәниб, ганмазлыгда, вәһшиликдә өзүнә бәнзәдијинә көрә фәхр едир. О, Шаһгулунун шикајәти мугабилиндә: «Машаллаһ де, ај кәдә, машаллаһ. От көкү үстә битәр» (51, 83) дејир. Чүнки, о, оғлунун һәрәкәтләри илә өзүнүн ишләри арасында там бир ујғунлуг көрүр, буна бир нөв ата-баба ән'әнәсинин давамы кими бахыр. Демәли, ағанын өзү тәрбијәсиз олмуш, оғлу да онун кими бөјүмүшдүр.

Түфејли һәјат, башгасынын зәһмәти һесабына јашамаг маликанә әһлинин һамысыны дири икән өлдүрмүшдүр. Зәһмәтсиз јашајыш бу аиләнин үзвләрини елә һала салмышдыр ки, ади мәишәт еһтијачларыны белә јеринә јетирә билмирләр. Чохлу нөкәр, гараваш сәһәрдән-ахшама гәдәр Чәннәтәли ағанын дөрд нәфәрдән ибарәт аиләсинә јемәк-ичмәк һазырламаг, гәлјан кәтирмәк, һәнә јахмаг вә саирлә мәшғулдур. Түфејли һәјат пис әхлаги сифәтләр доғурмушдур. Ханпәрвәрбәјим сәһәрдән-ахшама гәдәр дөшәк үстүндә тәнбәл-тәнбәл узаныб гәлјан чәкир, ахшам маликанәдә һамы јатдыгдан сонра нөкәр Аллаһгулуну чағырыб «јанларыны овдурур». Он дөрд јашлы Пүстәбану папирос чәкир, бүтүн күнү пәнчәрәдән кедиб-кәләнә тамаша едир. Ахырда да һарынлыг үзүндән Јусифә гошулуб гачыр. Чәннәтәли ағанын евинин «гарыш-булаш»лығындан, интизамсызлығындан нөкәрләр дә истәдикләри кими истифадә едирләр.

Һејдәргулу аға ат белиндә кәндләри кәзир, мәдахили јығыб хәрчләјир. Иш о јерә чатыр ки, Һејдәргулу түфәнк көтүрүб атасыны вурмаг истәјир. Чәннәтәли аға доғма баласындан диванханаја шикајәт етмәли олур. Н. Вәзиров бүтүн бунларла јанлыш тәрбијәнин зәрәрли нәтичәләрини, ејбәчәр мүһитин адамлары да нечә ејбәчәрләшдирдијини көстәрмишдир. Мүәллифин фикринчә, Чәннәтәли ағанын өзү нүмунәви тәрбијәјә малик адам олсајды, шүбһәсиз, аиләсиндә белә налајиг һадисәләр баш вермәзди.

«Ады вар, өзү јох» комедијасындан фәргли олараг, Р. Әфәндијевин «Ган очағы» әсәриндә шәһәр мүһитинә, баггал һәјатына мүрачиәт едилмишдир. Комедијада буржуа чәмијјәти үчүн типик сајылан үч мәсәләдән: јанлыш тәсәввүрлү аиләдән, намүнасиб никаһдан вә әски мәктәбдән данышылыр. Чәмијјәтин сағлам инкишафы үчүн аиләни, никаһы вә мәктәби әсас амилләрдән һесаб едән драматург бүтүн бунлары усталыгла ичтимаи мүһитин тәрбијәси мәсәләләрилә әлагәләндирмишдир.

«Ган очағы»нын әсас гәһрәманы баггал Мусанын бөјүк оғлу Кәримдир. Әсәрдә дикәр сурәтләрдән фәргли олараг о, даһа кениш планда ишләнмишдир. Кәрим гулдурдур. Адам өлдүрмәк, јол кәсмәк, ев дағытмаг онун пешәсидир. О, шәһәрдә јалныз бунунла мәшһурлашмыш,

ад-сан газанмышдыр. Һамы она «һөрмәт» еләмәјә чалышыр. Бачысы Күллү е'тираф едир ки: «Елә јерләрдән бә'зи вахт кәлләләрлә гәнд, кирвәнкәләрлә чај, пудларла дүјү кәлир ки... Кәрим өзү дә танымыр» (84, 27—28). Әслиндә исә Кәримә бу һөрмәтләр онун горхунч вәһимәсини узаглашдырмаг, нәһаг шәрдән јаха гуртармаг мәгсәдилә едилир.

Р. Әфәндијев бир маарифчи кими, бүтүн бунларын башлыча сәбәбини Кәримин бөјүдүјү мүһитин тәрбијә принсипләри, әхлаг нормалары илә изаһ едир. Бу мүһитдә ики шеј гүввәдәдир: пул вә зор! Сәмимијјәт, ләјагәт, инсанлыг бурада һеч бир ишә јарамајан кејфијјәтләрдир. Довшан Әһмәдләр, Тыс Мусалар, Зырых Мусалар јалныз пуллу олдугларына көрә шәһәр идарәсинин депутаты ола билмишләр. Кәрим көз ачыб шәһәрдә һамынын Полад Әлидән, Фәттаһ бәјдән, чопур Сәмәддән горхдуғуну көрмүшдүр. Мүһит ону да гулдурлуға һәвәсләндирмиш, чани етмишдир. Кәрим бу һала дүшмәсинин сәбәбини белә изаһ едир: «Бизим бу шәһәрдә ики гисим адамын һөрмәти вар: Бир пуллунун, бир икидин! Ешшәк ол, пулун олсун, һансы мәчлисә кетсән, башда отурдурлар. Вәкил сечилир онлардан, депутат сечилир онлардан. Төвчү гојан онлар, һампалыг ејләјән онлар... Бир дә нә олурсан ол, чаһыллыгда адын сөјләнсин. Һамы сәни көрәндә баш әјәчәк, һөрмәт едәчәк» (84, 27—28). Баггал Мусанын аиләсиндә тәкчә Кәрим дејил, һамы бу көкдәдир. Бурада һалал зәһмәтдән, хејирхаһлыгдан, сағлам тәрбијәдән әсәр-әламәт јохдур. Фатманын дедији кими, биширдикләри «ашын дүјүсү, јағы рүшвәт, хорузу, јумуртасы оғурлуг»дур. Муса өзүнү мө'мин мүсәлман, мүгәддәс адам кими апарыр, он дөрд јашлы гызы Мәләји дөрд јетим атасы Мәһәммәдә јалныз вахтлы-вахтында мәсчиддә намаз гылдығына көрә верир. Әслиндә исә мө'минлик онун чиркин әмәлләрини өрт-басдыр етмәкдән өтрү пәрдәдир. Оғлу адам өлдүрдүјүнә көрә началник вә пристав тәрәфиндән ахтарыларкән евдә кизләдиб ондан хәбәри олмадығы барәдә Гур'ана анд ичир.

Мусанын кичик оғлу Муртуз да гоншуларын һининдән јумурта, тојуг оғурлајыр, арвады Күллүнүн тәһрики илә Кәрим Мәһәммәди өлдүрүр. Беләликлә, Р. Әфәндијевин бу әсәриндә «ган очағы» кими сәчијјәләндирилән аилә феодал-дин әхлагынын вә көһнә чүрүк һәјат тәрзинин чанлы тимсалыдыр.

Н. Нәримановун «Дилин бәласы» вә Н. Вәзировун «Пәһливанани-заманә» комедијаларында шәһәр зијалы мүһитинә мүрачиәт олунмуш, тәһсил алмыш, бөјүк идеаллар тәблиғ етмәјә һазырланмыш адамларын—«зијалы-идеал маарифчи гәһрәман»ын буржуа-капиталист мүнасибәтләринин тә'сири алтында (*Јашар Гарајев*) ејбәчәрләшиб хәјанәткара чеврилмәси просеси көстәрилмишдир. Н. Нәриманов «Дилин бәласы» комедијасында Шамданбәј симасында јарамаз мүһитин инсаны мә'нәви чәһәтдән нечә шикәст едиб мәһвә сүрүкләдијини көстәрмишдир. Јусиф кечмиш мәктәб јолдашы Шамданбәј һаггында унудулмаз хош тәәссүратла јашајыр. Она көрә дә о, Шамданбәјин Ширвандан Бакыја көчдүјүнү ешидәндә чох севинир. Лакин сонра мә'лум олур ки, Јусифин мәктәбдән таныдығы Шамданбәјдән әсәр-әламәт галмамышдыр. Әввәлләр сәмими бир кәнч олан Шамданбәј инди сөзүн әсл мә'насында хәјанәткара чеврилмишдир. Онда достлуг, јолдашлыг, вәфа, сәдагәт кими нәчиб һиссләр өлкүнләшмиш, «һарда әлинә дүшдү овла» дүстуру онун чәмијјәтдә јашамаг девизинә чеврилмишдир. Јусифлә достлуг етмәсинә, һазырда евиндә јашајыб чөрәјини јемәсинә бахмајараг, нишанлысынын варлы бир аиләнин јеканә гызы олдуғуну ешитдикдә ону алмаг фикринә дүшүр. О, јаман дилини ишә салыб, өзүнү Һачы Ибраһимә Ширванын биринчи бәјзадәләриндән бири кими тәгдим едир, јери дүшдүкчә губернаторун ону гонаглыға дә'вәт етдијиндән, «судун пресидатели», прокурор вә фирәнк консулу илә гәдим достлуғундан, Петербургда Замбурски илә јолдашлығындан сөһбәт ачыр вә с. (156, 73). Доғрудан да, Шамданбәј јаман дилинин һесабына чох иш көрүр. Лакин ахырда һәр иш онун зәрәринә һәлл олунур. Достлары онунла әлагәләрини кәсирләр. Мејданда тәк галыб ифша олунан Шамданбәј интиһар едир.

Н. Нәриманов Шамданбәјин өлүмүндә јалныз онун өзүнү дејил, ејни заманда мүһитини күнаһландырыр. Әкәр Шамданбәј мәктәби баша вурдугдан сонра јахшы бир мүһитә дүшсә иди, јахшы кејфијјәтләрини горујуб сахлаја биләр вә чәмијјәт үчүн фајдалы бир адам оларды. Бир маарифчи кими Нәриманов хејирхаһ инсанлар јетириб тәрбијә етмәк үчүн онларын мүһитини сағламлашдырмағы вачиб билир. Шамданбәј Азәрбајчан драматуркијасында мәнфи планда тәсвир олунан илк зијалы сурәтидир. О, буржуа-капиталист әлагәләринин јенича

гүввәтләнмәјә башладығы дөврүн мәһсулудур. Тәзә әсрин башланғычында исә ону јетирән сосиал шәраит даһа да корланмыш, буржуа-капиталист мүһити бу гәбилдән олан зијалыларын јени нәслини јетириб һәјат сәһнәсинә кәтирмишдир. Н. Вәзиров Бакыда мүхтәлиф гуллугларда, хүсусилә мәһкәмәдә ишләркән бунлары јахындан мүшаһидә етмиш, зәнкин материал топламыш вә онларын сајсыз-һесабсыз фырылдагларыны «Пәһливанани-зәманә» әсәриндә тәсвир објектинә чевирмишдир. Комедијанын мөвзусуну 90-чы илләрдә капиталист Бакысы үчүн сәчијјәви олан бир һадисә—нефт сәнајесинин инкишафы илә әлагәдар јени торпаг саһәләрини әлә кечирмәк вә бу јолла варланмаг уғрунда мүбаризә тәшкил едир. Н. Вәзиров әсәрдә Асланбәј, Чаһанкирбәј вә Лачынбәј симасында буржуа зијалыларынын типик нүмајәндәләринин сурәтини јаратмышдыр. Бу зијалылар елә бир мүһитә дүшмүшләр ки, бурада һамы варланмаг уғрунда өлүм-дирим мүбаризәсинә киришмишдир. Һәрә бир јолла газаныр, «бүтүн Гара шәһәр нефт оғурлуғу илә мәшғулдур». Бу мүһит мүгәддәс арзулары варланмаг еһтирасынын бузлу суларында гәрг етмиш, һамыда оғурлуға, алдатмаға, фырылдаға гуршанмаға һәвәс ојатмышдыр. Лачын бәјин «...өз арамыздыр, тәһсил көрмүш, һәр чәһәтдән тә'мин олунмуш адамлара һәр һалда бу чүр ишләрә гуршанмаг лајиг дејил» (52, 169) сөзләринә гаршы Асланбәј «...бизим зәманәдә ким оғурлуг етмир? Бирчә дәлиләр...?» дејир (52, 169).

Сосиал мүһитин тә'сири алтында бу адамлар мүгәддәс идеаллардан узаглашараг өјрәндикләри елм вә билији авам чамаатын вар-јохуну әлләриндән алмаг, онлары сојмаг васитәсинә чевирмишләр. Зијалы ады онлара јалныз фырылдагларыны һәјата кечирмәкдән, алверләринә рәвач вермәкдән өтрү лазымдыр. Мараглы бурасыдыр ки, милли буржуазијанын нүмајәндәси кими онлар аддымбашы милләт адындан данышырлар. Асланбәј өзүнү кәндлиләрә милләт тәәссүбү чәкән, онларын гајғысына галан бир адам кими көстәрир. Әһмәддән оғлунун Чаббарбәјә әзијјәт вердијини ешитдикдә билдирир ки, онун јанында белә сөзләр данышмасын, үрәји назикдир, дөзә билмир. О, Чаббарбәјә өзүнү бүтүн мүсәлманларын дәрдләринин гәмхары кими тәгдим едир: «Валлаһы, дејирәм биз мүсәлманын чох ишләринә баханда аз галыр ки, мән ушаг кими ағлајам» (52, 175). О, јанына кәлән кәндлиләрә

гајғы» илә јанашыр, бирини зијарәтә көндәрмәји вә'д едир, дикәринә либас верир, һамамда чимдирир. Отагларына вә әмлакына тамаша етдирмәклә онлары һејрәтә салыр. Бунлар Асланбәјин авам кәндлиләри тора салмаг үчүн ишләтдији кәләкләр, гурдуғу һијләләрдир. Беләликлә, о, кәндлиләрдә өзүнүн аличәнаблығына, нәчиблијинә, һеч бир шејә еһтијач дујмадығына инам јаратмаг истәјир. Әслиндә исә бунларын архасында горхулу һијләләр кизләнирди. Чаһанкирбәј Асланбәјин ән јахын көмәкчисидир, бир-бирилә әлбир олуб кәндлиләри сојурлар. Чаһанкирбәј дә кәләк јолдашы кими өзүнү елә гәләмә верир ки, куја милләт адына һәр чүр әзаб-әзијјәти өзүнә рәва көрүр. Гызыл кәндли Чаббарбәј, Хараба кәндли Мәшәди Тағы ону милләтпәрәст кими танындыгларына көрә, биринчиси оғлундан, икинчиси намуса, гејрәтә тохунан Әмирасланбәјдән әризә јаздырмаға онун јанына кәлмишләр. Өзүнү елин, обанын тәәссүбүнү чәкән адам кими нүмајиш етдирән Чаһанкирбәј Әһмәдин васитәсилә онлардан әризә јазмаг үчүн күлли мигдарда пул истәјир. Кәндлиләр бу милләтпәрәстләрин фырылдагларыны торпаглары әлләриндән чыхдыгдан сонра баша дүшүрләр. Н. Нәримановдан фәргли олараг, Н. Вәзиров гәһрәманларыны башга ичтимаи гүввәләрин әли илә чәзаландырыр.

* * *

Фачиә жанрынын јаранмасы реалист драматуркијанын инкишафы тарихиндә әламәтдар һадисә олду. Мараглы чәһәт будур ки, фачиә, үмумијјәтлә, Азәрбајчан драматуркијасынын тәшәккүл мәрһәләсиндә дејил, нисбәтән кеч, 90-чы илләрин икинчи јарысында јаранмышдыр. Бу, драматик жанрларын инкишафы бахымындан тамамилә ганунауј*ғ*ун бир һал иди. Мә'лум олдуғу кими, М. Ф. Ахундов драматуркијасы комедија жанры үзәриндә гурулмушдур. Јарым әсрә јахын бир мүддәтдә реал варлығын гаранлыг тәрәфләри јалныз бу жанрын тәнгид һәдәфи олмушдур.

90-чы илләрин орталарындан е'тибарән Азәрбајчан шәраитиндә капитализм тәзадларынын габарыг сурәтдә үзә чыхмасы, јени һәјат вә мәишәт чүчәртиләринин феодал әхлаг мүнасибәтләрини вә тәрзини горујуб сахлајанларын мүгавимәти илә растлашмасы, бунунла әлагәдар

олараг чәмиііәтин әввәлки инкишаф аһәнкинин позулмасы, сосиал зиддиііәтләрин кәскинләшмәси вә јетишмәси артыг јени бир жанрын—фачиәнин мејдана чыхмасы үчүн зәмин һазырламышды. Профессор Әли Султанлынын дедији кими, «тәдричән кечмиш илә ајрылмаг асан-асан баша кәлмәмишдир. Белә бир мүһүм ичтимаи һадисә өлүм-дирим мүбаризәләри ичәрисиндә чәрәјан едир» (178, 133). Феодализм вә онун әхлаг нормаларына гаршы мүбаризә мејли чидди мүгавимәтлә гаршылашыр. Бунларын арасындакы коллизијалардан «драмлар вә фачиәләр јараныр». Дүнја, хүсусилә антик вә классик фачиәләрин естетик ме'јары мөвгејиндән илк Азәрбајчан фачиәләринә јанашдыгда бир чох чәһәтдән бунларын мөвзуд нәзәри гәлибләрә ујғун кәлмәдији мүшаһидә олунур. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, «фачиәнин дә гаршысында дуран мәгсәд ...чәмиііәтин вә дөврүн тәләбинә әсасән» дәјишир (127, 83), трагик конфликтин сәчиііәси башгалашыр. Чүнки жанрын ганунларыны көзләмәкдән даһа чох һәмишә јашадығы дөврүн әһвали-руһиііәсини екс етмәјин гајғысына галан сәнәткар һәјат материалынын хүсусиііәти илә әлагәдар олараг жанра јени кејфиііәтләр кәтирир. Беләликлә, «һәјата һәссас мүнасибәтдән» (А. П. Чехов) ирәли кәләрәк ајры-ајры дөврләрдә жанрын ганунлары дәјишиклијә уғрајыр. Бу мә'нада илк Азәрбајчан фачиәләри милли спесифик хүсусиііәтләрә малик иди.

Үмумиііәтлә, бу милли фачиәләрин трагик конфликтини шәхсиііәт вә чәмиііәт арасында зиддиііәт, идејасыны исә феодализмә гаршы мүбаризә тәшкил едирди. Бу вахтдан е'тибарән Азәрбајчан һәјатына күчлү еһтираслара малик, инсанларын әсрләр боју адәт етдији һәјат вә мәишәт нормаларыны позан, ата-баба ганунларынын әксинә олараг, тамамилә јени гајдалар тәтбиг етмәк истәјән гәһрәманлар фәалиііәт мејданына кәлир. Ф. Енкелсин ифадәләри илә десәк, «тарихән зәрури олан тәләбин һәјата кечирилмәсинин әмәли ишдә гејри-мумкүн олмасындан» «трагик коллизијалар» гүввәтләнир. «Гејри- бәрабәр гүввәләрин мувазинәт вә мүбаризәси гәһрәманын мүтләг мәһви илә битир» (4, 495).

90-чы илләрдә әсасән беш фачиә јазылмышдыр. Бунлардан бири Н. Вәзировун («Мүсибәти-Фәхрәддин»), үчү Ә. Һагвердијевин («Дағылан тифаг, «Бәхтсиз чаван», «Пәри чаду»), бири дә Н. Нәримановун («Надир шаһ») әсәридир. Кәмиііәтчә азлығына бахмајараг, бу фачиәләр мөвзу вә үслуб чәһәтдән рәнкарәнк иди. Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» вә Ә. Һагвердијевин «Бәхтсиз чаван» әсәрләриндә мүлкәдар аилә һәјаты фонунда Авропа вә Русијада тәһсил алыб вәтәнә дөнән, әски дүшүнчә нормаларына, ата-баба мәишәт гајдаларына вә көһнәлмиш адәтләрә гаршы мүбаризә апаран зијалыларын фачиәси тәсвир олунмушдур. Мөвзунун мүштәрәк олмасына бахмајараг, драматурглар мәсәләјә мүхтәлиф чәһәтдән јанашмышлар. Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин»инин идејасы халгы орта әср гаранлығындан, вәһши адәтләрин мәнкәнәсиндән гуртармаг, маарифи јајмаг јолу илә гәбаһәтләри ислаһ етмәк, беләликлә, һамынын сүлһ вә әмин-аманлыг ичәрисиндә јашамасына наил олмагдан ибарәтдир. Ә. Һагвердијевин «Бәхтсиз чаван» фачиәсиндә исә башлыча мәсәлә рәиііәт, кәндли һүгугу уғрунда мүбаризәдир. Мүәллифләр тарихи инкишафын ајры-ајры мәрһәләләриндә Азәрбајчан мүлкәдарлығынын һәјатыны мүхтәлиф чәбһәдән екс етдирирләр.

«Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсиндә тәсвир олунан һадисә кечән әсрин 70-чи илләриндә чәрәјан едир. Бу, елә бир дөврдүр ки, маарифчилик һәрәкаты јеничә дирчәлмишдир. Вәтән, милләт гајғысы чәкән зијалылар фәалиііәт мејданына тәзәчә гәдәм гојмушлар. Бунларын фәалиііәти әсасән мәктәб, хәстәхана ачмагла мәһдудлашыр. Ә. Һагвердијевин «Бәхтсиз чаван» фачиәсиндә исә зәиф чәһәтләринә бахмајараг, XX әсрин башланғычында Русијадакы халгчы ингилабчыларын тә'сири алтында мәрамнамәләриндәки маарифпәрвәрлик идејаларыны сијаси мәсәләләрлә әвәз едән, чәмиііәтин игтисади гурулушунда ислаһат апаран зијалылар тәсвир олунур.

Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсинин фабуласыны ики мүлкәдар аиләси арасында кедән ган давасы тәшкил етсә дә, Н. Вәзиров зоракылыг, чәһаләт вә наданлыг дүнјасынын бу ади һадисәсинә дәрин фәлсәфи вә ичтимаи мә'на вермиш, ондан кәскин коллизијалы бир фачиә јаратмаға наил олмушдур. Әсәрин конфликти конкрет тарихи дөврдә халгын кәләчәк инкишафы илә бағлы мәсәлә — һәмвәтәнләри арасында мүтәрәгги идејалар јајан зијалыларла көһнә, мүһафизәкар дүшүнчәли адамлар, даһа доғрусу, ики дүнјакөрүшүн нүмајәндәләри арасында кедән мүбаризә үзәриндә гурулмушдур. Бу

исә өз нөвбәсиндә фачиә гәһрәманы кими Фәхрәддинин мәһвини лабүд етмишдир.

Әсәр кәркин драматик коллизијаларла зәнкиндир. Динч шәраитдә маарифчилик тәдбирләрини һәјата кечирмәк, бир нечә ил әввәл мүәллими олдуғу «дүшмән гызы» (53, 141) Сәадәтлә аилә һәјаты гурмаг истәјән Фәхрәддин вәһши еһтирасларын мәнкәнәсинә дүшүр, һәр тәрәфдән чидди мүгавимәтлә гаршылашыр. Анасы вә гардашы онун кәлишиндән сонра Һејдәрбәјин интигамыны алмаға фүрсәт тапдыгларыны дүшүндүкләри кими, Рүстәмбәј дә Фәхрәддини өлдүрүлмүш оғлу Рәшидин јеканә әвәзи һесаб едир. Беләликлә, әсәрин гәһрәманы кәркин тракик вәзијјәтә дүшүр, о һәм сағында, һәм солунда дуран гүввәләрә гаршы дөјүшмәли олур. Објектив тарихи шәраитә мүвафиг олараг, Фәхрәддин арзуларыны һәјата кечирә билмир. Чүнки зоракылыг, чәһаләт вә наданлығы тәмсил едән гүввәләр һәлә гүввәтли иди, ишыглы гүввәләр исә бунлара гаршы ваһид чәбһә тәшкил етмирдиләр. Тәсадүфи дејилдир ки, драматург әсәрдә «бир күл илә баһар олмаз» гәнаәтинә кәлмишди.

Ә. Һагвердијевин истәр идеја, истәрсә сәнәткарлыг чәһәтдән «Мүсибәти-Фәхрәддин»лә сәсләшән «Бәхтсиз чаван» (бу әсәр әввәл «Тәмә», «Ана вә оғул» да адланмышдыр) фачиәсиндә ичтимаи әдаләтсизлик, она гаршы зијалы кәнчләрин мүбаризәси вә мүлкәдар һәјатынын дахилән чүрүмә просеси көстәрилир. Бир-биринә зидд ики дүнјакөрүшүн мүбаризәсини әкс етдирән бу әсәрдә дөјүшән гүтбләрин бириндә көһнә гајдаларын мүдафиәчиси, мүһафизәкар Һачы Сәмәдаға, дикәриндә исә јенилијин нүмајәндәси Фәрһад дурур. Фачиәнин драматик мүнагишәсини аталар вә оғуллар арасында кедән мүбаризә тәшкил едир.

Фачиәнин мүсбәт гәһрәманы олан Фәрһад Азәрбајчан әдәбијјатындакы маарифчи зијалылар силсиләсиндә хүсуи һәлгә тәшкил едир. Ичтимаи бахышларынын мәзмунуна көрә мәнсуб олдуғу зүмрәнин дикәр нүмајәндәләриндән фәргләнән Фәрһадын фәалијјәти халгы маарифләндирмәклә мәһдудлашыб галмыр, даһа кениш вә чидди сосиал маһијјәт алыр. Он сәккиз јашлы кимназист милли драматуркијадакы бүтүн маарифчи сәләфләриндән фәргли олараг, сијаси програмла чыхыш едир. Тәсадүфи дејил ки, Ә. Һагвердијев фачиәни «буржуа ингилабчы бир әсәр», онун гәһрәманы Фәрһады «сосиалист ингилабчы тәләбә» адландырмышды. Фәрһад халг мәнафеји, рәијјәт һүгугу уғрунда мүбаризә апаранлара, бунун үстүндә голубағлы Сибирә сүркүнә көндәриләнләрә рәғбәт бәсләјир, онларын јолу илә кедир. Фәрһадын нәзәриндә јашамаг халгын азадлығы уғрунда мүбаризә апармаг демәкдир. «Һәмишә дүз-дүз кәзиб, нә милләтә... нә чәмаата нәфи» олмајанлар онун нәзәриндә өлүдүр. Халгын мәнафејини шәхси мәнафејиндән үстүн тутанлары Фәрһад әсл инсан һесаб едир. Мәнсуб олдуғу синфин түфејли тәбиәти онда дәрин нифрәт ојатмышдыр. Чүнки онлар һәмишә кениш күтләни шәхси мәнафеләринин гурбаны етмиш, кечә-күндүз ишләдиб, газандыгларыны әлләриндән алмыш, мәнлик вә ләјагәт һиссләрини тапдаламышлар. О, Һачы Сәмәдағанын «рәијјәтин гылчындан тутуб палаз кими чырпдығыны», ана бабасынын Аллаһвердини «сојуг гыш кечәси сүбһәдәк ајазда сахлајыб» дондуруб өлдүрдүјүнү көрмүшдүр. «Чәми инсан бир чилддә дүнјаја кәлиб, һамы гардашдыр», — дејиб чәмијјәтин әдаләтли ганунлар әсасында гурулмасыны тәләб едән Фәрһад биринин дөвләтли, дикәринин касыб олмасыны бөјүк әдаләтсизлик сајыр. О бүтүн бунлара гаршы мүбаризәни өзүнә мүгәддәс борч билир. Фәрһад анасы илә сөһбәтиндә дејир: «Сән о вә'дә фәхр едә биләрсән ки, оғлуну чамаат јолунда чалышан, вурушан, өзүнү одлара, аловлара тохујан көрәсән. Бәс чамаат үстүндә өлүмә кедән оғуллара хејир-дуа вериб јола салан аналардан хәбәрин јохдур?» (197, 95).

Фәрһад өз фәалијјәтини ата маликанәсиндә јашајан кәндлиләрин һүгугу уғрунда мүбаризәдән башлајыр. О, кәнддә аграр ислаһат апармаг, торпағы кәндлиләрә вермәк мәсәләсини ирәли сүрүр. Һачы Сәмәдағанын: «Рәијјәт нәдир, дөвләт нәдир, елм нәдир, сәнәт нәдир? Рәијјәт ки дөвләтләнди, кәрәк бәј башыны көтүрсүн кәнддән чыхсын» сөзләринә гаршы о өз мәрамнамәсини е'лан едәрәк дејир: «Әлбәттә, кәрәк чыхсын! Нә истәјир бәј бу јазыг рәијјәтдән?... Аллаһын јерини ким сәнә мәхсус едибдир? Нә сәбәбә јер сәнин олсун? Нијә бәј өз зәһмәтилә чөрәк јемәсин? Мәкәр бу инсан сифәтидир? Сиз рәијјәтә һејван дејирсиниз. Өз алнынын тәри илә чөрәк газанан һејван дејил, бәлкә халис инсандыр! Кифајәтдир мин илләрлә чамааты әсир едиб өз һәмчинсинизин ганыны сордуғунуз! Һәр кәс өз һүгугуну таныса јахшыдыр. Һеч кимин ихтијары јохдур десин ки, јер мәнимдир. Јер алла-

һындыр вә һәр кәс кәрәк о јердән алдығы мәнфәәтә тәк өзү саһиблик еләјә» (197, 112).

Дикәр маарифчи зијалылар кими, Фәрһадын да дүнјакөрүшү мәһдуддур. Кәндли һүгугунун мүдафиәчиси кими чыхыш едән Фәрһад мәсәләјә синфи зиддијјәтләрин мөвгејиндән дејил, мүчәррәд һуманизм идејалары, инсанлыг, әдаләт, мәрһәмәт фәлсәфәси мөвгејиндән јанашыр вә чидди сосиал проблемләри бу истигамәтдә һәлл етмәјә чалышыр. О белә дүшүнүр ки, мүлкәдарлар инсанлыг нормаларына риајәт етсәләр, бүтүн ишләр өз јолуна дүшәр, нә залым, нә дә мәзлум олар. О, гүввәтли синфи шүура малик олмадығына көрә, башладығы мүбаризәни сона гәдәр давам етдирмир. Фачиәнин әввәлиндә бәјлијә гаршы чыхыб кәндли һүгугу уғрунда конкрет планла мүбаризә апаран Фәрһад, әсәрин сонунда бәдбинлијә гапылыр: «Пәрвәрдикара, сән өзүн мәзлумлары залымларын әлиндән хилас еләә» (797, 104) дејәрәк аллаһын көмәјинә үмид бағлајыр. Шүбһәсиз, бу тәкчә Фәрһадын гүсуру дејилдир, үмумијјәтлә, маарифчиләрин ичтимаи мүбаризә јолларыны ајдын көрә билмәмәләриндән ирәли кәлән бир һалдыр. Ону да дејәк ки, бу нәинки бир зијалы кими Фәрһадын зәифлијини көстәрир, ејни заманда, әсәрин драматик кәркинлијини зәифләдир.

Фачиәдә Фәрһада гаршы дуран Һачы Сәмәдаға Азәрбајҹан мүлкәдарлығынын бүтүн ијрәнҹ сифәтләрини өзүндә бирләшдирмишдир. Лакин о, Вәзировун әсәрләриндә, еләҹә дә Һагвердијевин «Дағылан тифаг» фачиәсиндә тәсвир олунан бәј сурәтләриндән сечилир. Һачы Сәмәдағада нә Рүстәмбәј кими мәнәмлик, зоракылыг, гана сусамаг хасијјәти, нә дә Нәҹәфбәј кими әјјашлыг вә худпәсәндлик вардыр. Бунлардан фәргли орижинал хүсусијјәтләрә малик олан Һачы Сәмәдағанын шәхсијјәтиндә феодал мүлкәдарлыгла тиҹарәт буржуазијасы дөврүнүн характер ҹәһәтләри бирләшмишдир. Онун јеканә мәгсәди вар-дөвләтини артырмаг, әмлакыны дағылмагдан мүһафизә етмәкдир. О, өлмүш гардашынын арвадыны алыб әлинә бөјүк мүлк кечирмишдир. Лакин кәндләрдән кәлән мәдахиллә дә кифајәтләнмир, пул сәләмә вериб бу јолла да сәрвәтини артырыр.

Ә. Һагвердијев Һачы Сәмәдағанын бир мүлкәдар кими сәчијјәви синфи кејфијјәтләрини даһа габарыг ифадә етмишдир. Фәрһадын әксинә олараг, Һачы Сәмәдаға кәндлиләрә тәһгирамиз мүнасибәт бәсләјир. Онун нәзәриндә кәндли инсан дејилдир, рәијјәтдир. О, јалныз ишләмәли, газандығыны ағасына вермәлидир. Онун әгидәсинә көрә, кәндли нә гәдәр зүлм алтында јашаса, истисмар олунса, ҹәһаләт вә наданлыгда галса, аға бир о гәдәр раһат олар. Она көрә дә Һачы Сәмәдаға Фәрһадын кәндли ушагларыны охутмаг барәдә тәклифини ваһимә илә гәбул едир. Ејни заманда һијләкәр бир адам олан Һачы Сәмәдағада буржуалашмаг просеси кечирән Азәрбајҹан мүлкәдарлығына мәхсус кејфијјәтләр дә вардыр. О, тез-тез халг адындан данышыр, ҹинајәтләрини өрт-басдыр етмәк үчүн өзүнү халг гајғысы чәкән, фәгир-фүгәра гејдинә галан адам кими көстәрмәјә чалышыр; мүамилә илә ҹамаата пул борч вердији һалда, өзү һаггында белә бир рә'ј јаратмаға чалышыр ки, буну фәгирләрә көмәк әли узатмаг мәгсәдилә едир.

О, Фәрһады бир өвлад кими севир. Лакин Фәрһадын кәндли һүгугуну мүдафиә етмәсиндән чох нараһатдыр: о, нитгләри илә рәијјәти ајаға галдыра биләр. Чүнки Һачы Сәмәдаға Симонун оғлунун белә ишләринә көрә Сибирә көндәрилдијини көрмүшдүр. Бүтүн бунларын гаршысыны алмаг үчүн Фәрһады һијлә торуна салмаг истәдикдә, өзү дә, Фәрһад да мәһв олур. Әски вә јени дүнјакөрүшүнүн гаршылашмасы фачиә илә нәтиҹәләнир.

«Бәхтсиз ҹаван»дан беш ил әввәл јаздығы «Дағылан тифаг» (1896) фачиәсиндә Ә. Һагвердијев XIX әсрин сонунда капитализмин инкишафы илә әлагәдар Азәрбајҹан һәјатында өзүнү көстәрән мүлкәдар мүнасибәтләри вә мәишәтинин дағылмасы, јени ичтимаи мүнасибәтләрин јаранмасы просесини гәләмә алмышдыр. Дәрәбәјлик үсули-идарәсиндән капитализм «туфанына» дүшән, онун ганунларыны дәрк едә билмәјиб бөһран кечирән мүлкәдарларын фачиәси бурада реал сурәтдә көстәрилмишдир. Лакин драматург тарихи һәгигәти нә гәдәр доғру әкс етдирсә дә, онун сәбәбләрини дүзкүн мүәјјәнләшдирә билмәмишдир; чүнки о бир маарифчи кими, ҹәмијјәтин игтисади ганунларыны көрмүр, мүлкәдар һәјатынын дағылма сәбәбини бу истигамәтдә ахтармырды. О, Нәҹәфбәјләрин мүфлисләшиб диләнчи көкүнә дүшмәсинин сәбәбини гүсурлу тәрбијәдә, хүсусилә әјјашлыгда, исрафчылыгда ахтарырды.

Јухарыда һаггында данышдығымыз фачиәләрдән фәргли олараг, «Дағылан тифаг»да гаршы-гаршыја дуран әгидә вә бахышларын мүбаризәси верилмәмишдир.

Әсәрин конфликтини дә инсан вә ону фачиәјә апаран, шәхсијјәтлә онун һәдд-һүдуд билмәјән еһтираслары арасындакы тоггушма тәшкил едир. Ејбәчәр әхлаг нормалары тәкчә Нәчәфбәјин өзүнү јох, онун аиләсини дә фачиәјә сүрүкләјир.

Нәчәфбәјин һәјата өзүнәмәхсус бахышы, фәлсәфәси вардыр. Онун нәзәриндә «дүнја беш күндүр, беши дә гара!» (196,50). Јалныз о адамлар бәдбәхтдирләр ки, онлар бу гара күнләри ејш-ишрәтдә, кефдә-дамагда кечирмирләр. Белә фикир вә еһтирасларын нәтичәсиндә онун он ики парча кәнди әлиндән чыхыб, боғаза гәдәр борча дүшүр. Арвады Сона ханым дәрд-гүссәнин, оғлу Сүлејманбәј өзбашыналығын гурбаны олур. Нәчәфбәј еви, аиләси, вар-дөвләтилә бирликдә һөрмәтини, нүфузуну да итирир. Вахтилә бирликдә кеф чәкдији бүтүн јолдашлары ондан үз чевирирләр, Мәшәди Чәфәр «бир дәст гызыл чәпраст, бир дәст гызыл јаха дүјмәси, бир әдәд мирварид бојунбағы киров» (196, 73) алдыгдан сонра она ики јүз манат борч верир.

Ә. Һагвердијев Нәчәфбәјин һәјата бахышыны, онун ачы нәтичәсини, ән нәһајәт, фачиәсини тәсвир етмәклә мүасири олан бәјләрә ибрәт дәрси вермәјә, онлары бу јолдан чәкиндирмәклә фәлакәтдән гуртармаға чалышырды.

«Пәри чаду» (1901) истәр үслуб хүсусијјәтләри, истәрсә дә мөвзусу бахымындан тәкчә Ә. Һагвердијев јарадычылығында дејил, үмумијјәтлә, бу илләрдә гәләмә алынмыш фачиәләр ичәрисиндә хүсуси јер тутур вә орижинал бир сәһифә тәшкил едир. Азәрбајчан драматуркијасынын инкишафы тарихиндә илк дәфә олараг, бу әсәрдә кениш планда аллегорик васитәләрә мүрачиәт олунмуш, реал вә гејри-реал гүввәләрин иштирак етдији бир фачиә јарадылмышдыр. Дүздүр, әдиб өзү буну «символизм» адландырмышдыр. Һәтта о, алман драматургу Һауптманын «Гәрг олмуш чан» әсәринин шөһрәтиндән руһланараг бу фачиәни гәләмә алдығыны да гејд етмишдир. Лакин о буну әдәби метод мә'насында ишләтмәмишдир. Бизчә бу, реализмдә символик үслуб адландырылса даһа мәгсәдәујғун олар. Әдибин орадача «бу үсулун Шәрг руһуна хејли ујғун олмасы мәни артыг һәвәсә кәтирди» (199, 380) сөзләри дә буну тәсдиг едир. Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан халг нағыллары арасында реал вә гејри-реал гүввәләрин иштирак етдији нүмунәләр чохдур.

Садәчә олараг, «Гәрг олмуш чан» әсәри драматургда ассосиасија јаратмыш, беләликлә, нағылларын үслуб хүсусијјәтләринә охшајан фачиә јаратмышдыр. Јарадычылыг просесиндә Ә. Һагвердијевин гејри-реал образлара мүрачиәтини әсәрин хејир вә шәр гүввәләрин мүбаризәси үзәриндә гурулмуш мүнагишәси вә бәд әмәлләрә гаршы чеврилмиш идејасы да зәрури етмишдир. О, әсәрин идеја-мәзмуну илә әлагәдар олараг рәмзләрә мүрачиәт етмиш, фикрини бу јолла вермәјә наил олмушдур.

Тәсадүфи дејилдир ки, драматург гејри-реал гүввәләри әчиннә ады илә тәгдим етсә дә, онлары аилә-мәишәт һадисәләри илә әлагәләндирмиш, беләликлә, онлара реал сәчијјә вермәјә наил олмушдур. Гоша сүжетли, гоша идејалы фачиә олан «Пәри чаду»нун апофеозунда Пәри илә Дәрвиш вә Иблисин сөһбәтини тәсвир едән Ә. Һагвердијев охучу вә тамашачынын нәзәрини хејир вә шәр гүввәләрин мүбаризәсинә чәлб едир. Дәрвиш хејирхаһлығын, әмин-аманлығын, Иблис исә фитнә-фәсадын символу кими верилмишдир. Дәрвиш әринин хәјанәти мүгабилиндә бүтүн кишиләрдән интигам алмаг еһтирасы илә алышыб-јанан Пәрини фикриндән дашындырмаг истәјир: «Гисас бир шәр әмәлдир. Зүлм һәмчинин шәр әмәлдир. Зүлм едән дүнјада бир шәр төрәдир. Ондан гисас алан да бир шәр төрәдир, дүнјада ики шәрин төрәмәсинә сәбәб олур. Сән шәрин мүгабилиндә сәбр ет, та шәр тәк галсын» (198, 115). Лакин Пәри Дәрвишин хејирхаһлыг тәблиғ едән мәсләһәтләринә гулаг асмыр. Онун гәлбиндәки интигам һиссиндән Иблис шәр јајмаг, инсанлары «јүз фиргәјә бөлүб вә онларын арасында ила ингиразиаләм чәнкү-чидал» салмаг үчүн истифадә едир. Иблис ону Пәри чаду адландырыб әчиннәләри ихтијарына верир, интигам алмаға сәфәрбәр едир.

Гоша сүжети вә гоша идејасы олан «Пәри чаду»нун биринчи хәттиндә баш идеја зүлмә мүгавимәт көстәрмәмәкдир. Пәри Иблисә ујуб зүлмә мүгавимәт көстәрдијинә көрә, чохлу фәлакәтләр баш верир. Фачиәнин сүжети әввәлдән-ахыра гәдәр шәрин, интигам һиссинин доғурдуғу ачы нәтичәләрин тәсвиринә хидмәт едир. Әввәлләр садә бир гадын олан Пәри Пәри чадуја чеврилир, шәр гүввәләрин тәнтәнәси башланыр. Бир-биринин ардынча Гурбан, арвады Сәлимә, көрпә ушағы, Һафизә, ән нәһајәт, Пәри чадунун өзү бу интигам һиссинин гурбаны олур. Бүтүн бунлары тәсвир едәрәк зүлмә мүгавимәт көстәрмә-

јин дәһшәтли нәтиҹәләрини вермәклә Ә. Һагвердијев толстојчулуг мөвгејиндә дурмушдур. Лакин Лев Толстојда бу идеја сијаси пафоса малик иди. Хүсусилә биринчи рус ингилабы күнләриндә буржуазијанын әлиндә үсјанкар халгын сәсини боғмаг силаһына чеврилмишди. Ә. Һагвердијевдә исә тәрбијәви характерә малик олуб, хејирхаһлығын тәнтәнәсинә јардым көстәрирди.

Биринчи сүжет хәттиндән фәргли олараг, икинчи хәтт ҹәмијјәтин мүхтәлиф тәбәгәләринин һәјатындан көтүрүлмүш реал һадисәләр үзәриндә гурулмушдур. Драматург бурада тамаһкарлыг вә һәрислијин фәна нәтиҹәләрини көстәрмәк истәмишдир. О өзү дә бу барәдә јазырды: «Пәри ҹаду»нун идејасы беләдир: «Һәр кәсин өз әлинин әмәли онун мүгәддәратыны тә'мин едир. Инсан талејини кәнарда ахтармајыб, өз-өзүндә ахтармалыдыр. Нәфси-әммарә далынҹа дүшүб кедәрсә, бәлалара уғрајыб фот олар» (199, 115). Бу идеја фаҹиәнин һәр ики хәтти үчүн характерикдир. Лакин икинчи хәтти даһа чох иллүстративләшдирир. Одунчулугла мәшғул олан Гурбанын ағыр күзәраны, кифир, лакин сәмими вә меһрибан бир арвады вар. Онлар динҹ, садә бир һәјат сүрүрләр. Амма Гурбанын үрәјиндә наз-не'мәт ичиндә јашамаг, көзәл арвада јијәләнмәк арзусу күҹлүдүр. Драматургун «нәфси-әммарә» адландырдығы бу нијјәт Гурбаны Һафизә ханымын маликанәсинә кәтириб чыхарыр. Варлы вә көзәл гадына јијәләндикдән сонра сәрбәстлији әлиндән кедән Гурбан, нәһајәт, гатилә чеврилир. **Әкәр тамаһ вә һәрислик олмаса иди, бүтүн бунлар баш вермәзди.** Әдибин тәлгин етдији фикир бу иди.

90-чы илләрдә гәләмә алынмыш фаҹиәләрдән јалныз бири—Н. Нәримановун «Надир шаһ»ы тарихи мөвзуда иди. Кечмишдә икидлик көстәриб бүтүн ҹәмијјәтдә там бир чеврилиш јаратмыш шәхсијјәтләрин һәјатыны мүасир адамлара нүмунә кими тәгдим етмәк бүтүн маарифчиләрдә олдуғу кими, Н. Нәриманов үчүн дә сәҹијјәви һал олуб, хүсуси мәгсәд дашыјырды.

Драматург XVIII әср Иран тарихинә, Сәфәвиләр ханәданынын сон дөврүнә мүраҹиәт едәрәк халг арасындан чыхмыш ади бир гулдурун дөвләт чеврилиши едиб, мүһүм ислаһатлар кечирмәсини көстәрмәси, тәблиғи зәрури олан фикирләр ирәли сүрүб, бу јолла халгын сијаси-ичтимаи шүуруну ојатмаг нијјәтилә әлагәдар иди. Сәфәвиләр сүлаләсинә мәнсуб шаһын Әфшариләрдән чыхмыш

садә бир адамла әвәз олунмасы фактыны пјесә кәтирмәклә Нәриманов о вахта гәдәр аилә-мәишәт, әхлаги-тәрбијәви мәсәләләрин даирәсиндә мәһдудлашыб галан милли драматуркијаја ашкар сијаси мәзмун вермиш, тарихлә мүасир һадисәләр арасында аналокијаны јаратмагла халгын диггәтини бүрократик чар һаким даирәләринин габилијјәтсиз вә кәрәксиз ҹәһәтләринә ҹәлб етмишдир.

«Надир шаһ» фаҹиәсинин әсас тәнгиди бүрократик дөвләт апаратына, шаһлыға, ата малы кими нәсилдән-нәслә верилән ганунлара гаршы чеврилмишдир. Н. Нәриманов әсәрдә Сәфәви нәслинә мәнсуб олан, вәзирләрин әлиндә ојунчаға чеврилән, габилијјәтсизлик үзүндән өлкәни идарә едә билмәјән ики шаһа гаршы халг арасындан чыхмыш садә бир адамы гојмагла, ејни заманда дөвләт вә онун башчысы һаггында дини көрүшләри рәдд етмиш, тәбии ганунларын мөвгејиндән халг һакимијјәти мәсәләсини ирәли сүрмүшдүр. Лакин бүтүн маарифчиләрдә олдуғу кими, Н. Нәримановун да тарихи һадисәләрә мүнасибәти биртәрәфли иди (31, 332). Маарифчилик мәфкурәсинин мәһдуд ҹәһәтләриндән ирәли кәләрәк драматург тарихилик принсипини кифајәт гәдәр тәтбиг етмир, тарихи инкишафын ганунаујғунлугларыны, онун башлыҹа һәрәкәтвериҹи гүввәләрини һәртәрәфли, бүтүн зиддијјәтләри вә мүрәккәбликләри илә көстәрә билмир. Тарихин инкишафы мүәллиф тәрәфиндән халг күтләләринин фәалијјәтиндә дејил, сарај чәкишмәләри вә чеврилишләри фонунда, ајры-ајры шәхсләрин талејиндә, көркәмли адамларын ирадәсинин мәһсулу кими верилир. Дикәр тәрәфдән, мүәллиф һадисәләрә субјектив мүнасибәт бәсләјир, идеја тәсвир етдији һадисәләрин тәбии ахынындан доғмур. О бунлардан маарифчилик мәгсәдләринә мүвафиг нәтиҹәләр чыхарыр. Бу исә әсәрә әхлаги-дидактик руһ верир. Бүтүн бунлар «Надир шаһ» фаҹиәсиндә тарихилик принсипинин зәифләмәсинә кәтириб чыхарыр. Драматург фаҹиәни јазаркән Мирзә Меһди ханын «Тарихи-Надир», кенерал Кишмишовун «Надирин јүрүшләри» әсәрләриндән әсас мәнбә кими истифадә етмиш, лакин бу әсәрләрдәки әһвалатлары, тәбии ки, бүтүн тәфәррүаты илә алыб сәһнәләшдирмәмишдир. Надирлә әлагәдар сајсыз-һеабсыз һадисәләрдән Нәриманова јеканә бир факт—халг ичәрисиндән чыхмыш Надирин һакимијјәти әлә алмасы, дөвләт вә халг мәнафејинә ујғун ислаһатлар кечирмәси факты лазым олмушдур. Әсәрин

фабуласыны да башлыча олараг бу һадисә тәшкил едир. Лакин Нәриманов әсәри бу әһвалатын тәсвири илә дә мәһдудлашдырмыр. О, фачиәдә Иран тарихинин кешмәкешләрлә зәнкин бир мәрһәләсини — 1717-чи илдән, јә'ни Шаһ Султан Һүсејн Сәфәвинин әфганлара әсир дүшмәсиндән 1748-чи илә — Надирин гәтлинә гәдәрки дөврүн әсас һадисәләринин тәсвирини вермишдир. Драматург тарихи хронолокијада бә'зи ихтисарлар апарараг үч шаһла—шаһ Султан Һүсејн, шаһ Тәһмас вә Надир шаһла әлагәдар мүһүм сијаси һадисәләри бәдии сурәтдә тәчәссүм етдирмишдир. Драматург бүтүн бунларла Надирин сәлтәнәтә кәлишини өлкәнин дахили сијаси вәзијјәтинин доғурдуғу зәрурәт кими көстәрмәјә наил олмушдур.

Шүбһәсиз, бу јарадычылыг просесиндә һеч дә тарихи һадисәләри садәчә әјанилә... ршдирмәк принсипи изләнмәмишдир. Мүәллиф әсәрдә башлыча олараг халг арасындан чыхан, онунла бирликдә нәфәс алан, дәрдләринә бәләд олан адамын тарихи-тәрәгги јолунда фајдасыны көстәрмәк истәмишдир. Истәр шаһ Султан Һүсејн хан, истәрсә дә Тәһмас шаһ өлкәни идарә етмәк габилијјәтинә малик дејилләр. Вәзирләрин хәјанәти нәтичәсиндә өлкә әлдән кедир, халг зүлм алтында инләјир. Лакин бунлардан хәбәрсиз олан шаһлар һәрәмханаларда күн кечирмәкдәдирләр. Нәриманов һәр ики шаһын мәғлубијјәтинин сәбәбини онларын халгла әлагәсинин кәсилмәсиндә көрүр. Вәзирләр, сарај ә'јаны халгла шаһ арасында кечилмәз гара дивардыр. Милләтин сәси шаһа, шаһын сәси милләтә чатмыр. «Милләтин зүлмдән аһ вә налә сәсини падшаһ ешидәрсә, вәзирләр дејирләр: «Гиблеји-аләм! Сәни милләт алгышлајыр... Ағылсыз, фәрасәтсиз, өз вәзифәсини анламајан падшаһ бу сөзләрә инаныр, инаныб да заваллы милләтин даим көз јашына вә ахырда вәтәнин пуч олмасына сәбәб олар» (158, 85).

Бунлардан фәргли олараг, халг арасындан чыхан Надир милләтин дәрдләринә јахшы бәләддир, вәтәнин тәрәггиси, мәнафеји онун үчүн һәр шејдән мүгәддәсдир. О јахшы баша дүшүр ки, вәтән, милләт гејрәти чәкмәјән, күнүнү ејш-ишрәтдә кечириб, милләти бәлалара дүчар едән падшаһ әҹәлини милләтдән көзләмәлидир. Она көрә бүтүн тәдбир вә ислаһатларында вәтәнин вә халгын мәнафејини нәзәрә алыр. О, Avropa дөвләтләринин Шәргдә мүстәмләкәчилик сијасәтинин гүввәтләндијини вә Шәрг халгларыны мүхтәлиф фитнәләрлә парчалајыб әзмәк чәһдләрини нәзәрә алыб, ики дүшмәни барышдырмаға, сүнни-шиә әдавәтини арадан галдырмаға тәдбир һазырлајыр. Надир мәсчидләрин кәлирини дөвләт хәзинәсинә јығмағы, онун һесабына өлкәнин мудафиәси үчүн гошун сахламағы тәклиф едир. Халгын мәдәни сәвијјәсини јүксәлтмәк, башга халгларын јахшы адәтләрини әхз етмәк мәгсәдилә «Инчили» тәрчүмә етмәји тәклиф едир, диләнчилијә, ачлыға сон гојмаг, һамыны чөрәклә тә'мин етмәк һаггында дүшүнүр. Лакин феодал сарајында Надирин ислаһатчылыг фәалијјәти дә мүвәффәгијјәтсизликлә нәтичәләнир. Халг мәнафејинә хидмәт едән шаһ сарај ә'јанларынын мүгавимәтилә гаршылашыр. Н. Нәриманов белә бир гәнаәтә кәлмишдир ки, «истибдады доғуран гурулуш өзүдүр» (62, 85).

Шүбһәсиз, тарихдә Надир типик феодал дөвләт башчысы иди. О, Нәримановун тәсвир етдији кими јүксәк бәшәри һиссләрә малик дејилди, дикәр шаһлар кими онун сәлтәнәти дә ган үзәриндә гәрар тутмушду. Лакин Нәриманов бу чәһәтләрини бир јана атыб, фәалијјәтинин мүтәрәгги тәрәфләрини габарыг ифадә етмәјә чалышмышды. Чүнки бунлар драматургун маарифчилик бахышлары илә сәсләширди. О, дөвләт башчысы һаггында тарихи шәхсијјәтин дили илә фикирләрини ифадә етмишди. Беләликлә, тарихдәкиндән фәргли олараг, Надир идеализә олунмуш мүсбәт сурәт кими верилмишдир.

Бүтүн бунлара јекун вурараг белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, әсрин сон рүбүндә драматуркија М. Ф. Ахундовун сәнәтинин вә дүнја әдәбијјатынын габагчыл ән'әнәләриндән бәһрәләнмәклә јени инкишаф мәрһәләсинә гәдәм гојмуш, әхлаги-дидактик мәзмунлу комедијалардан сијаси-ичтимаи фачиәләрә гәдәр јүксәлмиш, халг һәјатынын мүхтәлиф мәсәләләрини тәсвир вә тәһлил објектинә чевирмишдир. Азәрбајчан драматуркијасынын шаһ әсәрләриндән чоху XIX әсрин сон илләриндә јарадылмышдыр. Тәрәддүд етмәдән 90-чы илләри там һүгугла Азәрбајчанда драматуркија ониллији адландырмаг олар.

* * *

Маарифчи-реалистләрин тез-тез мүрачиәт етдикләри әдәби нөвләр сырасында нәср хүсуси мөвгеје малик иди. М. Ә. Талыбов, З. Марағаји, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, С. М. Гәнизадә кими јазычыларын нәсрә бөјүк

әһәмијјәт вермәләри драматуркија илә јанашы, реалист әдәбијјатын бу нөвүнүн ичтимаи һәјатын, мәишәтин мүхтәлиф мәсәләләринә фәал мүдахилә едә билмәк, буржуа-капиталист чәмијјәтинин, феодал-патриархал мүһитин зиддијјәтли, тәзадлы сәһнәләрини кениш планда әкс етдирмәк имканы илә әлагәдар иди. Буна көрә дә нәсри әдәбијјатын әсас саһәләриндән биринә чевирмәк фикри маарифчи-реалист јазычыларын нәзәри-естетик бахышларында, реалист сәнәт уғрунда мүбаризәләриндә башлыча тезис иди.

Ф. Көчәрлинин нәзәриндә бәдии нәср, хүсусилә онун мүрәккәб нөвү һесаб олунан роман «дирилик вә зиндәканлыг» мәсәләләрини, јениликлә көһнәлик арасында кедән мүбаризәни тәсвир, онун бәдии тә'сир гүввәси васитәсилә инсан әхлагынын гүсурлу ҹәһәтләрини ислаһ етмәк бахымындан хејли мәгбул иди. Тәнгидчи мүасирләринин диггәтини бу чүр әдәби формалара чәлб етмәк, беләликлә, нәсрин инкишафына кениш јол ачмаг мәгсәдилә гәләм јолдашлары илә мүнтәзәм мәктублашыр, һәтта романын јазылыш гајдалары, идеја истигамәти, мөвзусу, сүжет-композисија хүсусијјәтләри һаггында да мә'лумат верирди. Бу чәһәтдән Ф. Көчәрлинин Һәсәнәли аға Хан Гарадағијә көндәрдији бир мәктуб хүсусилә мараглыдыр. Тәнгидчи шаирин исте'дадыны бәдии әдәбијјатын бу саһәсинә доғру истигамәтләндирмәјә чалышараг јазырды: «...Хаһишим вар ки, өз дирилик вә зиндәканлығымыза даир роман кими бир әһвалат тәртиб вә тәсниф един. Вә лакин бу зијадә мүһүм олан бир әмрдир ки, үстүндә чох тәдбир вә тәфәккүр лазым кәлир вә әчәлә илә онун итмамы мүмкүн дејил. Мә'лум олсун ки, о романда әввәлинчи шәхс тәзә вә јени јетишән чаванлардан бирисинин әсват вә һүсну-әхлағы вә нәфис ишләри тәгдирә кәтирилсин. О чаван кәрәк биз истәдијимиз кими, һәр бир ишдә вә фикриндә көһнә әгидәли вә көһнә ишли мүсәлманлардан сечилсин...» (203, 19—20).

Һәр һансы әдәби формадан данышаркән онун мүасир дөвр үчүн әһәмијјәтини, һәјатда вә мәишәтдә баш верән һадисәләри әкс етдирмәк, әсрин бөјүк ичтимаи мәсәләләринә нә дәрәчәдә фәал чаваб верә билмәк имканыны ме'јар көтүрән С. М. Гәнизадә нәсрин инкишафыны олдугча зәрури һесаб едирди. Әдиб 1894-чү илдә Мәһәммәдтағы Сидгијә көндәрдији бир мәктубда «һекајәнәвислијин» әһәмијјәтиндән сөһбәт ачараг јазырды: «...Бу зәманәдә һекајәнәвислик базары Хачә Һафизин хәтм етдији гәзәлијјатын тәһрифатындан рәвачдыр» (66, 279). Јазычы «бу әсрин шаирләри үчүн һекајәнәвислик гәзәлханалыгдан мүстәфид вә вачибрагдыр» (66, 279)—дејәндә дә һекајә жанрынын кениш имканларыны нәзәрә чатдырырды.

Азәрбајчанда реалист бәдии нәср узун мүддәт инкишаф етмәдијинә көрә, поетикаја даир әсәрләрдә дә онун һаггында аз данышылмышдыр. Әдәбијјатын нәзәри мәсәләләринә даир китаб вә мәгаләләрә бәдии нәср һаггында мә'лумат, демәк олар, әсасән кечән әсрин ахырларында дахил едилмишдир. Р. Әфәндијевин «Бәсирәтүл-әтфал» дәрслијинин «Азәрбајчан әдәбијјаты нүмунәләри» бөлмәсиндә вердији чох мүхтәсәр мә'луматы бу саһәдә илк диггәтәлајиг тәшәббүс адландырмаг олар.

Бәдии нәсрә күчлү мараг вә рәғбәтин нәтичәси иди ки, М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» (1857) повестинин јаранмасындан отуз ил сонра милли реалист нәср бирдән-бирә чошғун инкишаф јолуна гәдәм гојду. 90-чы илләрдән башлајараг бир-биринин ардынча М. Ә. Талыбовун «Сәфинеји-Талиби», З. Марағајинин «Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј», Ә. Коранинин «Гара јел»*, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары», Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона», С. М. Гәнизадәнин «Мәктубати-Шејдабәј Ширвани» әсәрләри јаранды.

Доғрудур, 80-чи илләрдән е'тибарән С. Ә. Ширвани, С. Вәлибәјов, М. Сидги, Р. Әфәндијев, М. С. Сејидов да мөвзусу халг әдәбијјатындан алынмыш, классик Шәрг шаирләринин әсәрләриндән игтибас едилмиш бир сыра кичик һекајәләр јазыб «Тачүл-күтуб», «Вәтән дили» (I—II һиссәләр), «Төһфе-бенәбат», «Ушаг бағчасы», «Бәсирәтүл-әтфал», «Хәзаинүл-әтфал» кими дәрсликләрә дахил етмишдиләр; лакин чох вахт һазыр сүжет әсасында гәләмә алынан бу «һекајәләр»ин һамысы чылпаг әхлаги-дидактик мәзмунда иди. Бунларда һәјатын реал мәнзәрәсини көрмүрүк. Белә әсәрләрин өзүнәмәхсус вәзифәси варды: бу вә ја башга әхлаги фикри тәблиғ вә тәлгин етмәк! Она көрә дә һәмин һекајәләрин мүәллифләринә реал һәјатдан материал алыб, сәчијјәви мөвзулар сечиб әсәр јазмагдан даһа артыг фолклорда вә классик әдәбијјатда

* Ә. Коранинин бу әсәри әлдә јохдур. Бах: Гулу Хәлилов. Азәрбајчан романынын инкишаф тарихиндән, Б., 1973, с. 69.

ишләнмиш һазыр сүжетләри көтүрүб, онларын әсасында мәгсәдәмүвафиг һекајәләр јаратмаг әлверишли көрүнмүшдү. Бу, Азәрбајчан, еләчә дә Шәрг халгларынын шифаһи вә јазылы әдәбијјатындан кәлән гүввәтли әдәби ән'әнә кими ушаг тәрбијәси үчүн мәгбул сајылмышды.

Бир гајда олараг, бу һекајәләрин әксәријјәтинин әсас гәһрәманлары шаһлар, вәзирләр, һакимләр, философлар, халг арасындан чыхмыш мүдрик адамлардыр. Әсәрләрин фабуласыны онларын һәјатынын ајры-ајры епизодлары тәшкил едир. Јазычынын әсас диггәти һәр һансы әхлаги-тәрбијәви фикри охучуја чатдырмаг мәсәләси үзәриндә чәмләнир. Сүжет, гәһрәманларын гаршылыглы мүнасибәти елә гурулур ки, әхлаги фикрин әјанилләшмәсинә, хејирхаһлығын бәдхаһлыг үзәриндә гәләбәсинин тәнтәнәсинә хидмәт етсин. Санки јазычы охучуја дејир: бу писдир, бундан узаг олмаг лазымдыр, о исә јахшыдыр, ону нүмунә көтүрмәк лазымдыр. Мәсәлән, С. Ә. Ширванинин мәнзум һекајәләриндән бириндә Искәндәрин онун сиррини аләмә јајан бир адамы чәзаландырмаг истәмәси тәсвир олунур. Әсәрин идејасы бундан ибарәтдир ки, әкәр сирринин ачылмасыны истәмирсәнсә, илк әввәл өзүн ону сахламағы бачармалысан. Башга бир һекајәдә дүшмәнин өлүм хәбәриндән Нуширәванын севинмәмәси тәсвир олунур. Шаир һекајәнин сонунда белә әхлаги нәтичә чыхарыр: «Бу һекајәнин фајдасы будур ки, дүшмәнин мәркинә шад олма, чүнки сәнин дә дүнјада һәјатын һәмишәлик дејилдир» (212, 579).

Бә'зи тәдгигләрдә бу гәбилдән олан һекајәләри М. Ф. Ахундов тәрәфиндән әсасы гојулмуш реалист-сатирик нәсрин нүмунәләри кими гәләмә вермәк мејли мүшаһидә олунур (85, 31—44). Әлбәттә, бунунла разылашмаг олмаз. Чүнки бу һекајәләрин һеч бириндә типик шәраит, типик характер, дәгиг сечилмиш детал, психоложи тәһлил вә с. јохдур. Һадисәләр намә'лум мәканда, гејри-мүәјјән дөврдә баш верир. Бунунла бәрабәр, көстәрилән әсәрләри реалист нәсрин, мүасир һекајәнин илк камил нүмунәләри һесаб етмәк мүмкүн олмаса да, бу јолда һазырлыг мәрһәләси сајмаг мүмкүндүр. Ону да јаддан чыхармаг олмаз ки, бу гәбилдән олан һекајәләр арасында мөвзусу реал һәјатдан көтүрүлмүш, мүасир мәишәт мәсәләләринә һәср олунмуш нүмунәләрә, аз да олса, типикләшдирилмиш сурәтләрә, шәраитә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу чәһәт реалист әдәби ән'әнәләрин даһа јүксәк

инкишаф мәрһәләсиндә, мәсәлән, Р. Әфәндијевин бә'зи һекајәләриндә ајдын нәзәрә чарпыр. Бу бахымдан «Доғма јурд», «Ајағы бир-бир гојарлар нәрдибанә» һекајәләри сәчијјәвидир. Һәр ики һекајәнин тәсвир објекти мүасир һәјат вә конкрет мүһит үчүн типик олан инсандыр. Бириничисиндә тәһсилдән дөнән бир кәнчин вәтән һәсрәти, икинчисиндә дарүлфүнун битирмиш Әсһабын сәбир вә зәһмәти сајәсиндә хошбәхтлијә чатмасы тәсвир олунур. Лакин бунларда реалист әсәр үчүн зәрури олан дикәр компонентләр олмадығы кими, гуру дидактизм дә јох дејилдир. Бу чүр һекајәләрдән фәргли олараг, һадисәләрин нисбәтән кениш планда тәсвири, инсан сурәтләринин сәчијјәләндирилмәси Е. Султановун «Новруз аға», «Һәсәнхан», «Архы һоппан, сонра өјүн», М. Ә. Нөврәсин «Һекајәт», Мәрдәкин «Мирзә ағанын оғлағы» вә с. әсәрләрдә кениш планда верилмишдир. Лакин ләтифә сүжет әсасында јазылмыш бу һекајәләрдә дә норматив тәсвир үсулу үстүн иди.

М. Ә. Талыбов, З. Марағаји, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов вә С. М. Гәнизадәнин бәдии јарадычылыг аләминә кәлиши илә милли Азәрбајчан нәсри китабларындан вә халг әдәбијјатындан кәлән сүжетләрин инһисарындан гуртарыб, мүасир реал һәјата даһа да јахынлашыр, ичтимаи зиддијјәтләр, капитализмин јаратдығы тәзадлар, кәнд вә шәһәр һәјаты нәсрин башлыча мөвзусуна чеврилир, кичик адамлар, ашағы тәбәгәнин нүмајәндәләри јени нәср әсәрләринин гәһрәманы олур. 90-чы илләрин реалист нәсри истәр мүзакирә објектинә чевирдији мәсәләләрин санбалы, истәр бәдии дәјәри, истәрсә дә истифадә едилән әдәби пријомларын чохлуғу вә форма рәнкарәнклији бахымындан мүкәммәл иди.

Јазычылар бир гајда олараг силсиләли нәср әсәри јазмаға мејл көстәрирдиләр. Тәкчә буну јада салмаг кифајәтдир ки, бу илләрдә гәләмә алынмыш беш ириһәчмли нәср әсәринин дөрдү силсиләви иди. М. Ә. Талыбовун «Сәфинеји-Талиби», З. Марағајинин «Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј», Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары», С. М. Гәнизадәнин «Мәктубати-Шејдабәј Ширвани» әсәрләри бу бахымдан орижинал хүсусијјәтләрә малик иди.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары», «Мәктубати-Шејдабәј Ширвани» конкрет бир әсәрин үнваны дејилдир. Бу үмуми башлыг алтында мүстәгил сүжет-композисија-

сы, башга-башга сурәтләри олан, һәтта жанр хүсусиjjәтләринә көрә бир-бириндән сечилән әсәрләр бирләширди. Бунлардан биринчиси «Бир јүнкүлвари мүгәддимә», «Ешшәјин итмәклији» вә ону тамамлајан «Хатимә»нин, «Данабаш кәндинин мәктәби» вә еләчә дә кәләчәкдә јазылмасы нәзәрдә тутулан бир сыра һекајә вә повестләрин (257, 135—136; 278, 8), икинчиси исә «Мүәллимләр ифтихары» вә «Кәлинләр һәмајили»нин үмуми башлығыдыр. Бир ад алтында бирләшдирилмиш бу әсәрләрин һәр биринин мүстәгил фабуласы, сүжет хәтти вә иштиракчылары вардыр.

Әкәр «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәринин «Бир јүнкүлвари мүгәддимә»синдә Лағлағы Садыг вә Гәзетчи Хәлилин «пак вә тәмиз вичданынын» сәсини ешидиб зүлм алтында әзилән, дин, мөвһумат түстүсү ичәрисиндә боғулан садә, зәһмәткеш адамларын һалына һәссас мүнасибәт бәсләмәләри, Хәлилин данабашлар дүнјасынын заһирән күлмәли, әслиндә исә ағламалы әһвалатларыны јазыја көтүрүб мәчлисләрдә охумасы, нәһајәт, «бир китаб бағлајыб» халга мүфтә пајламаг арзусу тәсвир олунмушдурса, «Ешшәјин итмәклији» вә «Хатимә»дә Кәрбәлаја зијарәтә кетмәк арзусу илә јашајан Мәһәммәдһәсән әминин ешшәјини Худајарбәјин шәһәрдә сатмасы, јаланчы шаһидләр дүзәлдиб һәмин пулла Зејнәбин кәбинини газыја кәсдирмәси һадисәси фонунда Азәрбајчан кәндлисинин диндарлығы вә онун доғурдуғу фачиәләр, гадын һүгугсузлуғу, һаким даирәләрин һәдсиз-һесабсыз зүлмү көстәрилмишдир. «Данабаш кәндинин мәктәби» һиссәсинин әсасында кәндлиләрин ушагларыны кизләдиб дөвләтин һөкмү илә Данабаш кәндиндә мәктәб ачмаға кәлән мә'мурлардан данмалары әһвалаты дурур. Јазычы бунунла чар һөкумәтинин јерли халглары маарифләндирмәк сијасәтинин ријакар маһијјәтини тәнгид етмиш, кәндлиләрин буна шүбһә илә јанашмаларынын сәбәбини усталыгла көстәрмишдир.

С. М. Гәнизадәнин «Мәктубати-Шејдабәј Ширвани» әсәринин биринчи һиссәси — «Мүәллимләр ифтихары»нда мүәллиф ади мәишәт һадисәсилә јанашы, чәмијјәтин зиддијјәтләриндән, халгын инкишафында мaариф, мәктәб вә бәдии әдәбијјатын ролундан, маарифчи зијалыларын фикирләрини мәшғул едән мәсәләләрдән данышыр. Әсәрин икинчи һиссәси — «Кәлинләр һәмајили»нин сүжетини Шејдабәјин Бакыдан Бухараја гәдәр сәјаһәти заманы кә-

мидә таныш олдуғу Софија Михајловна илә мәһәббәт мачәрасы тәшкил едир. Јүксәк әхлаги-тәрбијәви әһәмијјәти олан бу һадисәнин фонунда әдиб әсрин бир сыра вачиб сосиал проблемләрини мүзакирәјә гојур.

М. Ә. Талыбовун «Сәфинеји-Талиби», З. Мараған-јинин «Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј» романларынын һиссәләри жанр бахымындан һаггында данышдығымыз әсәрләр кими бир-бириндән сечилмәсә дә, силсиләвилик бахымындан орижинал хүсусијјәтләрә маликдир. М. Ә. Талыбов «Сәфинеји-Талиби» романында инсан вә онун чәмијјәтдә һәртәрәфли вә сағлам инкишафы мәсәләсини гојмушдур. Үч һиссәдән ибарәт олан романын һәр һиссәси баш гәһрәман Әһмәдин һәјатынын бир дөврүнү әкс етдирмишдир. Биринчи һиссәдә Әһмәдин мәктәбәгәдәр һәјаты, икинчи һиссәдә таһсил илләри, үчүнчү һиссәдә Франсада мүһәндислик мәктәбини битирдикдән сонракы фәалијјәти тәсвир олунур. Јазычы һиссәләрин һәр бириндә Әһмәдин идрак хүсусијјәтләринә мүвафиг шәкилдә елм вә техниканын наилијјәтләриндән, чәмијјәт вә дөвләт гурулушу мәсәләләриндән сөһбәт ачыр. Романын һиссәләринә онларын мәзмунуна мүвафиг адлар верилмишдир (I, II һиссәләр — «Сәфинеји-Талиби, јахуд Китаби-Әһмәд», үчүнчү һиссә—«Мәсаилүл-һәјат» (138, 88). З. Марағајинин «Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј вә ја тәәссүбкешлијин бәласы» үмуми ады алтында јаздығы әсәр исә «Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј», «Ибраһимбәјин ишинин сону вә тәәссүбкешлијинин нәтичәси» вә «Јусиф әминин јухусу» кими үч һиссәдән ибарәтдир. Бу һиссәләрин биринчисиндә Ибраһимбәјин Ирана сәјаһәти, икинчисиндә мәһәббәт мачәрасы вә өлүмү, үчүнчүсүндә вәфатындан сонра Јусиф әминин јухуда чәннәтә сәјаһәти тәсвир олунур (132). Әсәрләрин иштиракчыларына кәлдикдә, бурада да марaглы чәһәтләр мүшаһидә олунур. Силсиләјә дахил олан әсәрләрин мөвзусу вә гојулмуш мәсәләнин характери илә әлагәдар олараг һәр һиссәнин өзүнүн мүстәгил иштиракчылары вардыр. Һиссәләрин бириндә олан сурәт дикәриндә иштирак етмир. Мәсәлән, «Данабаш кәндинин әһвалатлары» силсиләсинин «Бир јүнкүлвари мүгәддимә»синдәки Лағлағы Садыг вә Гәзетчи Хәлил «Ешшәјин итмәклији»ндә олмадығы кими, бурадакы Худајарбәј, Мәһәммәдһәсән әми, Зејнәб, Шәрәф, Вәлигулу, Гасымәли, Карапет, газы, Кәрбәлаји Чәфәр «Данабаш кәндинин мәктәби»ндә јохдур. Бу һекајәдә илк һиссәләрдән танымады-

ғымыз Кәрбәлаји Мирзәли, Гасым әми, Һачы Намаз, Мәшәди Јармәммәд, Чәлилбәј, Пирвердибәј вә башгалары илә гаршылашырыг.

«Мәктубати-Шејдабәј Ширвани»дә бу хүсусијјәтләр даһа габарыг шәкилдә ифадә олунмушдур. Белә ки, «Мүәллимләр ифтихары»нда иштирак едән јазычынын өзү — С. М. Гәнизадә, һаггында данышылан Диләфруз, Нигар ханым вә Ағабәһрам «Кәлинләр һәмајили»ндә иштирак етмир. Шејдабәј истисна едиләрсә, охучу бурада тамамилә јени сурәтләрлә растлашыр. Бу, мәсәләнин бир тәрәфидир. «Кәлинләр һәмајили» вә «Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј» әсәрләриндә дикәр јени бир хүсусијјәт дә нәзәрә чарпыр. Бу, гојулан проблемләрин чохлуғу вә әлванлығы илә әлагәдар олараг нәинки мүстәгил һиссәләрин, һәтта ајры-ајры фәсилләрин дә өзүнәмәхсус иштиракчыларынын олмасыдыр.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары» силсиләсиндән фәргли олараг, «Мәктубати-Шејдабәј Ширвани»дә, «Сәфинеји-Талиби»дә, «Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј»дә баш гәһрәман Шејдабәј, Әһмәд вә Ибраһимбәј бүтүн һиссәләр үчүн мүштәрәкдир. Әсәрин һиссәләри вә фәсилләри бунларын васитәсилә бир-биринә бағланыр. Лакин бу һеч дә о демәк дејил ки, һәмин әсәрләрин һиссәләри арасындакы әлагә механики әлагәдир. Әксинә, мүстәгил фабуласы, сүжет вә иштиракчылары олан бу һиссәләр арасында бәдии чәһәтдән мүкәммәл сурәтдә әсасландырылмыш, гүввәтли дахили әлагә вардыр.

Әсәрләрин композисијасы елә гурулмушдур ки, сонра кәлән һиссә өзүндән әввәл кәлән һиссәнин мәзмунундан доғур вә бири дикәрини тамамлајыр. Беләликлә, јазычы тәсвир етдији конкрет дөвр, онун рәнкарәнк ичтимаи мәсәләләри һаггында охучуда там тәсәввүр јаратмаға наил олур. Мәсәлән, «Бир јүнкүлвари мүгәддимә» биткин бир һекајә тә'сири бағышласа да, үмумијјәтлә, «Данабаш кәндинин әһвалатлары» силсиләсинин пролоту һесаб олунур. Бунун әсәрдә өзүнәмәхсус ики әсас функсијасы вардыр: биринчиси, о, әсәрдә експозисија ролу ојнајыр, «Ешшәјин итмәклији» вә «Данабаш кәндинин мәктәби»ндә тәсвир олунан һадисәләрин чәрәјан етдији мүһит, шәраит вә адамлар һаггында мә'лумат верир; икинчиси, әдиб Лағлағы Садыг, Гәзетчи Хәлил вә онларын сөһбәтләриндән бир васитә кими истифадә едәрәк әсл әһвалаты нағыл едир. Бу мә'нада «Бир јүнкүлвари мүгәддимә» үмумијјәтлә, силсиләјә дахил олмаг, әһвалаты башламаг үчүн әдиб тәрәфиндән ишләнилмиш бир пријомдур. Бунсуз «Данабаш кәндинин әһвалатлары»ны бәдии чәһәтдән камил әсәр кими тәсәввүр етмәк олмаз.

С. М. Гәнизадәнин «Мәктубати-Шејдабәј Ширвани» әсәринин һиссәләри арасында да бәдии-мәнтиги әлагә чох гүввәтлидир. «Кәлинләр һәмајили» вә «Мүәллимләр ифтихары» мүстәгил әсәр олсалар да, икинчиси биринчисинин мәзмунундан доғур. Диләфруза вә'д етдији һәмајили ала билмәјән Шејдабәј дәрин мә'нәви бөһран кечирир вә ахырда белә гәнаәтә кәлир ки, «әһли-маариф зүмрәсиндә һесаб олунан мүәллимин һәдијјәси китабдан савајы әлаһиддә шеј ола билмәз. Мүәллимин ағ вә гызылы бәјаз үстүндә гәләм гарасыдыр...» (63, 16). Шејдабәј једди һәфтә отуруб Диләфруз үчүн «мә'рифәт мирваридиндән дүзүлмүш јазы сәтирләри»ндән ибарәт бир һәдијјә — китаб һазырлајыр, ону «Кәлинләр һәмајили» адландырыб гыза тәгдим етмәк истәјир. «Мәктубати-Шејдабәј Ширвани» силсиләсинин икинчи һиссәси белә јараныр.

Силсиләчилик мүәјјән дәрәчәдә Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона» романында да мүшаһидә олунур. Бу роман ики һиссәдән ибарәт олса да, јухарыда һаггында данышдығымыз әсәрләр кими мүстәгил һиссәләрә ајрылмыр; онлар ејни сүжетин ајры-ајры мәрһәләләридир. Буну Н. Нәриманов өзү дә әсәрин икинчи һиссәсинин мүгәддимәсиндә гејд етмишдир: «1896-чы илдә «Баһадыр вә Сона»нын әввәлинчи һиссәсини чап етдим. Бу китаб «Баһадыр вә Сона»нын мабәди олуб, әһвалаты јахшы билмәкдән өтрү охујанларыма лазым кәлир ки, әввәлинчи һиссәсини охусунлар. Чүнки әввәлинчи һиссәсини охумајан шәхс икинчи һиссәсини анламајачагдыр» (89, 435).

Нәср әсәрләри жанр бахымындан да мараглы хүсусијјәтләрә малик иди. Јалныз она көрә јох ки, чәми алты-једди илин мүддәтиндә М. Ә. Талыбов, З. Марағаји, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов вә С. М. Гәнизадә һекајә, повест вә романын дәјәрли нүмунәләрини јаратмышдылар. Мараглы чәһәт бир дә бу иди ки, үмуми бир башлыг алтында мүхтәлиф жанрлардан олан әсәрләр бирләширди. Мәсәлән, «Данабаш кәндинин әһвалатлары» силсиләсиндә «Бир јүнкүлвари мүгәддимә» һекајәјә охшадығы һалда, «Ешшәјин итмәклији» повестдир. «Мәктубати-Шејдабәј Ширвани»нин биринчи һиссәси («Мүәл-

лимләр ифтихары») публисист һекајә, икинчи һиссәси («Кәлинләр һәмајили») романдыр. Әдиб буну мәнсур ше'р («Әш'ари-нәсријјә») адландырмышдыр.

* * *

90-чы илләрдә реалист јазычыларын тез-тез мүрачиәт етдикләри әдәби пријомлардан бири сәјаһәт иди.

Рус вә Авропа маарифчилик әдәбијјатында кениш јајылмыш бу пријому чох вахт сәјаһәтнамә жанры да адландырырлар. Бунун јаранмасы вә инкишафында Авропа вә рус сәјјаһларынын күндәликләри, өлкәләрин чоғрафијасыны өјрәнмәк мәгсәдилә тәртиб етдикләри мүхтәлиф сәчијјәли мә'лумат китабларынын ролу бөјүк олмушдур. Сонралар јени-јени сосиал проблемләрин мејдана чыхмасы, синфи зиддијјәтләрин кәскинләшмәси јазычынын өз вәтәнинин вә үмумијјәтлә, дүнјанын јалныз чоғрафи чәһәтдән дејил, һәм дә сосиал бахымдан дәрк олунмасы зәрурәтини јаратды. Она көрә дә сәјаһәт жанр кими, маарифчи јазычыларын јарадычылығында мәркәзи јерләрдән бирини тутду.

Бир әдәби пријом кими, сәјаһәт 90-чы илләр Азәрбајчан насирләринин јарадычылығы үчүн чох характерикдир. Лакин мејдана чыхмыш әсәрләр бу пријомдан истифадәнин хүсусијјәтләри вә дәрәчәсинә көрә бир-бириндән сечилир. Сәјаһәтә јазычыларын бә'зиси чох, бә'зиси исә аз мејл көстәрир. Мәсәлән, «Данабаш кәндинин әһвалатлары» силсиләсиндә, даһа доғрусу, «Ешшәјин итмәклији» повестиндә сәјаһәт чүзи јер тутур. Данабаш кәндиндә башланан һадисәләр аз сонра шәһәрдә давам едир. Әдиб Худајарбәјин мәһдуд бир даирәдә, шәһәрин мүхтәлиф мәһәлләләриндә—газынын евиндә, Карапетин дүканында, Кәрбәлајы Чәфәрин карвансарасында, началник диванханасында тәсвир етмәклә, мүхтәлиф тәбәгә вә ичтимаи групларла гаршылашдырмагла онларын һәјат вә мәишәти, әгидә вә бахышлары барәдә тәсәввүр јарадыр. Даһа доғрусу, Худајарбәјин мүхтәлиф јерләрдә көрүнмәси сәјаһәт дејил, епик әсәр үчүн сәчијјәви олан чәһәтләрдәндир.

«Баһадыр вә Сона» романында «Данабаш кәндинин әһвалатлары»ндан фәргли олараг, сәјаһәтдән истифадә бир гәдәр гүввәтли шәкилдә нәзәрә чарпыр, Мәнкилисдә башланан һадисәләр Тифлисдә давам едиб, Петербургда баша чатыр. Шүбһәсиз, бу мәнтәгәләр тәсадүфи сечилмәмишдир. Һәмин шәһәрләрдә Баһадыр мүхтәлиф адамларла растлашыб көрүшүр, онларла сијаси, ичтимаи вә мәдәни мәсәләләр һаггында данышыр. Сәјаһәт бахымындан романда Манкилислә Тифлис арасында јолун тәсвири хејли сәчијјәвидир. Новрузла Баһадырын сөһбәтләриндән Нәриманов 80—90-чы илләрдә Азәрбајчанда кениш јајылмыш гачагчылығын сосиал көкләрини ачмаг, руһаниләрин чинајәтләрини ифша етмәк үчүн истифадә етмишдир. Нәриманов гачагчылыға кениш күтләнин бүрократик дөвләт гурулушундан, мүхтәлиф рүтбәли, чалмалы, мундирли вә пагонлу чиновникләрдән наразылығынын ифадәси кими бахыр. Халг ичәрисиндән чыхан, онун дәрдләринә бәләд олан фајтончу Новруз инандырычы дәлилләрлә Баһадырын гәнаәтини бир даһа мөһкәмләндирир.

Сәјаһәт жанрынын хүсусијјәтләринә бүтүнлүклә чаваб верән әсәрләр «Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј» вә «Кәлинләр һәмајили»дир. З. Марағаји романынын биринчи һиссәсинин сүжетини Гаһирәдә јашајан азәрбајчанлы тачир Ибраһимбәјин Ирана сәккиз ајлыг сәјаһәти тәшкил едир. XIX әср Иран үсули-идарәсинин сијаси ејибләрини, ичтимаи ләкәләрини, бир овуч мә'мур, тачир, руһани вә мүлкәдарын тәзјиги алтында әзилән, тагәтдән дүшән, бүтүн һүгугларыны итириб, јери дүшәндә гарамал кими сатылан, јахуд башабаш дәјишилә билән зәһмәткеш инсанларын дүчар олдуғу мүхтәлиф мүсибәтләри көстәрмәк үчүн сәјаһәт үсулу, шүбһәсиз, әлверишли көрүнмүшдү. Тәбәәси олдуғу өлкәни фанатик бир мәһәббәтлә севән Ибраһимбәј Иран әлејһинә данышылмыш һәр бир сөзү бәдхаһлыг, ән азы наданлыг әламәти һесаб едир. Нәһајәт, Мәшһәдә зијарәтә кетмәк, көрмәдији вәтәнлә таныш олмаг мәгсәдилә мүрәббиси Јусиф әми илә јола дүшүб, Гаһирә, Истамбул, Батум, Бакы—Ашгабад јолу илә Ирана варид олур. О, ијирми ики күн зијарәткаһда галдыгдан сонра Теһрана јола дүшүр. Ән ибтидаи нәглијјат васитәләрилә бүтүн өлкәни кәзиб долашыр, Сәбзивар, Нишапур, Димган, Шаһруд, Исфаһан, Гәзвин, Әрдәбил, Марага, Тәбриз, Хој вә с. шәһәрләрдә олур. Сәјаһәти заманы рәијјәтдән тутмуш өлкәнин «сүтунлары» сајылан назирләрә гәдәр мүхтәлиф тәбәгәләрин һәјат шәраити, јашајыш вә дүшүнчә тәрзи илә таныш олан Ибраһимбәј чәмијјәтин мүхтәлиф пилләләриндә јашајанларла сөһбәт

едир, онларын иштираки илә мүһүм сијаси-ичтимаи мәсәләләри мүзакирәјә гојур, ајры-ајры гүтбләрин бунлара мүнасибәтини ајдынлашдырыр.

Романда тәсвир олунан мәнтәгәләр, һаггында данышылан адамлар, сүжетә дахил едилән епизодлар тәсадүфи сечилмәмишдир. Даһа доғрусу, мүәллиф бир сәјјаһ кими растлашдығы һәр адамы, һәр һадисәни гејдә алмамышдыр. Бүтүн бунлар Иран һәјатынын типик мәнзәрәси кими, јазычы тәрәфиндән диггәтлә сечилмиш, һәр биринин фонунда өлкәнин ичтимаи јаралары үмумиләшдирилиб шәрһ олунмушдур. Ирана гәдәм басаркән әјилиб торпағыны өпән, һавасыны дәрдләринин мәлһәми һесаб едән Ибраһимбәј севимли вәтәни башдан-баша кәзиб долашдыгдан вә һәр аддымда «гәмли бир тамаша» көрәндән сонра дәһшәтә кәлир.

«Кәлинләр һәмајили»ндә һадисәләрин мәркәзиндә Шејдабәјин Бакыдан Бухараја гәдәр сәјаһәти дурур. (Әсәрин титул сәһифәсиндә «Бадкубәдән Бухарајачан сәјаһәтнамәдир» сөзләри јазылмышдыр.) Һадисәләр Бакыда «Гафгаз-Меркури» лиманында башланыб, Хәзәрин гојнунда, «Адмирал Корнилов» кәмисиндә, Орта Асијада — Узуната баркаһында, Гызыларвадда, Көјтәпәдә, түркмән гышлағында, бијабанларда, Чејһун үзәриндә, дәмирјол стансијаларында давам едир. Демәли, әсәрдә әһвалатларын чоғрафи диапазону чох кенишдир. Лакин јазычы сәјјаһ кими ајаг басыб таныш олдуғу јерләрин тәбии, чоғрафи тәсвирини вермир, етнографик тәдгигатлар апармыр. Бакыдан Бухараја гәдәр јол шәрти мә'на дашыјыр, мөвчуд чәмијјәтин модели кими алыныр. Бу, әдибә романын сүжетинә билаваситә реал һәјатдан көтүрүлмүш һадисәләр, мүхтәлиф тәбәгәләрин, ајры-ајры миллијјәтдән олан адамларын арзу вә истәкләрини ифадә едән чохлу сурәт дахил етмәк имканы вермишдир. Шејдабәј јолбоју рус мужикләри, түркмән кәндлиләри, гафгазлы сүнни вә шиәләр, ермәни устасы, Анадолу гачгынлары, рус зијалылары илә гаршылашыр. Бүтүн бу көрүшләр, кәзинтиләр мүәллифә бир-бириндән мараглы һәјати проблемләрә тохунмаг имканы верир. Мәһз сәјаһәт пријому сајәсиндә С. М. Гәнизадә романда харичи мүстәмләкәчилијә гаршы, гадын азадлығы уғрунда мүбаризә, көһнә шуур вә дүшүнчә тәрзи, мәзһәб, сүнни-шиә тәәссүбкешлијинин тәнгиди, мә'нәви тәмизлик кими мәсәләләри мүзакирәјә гоја билмишди. Әкс тәгдирдә, шүбһәсиз, бу гәдәр рәнкарәнк мәсәләни бир әсәрдә әһатә етмәк имкан харичиндә оларды.

Жанр бахымындан 90-чы илләрин маарифчи-реалист нәсри үчүн мәктуб, күндәлик вә хатирәдән бәдии васитә кими истифадә дә чох сәчијјәвидир. Вахтилә рус вә Авропа маарифчиләри бу әдәби үсулдан кениш истифадә етмишдиләр. Тәкчә буну јада салмаг кифајәтдир ки, Жан Жак Руссонун «Јени Елоиза» романы Сен-При илә Јулианын мәктублары әсасында гурулмушдур. Азәрбајчан әдәбијјатында бу пријома илк дәфә М. Ф. Ахундов «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда, 90-чы илләрдә исә З. Марағаји «Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј», Н. Нәриманов «Баһадыр вә Сона» романларында вә С. М. Гәнизадә «Мүәллимләр ифтихары» һекајәсиндә мүрачиәт етмишләр.

Бир гајда олараг, мәктуб вә күндәликләрдә билаваситә адларыны чәкдијимиз әсәрләрин башлыча идејасы, гәһрәманларын арзу вә истәкләри, мәгсәд вә нијјәтләри ифадә олунур. «Баһадыр вә Сона» романында Петербургдан Баһадырын Сонаја көндәрдији мәктуб садәчә гәһрәманын интим дујғуларынын ифадәсиндән өтрү верилмәмишдир. Бурада әсәрин әсас гајәси, јазычынын мәгсәди өз әксини тапмышдыр. Нәриманов маарифчи әдәбијјатын башлыча принсипләриндән олан «тәбии инсан» вә «тәбии һүгуг» нәзәријјәси мөвгејиндән чыхыш едәрәк инсанлары бир-бириндән ајыран, онларын арасында сүн'и «учурум дәрәләр» јарадан мүхтәлиф динләри арадан көтүрүб бүтүн милләтләрин ваһид мәсләк бајрағы алтында бирләшмәси идејасыны ирәли сүрмүшдүр. Мәктуб әсәрә мәһз бу идејаны ифадә етмәк мәгсәдилә дахил едилмишдир; бунсуз әсәрин әсас мәгсәди ачылмазды.

Ибраһимбәј атасынын «сәјаһәтә чыхдыгда һәр бир мәмләкәт»ин «әһвалатыны јазмаг» барәдә васијјәтинә әмәл едәрәк күндәлик јазыр. «Филан ајын 18-дә Мәшһәди-мүгәддәсә зијарәти вә Иран сәјаһәти гәсдилә... Мисирдән Бәндәрбәр Миср тәрәфә азим олдуг» сөзләри илә башланан «Сәјаһәтнамә»дә Ибраһимбәј һансы шәһәрә нә вахт кәлдијини, нечә күн галдығыны, кимләрлә нә барәдә данышдығыны, нәләри мүшаһидә етдијини дәгиг сурәтдә көстәрмишдир. Сәфәрдән Истамбула гајытдыгдан сонра күндәликләрини охумагдан өтрү евиндә галдығы достуна верир. Ибраһимбәјин һәјат вә сәркүзәштләрини нағыл едән дост «онун сәјаһәтнамәсинин сурәтини» дәрч

етдирир. Бу кундэликлэр эсэрин эсас мэзмунуну тэшкил едир. Јазычы бунунла охучуну тэсвир етдији һадисэлэрин реаллығына инандырмыш, белэликлэ, сијаси-ичтимаи бахышларыны тэблиғ етмэјэ наил олмушдур.

«Мүэллимлэр ифтихары» һекајэсиндэ дэ күндэлик вэ мэктуб үсулу Шејдабэјин педагожи вэ эдэби көрүшлэрини ифадэ етмэк мэгсэди излэјир. Хэстэлэниб өлүм јатағына дүшэн Шејдабэј С. М. Гэнизадэјэ беш мэктуб јазыб, онун маарифчилик фэалијјэтини давам, гэлэмэ алдығы эсэрлэри нэшр етдирмэји васијјэт едир. Бурада чэмијјэтин тэрэггисиндэ мэктэб вэ мүэллимин мөвгеји, реалист эдэбијјатын принсиплэри, епигончу шаирлэрэ вэ эфсанэ јазан јазычылара халг мүэллиминин мүнасибэти дэ мүһүм јер тутур.

90-чы иллэрин нэсриндэ мүшаһидэ олунан јени хүсусијјэтлэрдэн бири дэ, экэр белэ демэк мүмкүнсэ, эдэби мистификасија үсулундан истифадэдир. Мэ'лум олдуғу кими, бир термин олараг мистификасијанын мэ'насы эсл мүэллифин эсэрини ја башга мүэллифин, ја да һеч һәјатда олмајан, ујдурулмуш јазычынын вэ шэхсин үнванына јазмагдан ибарэтдир. А. С. Пушкин «Белкинин һекајэлэри»ндэ бу үсулдан истифадэ етмишдир. Бэдии эдэбијјатда мистификасијанын мэгсэди мүхтэлиф, функсијалары рэнкарэнкдир. Бунун өзүнэмэхсус сијаси-ичтимаи вэ сырф эдэби сэбэблэри олур.

Вахтилэ М. Ф. Ахундов чар иртичасы вэ мүсэлман руһанилэринин һүчумундан, диндарларын лэ'нэт вэ тэкфириндэн горунмаг мэгсэдилэ өзүнү «Кэмалүддөвлэ мэктублары» трактатынын мүтэрчими кими гэлэмэ вермишди. Лакин 90-чы иллэр насирлэринин эдэби мистификасијаја мүрачиэти, бир мүэллиф кими, шэхсијјэтлэрини өрт-басдыр елэмэк, өзлэрини күтлэнин, һаким даирэлэрин тэ'гибиндэн горумаг мэгсэди дашымырды. Онлар бундан бир эдэби пријом кими истифадэ едирдилэр. Бу исэ өз нөвбэсиндэ эсасэн ики мэгсэдэ, биринчиси, «эдэбијјаты эн'энэнин дар мэчрасындан чыхармаға» (141, 8), икинчиси, эсэрин бэдии тэ'сир гүввэсини күчлэндирмэјэ, тэсвир едилэн һадисэнин реаллығына, тэбиилијинэ вэ һәјат һэгигэти олдуғуна, үмумијјэтлэ, јазычы тэрэфиндэн ујдурулмадығына охучуну инандырмаға хидмэт көстэрирди. Мэсэлэн, Ҹ. Мэммэдгулузадэ охучуја «Данабаш кэндинин эһвалатлары»ны өз эсэри кими дејил, бир-бирини сэмими-гэлбдэн севэн ики достун — Лағлағы Садыгла Гэзетчи Хэлилин биркэ эмэјинин зэһмэти кими тэгдим едир. Гэзетчи Хэлил һәмишэ ширин сөһбэтлэр едэн, лакин бунларын унудулачағыны, јаддан чыхарылачағыны дүшүнүб кэдэрлэнэн Садығын дэрдини јүнкүллэшдирир. Савадлы олдуғуна көрэ «гэзетчи» лэгэби алмыш Хэлил бунлары јазыја көчүрүб, мэчлислэрдэ охујур вэ Садыға дејир: «Сэн һеч үрэјини сыхма, мэн эһвалатлары көтүрэрэм јазыја вэ бир китаб бағлајыб адыны гојарам «Данабаш...» Биз өлүб кедэрик, мэн васијјэт едэрэм ки, мэн өлэндэ мэни нэ Кэрбэлаја апарсынлар, нэ дэ мэнэ еһсан версинлэр... Мэн васијјэт едэрэм ки, вар-јохуму сатыб пул елэсинлэр вэ јаздығым эһвалатлары версинлэр чапа вэ китаблары мүфтэ пајласынлар онабуна!» Ҹ. Мэммэдгулузадэ охучуну буна там инандырмаг үчүн «Бир јүнкүлвари мүгэддимэ»нин эввэлиндэ: «Нағыл едибди: Лағлағы Садыг. Јазыја көтүрүбдү: Гэзетчи Хэлил», сонунда исэ: «Јазыбдыр Данабаш кэндиндэ, Ирэван губернијасында, 1894-чү сэнэ. Лағлағы Садыг вэ Гэзетчи Хэлил» сөзлэрини гејд етмишдир (136, 235—236).

С. М. Гэнизадэ дэ өзүнү «Мэктубати-Шејдабэј Ширвани» эсэринин мүэллифи кими јох, нашири кими гэлэмэ верир, эсэрин исэ Шејдабэјэ аид олдуғуну тэсдиг едир. Јај тэ'тилиндэн Бакыја гајыдан С. М. Гэнизадэ бирбаша Шејдабэјин евинэ кэлир вэ онун вэфат етдијини көрүр. Шејдабэј дэфн едилдикдэн сонра хүсуси комиссија тэртиб едилиб эмлакы сијаһыја алынаркэн С. М. Гэнизадэнин адына јазылмыш мэктуб тапылыр. Бурада Шејдабэј ондан өз «Мэктубат»ыны нэшр етмэји хаһиш едир (63, 20.) «Мүэллимлэр ифтихары»нын сонунда јазычы белэ бир гејд вермишдир: «Шејдабэјин мэктубаты чохдур, эксэри тэрбијэ вэ тэ'лим хүсусда јазылыбдыр. Интишар олмасы һэрчэнд арзумдурса да, лакин һамысын бирдэфэликдэ чап етмэјэ таванам јохдур вэ таваналы гардашларымыз биһүммэт олубдур. Ахырда Шејдабэјин васијјэтин эмэлэ кэтирмэк үчүн мэктубатын һамин чүзвүн «Мүэллимлэр ифтихары» үнваны илэ өз хэрчимдэн чап едирэм» (63, 25). Эсэрин үзэриндэ С. М. Гэнизадэнин адынын јазылмасына кэлдикдэ, буну мүэллиф куја «Мүэллимлэр ифтихары»нын сатышындан кэлэн мэблэғи топламаг вэ нөвбэти һиссэлэрин нэшринэ наил олмаг мэгсэдилэ етмишдир. Эдиб бу һагда јазыр: «Ҹүзвүн үстүндэ фијэт јазмагдан мурадым дүнја мэнфээти дејил, анчаг вүсул олан мэблэғи (экэр өмр вэфа версэ) чэм едиб

тәдрич илә баги чүзвләрин нәшринә сәрф едәчәјәм» (63, 25—26).

Мараглыдыр ки, С. М. Гәнизадә охучуја әсәрин һәгигәтән Шејдабәјә мәхсус олдуғуну тамамилә инандырмаг үчүн бир сыра мәсәләләри шәрһ едир, бә'зи гаранлыг мәтләбләри ајдынлашдырыр, һәтта јери дүшдүкчә Шејдабәјлә полемикаја кириб онунла разылашмыр (63, 20). Бүтүн бунлар мүәллифләр тәрәфиндән әсәрин бәдии тә'сир гүввәсини артырмаг, охучулары мараглaндырмаг мәгсәдилә ишләдилмиш пријом иди.

Бәдии нәсрдә, башлыча олараг З. Марағајинин «Сәјаһәтнамеји- Ибраһимбәј», Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона», С. М. Гәнизадәнин «Мәктубати-Шејдабәј Ширвани» әсәрләриндә габарыг сурәтдә нәзәрә чарпан хүсусијјәтләрдән бири дә автобиографизм үнсүрләридир. Бир гајда олараг, маарифчиләрин әсәрләриндә баш гәһрәман мүәллифин фикирләринин рупоруна чеврилир. Јазычы јашадығы чәмијјәтин габагчыл адамыдыр. Онун һәмвәтәнләринин тәрәггиси, инкишаф јоллары һаггында дүшүнчәләри вар. О бунлары әсас гәһрәманын симасында ифадә етмәјә чалышыр. Даһа доғрусу, баш гәһрәман шәхсијјәти илә јазычынын шәхсијјәти бирләшир. Белә һалларда јазычы нәинки фикирләрини, һәтта тәрчүмеји-һал фактларыны да өз гәһрәманына иснад едир.

«Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј»дә Ибраһимбәјин шәхсиндә З. Марағајинин, «Баһадыр вә Сона»да Баһадырын симасында Нәримановун, «Мәктубати-Шејдабәј Ширвани»дә Шејдабәјин симасында С. М. Гәнизадәнин јалныз маарифчи көрүшләри, јашадыглары чәмијјәтин мүхтәлиф мәсәләләри һаггында дүшүнчәләри дејил, ејни заманда тәрчүмеји-һалларынын да бир сыра чәһәтләри өз әксини тапмышдыр. Әсәрләрин өзүндә, мүәллифләрин гејдләриндә дә буна ачыг ишарәләр вардыр. Нәриманов «Баһадыр вә Сона»нын икинчи һиссәсинин мүгәддимәсиндә јазыр: «Бу китабчаларда башладығым әһвалатын ахыры һәјатыма бағлы олуб, һиссә-һиссә китабчалар чыхачагдыр» (89, 435). Академик Мирзә Ибраһимов бу әсәрдәки автобиографизм үнсүрләриндән сөһбәт ачараг јазмышдыр: «Әсәрин әсас гәһрәманлары... чанлы, реал инсан сурәтләри олмагла бәрабәр, јухарыда дедијимиз кими, ачыг-ајдын јазычынын идеалыны ифадә едирләр. Һәтта Баһадырын тәрчүмеји-һалында Нәримановун өз тәрчүмеји-һалыны хатырладан чизкиләр дә аз дејилдир».

М. Ибраһимов фикирләрини исбата јетирмәк үчүн бир сыра мүгајисәләр апарыр, аналожи чәһәтләри гаршылашдырыр вә фикрини беләјекунлашдырыр: «..Баһадыр доғулушу е'тибары илә гәдим бәј аиләсиндән олса да, әслиндә ағыр һәјат јолу кечмиш, чох тез ата вә анасыны итириб еһтијач ичиндә јашамыш, јалныз јолдашларынын мадди көмәји илә кимназијаны гуртара билмишдир... Бу әламәтләрин бир чоху Нәримановун өз һәјатыны хатырладыр. Ахы о да Гори семинаријасынын ахырынчы синфиндә икән атасы вәфат етмиш, бөјүк бир аиләнин ағырлығыны чијниндә чәкмәли олмушдур» (99, 6).

Романда Ибраһимбәј «Азәрбајчан түччарындан мөһтәрәм бир» шәхсин (36) оғлу кими тәгдим олунур. З. Марағајинин тәрчүмеји-һалындан мә'лумдур ки, о да тачир аиләсиндә доғулмуш, өзү дә тичарәтлә мәшғул олмуш, Гафгазда, Истамбулда, үмумијјәтлә, Вәтәндән узагда јашајараг онун дәрдләринә чарәләр ахтармышдыр. Бу фактлары гаршылашдырдыгда әдиблә онун гәһрәманы арасында бир-биринә бәнзәјән чәһәтләрин олдуғу ајдынлашыр.

Шејдабәјин тәрчүмеји-һалы илә С. М. Гәнизадәнин тәрчүмеји-һалы нәинки јахындан сәсләшир, һәтта әксәр һалларда ејнијјәт тәшкил едир. Әдибин тәрчүмеји-һалындан бәллидир ки, о, Шамахыда доғулмушдур. XVIII әсрдә јашамыш Аға Мәсиһ Ширванинин нәвәләриндәндир. Анасынын ады исә Фатмаханымдыр. «Мәктубати-Шејдабәј Ширвани» әсәриндә дә Шејдабәјин тәрчүмеји-һал фактлары әсасән бунлардан ибарәтдир. О, шамахылыдыр. Једди илдир Бакыда мүәллимлик едир. Тә'тил башлананда анасы Фатма ханымдан мәктуб алыр. О, Шејдабәји Диләфруз вә Ағабәһрамын тојуна дә'вәт едир. Шејдабәјин фамилијасы да Мәсиһзадәдир. Софија Михајловнанын көзәллијини бабасынын ше'рләри илә васф едәркән мисал кәтирилмиш ше'р парчасына јазычы тәрәфиндән белә бир гејд верилмишдир: «Бу мүхәммәс Шејдабәјин бабасы «Мәсиһ» тәхәллүс Аға Мәсиһин кәламларындандыр». Әкәр С. М. Гәнизадәнин И. Гаспрински илә бәрабәр 1893-чү илин мајында Орта Асијаја сәјаһәт етдијини, Бухара вә Сәмәргәнд шәһәрләриндә олдуғуну да бураја әлавә етсәк, фикримиз бир гәдәр дә конкретләшәр. Чүнки, јухарыда дејилдији кими, «Кәлинләр һәмајили» әсәринин сүжетини Шејдабәјин Бакыдан Бухараја гәдәр сәјаһәти, сәфәрдән алынан тәәссүрат тәшкил едир.

Шубһәсиз, бүтүн бунлар мәсәләнин заһири тәрәфләри, әсасән әсәрин бәдии тә'сир гүввәсини артырмаг үчүн ишләдилмиш пријомлардыр. Марағаји Ибраһимбәј, Нәриманов Баһадыр, Гәнизадә Шејдабәј үчүн прототип ола биләр. Лакин мүәллифлә онун баш гәһрәманыны ејниләшдирмәк доғру олмаз. Баш гәһрәманларын симасында, үмумијјәтлә, габагчыл маарифчи зијалыларын характер чәһәтләри үмумиләшдирилмишдир. Һәр үч әсәрдә автобиографизм тәрчүмеји-һал фактларынын ујғунлуғундан даһа чох ичтимаи проблемләрин һәллиндә вә онлара јазычы мүнасибәтиндә ифадә олунмушдур.

Бәдии нәср мөвзу бахымындан зәнкин иди. Бурада ичтимаи һәјатын мүхтәлиф тәрәфләри әкс олунурду. Н. Нәриманов, З. Марағаји, М. Ә. Талыбов вә С. М. Гәнизадәнин әсәрләри үчүн шәһәр зијалы мүһитинин тәсвири сәчијјәви олдуғу һалда, Ч. Мәммәдгулузадәнин нәзәрини даһа артыг кәнд һәјаты чәлб едирди. Н. Нәриманов вә С. М. Гәнизадә әсәрләринин мөвзусуну 80-чи илләрдән е'тибарән Азәрбајчанда ичтимаи фәалијјәт мејданына кәлән, халг маарифи вә милли әдәбијјат саһәсиндә чалышан, ичтимаи-мәдәни ислаһатлар кечирмәк истәјән зијалыларын һәјатындан көтүрмүшдүләр. Маарифчи зијалыларын һәјаты, мүбаризәси һәр ики әсәрдә тәсвир олунан һадисәләрин мәркәзиндә дајаныр. Јухарыда көрдүк ки, «Баһадыр вә Сона» вә «Мәктубати-Шејдабәј Ширвани»нин ајры-ајры мүәллифләр тәрәфиндән гәләмә алынмасына бахмајараг, бунларын һәр икиси ејни идеал уғрунда мүбаризә апаран зијалыларын фәалијјәтинин ајры-ајры мәрһәләләрини әкс етдирир. «Баһадыр вә Сона»да Петербург университетинин тәләбәси Баһадыр һәлә ичтимаи фәалијјәт мејданына кәлмәмишдир. Онун һәмвәтәнләрини чәһаләт вә наданлыгдан, әски һәјат вә јашајыш буховларындан гуртармаг үчүн өзүнәмәхсус планлары вә арзулары вардыр. Романда сөһбәт һәмин програм вә мәрамнамәләри һәјата кечирмәк јолларындан кедир. Лакин «Мәктубати-Шејдабәј Ширвани» әсәриндә тәһсилдән сонра әмәли ишә башлајан, ичтимаи мүбаризәләрин гајнар мәркәзиндә дуран, санки Баһадырын планларыны һәјата кечирән зијалылардан данышылыр. Бу мә'нада «Баһадыр вә Сона» илә «Мәктубати-Шејдабәј Ширвани» бир-бирини тамамлајыр. Бу ики әсәри бир-биринә јахынлашдыран дикәр үмуми чәһәт ондан ибарәтдир ки, һәр икисиндә ичтимаи-мәдәни проблемләр

маарифчилик фәлсәфәсиндәки «тәбии ганун» консепсијасы мөвгејиндән һәлл олунур. Тәдгиг вә тәһлил етдијимиз дөврүн тәкчә бәдии нәсри үчүн дејил, бүтүн реалист-маарифчи әдәбијјаты үчүн сәчијјәви олан бир чох сосиал-естетик проблемләри өзүндә әкс етдирән бу әсәрләр үзәриндә хүсуси дајанмаг лазымдыр.

«Баһадыр вә Сона» романынын сүжети Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты, хүсусилә онун бејнәлмиләлчилик ән'әнәләрини өзүндә јашадан «Әсли вә Кәрәм» дастаны илә јахындан сәсләшән, азәрбајчанлы оғлу Баһадырла ермәни гызы Сона арасында уғурсуз мәһәббәти тәсвир едән садә, мараглы бир һадисә үзәриндә гурулмушдур.

Тәдгигләрдә бир гајда олараг, «Баһадыр вә Сона» халглар достлуғу (конкрет олараг ермәни вә Азәрбајчан—*Х. М.*) мөвзусунда јазылмыш әсәр кими сәчијјәләндирилир. Принсип е'тибары илә бу мүлаһизә е'тираз доғурмур. Әсл һәгигәтдә дә бүтүн халгларын ваһид гардашлыг аиләсиндә бирләшиб хошбәхт олмасы идејасы романын лејтмотивини тәшкил едир. Лакин бу фикрин мүәјјән гәдәр дәгигләшмәјә еһтијачы вардыр. Чүнки бурадакы халглар достлуғу идејасы, мәсәлән, Сејид Мусәвинин «Тәзә әсрин түлуунда» (1906), М. Ә. Сабирин «Мүсәлман вә ермәни вәтәндашларымыза» (1905), А. Шаигин «Интиһармы, јашамагмы?» (1912), Ч. Мәммәдгулузадәнин «Каманча» (1920) вә с. әсәрләриндә олдуғу кими бирбаша, конкрет сурәтдә ифадә олунмамышдыр.

Н. Нәриманов Баһадырын Сона илә гаршылыглы мәһәббәтини, Јусиф вә Машо илә сәмими мүнасибәтини тәсвир едәркән гаршысында онларын симасында бу ики халгын мә'нәви јахынлығыны нүмајиш етдирмәк мәгсәдини гојмамышды. Баһадырла Сона арасындакы мәһәббәт әдибә маарифчилик фәлсәфәси мөвгејиндән чыхыш едиб, инсанларын тәбии һүгуг вә азадлыгларыны мәһдудлашдыран, о чүмләдән мүхтәлиф милләтләрин бир-биринә јахынлашмасы јолунда манеәјә чеврилән динләрин мүртәче ролуну көстәрмәк, инамындан, дәрисинин рәнкиндән асылы олмајараг, бүтүн инсанлары ваһид диндә бирләшдирмәк идејасыны ифадә етмәк үчүн лазым иди. Елә буна көрә дә әдиб мүхтәлиф миллијјәтә вә мүхтәлиф динә мәнсуб Сона илә Баһадыр арасындакы мәһәббәти әсәринә мөвзу етмишди. Јохса, јазычы ејни диндән олан ики кәнчин мәһәббәтини тәсвир етмәклә бу идејаны верә

билмәзди. Шүбһәсиз, буну нәзәрә алмадан романын идеја мәзмуну һаггында дүзкүн фикир сөјләмәк олмаз.

Әсримизин әввәлиндә Ф. Көчәрли «Азәрбајҹан әдәбијјаты» әсәриндә вә «Кизи» имзасы илә «Тифлисски листок» гәзетиндә мәгалә дәрҹ етдирән башга бир мүәллиф мәһз буну нәзәрә алмајыб, романын гадын гәһрәманы ролунда ермәни гызынын верилмәсинин сәбәбини куја азәрбајҹанлы гадынлары интим вә ичтимаи һәјатдан мәһрум олмасы илә изаһ етдикләринә көрә јанлыш нәтиҹәләрә кәлмишдиләр (250, 114, 81) Бу мә'нада севки сүжети романда дәрин ичтимаи маһијјәт кәсб едир. Буну нәзәрә алараг әдибин тәдгигатчысы Вәли Мәммәдов јазырды: «Севки сүжети ичтимаи-сијаси мәзмуну вермәјә нәинки мане олмуш, әксинә, ону даһа да ҹанлы вә марагл едәрәк јазычынын мәгсәдинә көмәк етмишдир» (126, 41).

Сөз јох ки, ваһид дин јарадыб бу јолла инсанлар арасындакы әдавәти арадан галдырмаг идејасы јени дејилди. Буну Шәргин вә Гәрбин бир чох әдибләри, философлары арзуламышдылар. Лакин «Баһадыр вә Сона» романында бу мәсәлә тамамилә јени сәпкидә, маарифчилик мәфкурәси мөвгејиндән һәлл едилмишдир. Бу мәсәләдә Н. Нәримановун бахышларынын формалашмасына, хүсусилә «Баһадыр вә Сона»нын јаранмасына Жан Жак Руссо вә онун «Јени Елоиза» романынын хејирхаһ тә'сири олмушдур. Бу тәкҹә Азәрбајҹан романынын «тәбии һүгуг» тә'лимини тәблиғ едән идејасында дејил, онун фабуласында да мүшаһидә олунур. Һәр ики әсәрдә варлы аиләдән олан гыза дәрс демәк үчүн дә'вәт олунмуш мүәллимин шакирдинә ашиг олмасы, онларын гаршылыглы мәһәббәт маҹәралары вә уғурсуз агибәти тәсвир олунур. Лакин мәзмунунун јахынлығына бахмајараг, мүәллифләрин тәнгид һәдәфләри башга-башгадыр. Ж. Ж. Руссо Сен-Пре илә Јулианын евләнә билмәмәсини тәсвир етмәклә јашадығы ҹәмијјәтдәки синфи бәрабәрсизлијә тәнгид атәши ачмышдыр. Чүнки Сен-Пре ашағы тәбәгәдән олдуғуна көрә Јулианын атасы бу издиваҹа разылыг вермәмишди. Руссо бир маарифчи кими ҹәмијјәтдәки бәрабәрсизлијин, әдаләтсиз ганунларын тәбии һиссләр гаршысында манеәјә, чеврилдијини хошакәлмәз һал кими көстәрмишди. Руссода белә һаллара гаршы чеврилмиш тәнгид Нәримановда әсасән дини ајрылыгларын гамчыланмасы илә әвәз олунмушдур. Амма Нәриманов да Руссонун мөвгејиндән чыхыш едәрәк тәбии һүгуг мәсәләсини мүдафиә етмиш, мүсәлман Баһадырын христиан Сонаја мәһәббәтини көстәрмәклә тәбиәт ганунларынын һөкмүнү мүдафиә етмишдир. Инсан диндән әввәл јаранмышдыр. Нә үчүн сонрадан јарадылмыш динләр, сүн'и ганунлар тәбиәтин инсанлара вердији һүгуг вә ихтијарлары мәһдудлашдырмалыдыр? Нәриманову дүшүндүрән мәсәләләр бунлардыр.

«Баһадыр вә Сона» чохпроблемли, чохпланлы, ејни заманда гошасүжетли әсәрдир. Јазычы башлыҹа тәнгид атәшини инсанын доғуларкән малик олдуғу тәбии азадлыглары боғуб мәһв едән ичтимаи ганунлара, мүхтәлиф милләтләрин бир-биринә јахынлашмасы јолунда «учурум дәрәләр» јарадан динләрә гаршы чевирмишдир. Инсанларын «һүрријјәти-мәһәббәти»ни арзулајан әдиб бир маарифчи кими бу идејанын әһалинн «руһани ингилаба» һазырламагла һәјата кечәҹәјинә сәмими сурәтдә инам бәсләјирди. Романда Баһадыр вә Сонанын мәһәббәтинин тәсвири илә јанашы, милли мәтбуат, ана дилинин тәмизлији, реалист әдәбијјатын инкишафы, гадын тәһсили вә с. мәсәләләрин мүзакирәјә гојулмасы бунунла бағлы иди.

Әсәрин әсас идејасынын ачылмасына көмәк едән марагл сурәтләр силсиләси јарадылмышдыр. Романын әсас гәһрәманы, Петербург университетинин тәләбәси Баһадыр ичтимаи мәншәји е'тибары илә бәјдир. Ата-анасынын вәфатындан сонра онун әлиндә бир парча торпаг галмышдыр. Лакин Баһадыры нә мүлк, нә рүтбә марагландырыр. Азәрбајҹан мүлкәдар задәканларынын һушјар тәбәгәсиндән чыхан бу кәнҹ өз һәјатынын мә'насыны һәмвәтәнләринин мә'нәви ојанмасы уғрунда мүбаризәдә көрүр вә шүурлу фәалијјәтини бу мәгсәдә доғру истигамәтләндирир. О, көрүшләринин ичтимаи мәзмунуна көрә маарифчидир; һәмвәтәнләринин физики вә мә'нәви зүлмүн тәзјигиндән, ҹәһаләт вә наданлыг кирдабындан гуртулуш јолуну мүасир мәдәнијјәтә јијәләнмәкдә көрүр; мәктәбдә, бәдии әдәбијјатда, мәтбу сөзүн тә'сириндә ниҹат ахтарыр.

Маарифчилик, үмумијјәтлә, Баһадырын бахышларынын әсасында дуруб онун мәзмун вә маһијјәтини тәшкил едир. Тәрәгги вә азадлыг јоллары ахтаран Баһадыр үчүн маарифчилик мәфкурәсинин хүсусилә бир ҹәһәти — инсанларын тәбии һүгугларыны мүдафиә едән идејасы чох доғмадыр. О, фәалијјәтиндә һәмишә буну рәһбәр тутур,

јашадығы чәмиііәтин тәбии ганунларынын һөкмләри әсасында јенидән гурулмасыны, ашағыдан-јухарыја гәдәр бүтүн вәтәндашларын ваһид гануна риајәт етмәләрини, һамынын бир мәгсәдә гуллуг етмәсини арзулајыр. Лакин чәмиііәт онун арзуларынын зиддинә гурулмушдур. Инсанлар мүсәлман, христиан, бүтпәрәст, јәһуди адлары илә мүхтәлиф мәзһәбләрә, фиргәләрә бөлүнмүш, ајры-ајры истигамәтләрә «јериш» едәрәк бир-биринә дүшмән кәсилмишдир. Буну гејри-нормал һал һесаб едән Баһадыр мәһәббәтинин талејини дә тәбии ганунларын кодекси әсасында һәлл етмәк истәјир. О, Сонаны бүтүн варлығы илә севир, Сона да гәлбән она бағлыдыр. Һәр ики кәнчин мәсләк вә көрүшләри бир-биринә там ујғун кәлир. Лакин дини ајрылыг онларын говушмасына мане олур.

Әлбәттә, кәнчләр бир-биринин дининә күзәшт етмәклә мәгсәдләринә наил ола биләрдиләр. Лакин дини фәргләри тапдалајыб кечмәјә һеч кәс чүр'әт етмир—гара чамаат нә дејәр?! Мүәллифин фикринчә, әсл мәсәлә бунда дејил. Ахы, нијә инсанлар бу чүр кечилмәз манеәләр гаршысында дурмалыдырлар?

Дин ајрылығы Баһадыры көлкә кими изләјир, нараһат едир. Бәшәриијәтин хошбәхтлији наминә о бунлара гаршы дөјүшмәји өз фәалиијәт мәрамнамәсинә чевирир. Лакин Баһадыр мүбаризәдә күчсүздүр. Чүнки о һәлә тәкдир. Инсанларын ағлынын «нагислији» үзүндән јаранмыш «учурум дәрәләр»ин зәрәрли маһиијәтини һәлә чох һисс етмир. Баһадыр инаныр ки, бир вахт кәләчәк, мүхтәлиф динләр арадан көтүрүләчәк, бәшәриијәт бир мәгсәд әтрафында бирләшәчәкдир. О, интиһар едәркән дејир: «Аһ, инсанлары бир-бириндән ајыран «учурум дәрәләр!» Мән сизи мәһв етмәк истәркән сиз мәни мәһв етдиниз... Фәгәт әмин олунуз, сиз ахырда мәһв олачагсыныз...» (157, 198).

Шүбһәсиз, динләрә мүнасибәтдә Баһадырын фикирләри мәһдудлугдан азад дејилдир. О, үмумиијәтлә, М. Ф. Ахундовун Камалуддөвләси кими динләрин әлејһинә чыхыб, онларын һамысыны пуч вә әфсанә һесаб етмир, әксинә, динсиз јашамағын мүмкүн ола биләчәјини тәсәввүрүнә белә кәтирмир. Буна көрә дә о, мүхтәлиф динләрин әвәзинә ваһид бир дин јаратмағы тәклиф едир, һәтта дин јарадан пејғәмбәрләрин фәалиијәтиндә бир фәдакарлыг, инсанлары хошбәхтлијә чыхармаг әламәти көрүр. «Мән һамы динләри вә дин кәтирәнләри севирәм; чүнки һамысынын әсл мәгсуду инсанлары гаранлыгдан ишыглыға чыхармаг олубдур. Һамы динләр вахтында инсанлары заманәјә мүвафиг јахшы јола дә'вәт едибләр. Јә'ни үмуми бир нөгтәјә јериш етмәк үчүн һазырлајыблар. Пејғәмбәрләр кәлибләр, һеч вахт демәјибләр: «Биз ислам, христианлыг дүзәлтмәк үчүн кәлмишик». Һамысы: «Биз инсанлары дүз јола дә'вәт едирик» дејибләр (157, 198). Лакин Баһадыр јаддан чыхарыр ки, дин вә мәзһәб ајрылығынын, «учурум дәрәләр»ин, инсанларын фиргәләрә бөлүнмәсинин бүнөврәсини елә пејғәмбәрләр гојмушлар.

Маарифчи әдибин дүнјакөрүшү бу илләрдә бир тәрәфдән хырда буржуа һуманизми тә'сириндән азад дејилдир, икинчи тәрәфдән дә о, һәлә капитализмин доғурдуғу синфи фәргләри көрүб-көстәрә билмирди. Буна бахмајараг, ислам дини тәәссүбкешлијинин, буржуа милләтчилијинин кениш јајылдығы бир дөврдә Баһадырын мүхтәлиф динләрә мәнсуб адамларын бирләшмәси фикрини тәблиғ етмәси мүтәрәгги иш иди.

Н. Нәримановун маарифчи көрүшләр фонунда тәсвир олунмуш гәһрәманынын сосиал вә мәдәни тәрәгги мәрамнамәсинә ана дилини әрәбчилик, фарсчылыг тә'сириндән гуртарыб данышыг дилинә, әдәбиијаты халг һәјатына јахынлашдырмаг, милли мәтбуаты инкишаф етдирмәк вә с. мәсәләләр дә дахил иди. «Баһадыр вә Сона» мүәллифинин бөјүк диггәт јетирдији мәсәләләрдән бири дә руһанилләрин чәмиііәтдә ролу мәсәләсидир. Онун баш гәһрәманы бу фикирдәдир ки, руһанилләр шәхси мәнафеләрини халгын мәнафејиндән үстүн тутмуш, раһат јашамаг хатиринә кениш күтләнин гәфләтдә галмасыны һәмишә әлверишли һесаб етмишләр. Романын руһаниләрә гаршы чеврилмиш сәһифәләриндә сәрт, ејни заманда, ибрәтамиз тәнгид вардыр. Баһадыр, һаглы олараг, «һамы милләтләрдә» руһанилләрин «дүнја елмләринә һәмишә дүшмән» олдугларыны, «тәрәгги јолуну милләтин үзүнә бағлы» гојдугларыны тәсдиг едир. Лакин христиан аләминдә дөвләт диндән ајры олдуғуна көрә, халг вахташыры ислаһатлар јолу илә аз-чох мүасир руһда тәрбијә олуна билмишдир. Мүсәлман аләминдә исә дин вә дөвләтин ихтијары ејни адамын—хәлифәнин әлиндә олдуғуна көрә, бурада халг руһанилләрин зәнчириндән хилас ола билмәмишдир. «...Инсан мәишәтинә, дүнјасына даир ганунлар ибадәтә даир олан ганунларла бир күнчдә сахланыбдыр...

Мүсәлман ағлы әски ганунлара кифајәт едиб пасланмышдыр» (157, 174). Баһадырын руһаниләрә вердији ән бөјүк иттиһам ондан ибарәтдир ки, «мүгәддәс аталар» өз вәзифәләрини намусла јеринә јетирмирләр. Онлар исламын ганун-гајдалары илә алвер етмәклә динин һөрмәтдән дүшмәсинә баис олурлар. Бу чәһәтдән Баһадырын фајтончу Новрузла сөһбәти чох мараглыдыр. Халг ичәрисиндә јашајан, онун бүтүн изтирабларыны көрән, һәр күн минләрлә дәһшәтли һадисәләрин шаһиди олан Новруз руһаниләрдән гулдурлуг вә гачагчылығын сәбәбкары кими дад чәкир. Бир-биринин нишанлысыны, арвадыны көтүрүб гачанлар руһаниләрә пул вермәклә чинајәтләрини ганун шәклә салырлар. Баһадырын ирәли сүрдүјү фикирләрдән бири дә будур ки, ислам дининә мәнсуб олан халгларын елм вә мәдәнијјәтдән узаг дүшмәләринин сәбәби куја Мәһәммәдин гојдуғу ганунлары унутмаларыдыр: «Әкәр Мәһәммәдин шәриәти олдуғу кими тәтбиг едилсә, о заман мүсәлманлар дүнјанын тәрәгги етмиш халгларындан бири ола биләрләр. Чүнки Баһадырын нәзәриндә ислам тәрәггијә, мәдәнијјәтә тәрәфдар олуб, рәғбәт бәсләјән бир диндир. Баһадыр исламын тәрәггијә мане олмасы барәдә фикирләри әсәбиликлә гәбул едир, бу фикирдә оланлары «ложиг (мәнтиг—*X. M.*) аләминдә кәнди сәһвләрини дүшүнмәјән»ләр адландырыр. О, Сона илә сөһбәтиндә дәлил, сүбут кәтириб бунларын бөһтандан башга бир шеј олмадығыны исбата јетирир. «Ислам, һәгигәт, тәрәггијә, јә'ни елмә дүшмән олса иди, бәни-Әббасиләр Испанијада олан вахт тәрәгги јолунда булунмаздылар. Һаман әрәбләр вә һаман ислам» (157, 174). «Өз ушагларыны һәлак едән, мурдар олмуш һејванларын әтини јејән» (157, 174) әрәбләр мәһз исламын күчүнә бу адәтләрдән јаха гуртармышлар. Баһадыр керилијин сәбәбини диндә дејил, «дини интишар» едәнләрдә көрүр. Она көрә дә Баһадырын фикринчә, тәрәгги етмәкдән өтрү диндә ислаһатлар апармаг, руһаниләри ичтимаи ишләрдән узаглашдырмаг лазымдыр. «Христиан динини интишар едәнләр бир Лүтерин чыхмағына сәбәб олан кими, мүсәлман аләми дә өз Лүтерини көзләјир. Бу Лүтер дә кәлиб дејәчәк: инсан даим тәрәгги јолунда јашајаркән онун мәншәји вә ағлы мүәјјән, һәмишәлик бир ганунa кифајәт едә билмәз» (157, 174).

Мүшаһидәләриндә дини мәсәләләрә үстүн јер верән Баһадырдан фәргли олараг, романын мүсбәт гадын

гәһрәманы Сонаны милли мәдәнијјәт мәсәләләри даһа чох мәшғул едир. Сона мүкәммәл тәһсил алмыш, гадынлар институтуну битирмишдир, бир нечә дил билир. Вәтән вә милләтини дәрин мәһәббәтлә севир. Өмрүнү гәләмлә халгына хидмәт етмәјә анд ичмишдир. Мәһз белә јүксәк бир идеалла јашадығына көрә Баһадыры севир, чүнки онларын мәсләк вә әгидәләри бир-биринә тамамилә ујғун кәлир. Һәр ики чаван өз милләтләрини севдикләри кими, башга халглара, онларын әдәбијјат вә мәдәнијјәтинә дә бөјүк һөрмәт бәсләјир. Севкилисинин мәнсуб олдуғу халгын тәрәггиси, хүсусилә мәдәни еһтијачлары һаггында хејирхаһ дүшүнчәләрә далан Сона Азәрбајҹан мәтбуаты, дили, әдәбијјаты вә с. барәдә бөјүк арзулар бәсләјир. Азәрбајҹан дилини өјрәнмәјә башларкән атасы ону «Кәшкүл» гәзетинә абунә јаздырмаг истәмишди. Бунунла әлагәдар о, Азәрбајҹан мәтбуатынын нечә ағыр шәраитдә нәшр олундуғуну өјрәнмишди. Она көрә наширин гајғысыны чәкир, сөһбәт заманы дејир: «...Милләтин нәзәри гәзетәјә нәһајәтдә һәгирдир. Гәзет онлар үчүн артыг вә лазымсыз бир шејдир. Бир шеј ки, лазымсыз ола, она пул верәрләрми? Вә ҹамаат гәзетәни алмајанда бичарә мүһәррирләр нә илә долансын вә ким үчүн јазсын? Һәркәһ мүсәлман милләти буну анлајар ки, гәзетә көз ачар, инсаны гаранлыгдан ишыглыға салар вә билмәдијини билдирәр, әлбәттә, онда гәзетәни алан да вә көмәк едән дә чох олар» (157, 177—178). Сона азәрбајҹанлы јазычыларын јени әсәрләриндән дә хәбәрдардыр. Инҹә гәлбли, һәссас Сонанын Баһадыра мәһәббәти ади инсани һиссијјатын тәзаһүрү дејилдир. Бу, әгидә бирлијиндән гида алан јүксәк амаллы мәһәббәтдир. Сона Баһадыры нәҹабәт вә сәмимијјәтинә, вәтән вә халгына сонсуз мәһәббәтинә көрә севир. О, лап илк көрүшдә Баһадырда бу кејфијјәтләри мүшаһидә етдијинә севиниб: «Нәһајәтдә шадам! Чох көзәл ки, ики бирфикирли ҹаванлар бир јерә дүшүбләр» (157, 179)—дејир. Сона баша дүшүр ки, онун Баһадырла мәһәббәти уғурсузлугла нәтиҹәләнәҹәкдир. О, «сәбәб нәдир ки, инсан бир-бириндән тәфригә дүшүбдүр?» сөзләрини дөнә-дөнә тәкрар едир. Чүнки ата-анасы онларын бирләшиб аилә һәјаты гурмаларына разылыг версәләр дә, дини ајрылыглар буна јол вермәјәҹәкдир. Бүтүн бунлара бахмајараг, о, Баһадырла говушмаг үмидини итирмир, јоллар вә чарәләр ахтарыр.

14*

Бу мәгсәдлә дә атасы илә бирликдә Петербурга, Бaһaды-рын јанына кедир. Бaһaдыр кими Сона да сүн'и әдаләтсиз ганунларын гурбаны олур.

Бaһaдыр вә Сонадан савајы романда Султан, Алексеј, Новруз, Јусиф, Машо сурәтләри тәсвир едилир. Бунлар епизодик сурәтләрдир, лакин һәр биринин әсәрдә ајрыча јери вардыр. Султан мүасир тәһсил алмыш, лакин вәтән вә милләт мәһәббәтиндән мәһрум, өзүнүн мешшан арзулары илә јашајан «түрк гадынларынын» тәнгиди, гадын тәһсилинин әһәмијјәти, Алексеј милли әдәбијјатын зәиф инкишафы, «милләт ата»ларынын бунлара мәнфи мүнасибәти, Новруз руһаниләрин төрәтдији чинајәтләр һаггында сөһбәт ачмаг үчүн әдибә лазым олмушдур. Бүтүн бунлар күлл һалында XIX әсрин ахырларында габагчыл адамларын тәрәггијә мане олан гүввәләрә гаршы мүбаризәси һаггында тәсәввүр јарадыр.

Н. Нәримановун романында ирәли сүрүлмүш маарифчилик мәсәләләри С. М. Гәнизадәнин «Мәктубати-Шејдабәј Ширвани» әсәриндә кениш мигјасда, орижинал шәкилдә инкишаф етдирилди. Дилокијадан ибарәт олан бу әсәрин һәр һиссәсиндә јазычы мүһүм мәсәләләри мүзакирәјә гојмуш вә онлары демократик мөвгедән һәлл етмишдир. «Мүәллимләр ифтихары» адланан биринчи һиссәдә мәктәбдә, халг маарифи саһәсиндә чалышан зијалыларын һәјатындан данышылыр. Шејдабәјин симасында кәнч мүәллимләрин мәишәт гајғыларындан сөһбәт ачан јазычы әсәрдә башлыча олараг онларын тәрәгги уғрунда мүбризәләрини тәсвир етмишдир. Адәтән «Мүәллимләр ифтихары»ны педагожи трактат адландырырлар. Чүнки әсәр Шејдабәјин маарифин, мәктәбин, мүәллимин, бәдии әдәбијјатын халгын мә'нәви инкишафында ролу һаггында әдәби вә педагожи көрүшләринин тәһлили үзәриндә гурулмушдур. «Кәлинләр һәмајили» адланан икинчи һиссәдә исә 90-чы илләр Азәрбајчаны үчүн сәчијјәви олан мүхтәлиф сосиал, етик проблемләр мүзакирәјә гојулур. Бурада гадын азадлығы, халглар достлуғу, сүнни-шиә әдавәти, чаризмин милли зүлмү вә с. мәсәләләрдән данышылыр.

Дилокијанын ајры-ајры һиссәләриндә мүхтәлиф мәсәләләрин гојулмасына бахмајараг, бунлар бир-биринин мәнтиги давамыдыр. «Кәлинләр һәмајили»ндә исә гојулан мәсәләләр «Мүәллимләр ифтихары»ндакы проблемләри тамамлајыр. «Мүәллимләр ифтихары»нда јалныз маариф мәсәләләри, бир гәдәр ичтимаи бәрабәрсизлијин тәсвирилә мәһдудлашан әһвалат «Кәлинләр һәмајили»ндә кениш бир диапазон кәсб едир. Бүтүн бунлар бирликдә кечән әсрин ахырларындакы, еләчә дә биринчи рус ингилабы әрәфәсиндәки Азәрбајчанын ичтимаи мәнзәрәси, фикир чәрәјанлары, зијалылары дүшүндүрән, нараһат едән мәсәләләр һаггында тәсәввүр јарадыр.

«Мүәллимләр ифтихары»нын мөвзусу 90-чы илләр Азәрбајчан һәјаты үчүн чох характерикдир. Р. Әфәндијев «Ган очағы», Н. Нәриманов «Наданлыг», Ҹ. Мәммәдгулузадә (сонра да олса) «Данабаш кәндинин мәктәби»ндә бу мөвзунун мүхтәлиф тәрәфләринә мүрачиәт етмишдиләр. Јухарыда гејд етмишдик ки, мүасирләриндән фәргли олараг, С. М. Гәнизадә диггәти «Мүәллимләр ифтихары»нда зијалыларын маарифчилик мәрамнамәләрини һәјата кечирмәк уғрунда мүбаризәләринин тәсвиринә чәлб етмишдир. Әсәрин әсас гәһрәманы Шејдабәј Мәсиһзадә јалныз халг маарифи даирәсиндә тәсвир олунур. Шејдабәј нә мәктәбә ушаг топлаја билмәјән Мәһәммәдаға («Наданлыг»), нә дә мә'мур гамчылары алтында ачылан мәктәбдә дәрс дејән, лакин халгын психолокијасыны билмәдијинә көрә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрајан Һәсәновдур («Данабаш кәндинин мәктәби»). О, Бакыда низамлы мәктәбдә гуллуг едир, халг маарифинин елми вә нәзәри мәсәләләри илә мәшғул олур, һәмвәтәнләри арасында демократик фикирләри јајмаг үчүн јоллар ахтарыр, конкрет програмла чыхыш едир: «Гаранлыгда кәзмәк илә һеч нә көрүбкөстәрмәк олмаз. Ишыг кәтирмәлидир. Ишыг кәләндә зүлмәт өз-өзүндән мәһв олар вә онунла белә, һәр шеј өз рәнкиндә көрүнәр» (63, 22). Һәмвәтәнләринин маарифләнмәси саһәсиндә чалышдығы једди ил әрзиндә Шејдабәј Бакыда, «нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә» һәмишә еһтијач ичәрисиндә јашамышдыр. Лакин бу ону руһдан салмамышдыр. Шејдабәјин өз сәнәтини севмәси, халг маарифи саһәсиндә сәдагәтлә хидмәт көстәрмәси онун јолдашлары арасында «мүәллимләр ифтихары» кими шәрәфли бир ада лајиг көрүлмәсинә сәбәб олмушдур. О јалныз дәрс демәклә фәалијјәтини мәһдудлашдырмыр, тәчрүбә вә мүшаһидәләрини үмумиләшдирир, тәрбијә, чәмијјәтин мүасир тәрәггисиндә мәк-

тәбин ролу, ичтимаи мүбаризәдә јазычынын мөвгеји, мүәллимин вәзифәси, мүһитин инсан әхлагына тә'сири кими мүһүм проблемләрә даир әсәр јазыр.

Сосиал вә мәдәни тәрәгги уғрунда мүбаризәдә мәктәбин јүксәк ролуну гијмәтләндирән Шејдабәј инамла дејир: «Бизләр үчүн әкәр бир чыраг јаначагса, мәктәб очағынын шө'ләсиндән јанса кәрәкдир» (63, 22). Шејдабәј һәмвәтәнләринин ничатыны мәктәбдә көрүр, «чәһаләт мүлкүнә әкәр бир меһтаб доғачаг исә мәктәб диварларындан түлу» (63, 22) етмәсини арзулајыр. О, мәктәбсиз тәрәгги етмәк истәјән халгын нијјәтини «Гырата миниб һава сејри диләмәк» (63, 22) кими күлүнч һесаб едир. Беләликлә, бүтүн маарифчиләр кими, Шејдабәј дә чәмијјәтдә мәктәбин ролуну шиширдир, ону идеализә едәрәк, һәтта бөјүк ичтимаи ингилаблара гаршы гојур. Һәмвәтәнләринин нәинки зүлмәтдән, һәтта мә'нәви вә физики зүлмүн тәзјигиндән гуртулуш јолуну белә мәктәбдә көрүр. Она көрә, чох тәбии олараг, Шејдабәјин педагожи көрүшләриндә чәмијјәтдә мүәллим ролу вә шәхсијјәти башлыча мәсәләләрдәндир. Шејдабәјә көрә, мүәллим олмаг, милләтә савад өјрәтмәк, она зүлмәтдән гуртулуш јолларыны нишан вермәк бүтүн ихтисасларын ән шәрәфлисидир. Шејдабәј талејиндән чох разы галыр ки, она мүәллимлик кими чох «мүмтаз» бир пешә гисмәт етмиш, ады мүәллимләр зүмрәсинә дүшмүшдүр. Шејдабәј мүәллимин мә'нәви зәнкинлијини тачирин, капиталистин малик олдуғу мадди сәрвәтлә мүгајисә едир. О бунларын халг ишинә нә дәрәчәдә хидмәт көстәрдији барәдә дүшүнәркән белә һесаб едир ки, сәрвәтдарларын мал-дөвләти фанидир, чүнки ону газанмаг да, итирмәк дә олар. Онлар бу дөвләтлә нәинки башгаларыны, һеч өзләрини дә хошбәхт едә билмирләр. Әдибин «руһ дөвләти» адландырдығы мә'нәви сәрвәт исә бүсбүтүн башга чүрдүр. Бу сәрвәт әлдән-әлә кечмир. О, мүәллимә вәтән балаларыны тәрбијә етмәк, севимли халгыны маарифләндирмәк үчүн кәрәкдир.

Халгынын мәһәббәти кими чох аз адама нәсиб ола билән вар-дөвләтин јанында Шејдабәјин фикринә көрә, сәрвәтдарларын гызыл-күмүшү чох мискиндир. Әкәр мүәллим «мәктәб лөвһәсинин мүгабилиндә һәркаһ мүрәккәб шүшәсинә бахыб вапор вә ја нефт гујусунун гајғысыны чәкәр олса, лә'нәт апарар» (63, 15). Шејдабәјә көрә, үмумијјәтлә, мүәллимә һәјат она көрә верилмишдир ки, ону милләтинин зүлмәтдән гуртармасы уғрунда мүбаризәјә сәрф етсин. Буна көрә дә Шејдабәј мүәллими ел рәһбәри, чәмијјәтин габагчыл адамы адландырыр: «Мәним рә'ј вә тәсәввүрүмә көрә, мүәллим дедијимиз зат мә'рифәт күлбәсинин дәрбаны, ничат јолунун рәһбәридир. Елә рәһбәри ки, мәктәбхана астанасында һидајәт мәш'әләси санчыб әбнаји-рузикар хидмәтинә кечә вә күндүз амадә дајанаркән, һәр бир тәвәлајә кәлән көрпә үчүн сәнкин тә'лим гапысын ирадәт зору илә ачыб ничат јолуну нишан верир» (63, 21). Бир аз ашағыда дејир: «Һүнәрли устад хам дәмирдән сәбрлә Мисри гылынч јапа биләрсә, јахшы мүәллим кәчтәбмилләтдән хошәхлаг чәмијјәт һазырлаја биләр» (63, 23).

«Мәктубати-Шејдабәј Ширвани»нин икинчи һиссәси олан «Кәлинләр һәмајили»ндә һадисәләр әсасән Шејдабәј — Софија Михајловна, Шејдабәј—Павел Петрович, Шејдабәј—Гафгаз мүсәлманлары, Шејдабәј — уста Погос хәтләри үзрә инкишаф едир. Әдиб бу хәтләри усталыгла ваһид сүжет хәттиндә бирләшдирмиш, һәр бириндә бир ичтимаи-әхлаги мәсәләдән сөһбәт ачмышдыр.

Романын фабуласыны С. М. Гәнизадәнин әхлаги-дидактик көрүшләри илә сых бағлы олан бир һадисә—Софија Михајловна вә Шејдабәј хәтти, даһа ајдын дејилсә, онларын севки мачәрасы тәшкил едир. Бу мачәра, ејни заманда, сүжетин дөрд шахәсиндән бирини тәшкил едир, тәмиз аилә, сәмими инсани мүнасибәт, мә'нәви паклыг кими кејфијјәтләрин тәблиғинә хидмәт көстәрир. Бүтүн маарифчиләр кими, инсан тәбиәтиндәки јахшы вә пис чәһәтләри мүһитин мәһсулу һесаб едән С. М. Гәнизадә дә әхлагсызлыг үстүндә шәхсијјәтин өзүндән даһа артыг онун мүһитини тәгсирләндирир. Софија Михајловна аристократ аиләсиндә бөјүмүшдүр. Бурада, Лев Толстојун тәсвир етдији кими, кәбин дә алдатманын бир нөвүдүр. Мүһит Софијаја да өз тә'сирини көстәрмишдир. Узаг сәфәрә чыхан кәлин хошбәтликдән илк дәфә Шејдабәјә раст кәлмиш, о да бир мүәллим кими ону доғру јола дә'вәт етмәји өзүнә борч билмишдир. Бунунла да әдиб пис мүһитдә јетишмиш адамларын тәрбијә васитәсилә ислаһ олунуб, доғ-

ру јола дә'вәт едилә биләчәји һагда маарифчиләрин материалист фикринә бәраәт газандырмышдыр.

Әсәри диггәтлә охудугда мә'лум олур ки, Софија Михајловна илә Шејдабәј арасындакы мәһәббәт мачәрасы сүжетин әсасында дурса да, романда тәсвир олунан әһвалатларын чүзи бир һиссәсини тәшкил едир. Јазычы бу һадисәни әсәрин баш хәтти кими алмыш, бу јолла Шејдабәјин ичтимаи бахышларындан сөһбәт ачмышдыр.

«Мүәллимләр ифтихары»нда олдуғу кими, бурада да тәсвир олунан һадисәләрин мәркәзиндә автобиографик сурәт олан Шејдабәј дајаныр. Романда һадисәләр бир-бирини әвәз етдикчә «Мүәллимләр ифтихары»нда педагожи вә әдәби фикирләри илә таныш олдуғумуз Шејдабәјин дүнјакөрүшүнүн јени чәһәтләри үзә чыхыр. Бунлар бүтөв һалда онун әсрин мүһүм ичтимаи мәсәләләри һаггында көрүшләрини әкс етдирир. Беләликлә, Шејдабәј бахышларынын бүтүн чәһәтләрилә мејдана чыхыр. Гүввәтли вәтәнпәрвәрлик һиссинә малик олан Шејдабәј кечә-күндүз халгын талеји һаггында дүшүнүр. «Гејриләр чүмләсиндә милләтимиз дала галыб јазыг олдуғуну» көрдүкчә бу халг мүәллиминин «үрәји дағланыр». Үмумијјәтлә, бүтүн һәмвәтәнләринә вәтән севкисини ашыламаг истәјән Шејдабәј «ел үчүн ағласа көзсүз галар» аталар сөзүнү маһијјәт е'тибары илә зәрәрли һесаб едир вә буна кениш күтләнин ганыны соран һаким синифләрин әһвали-руһијјәсинин бәдии ифадәси кими бахыр. О бу мисалы өз фәалијјәтиндә ме'јар көтүрүб јалныз шәхси мәнафејини көзләјәнләрә нифрәт едир, беләләринә гаршы чыхараг «ел үчүн ағламаган көз әкәр кор олурса, нә гәм?..» — дејир. Вәтән дәрди чәкмәјиб јалныз чанынын гајғысына галанлары «биһиммәт», фәгир-фүгәраја әл тутмајанлары «бәдхәрч вә рәзил» сајыр.

Шејдабәј вәтәнин тарихини јахшы билир, онун мүгәддәратыны дүшүнүб дәриндән һәјәчанланыр. Бухарасыз ја јола дүшәркән Шејдабәјин нәзәриндә Бакы сајсыз-һесабсыз сәрвәти мүгабилиндә ихтијары әлиндән алынмыш мүстәмләкә шәһәри кими чанланыр. О, Бакынын кечмишини индиси илә мүгајисә едир. Гәһрәманлыгла долу кечмишини, «нечә пәһливанлар, нечә һәрамиләр»ин Гыз галасынын «хәтәрнак пилләләриндә» гәтлә јетишиб «ган ичиндә» јатдыгларыны хатырлајыр; о јахшы билир ки, бу гоча шәһәр «мин илләр тичарәт вә сәнаәтдән мәһрум галмышкән һәгарәт мәнзиләсиндән» һеч кәсин нәзәрини чәлб етмәдији һалда, «алтындакы гарача нефт сајәсиндә» онун шөһрәти бүтүн дүнјаја јајылмышдыр, харичи капиталистләр онун үстүнә ахышыб сәрвәтини дашымаға башламышлар. Шејдабәј вәтәни тарач етдикләринә көрә, Гәрб империализминә («дурбин көзлү фирәнкләрә») нифрәт едир, гәзәблә онлары «һәрис» адландырыр. О, ахшам Корнилов кәмисиндән зүлмәтә гәрг олмуш шәһәрин мәнзәрәсини сејр етдикчә үрәји сыхылыр, јаса батыр. Чүнки нефт сәлтәнәтинин «гарагура мәһсулаты» илә «кәдәзадәләр еви» електрик гәндилләри илә чырағбан олдуғу һалда шәһәрин өзү гаранлыгда галмышдыр. Бундан гәзәбләнән Шејдабәј ришхәнд вә кинајә долу бир интонасија илә: «Мәрһәба, еј күрреји-әрзи ишыгландыран Гарача шәһәр, мәрһәба!.. Үзүгаралығы өзүнә гәбул едиб дүнјаја ишыг салмысан» (65, 33),—дејир. Бүтүн дүнјаны сәрвәтлә тә'мин едән Бакы көлә һалында галмыш, империалистләрә вердији милјонлар мүгабилиндә онлардан һеч бир хејир көрмәмишдир. «...Һејиф ки, бу не'мәтләр әвәзинә шә'нинә сәзавар нә бир әсаси-хејријјәмиз вар, нә бир өвзан-һәсәнәмиз... Ар олсун бизләрә! Бу нә һиммәтдир?» (65, 34). Белә монологларда өлкәнин сәрвәтини харичи капиталистләрин инһисарындан гуртарыб халгын тәрәггиси ишинә сәрф етмәк уғрунда мүбаризәјә чағырыш нотлары гүввәтлидир.

Вәтәнпәрвәрлик руһу чаризмин шовинист, мүстәмләкәчи сијасәтинин тәнгидинә һәср олунмуш сәһифәләрдә даһа габарыг шәкилдә мејдана чыхыр. Јазычынын гәһрәманы чаризмин империја әразисиндә јашајан мәзлум халгларын дилинә, әдәбијјатына, адәт-ән'әнәсинә тәһгирамиз мүнасибәтини дә дәрин нифрәт вә гәзәблә писләјирди. Бу тамамилә тәбиидир. Чүнки Шејдабәј гүввәтли бејнәлмиләлчилик һиссинә маликдир. Мүхтәлиф милләтләрин бир-биринә јахынлашмасы, достлуг әлагәләринин кенишләнмәси, дини тәәссүбкешлијин арадан көтүрүлмәси онун башлыча идеалларындан биридир. О, мәзһәб вә тәригәт буховундан азад, мүхтәлиф милләтләри ваһид аиләдә бирләшдирән чәмијјәт арзулајыр. Өзү дә бунун мүмкүнлүјүнү о, маарифчилик фәлсәфәсилә әсасландырыр. Гәнизадәнин гәһрәманы да Нәримановун гәһрәманы Баһадыр кими руссочудур, ди-

ни тәассүбкешлијә гаршы тәбии ганунларын мөвгејиндән мүбаризә апарыр. О белә һесаб едир ки, үнсијјәт, үмумијјәтлә, инсан тәбиәтинә мәхсус бир кејфијјәтдир. «Инсан мүхтәсс габили-үнс бир затдан ибарәт икән, һәр бир фәрд баги әфрад илә үнсијјәт тутмасы мүвафиги-тәбиәтдир» (65, 65) тезисини әсас тутан Шејдабәј бүтүн милләтләр вә халглар арасында достлуғу тәбии, мә'нәви тәләбат сајыр. Инсан көрпә јашларында ата-анасы, гонум-гоншусу, үмумијјәтлә, әтрафда јашајан адамларла үнсијјәт јарадыр. О бөјүдүкчә бу әлагәләрин сәрһәдләри кенишләнир, башга милләтләрлә, динајры гардашларла мүнасибәтә еһтијач әмәлә кәлир. Бу, тәбиәтин ганунудур. Бу тәләбә гаршы чыханлары, милли мәһдудијјәтә гапаныб галанлары Шејдабәј «зәиф көзә» бәнзәдир. О, беләләринә гаршы «әһли-бәсирәт» адландырдығы әсрин ариф адамларыны гојур. О адамлары ки, бүтүн инсанлар арасында достлуг вә гардашлыг идејаларыны тәблиғ едирләр. Онлары—«күрреји-әрз вәтәним вә инсанијјәт милләтимдир» дејәнләри гојур. Шејдабәјин фикринчә, инсанлар арасында достлуға дин вә мәзһәб дә мане ола билмәз. Чүнки инсанлыг вә «һәгганијјәт» тәбии сурәтдә мөвчуддур, дин вә мәзһәб исә сонрадан, сүн'и јолла јарадылмышдыр. Биринчиси тәбиәтин ганунудур, икинчиси чәмијјәтин.

Ж. Ж. Руссо фәлсәфәси илә пәрвәриш тапан Шејдабәј тәбиәтин инсанлара вердији сәрбәстлији үстүн тутур. Тәбиәтин бу әзәли вә әбәди ганунуна гаршы чыхыб милләтпәрәстлик вә мәзһәбчилик идејаларыны мүдафиә едәнләри, она һагг газандырмаг истәјәнләри Шејдабәј «мүтәассиб»ә, «кәскин гылынчлы залым»а бәнзәдирди. Инсанларын һәјаты үчүн беләләрини тәһлүкә сајыр. Бу бахымдан әдибин сүнни-шиә тәригәтләри вә онларын тәассүбкешләринә гаршы тәнгиди мүнасибәти дә хејли сәртдир. С. М. Гәнизадә романда бу мәсәләјә тәсадүфи тохунмамышдыр. О бу мәзһәбләрә милләти инкишафдан сахлајан, гүввәсини вә бирлијини парчалајан, сон нәтичәдә нәзәрләри мүасир һәјатдан узаглашдыран амил кими бахырды. Шејдабәјин кајутда растлашдығы сүнниләр вә шиәләр Гафгазда јашајан мүсәлманларын авам гисмини тәмсил едир. Дин, мөвһумат, чәһаләт вә наданлыг бунларын һәјат ешгини өлдүрмүш, бир дәстә чаһилә чевирмишдир. Бунлар кајут күнчләриндә узаныб мә'насыз дини-мөвһуми мәсәләләр үстүндә мүбаһисә едирләр.

С. М. Гәнизадә маарифчи мүддәаларыны әјаниләшдирмәк, дин вә мәзһәб тәассүбүндән хилас олмуш вәтәндашын нүмунәсини тәгдим етмәк мәгсәдилә романда уста Погос сурәтини јаратмышдыр. О, јазычынын инсанлыг вә һагпәрәстлик һаггында фикирләринин чанлы тәчәссүмүдүр. Ширван ерменилериндән олан Погос бир тикә чөрәк газанмаг дәрди илә вәтәнини тәрк едәрәк Түркмәнистанын гумлу тәпәләринә кедиб чыхмышдыр. Бу садә, савадсыз, меһрибан адам һамынын һалына јанып, дини тәассүбкешликдән азаддыр, әтрафындакы әчнәбиләрә гардашлыг мүнасибәти бәсләјир, онларын севинч вә кәдәринә шәрик олур. Јазычы ону һәмвәтәнләри олан бир груп диндар, тәассүбкеш сүнни вә шиәјә гаршы гојмушдур.

Шејдабәј дикәр ичтимаи мәсәләләр кими, гадын азадлығына да тәбии ганунларын мөвгејиндән јанашыр. Шәргли гадынларын һәјат-маишәтинә јахшы бәләд олан Павел Петрович бу фикирдәдир ки, онлар бәшәријјәтә мәхсус ибтидаи һүгуглардан белә мәһрумдурлар. Забит буну, садәчә олараг, «инсафсызлыг» адландырыр. Чүнки «инсаф олан јердә зүлм ола билмәз, јә'ни бир нәфс о бири нәфсә гәләбә едәмәз вә зүлм олмајан јердә азадәлик өз шөһрәтин көстәрир» (65, 72). Павел Петрович шәргли гадынларын чәмијјәтдә мөвгејини јүксәлтмәк үчүн онлара азадлыг, кишиләрлә бәрабәр һүгуг вермәк мәсәләсини ирәли сүрүр: «Әввәлинчи фәгәрә һүрријјәт, јә'ни азадәлик вә икинчи мүһакә, јә'ни бәрабәрликдир. Һүрријјәтдән мурад одур ки, һәр бир нәфс өз ихтијаратына малик олса кәрәкдир. Амма мүһакәдән ибарә һамы инсанлар һүгуг чәһәтинчә бирбирилә мүсави олмагдыр... јә'ни өврәтләр инсан икән һамы инсанлыг һүгуг вә ихтијаратында әрләр илә бәрабәр олсалар кәрәкдир» (65, 74). Шәрг гадынларынын һалына Павелдән даһа артыг бәләд олан Шејдабәј онунла сөһбәти заманы дејир: «Өврәтин һүгугун өзүнә вермәји мән бәлкә сиздән артычаг истәјирәм... Үнас чағырдығымыз меһрибан чанлар, аналар вә бачылар үбудијјәт гејдләринә бағланмалары зүлм вә фәзиһәтдир» (65, 74). Шејдабәј бу бөјүк әдаләтсизлијин тәдричлә ислам милләтләринин арасындан тәрк олачағына үмид бәсләјир. Лакин бунун арзудан һәгигәтә чеврил-

мәси јолларына кәлдикдә о, Павел Петровичлә разылашмыр. Буна сырф сијаси-ичтимаи мәсәлә кими бахан рус забитиндән фәргли олараг, Шејдабәј маарифчилик фәлсәфәси мөвгејиндән чыхыш едиб, гадын азадлығы кими бөјүк ичтимаи проблеми тәбии ганунларын мөвгејиндән һәлл етмәк истәјир. Әкс тәгдирдә бунун бәшәријјәтә һеч бир фајда кәтирмәјәчәјини дејир.

Гадынлара кишиләрлә бәрабәр һүгугларын верилмәсинә кәлдикдә Шејдабәј, үмумијјәтлә, буну тәбиәт ганунларына зидд, инсанлыг үчүн зәрәрли һесаб едир. О. Павелин «үнасла зүкур һәр икиси инсанлыг чәһәтинчә бир-бири илә һәмчинс»дирләр фикринә гаршы чыхараг, бунларын арасында тәбии фәргләрин мөвчуд олдуғуну билдирир. Бир һалда ки, тәбиәт гадыны кишидән фәргли јаратмышдыр, инсанларын онлары сүн'и ганунларын һөкмү илә бәрабәрләшдирмәјә ихтијары вармы? С. М. Гәнизадәнин маарифчи гәһрәманы бу фәргләрин үзәриндән өтмәји лазым билмир. Чүнки онун фикринчә, гадынла киши арасында «үнаслыг вә зүкурлуг» фәрги вар. «Һәр бир тәрәфин өзүнә мүнһәсир мәхсусијјәтләри һәм чохдур вә һәмин мәхсусијјәтләр әкәр бир тәрәф үчүн мүвафиг олурса, әксәр өвгат о бири тәрәф үчүн мүхалиф вә бәлкә бәрәкс ола биләр» (65, 74—75). Она көрә дә, Шејдабәј буна «зүкур илә үнас арасында һикмәт јолу илә фәргләр гојулдугда бирисинә мәхсус олан һүгугу» о бирисинә вермәјә «тәбиәт чәһәтинчә зүкур илә үнас арасында гојулмуш тәфавүтләри инкар етмәк» кими бахыр. О бу фикирдәдир ки, гадынла кишинин һүгуг бәрабәрлији мәсәләсини јалныз онларын һәр биринин өз имканы дахилиндә ичра едә биләчәји иш-ләр даирәсиндә һәлл етмәк лазымдыр; јохса бәшәријјәтин тәбии һәјат вә мәишәт гајдалары позулар.

Беләликлә, гадын азадлығы мәсәләси һаггында нә Павел, нә дә Шејдабәј доғру нәтичәјә кәлә билирләр. Шејдабәјин маарифчи мүлаһизәләри мәһдуд олдуғу кими, Павелин сөздән ишә кечмәк барәдә мәсләһәтләри дә јарымчыгдыр. Гадын јалныз о заман азад ола биләр ки, о өзү мадди не'мәтләрин истеһсалында иштирак етсин, башгасындан асылы олмасын. Бу чәһәти көрә билмәдијинә көрә, Павелин мүлаһизәләри көјдән асылы галыр.

Н. Нәриманов вә С. М. Гәнизадәдән фәргли олараг, З. Марағаји вә Ҹ. Мәммәдгулузадәнин фикрини шаһ вә

чар деспотизминин тәзјиги алтында әзилән кениш зәһмәткеш халг күтләләринин вәтәндашлыг һүгугу мәсәләләри даһа артыг чәлб едирди. Буна көрә дә, «Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј» романында Иранын, «Данабаш кәндинин әһвалатлары» силсиләсиндә исә Русија империјасынын учгар кушәси Азәрбајчанын сосиал һәјаты әсас тәсвир објекти кими алынмышды. Һәр ики әсәрдә бүтүн диггәт әсасән һаким-рәијјәт мүнасибәтләринин тәсвиринә јөнәлдилмишдир. Бу мәсәлә З. Марағајинин «Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј» романынын әсас лејтмотивини тәшкил едир.

Халг вә дөвләт мүнасибәтләрини бир маарифчи кими, «ичтимаи мүгавилә» мөвгејиндән тәнзим етмәк истәјән З. Марағаји вәтәндашы олдуғу өлкәдә инсан һүгугларынын гәсб олундуғуну көрүр, онларын уғрунда мүбаризәни әдәби фәалијјәтинин башлыча мәгсәди сајыр.

З. Марағајинин «Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј»и XIX әср Ираны вә Иран Азәрбајчаны һаггында кениш мә'лумат верән, хүсусилә мөвчуд гурулушун ејибләрини ифша едән долғун мүндәричәли әсәрдир. М. Ф. Ахундовун «Кәмалуддөвлә мәктублары»ндан сонра мүсәлман Шәргинин ән гаранлыг нөгтәси олан Иран сарсыдычы зәрбәни З. Марағајинин сатирасындан алмышдыр. О, Иран ичтимаи гурулушунун ејибләрини арашдырыб күн ишығына чыхармыш, онларын чиркин маһијјәтини ифша етмиш, беләликлә, сәлтәнәтин әсасларыны сарсытмаға, сүтунларыны лахлатмаға наил олмушдур. Тәдгигатчылар доғру дејирләр ки, биринчи рус ингилабынын тә'сири алтында Иранда аловланан халг ингилабынын һазырланмасында «Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј» мисилсиз хидмәт көстәрмишдир (118, 262). Чүнки әдиб бурада илк дәфә Иранын гајсаг бағламыш јараларынын көзүнү гопармыш, онлары һамыја көстәрмиш, бунлара кениш күтләнин диггәтини чәлб етмишдир. Бу мә'нада франсызларын Волтер, Дидро вә Руссосу кими, З. Марағаји дә Иран ингилабчыларынын мүәллими олмушдур. Мәишәтдән башламыш назир кабинетләринә, сәдрә'зәмә гәдәр чәмијјәтин бүтүн тәбәгәләринин тәсвирини верән јазычы сырави мә'мурдан тутмуш шаһа кими бүтүн дөвләт апаратынын, бәј, хан, тачир вә руһаниләрин халга зүлм етдијини, күтләнин ганыны сордуғуну реал һәјатдан көтүрүлмүш сәһнәләрдә, сон дәрәчә усталыгла

сечилмиш ифадәли деталларда, јүксәк вәтәндашлыг чәсарәтилә тәгдим етмишдир. Вәтәнпәрвәрлик, елсевәрлик кәнч тачирин әсас сәчијјәви хүсусијјәтидир. Бу чәһәт тәкчә она јох, бүтүн нәслинә мәхсус кејфијјәтдир. Зати-мөһтәрәмлә сөһбәти заманы өзү дә е'тираф едир ки, аиләләринин «тәәссүб дәрәчаты вә вәтәнпәрәстлији Мисирдә мәшһурдур».

Романын мәркәзиндә Ибраһимбәјин вәтәни Ирана бәсләдији дәрин мәһәббәт вә ора сәјаһәти заманы көрүб мүшаһидә етдији гәмли һәгигәтләр дурур. Әсәрдә гәһрәманын фанатик мәһәббәти вәтәнин сајсыз-һесабсыз ејбләрилә тәзад шәклиндә мејдана чыхыр. Ибраһимбәј әлли ил Гаһирәдә тичарәтлә мәшғул олмуш бир азәрбајчанлы тачирин оғлудур. О, бир дәфә дә олсун Ираны көрмәмишдир. Лакин атасынын вәсијјәтинә әмәл едәрәк вәтәнин шәрәфини һәмишә уча тутур. Нә иранлыларын бир тикә чөрәк үчүн доғма јурдларыны тәрк етмәләри, нә дә Иран һаггында дејилмиш тәнгидләр онун е'тигадыны сарсыда билмир. Гаһирәдә јашајан тачирләр Мисир тәбәәлијини гәбул етдикләри һалда, Ибраһимбәј Иран паспортуну ифтихарла кәздирир. О, Ираны елә гызғын бир мәһәббәтлә севир ки, онун үнванына дејилмиш һәр хошакәлмәз сөзү гәзәблә гаршылајыр; беләләрини наданлыгда, бәдхаһлыгда иттиһам едир. Һәтта алимлијинә вә шәхсијјәтинин бөјүклүјүнә бахмајараг, «Китаби-Әһмәд» әсәринин мүәллифи Талыбов да Ираны тәнгид етдијинә көрә ону разы салмыр. О, Ирана елә мәфтундур, сәрһәди кечәркән әјилиб торпағыны өпүр, шадлығындан ағлајыр, «бу ағламағын ләззәти»ни «өмрүнүн ахыр нәфәсинә кими» унутмајачағыны билдирир. Нәһајәт, Ираны көрмәк, онун һаггында әсл һәгигәти өјрәнмәк, вәтәндә мүнасиб бир јер тапарса, мәскән едиб галан өмрүнү орада кечирмәк мәгсәдилә сәккиз ај бүтүн өлкәни кәзиб долашыр, мүхтәлиф адамларла көрүшүб сөһбәт едир, тәсәввүрләриндә чидди сурәтдә јаныылдығыны көрүр. О, Иранын башданбаша әдаләтсизлик, ганунсузлуг, ганлы чинајәтләр мәскәни олдуғуна инаныр. Бурада вахтилә өлкәнин шөһрәтини дүнјаја јајан шаһларын әдаләтиндән нишанә галмадығы кими, мүасир мәдәни тәрәггидән, инсан һүгугларыны мүдафиә едән ганундан да әламәт јохдур.

Иран хаин дөвләт башчыларынын әлиндә харабазара чеврилмишдир. Бурада «иттифаг, әдаләт, мүсават» һаггында тәсәввүр јохдур. Инсан һүгугларыны мүдафиә етмәк, күтләләрин рифаһыны јахшылашдырмаг үчүн һеч бир тәдбир көрүлмүр. Һаким даирәләрин вә һөкумәт мә'мурларынын топладығы чүрбәчүр веркиләр, мүхтәлиф характерли күнаһлардан өтрү гопардыглары рүшвәт әһалини тагәтдән салмышдыр. Иранын «мәдахилсизлији вә чамаатын ишсизлији вә гәвиләрин зәиф вә ачизләрә зүлм етмәси» ач әһалини доғма јурдларыны тәрк едиб чөрәк ардынча «гојун сүрүсү» кими харичи мәмләкәтләрә кетмәјә, гүрбәтдә сәфил һәјат кечирмәјә мәчбур етмишдир. Батумда иранлыларын ағыр һәјаты һаггында Ибраһимбәјә мә'лумат верән Әли Ләнкәрани билдирир ки, «Иранын сәрһәд шәһәрләриндә вә ја гәсәбәләриндә там гәбристанларда бир нәфәр киши ады гәбр дашларында көрмәзсән... сәбәби исә һәмән кишиләрин аварәји-вәтән олуб, харичдә тәләф олмаларыдыр».

Чүрбәчүр хәстәликләр адамлары шикәст едиб ејбәчәр һала салмышдыр. Шәһәрләрдә вә гәсәбәләрдә хәстәханалар олмадығына көрә «бурун-гулаглары төкүлмүш, ағзы-көзү әјилмиш» адамлар евләрдән говулуб «һејванат кими бијабанларда» јашајырлар. Әлли милјон әһалиси олан Алманијада чичәк хәстәлијиндән илдә 600 ушаг өлдүјү һалда, Иранын тәкчә Мәрәнд кими кичик шәһәриндә 700 көрпә тәләф олур. Бу күн «милләтин иззәт вә сәадәти, дөвләтин гүввәт вә шөвкәти, мәмләкәтин абадлығы» мәктәб сајәсиндә олдуғу һалда, иранлы ушаглар һәлә дә «Тарихи-Надир»и, «Бустан» вә «Күлүстан»ы охујурлар. Милләтин савадланмасы кими мәс'ул бир иши өһдәсинә көтүрән мүәллим һесабы вә чоғрафијаны билмир. О белә мөһкәм бир гәнаәтдәдир ки, Африка Иранын Сәлмас шәһәринин јахынлығындадыр.

Иран мүасир тәрәгги васитәләриндән хәбәрсиздир. Бүтүн өлкә орта әсрләрин аб-һавасы илә нәфәс алыр. Һәбәшистан, Судан вә Африка зәнчиләри дәмир јолундан истифадә етдикләри һалда, Иранда ири јашајыш мәнтәгәләри арасында јоллар бәрбаддыр. Ибраһимбәј Иранын ән ишләк јолу сајылан Хорасанла Теһран арасындакы мәсафәни атла 36 күнә гәт едир. Өлкәдә техника тәтбиг едилмәмиш, тичарәт ширкәтләри јарадылмамышдыр. Тачир вә руһаниләр ајры-ајры шәһәрләрдә завод, фабрик тәшкил етмәк вә вәтәнин тәрәггисинә

наил олмаг әвәзинә, вәсаитләрини вериб чохлу кәнд алыр, әһалини истисмар едир, халгы диләнчи көкүнә салырлар. Иранда сәнаје олмадығына көрә, «Гур'ан кағызындан тутмуш өлүләрин кәфәнләринә», күндәлик тәләбат үчүн зәрури олан гәнд, чит вә сабуна гәдәр ади шејләр харичдән алыныр. Бундан истифадә едән фирәнкләр вә инкилисләр мүхтәлиф јолларла өлкәнин сәрвәтини чапыб талајырлар. Онлар гәлјан шүшәси, гәлјан башы, «үзәриндә падшаһын шәкли һәкк олунмуш чини габлар, чөл отундан дүзәлдилмиш ипәк сатмагла Иранын милјонларыны чибләринә долдурур, әһалини исә фәһлә кими ишләдирләр. Бүтүн бунлардан сонра «халгын ағыл вә идракына күлүб дејирләр: «Дүнјада әчәб ахмаг милләтләр вармыш. Һәркаһ бунлар олмаса иди, кимләрә биз ағалыг едәчәкдик» (118, 345).

Иран базарында һәна вә тәнбәкидән башга вәтән мәһсулу сатылмыр. Бу вәзијјәт дөвләти елә зәифләтмишдир ки, онун милли кәлири «Тајмс» гәзетинин иллик газанчындан да аздыр. Тачирләр сәрвәт топламагда рәгабәтә киришмиш, «ифтихарати-миллијјә вә истиглали-вәтәни бади-фәнаја» вермишләр. Рүшвәтхорлуг бүтүн өлкәни бүрүмүшдүр. Иран өз пәрәстишкарыны белә ағыр вәзијјәтдә гаршылајыр. Бүтүн бунлар Ибраһимбәји нараһат едир. Вахтилә Иранын үнванына тәнгид дејәнләри онун бәдхаһлары һесаб етдијинә көрә хәчаләт чәкир. Истамбулда «Китаби-Әһмәд»ин мүәллифиндән наразылыг етдијинә көрә гијаби сурәтдә ондан үзр истәјир. Ата-баба јурдунун сәфаләт долу мәнзәрәләрини, гәмли сәһнәләрини көрдүкдән сонра онун вәтәнпәрвәрлик һиссләринин сәчијјәси дәјишир. О баша дүшүр ки, вәтәнә фанатик мәһәббәт бәсләмәк, ону коркоранә идеализә етмәк әслиндә она хәјанәтдир. О, Талыбовун јолуну тәгдир едәрәк вәтәнин ејибләрини көстәрмәји патриотизмин әсл тәзаһүрү һесаб едир. Иранытаныдыгча Ибраһимбәјин вәтәнпәрвәрлији јени кејфијјәт кәсб едир. О јалныз бундан сонра хәстә вәтәнин дәрдләринә чарәләр ахтармаға башлајыр. Ибраһимбәј дахилијјә, харичијјә вә һәрбијјә вәзирләри илә көрүшмәји, Иранын ағыр вәзијјәтини онларла мүзакирә етмәји, ислаһатдан өтрү тәдбирләр һазырламағы гәрара алыр. О, бөјүк чәтинликләрлә дә олса вәзирләрин гәбулуна дүшмәјә наил олур, онларла ваҹиб мәсәләләр барәдә сөһбәт едир. Вәтән вә милләт гајғысы онун «дөвләт сутунлары» илә сөһбәтләринин әсас мәзмунуну тәшкил едир.

Вәтәнпәрвәр тачир вәзирләри Иранын алты мин иллик тарихини ләкәләдикләринә вә шәрәфини ашағы ендирдикләринә көрә иттиһам едир. Онлары бүтүн бәлаларын сәбәбкары кими тәнгид едир. Онун фикринчә, бу вәзирләр тутдуглары вәзифәнин мәс'улијјәтини вә мәгсәдини баша дүшмүрләр. О, дахилијјә вәзири илә көрүшүндә өлкәнин зәрури проблемләриндән — сәнајенин, мал дөвријјәсинин зәиф инкишафындан, әһалинин савадсызлығындан, абадлыг ишләринин јохлуғундан, инзибати идарәнин наданлара тапшырылмасындан, әһалинин сијаһыја алынмасындан сөһбәт ачыр вә билдирир ки: «һәр тәрәфә бахдыгда вәтәни, милләти, тиҹарәти, әфкар-хәјалаты, әгидәләри, шәһәри, сәлтәнәти — һамысыны хараб, виран көрүб һејран галмышам». О, вәзирдән бунлара чарәләр ахтармағы тәләб едир.

Харичијјә вәзиринин диггәтини Иранын шәрәфини горумаг, харичә кетмиш рәијјәтин һүгугларыны мүдафиә етмәк мәсәләсинә чәлб едир. Ибраһимбәјин нәзәриндә паспорт адамларын һансы өлкәјә мәнсуб олдуғуну көстәрән мүгәддәс сәнәддир. О, өлкәнин шәрәфи вә ләјагәти демәкдир. Лакин консуллар ону гумар кағызы кими алвер васитәсинә чевирмишләр. Дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндә Иран паспортларына мүхтәлиф гијмәтләр гојуб сатырлар. Бундан истифадә едән чаниләр, дәләдузлар бу паспортдан алыр, чинајәтләр төрәдир, мүхтәлиф өлкәләрдә Иран тәбәәси кими мүһакимә олунурлар. О, вәзирә билдирир ки, Иранын харичи өлкәләрдәки консуллары тәбәәләрин ганыны сорур. Харичдә фәһләлик вә һамбаллыг едән иранлылар консулларын әсас кәлир мәнбәјидир. Лакин онлар һәбс олунаркән, күчәдә, базарда дөјүләркән онларын һүгугларыны мүдафиә етмирләр. Консуллар харичдә јашајан иранлыларла јалныз өләндә пулларына јијәләнмәк мәгсәдилә марагланырлар. Хорасандан Теһрана гәдәр сәјаһәт едән Ибраһимбәј бир јердә дә олсун әскәр, топ, топхана, бүрҹ, гала көрмүр. О јалныз Мәшһәддә әскәрдән даһа чох фәһләјә, палчыгчыја охшајан сәрбазла растлашыр. Онлардан бә'зиси ахшам гаровулундан сонра сәртибә, сәрһәнкә рүшвәт вериб гәссаблыг едир, бә'зиси мејвә сатыб өзләрини доландырырлар. Буна бахмајараг, ордусу олмајан бир дөвләтин һәрбијјә вәзарәт-

ханасы, сәртиб, сәрһәнк, мирпәнч, сәрдари-әзим, сәрдари-әфхәм кими рүтбәләри дашыјан адамлары вар. Ибраһимбәј һәрбијјә вәзириндән низами орду јаратмағы, әскәрләрин тә'минаты гајғысына галмағы тәләб едир. Лакин бүтүн бунларын мүгабилиндә Ибраһимбәј вәзирләрдән тәһгиредичи сөзләр ешидир. Һәтта һәрбијјә вәзири ону фәррашлара дөјдүрүр.

Ибраһимбәј мүшаһидәләрини үмумиләшдирәрәк беләә бир нәтичәјә кәлир ки, Ирандакы бүтүн фәлакәтләрин јаранмасынын башлыча сәбәби ганунсузлугдур. Бу исә Иран һаким даирәләринин вәтәнпәрвәрлик вә рәијјәтпәрәстлик һиссләрини шәхси мәнафејин үстәләмәсиндән ирәли кәлмишдир.

Иранда сәдр-ә'зәмлик, вәзирлик, мә'мурлуг рүтбәси дөвләти идарә етмәк, шәрәфини горумаг үчүн дејил, садәчә олараг, варланмаг, халгы сојмаг васитәсидир. Иран дөвләтинин ваһид гануну јохдур. Харичијјә вәзири өзү дә е'тираф едир ки, «һәр бир вәзарәтхананын ајрыча гануну» вар. Әслиндә исә нәинки һәр бир вәзарәтхананын, һәр бир мә'мурун өз гануну вар. Бунлар исә халгын мәнафејинә вә ирадәсинә дејил, вәзирләрин вә мә'мурларын шәхси арзуларына ујғун тәртиб едилмишдир. Һәтта Һачы хан кими маһир фырылдагчы, Ибраһимбәјлә сөһбәтиндә вәзирләрин һәрәкәтләриндән наразы галдығыны билдирир. О көстәрир ки, онлар «падшаһы елә мәшғул етмишләр ки, белә-белә хәјанәтләрә бахмаға фүрсәт едә билмир. Белә хәјанәтләри вәзирихаричә илә сәдр-ә'зәм әлбир олуб вәтәни бу фәлакәтләрә сөвг етмишләр».

Иранда ән мүгәддәс ганунлары рүшвәт әвәз едир. Бурада ән мүшкүл ишләри пул вермәклә һәлл етмәк мүмкүндүр. Ибраһимбәј буну Иранын һәр кушәсиндә мүшаһидә едир. Дахилијјә вәзиринин гәбулуна кетмәк истәркән алты ај көзләјәчәјини билдирирләр. Лакин гапычыја «империал» вердикдән сонра дәрһал ичәри бурахылыр. Вәтәнпәрвәр кәнч һәрбијјә вәзиринин әмри илә дөјүләркән саатыны рүшвәт вермәклә чаныны гуртара билир. О, Иранда сәдр-ә'зәмдән тутмуш дарғаја гәдәр һамынын рүшвәтхорлуг етдијинин шаһиди олур. Шаһын наданлығындан истифадә едән сәдр-ә'зәм вәзирләрлә әлбир олуб сәлтәнәти һәррача гојур, ганунлары шәхси кәлир мәнбәјинә чевирир. Дөвләт бир нөв онун шәхси әмлакы олмушдур. Истәдији адама ганундан кәнар һәр чүр јахшылыг едир. Узун илләр мүхтәлиф өлкәләрдә тичарәтлә мәшғул олмуш вә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамыш Һачы хан Ирана кәлиб сәдр-ә'зәмин мәчлисинә јол тапдыгдан сонра Теһранын нүфузлу адамларындан бири олур; «һәзјанларындан хошландығына кәрә она шири-хуршид» нишаны илә бирликдә ханлыг ләгәби, башга бир нишанла «сәрһәнклик мәнсәби» верилир. Һачы хан да сәдр-ә'зәмә борчлу галмыр. Сәрһәнклик рүтбәсиндән өтрү тә'јин олунмуш 100 түмән мәвачиби алмыр, сәдр-ә'зәм ону мәнимсәјир. Бу гаршылыглы һөрмәт онлары бир-биринә даһа да јахынлашдырыр. О, «чамаатла вүзәра мијанында» васитәчијә чеврилир. Һәр күн беш-алты түмән кәлири олур. Ибраһимбәј дә ондан кағыз алдыгдан сонра вәзирләрлә көрүшә билир.

Ибраһимбәј дөвләтин нишанларыны инсанын намусундан да мүгәддәс һесаб едир, чүнки орден «милләт вә вәтән өвладынын һаггыдыр». Һәр кәс «дөвләтинин нишаныны мүгәддәс билиб ону әлә кәтирмәк үчүн вар гүввәсилә чалышыб... Һәтта чаныны бу јолда тәрк етмәлидир». Лакин сәдр-ә'зәм «дөвләтин варлығыны» дүнјаја билдирән нишаны алвер васитәсинә чевирмишдир. Һачы хан Ибраһимбәјә мүхтәлиф дәрәчәли нишанлары үнвансыз фәрманла бәрабәр алмағы, дост-ашнаја һәдијјә апармағы тәклиф етдикдә о сарсылыр. Лакин Һачы хан ону сакитләшдириб билдирир ки, «Иранда бир чохлары вардыр ки, белә тичарәт етмәклә чох пуллар газанмышлар». Алты мин рүшвәт верән адам истәдији шәһәрә һаким тә'јин олуна билир. Хәзинәдән мааш алмајан дарғалар чамааты мүхтәлиф күнаһларда тәгсирләндириб пул алыр, өзләрини вә табе олдуглары адамлары доландырырлар.

Иран зәһмәткешләринин ишсизлији вә фәрәһсиз һәјаты Ибраһимбәји даһа артыг нараһат едир. О, Батумдан Хоја гәдәр бөјүк бир әразидә Иран һамбаллары, фәһләләри вә кәндлиләри илә гаршылашыр; мүхтәлиф адамларла көрүшүб сөһбәт едир, онларын вәзијјәтини өјрәнир. Дәһшәтли зүлмләрин шаһиди олур. О инаныр ки, Иран тәбәәләринин нә өлкәнин дахилиндә, нә дә харичиндә әмин-аманлығы, хош күзәраны вар. Онлар һимајәсиз мәхлугдурлар. Руһаниләрин, бәјләрбәјиләрин, дарға вә кәндхудаларын «зүлм вә ситәминдән фәрар едиб харичә пәнаһ апаранлар», орада сәфир вә консул-

ларын ситəми илə гаршылашырлар. Онлар маашларыны, харичијјə вəзиринə вердиклəри рүшвəти, сахладыглары үч-дөрд «мадмазелə» нечə мин манатлыг хəрчи мүхтəлиф јолларла фəһлəлəрин вə һамбалларын ганындан чəкирлəр. Бəланын бөјүјү орасындадыр ки, «сүбһдəн шама кими рузкарын һəрарəтинə вə бүудəтинə давам едиб» ишлəјəн фəһлə вə һамбалларын һүгуглары дөвлəт мə'мурлары тəрəфиндəн мүдафиə олунмур. Иран фəһлəлəринин һалына харичилəр ачыдығы һалда, өз мə'мурларынын онлара рəһми кəлмир. Əслиндə онлары мүдафиə етмəјə чəсарəтлəри белə чатмыр. Тəкчə Батумда əллијə гəдəр Иран һамбалы һəбс олунмушдур. Қонсуллар буна е'тина да етмирлəр. Бə'зəн шəхси мəнфəəтлəринə көрə онлары хилас етмəјə тəшəббүс едəндə рус мə'мурлары буна мəһəл гојмурлар. Онлар дəрһал билирлəр ки, мəһбусдан рүшвəт алыблар. Гүрбəтдə пулсуз өлəн иранлынын мејиди күнлəрлə ортада галыр, сəфир вə консуллар буна јахын дүшмүрлəр.

Вəтəндə галан тəбəəлəрин һəјаты даһа дəһшəтлидир. Иранда һеч бир шеј инсан гəдəр лəјагəтсиз дејилдир. Бурада һакимлəр гара мала рəва билмəдиклəрини инсана рəва көрүрлəр. Чүнки Иранда ганун јохдур. Ибраһимбəј Дамганда чөрəјин чəкисини əскилтдијинə көрə губернаторун əмрилə чөрəкчинин бурнуна ип кечириб базарда кəздирилмəсини, чəлладын үч гəссабын гулагларыны кəсмəсинин, Шаһрудда шəһəр һакими ова кедəркəн отуз-гырх нəфəрин əлиндə ағач, «јолдан чəкил», «дур», «ирəли», «дајан» гышгыртылары алтында ону мүшајиəт етмəлəринин, шаһзадə кечəркəн баш əјмəјəнлəрə ағыр чисмани чəза верилмəсинин шаһиди олур. Бүтүн бунлар Ибраһимбəји сарсыдыр; онун тəəччүбү исə иранлыларда күлүш доғурур. Онлар бүтүн бунлары тəбии һал кими гəбул едирлəр. Чүнки о «һакимдир, шаһзадəдир, əлбəттə, кəрəк бөјлə олсун» (118, 89). Руһанилəр, тачирлəр, бəјлəрбəјилəр Иран тəбəəлəринə зүлм етмəкдə һөкумəт мə'мурларындан һеч дə керидə галмырлар. Бунларын һəр бири əллəринə чохлу кəнд кечирмиш, рəијјəти гула чевирмишлəр. Бунларын кəндлилəрин ағыр һəјатына е'тинасызлығы Ибраһимбəјин гəлбини инчидир. Тачирлəр кəндлилəрин əли илə топланмыш тахылы анбарда «мəһбус едиб, ачарыны Араз чајына атмышлар». Ачындан чан верəн фүгəраја исə дејирлəр: «Пул илə сатмајырыг, һəр бир батманы гырх мисгал үрəк ганыдыр. Һəр ким истəјирсə бујурсун. Јазыг фүгəра нə гəдəр дад, фəрјад едиб, дејирлəр: Ағалар, валлаһ вə биллаһ үрəјимиздə ган галмајыб вə бу заһирдə олан бəдəнимиз дə ган вə чандан халидир. Һеч кимсəјə əсəр етмир» (118, 353).

Бүтүн бунлары өлкəдə ганунсузлуғун тəзаһүрү һесаб едəн Ибраһимбəј белə бир гəнаəтə кəлир ки, əкəр өлкəдə инсан лəјагəтини горујан елементар ганунлар тəтбиг олунса иди, вəтəндашлар белə биабырчы чəзалара мə'руз галмаздылар. О, дахили ишлəр вəзири илə сөһбəтиндə дејир ки, «Иранын ваһид гануну олмадығына көрə һəр кəс рəијјəтлə бир чүр рəфтар едир. Јазыг чамааты Иранын вүзəрасы һакимə, һаким пишкара, пишкар бəјлəрбəјијə, о, дарғаја, о, кəндхудаја о, фəррашбашыја, фəррашбашы наибə сатмагла» мəшғулдурлар.

Ибраһимбəј вəзирдəн вəтəндашларын һүгугларынын ганун даирəсиндə һифз олунмасыны тəлəб едир. Бундан өтрү онлара «бир ганун дəфтəрчəсинин» верилмəсини вə она нəзарəт олунмасыны тəлəб едир.

Ибраһимбəј халгы бөјүк гүввə сајыр. Иранын хошбəхтлијинə онун гүввəсилə наил олмағын мүмкүн олдуғуна дəрин е'тигад бəслəјир. Онун нəзəриндə рəијјəт дөвлəтин əллəри вə ајагларыдыр. Бунлар ишə чəлб олунмајынча дөвлəт јашаја билмəз. О, дахилијјə вəзири илə сөһбəтиндə дејир: «Рəијјəт дөвлəтинин əл-ајағы мəнзилијјəтиндəдир. Онлары ишлəтмəк кəрəк. Нəинки гəт едиб бикар гојмаг. Рəијјəт вəтəнин чисмини бəлалардан мүһафизə едəндир».

Ибраһимбəј Иранын мүстəгиллијини тə'мин етмəк, тəрəггисинə наил олмаг үчүн биринчи нөвбəдə рəијјəтлə дөвлəт арасындакы мүнасибəти низама салмағы зəрури сајырды. О бу мəсəлəдə «ичтимаи мүгавилə» нəзəријјəсинин мөвгејиндəн чыхыш едəрəк көстəрирди ки, дөвлəт рəијјəтин һүгугларыны вə рифаһыны мүдафиə етмəјə хүсуси гајғы бəслəмəлидир. Бундан өтрү «дөвлəт əдалəт вə инсафла рəфтар едиб», рəијјəтин «сəрвəтиндəн» малијјат алыб хəзинəјə топламалы, «лазым олан заман, јə'ни дөвлəтин бəгасына вə һеј'əти-ичтимаијјəнин рифаһ һалына сəрф едиб бу васитə илə үмумун низамыны мүһафизə» етмəлидир. Бу нəчиб мəгсəдə наил олмагдан өтрү өлкəдə елə бир шəраит јаратмаг лазымдыр ки, халгла дөвлəтин мəнафеји бир-бириндəн ајрылмаз олсун, «миллəт кəндисини дөвлəт билиб, јə'ни лəфздə ики, амма əслдə бир ол-

дуғуну ганыб, дөвләтин хејир-шәри милләтин хејир-шәридир»,—дејә бир аз заманда тамам нөгсанати-вәтән ислаһ олунуб вә бу иттифагын мүгабилиндә һәр бир мүшкүлат» арадан галхсын.

Јазычынын фикринә көрә, бундан сонра «вәтәнин истиглал вә азадлығы мүһафизә» олуначаг, халгын үмуми рифаһы јахшылашачаг, «ирз, намус, ҹан-малы дахили вә хариҹи залымларын тәҹавүзүндән горуначаг, вәтәндашларын бәрабәрлији тә'мин едилиб һамы «иттиһад» вә «иттифаг» едиб ваһид мәгсәд әтрафында бирләшәҹәк, беләликлә, һәр кәсин вәтәндашлыг вәзифәси мүәјјәнләшәҹәк, вәтәнин милли мүстәгиллији бәрпа олуначаг.

Ибраһимбәј сијаси бахышларында маарифчи шаһдан узаға кедә билмәмишди. О, мушаһидә етдији иҹтимаи гүсурларын өлкәни савадлы адамлара тапшырмагла дүзәләҹәјинә дәрин инам бәсләјирди. Нәсрәддин шаһы она көрә тәнгид едирди ки, о, өлкәнин абадлығы, вәтәнин тәрәггиси мәсәләләринә биканәдир. Шаһ кениш күтләнин мәнафејинә зидд ганунлары ислаһ едә билмир. «Алим вә вәтәнпәрәст затлар»ын һакимијјәт башына кәлиб, гуллугдан говулачагларындан горхан бир дәстә хаин вә вәтәнфүруш, шаһын наданлығындан истифадә едиб ону ислаһатлар кечирмәјә гојмур, һәр васитә илә мүтәрәгги тәдбирләрин гаршысыны алырлар. О, ајларла интизар чәкир, фүрсәт мәгамы кәлдикдә ислаһат планларындан бә'зиләрини шаһа тәгдим едир. Онларын һәјата кечирилмәсинә разылыг алмасына бахмајараг, иҹра мәгамы јетишдикдә вәзирләрин тәзјиги нәтиҹәсиндә шаһ фикриндән дөнүр. Нәсрәддин шаһ дөвләт ишләри илә марагланмыр. Күнләрини һәрәмханаларда кечирир, хариҹи өлкәләр мә'насыз вә мәгсәдсиз сәфәрләри илә халга бөјүк зијанлар вурур. Она көрә дә, о белә адамларын дөвләт апаратындан узаглашдырылыб милләт вә вәтәнин хејринә ислаһатлар апармағы баҹаран адамларын тә'јин олунмасыны тәклиф едирди.

Сијаси бахышларында конститусијалы монархијадан ирәлијә кедә билмәјән Ибраһимбәјин дин вә дөвләтин мүнасибәти мәсәләсинә даир фикирләри зиддијјәтлидир (283). О, ајры-ајры руһаниләри тәнгид едир, онлары шәриәт һөкмләрини унудуб, дини варланмаг васитәсинә чевирмәкдә тәгсирләндирир. Әтабати-алидә тәһсил алыб «бир әба вә бир әса илә» Тәбризә кәлән бир руһани гыса мүддәтдә ијирми мин түмән гијмәти олан 80 кәнд алмышдыр. Бунларын үмуми дәјәри исә ики милјондур. Ибраһимбәј бүтүн бунлары милләтин ганындан чәкдијинә көрә, һәмин вәсаити милләт балалары үчүн мәктәб ачмаға сәрф етмәдијинә көрә «аға»ја нифрәт едир. Бунунла белә, динин дөвләтдән ајрылмасыны дөвләтин тәрәггиси үчүн зәрәрли һесаб едир. О, белә бир әгидәдәдир ки, ганун вә шәраит ејни шејләрдир, анҹаг адлары башга-башгадыр. Аллаһ инсанлары бәрабәр јаратмышдыр. «Үләма нечә разы ола билмәз ки, һәзрәт халигин ҹәми мәхлугаты һүгугда мүсави олсун».

Ибраһимбәј һәмвәтәнләрини ојанмаға, һаглары вә һүгуглары уғрунда мүбаризәјә чағырыр. Бундан өтрү онлара савадланмағы, мүасир елми биликләрә јијәләнмәји төвсијә едир. О бу ишдә бәдии әдәбијјатын ролуну јүксәк гијмәтләндирир. Мүасир шаирләрә иранлыларын вәтәндашлыг һиссләрини гүввәтләндирән, мүбаризә әзмини артыран әсәрләр јазмағы мәсләһәт көрүр.

Јазычынын ири дөвләт мә'мурларына, бүтүн шаһлыг идарә үсулуна гаршы чеврилмиш тәнгиди чох сәрт иди. О, Ираны кәзәркән белә бир гәнаәтә кәлир ки, дөвләт апаратында бир нәфәр дә олсун вәтән вә халг гајғысы чәкән јохдур, һамы шәхси мәнафеји барәдә дүшүнүр. О, дахили вә хариҹи ишләр назирләри вә һәрби назирлә көрүшәркән буну бир даһа гәт едир. Онларла сөһбәт әснасында мә'лум олур ки, назир столунда отуранлар өһдәләринә дүшән вәзифәнин тәләбләриндән хәбәрсиздирләр. Ибраһимбәјин суаллары, вәтән һаггында хош арзулары онларда јалныз гәзәб доғурур. Вар-дөвләт топламаг, курултулу ләгәбләр сечмәк, дөшләрини орден вә медалларла бәзәмәкдән башга бир шеј һаггында дүшүнмәјән бу дөвләт хадимләри јалныз алвер едиб варланмагла мәшғулдурлар. З. Марағаји бүтүн бунлары тәнгид етмәклә бир маарифчи кими, өлкә вә халгын талејини иш билән, савадлы адамлара тапшырмағы арзу едирди.

Һаггында данышдығымыз дикәр насирләрдән фәргли олараг, Ҹ. Мәммәдгулузадә әсәрләринин мөвзусуну феодал-патриархал Азәрбајҹанын кәнд һәјатындан көтүрүрдү. Шүбһәсиз, бу ишдә әдибин кичик әјаләт шәһәриндә доғулуб бөјүмәси, мүхтәлиф кәндләрдә мүәллим ишләмәси, әмәкчи күтләнин дәрдләринә јахындан бәләд олмасы вә с. аз рол ојнамамышды. Әлбәттә, кәнд вә онун адамларынын тәсвири әдәбијјатымызда јени дејилди. М. Ф. Ахундовун, Һ. Зәрдабинин, Н. Вәзировун, Н. Нәримано-

вун әсәрләриндә кәндли мәишәтинин мүхтәлиф чәһәтләри ишыгландырылмышды. Лакин Ҹ. Мәммәдгулузадә јеканә јазычы иди ки, әсәриндә чаризмин Азәрбајчан кәндиндә төрәтдији өзбашыналығы, һаким вә рәијјәт мүнасибәтләрини, бәј-хан зүлмүнүн садә адамларын һәјатында јаратдығы фәлакәтләри тәсвир објектинә чевирмишди. Јохсул кәндлинин мүдафиәчиси кими чыхыш едән әдиб мәзлум күтләнин ганыны сормагда ади кәндхуда Худајарбәјдән, мәһәллә молласындан, газидән тутмуш чар һөкумәтини јерләрдә тәмсил едән «началникә» гәдәр һамынын ваһид ҹәбһәдә бирләшдијини бәдии мәнтигля, реал һәјатдан көтүрүлмүш типик сәһнәләр васитәсилә көстәрмишдир.

Ҹ. Мәммәдгулузадәнин һәлә илк әсәрләриндә һаким-кәндли мүнасибәтләрини тәсвир етмәси, һәр шејдән әввәл, онун дүнјакөрүшүндәки демократизмин тәзаһүрү иди. Бу исә өз нөвбәсиндә онун әсәринин үслубуну, сүжет-композисија хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмишдир. Бәдии нәср саһәсиндә чалышан мүасирләриндән фәргли олараг, Ҹ. Мәммәдгулузадә тамамилә јени типли бир әсәр мејдана чыхармышды. М. Ә. Талыбов, З. Марағаји, Н. Нәриманов, С. М. Гәнизадәнин әсәрләриндәки публисистик тәһкијә, дидактизм, әсас гәһрәманын мүәллифин фикирләринин рупоруна чеврилмәси, бәдии, елми вә публисист үслубун бирләшмәси «Данабаш кәндинин әһвалатлары»нда јохдур. Бундан әлавә, гәләм јолдашларындан фәргли олараг, Ҹ. Мәммәдгулузадә идејадан факта вә сүжетә кәлмирди. О, бирбаша реал һәјата мүрачиәт едир, идеја әһвалатдан доғурду.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары» силсиләси өз гидасыны халг әдәбијјатындан, хүсусилә нағыллардан алан дәрин халги мүндәричәјә малик бир әсәрдир. Бурада данышыг дилинин ширинлији, рајиһәси, рәнкарәнклији, халг јуморунун гүдрәти чанлы бәдии ифадәсини тапмышдыр.

Беләликлә, Ҹ. Мәммәдгулузадә Азәрбајчан нәсринә нәинки мүасирләриндән, һәтта бөјүк устады М. Ф. Ахундовдан сечилән јени бир үслуб кәтирмәјә наил олмушдур. Бөјүк демократын бу мәзијјәти Әли Назим, Әзиз Шәриф, Мирзә Ибраһимов (256, 278, 97, 116, 145), Мир Ҹәлал, Әзиз Мирәһмәдов кими тәдгигатчыларын нәзәрини чәлб етмиш вә онлар «Данабаш кәндинин әһвалатлары» силсиләси илә милли реалист нәсрин тарихиндә јени, оричинал бир үслубун јаранмаға башладығыны көстәрмишләр. Бүтүн бунлара көрә, «Әһвалатлар» тәнгиди реалист

әсәр кими гијмәтләндирилиб тәһлил олунмушдур. Јухарыда садаладығымыз вә сајдығымыз хүсусијјәтләрә көрә, биз бу фикирлә тамамилә шярикик, принсип е'тибары илә буна е'тираз етмирик. Лакин ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, «Әһвалатлар» тәнгиди реализмин бүтүн тәләбләринә ҹаваб вермир. Мә'лум олдуғу кими, һәр бир методун маһијјәтини мүәјјәнләшдирәркән дикәр ҹәһәтләрлә јанашы, јазычынын ҹәмијјәти дәјишмәк үсуллары да нәзәрә алыныр. Ајдындыр ки, Ҹ. Мәммәдгулузадә «Әһвалатлар»да маарифчи јазычылар үчүн сәчијјәви олан әдаләт вә мәрһәмәт фәлсәфәси мөвгејиндән чыхыш едир. Әсәрә Сократдан верилмиш епиграф онун әсас лејтмотивини тәшкил едиб, һакимләри мәзлумлара мәрһәмәт көстәрмәјә чағырыр. Дикәр тәрәфдән, бирбаша кәнд вә кәндли һәјатына мүрачиәт олунмуш бу әсәрдә игтисади мәсәләләр ҹәмијјәтин һәрәкәтверичи јајы кими көтүрүлмүр. О бүтүн зүлм вә ишкәнҹәләри мә'нәви-әхлаги мәсәләләрлә, Худајарбәјин сәрһәд билмәјән әхлагсызлығы, кобудлуғу, наданлығы, Мәһәммәдһәсән әминин диндарлығы, Зејнәбин һүгугсузлуғу илә әлагәләндириб изаһ едир. Бу хүсусијјәтләр әсәрдә сосиал тәһлили зәифләдир. Сосиал тәһлил олмајан јердә камил тәнгиди реализмдән данышмаг олмаз. Бунлардан әлавә, «Әһвалатлар»да маарифчи јазычылара мәхсус башга бир ҹәһәт дә мүшаһидә олунур; бу да һадисәләрә тәһкијәчинин тенденсијалы мүнасибәтидир. Тәнгиди реалистләрдә олдуғу кими, бурада мүәллиф образлара битәрәф галмыр, сојугганлы мүнасибәт бәсләмир. Тез-тез әһвалатларын кедишинә мүдахилә едир, онлара рәғбәт вә нифрәтини билдирир. Бу ҹәһәтләри нәзәрә алыб «Данабаш кәндинин әһвалатлары» силсиләсини, еләҹә дә әдибин дикәр әсәрләрини маарифчи реализмдән тәнгиди реализмә кечид һесаб едирик.

Силсиләдә әсас јери «Ешшәјин итмәклији» повести тутур. Данабаш кәндинин катдасы Худајарбәј Кәрбәлаја, «чаһар-деһ мә'сумун» гәбрини зијарәтә кетмәјә һазырлашан Мәһәммәдһәсән әминин ешшәјини шәһәрдә салашан Мәһәммәдһәсән әми зитыр. Даһа доғрусу, ешшәк итир. Мәһәммәдһәсән әми зијарәтә кедә билмир. Бу, ади бир һадисәдир. Лакин бунун архасында бир дүнја әдаләтсизлик, ичтиман зүлм дурур. Она көрә дә, бу ади һадисә дәрин мәзмунлу реалист бир әсәр үчүн мөвзу олмушдур.

Бу, һаким даирәләрин, мүхтәлиф рүтбәли мә'мурларын зәһмәткеш кәндлиләрин үзәриндә сајсыз-һесабсыз зүл-

күн мүәјјәнләшдирилмир. Худајарбәј һөкумәт мә'муру мүнә, тәзјигинә гаршы чеврилмиш бир әсәрдир. Бә'зи тәдгигләрдә Худајарбәјин синфи-ичтимаи мәншәји дүзкими јох, мүлкәдар кими сәчијјәләндирилир. Бу исә өз нөвбәсиндә әсәрин идејасынын ачылмасына, јазычынын тәнгид һәдәфләринин дүзкүн мүәјјәнләшмәсинә мәнфи тә'сир көстәрир. Һалбуки Худајарбәј чаризмин кәнддәки нүмајәндәсидир; башга сөзлә, о, кәнддә һөкумәти тәмсил едир. Кәндли мәнафејинин мүдафиәчиси кими, Ҹ. Мәммәдгулузадә һаким тәбәгәјә нифрәтини онун симасында ҹәмләшдирмишдир. Буна көрә дә, Худајарбәј сурәтини јарадаркән әдиб гара бојаларыны әсиркәмәмиш, мүхтәлиф үсуллардан, мүәллиф характеристикасы вә өзүнүифшадан кениш истифадә етмишдир.

Дүздүр, маарифчи реалист әдиб ону биртәрәфли, јалныз мәнфи планда тәсвир едир; онда, аз да олса, мүсбәт ҹәһәт көрмүр. Лакин реалист сәнәткар исте'дады бу сурәти схематик чыхмаг тәһлүкәсиндән хилас етмишдир; о, чох ҹанлы, тәбиидир. Идарә үсулунда, аилә вә мәишәтдә, инсанлара мүнасибәтдә Худајарбәј кобуд, габа вә рәһмсиздир. Јазычы ајдын тәсәввүр јаратмаг, мәнфи мүнасибәтини бүтүн долғунлуғу илә ифадә етмәк үчүн охуҹуну онун тәрҹүмеји-һалы илә таныш едир. Әсли-нәсәби, шәхси ләјагәти вә габилијјәти олмајан бу адам әввәлләр чавуш олмушдур. Глава анасыны сиғә етдијинә көрә ону Данабаш кәндинә кәтхуда тә'јин етмишдир. Әслиндә Худајарбәј бу гуллуға лајиг дејилдир. Һеч кәс дә онун катда олачағы барәдә фикирләшмир. Лакин күнләрин бириндә ҹамаат көзүнү ачыб Худајарбәји кәнддә катда көрүр. Әдиб бунунла чаризм шәраитиндә рүтбә вә гуллуғун инсанларын бачарыг вә ләјагәтинә көрә дејил, шәхси гоһумлуг мүнасибәтинә көрә верилдијинә ишарә етмишдир. Бурада ади демократијадан нишанә белә јохдур. Чүнки зәһмәткешләри «идарә» етмәкдән өтрү һаким даирәләрә мәһз Худајарбәј кими катда лазымдыр.

Бир маарифчи кими, һакимләрин ичтимаи мүгавилә әсасында сечилмәси идејасынын тәрәфдары олан Ҹ. Мәммәдгулузадә Худајарбәјин бу вәзифәјә гојулмасыны дәрин бир кинајә илә тәсвир едир: «Худајарбәј өзкә катдалар кими катда олмајыбды. Ахыр, адәт бу ҹүрдү ки, катданы ҹамааты сечәр. Амма Худајарбәјин катдалығы өзкә төвр олубдур: јә'ни чох асан вәҹһлә олуб» (136, 252). Чаризм шәраитиндә «асан вәҹһлә» мәнсәб газанмаг јолу демократ мүәллифин сијаси дүнјакөрүшүнә зидд һал кими писләнир.

Худајарбәј инсан наминә һәр шејдән мәһрумдур, ганун һаггында тәсәввүрү белә јохдур. О, Данабаш кәндини дәјәнәклә идарә едир вә һамыны вәһимә алтында сахлајыр. Онун әмрләрини јеринә јетирмәјәнләр дәһшәтли ҹәзалара мә'руз галырлар. Онун ирадәсинә гаршы дуранлар әлиндәки зоғал ағаҹа һәдәф олур, дөјүлүр, тәһгир олунурлар. Данабаш кәндиндә «ијирми-отуз адам» сәһвән «Худајарбәј» әвәзинә «Худајар катда» дедикләринә көрә дама гатылыблар. О, Данабаш кәндинә фәлакәт вә көз јашындан башга һеч бир шеј кәтирмәмишдир. Әсәрин бир јериндә әдиб катданын кәнддә төрәтдији мүсибәтләрдән сөһбәт ачараг кинајә илә јазырды: «...дүнјада бә'зи вахт, бәлкә дә чох вахт, чох тәәҹҹүблү ишләр иттифаг дүшүр. Мәсәлән, инди бу саат бурада Худајар катда ләззәтнән јыхылыб јатды. Амма бу саат Данабаш кәндиндә үч јердә матәм гурулубду. Үчүнә дә Худајарбәј өзү баис олубду» (136, 252). Биринчи мүсибәт. Мәһәммәдһәсән әминин евиндәдир. Худајарбәј онун ешшәјини алыб гајтармамышдыр. Бу күн-сабаһ зәвварлар чыхачаг, о, илләрлә арзусу илә јашадығы мүгәддәс нијјәтини һәјата кечирә билмәјәҹәкдир. Икинчиси, Зејнәбин евиндәдир. Худајарбәј Һејдәрдән галма вар-дөвләти әлә кечирмәк мәгсәдилә ону зорла өзүнә сиғә етмәк истәјир. Лакин Зејнәб буна гәти разы дејилдир. Үчүнҹүсү, Худајарбәјин өз евиндәдир. Арвады Шәрәф онун Зејнәби алмаг фикриндән хәбәр тутмуш, Худајарбәј дә ону дөјмүшдүр.

Бу үч ев, үч аилә дәрәбәјлик үсули-идарәсинин доғурдуғу ҹинајәтләрин үмумиләшдирилмиш тимсалыдыр. Бүтүн инсанлар бурада әзилиб инләјирләр. Ән дәһшәтлиси орасыдыр ки, бу мүһитдә садә адамларын мәнафејини мүдафиә едән јохдур. Худајарбәјин арвады Шәрәф әринин зүлмүндән, Мәһәммәдһәсән әминин арвады Иззәт вә оғлу Әһмәд гүссәдән өлүрләр. Архасыны дөвләт идарәләринә вә һөкумәт мә'мурларына сөјкәјән Худајарбәј бүтүн кәнди мүтиҹәсинә өзүнә табе едир. Вәлигулуну нөкәрә, Зибаны кәнизә чевирир. Јетим, кимсәсиз ушагларын зәмиләрини «бабасындан галан мал» кими сүрдүрүб-әкдириб мәдахилини евинә төкүр. «Вәлигулуја вә Зибаја о гәдәр ичрәт» тә'јин едир ки, «Зејнәб аҹындан өлмәсин». Бу ҹинајәтләрин гаршысында нә Зејнәб, нә дә Мәһәммәдһәсән әми Худајарбәјин горхусудан шикајәт едиб дәрдини

кимсәјә дејә билмирләр. Чүнки мөвчуд дөвләт апараты јалныз Худајарбәјләрин мәнафејини мүдафиә едир. Буну әдиб бир дә о јердә көстәрир ки, Худајарбәј јаланчы шаһидләр дүзәлдиб Зејнәбин кәбинини кәсдирдикдән сонра Данабаш кәндинин главасы Мәшәди Исмајыл вә «приход молласы» Мәһәммәдгулу башда олмагла бир дәстә адам Зејнәбин евинә шәриәт һөкмүнү ичра етмәјә кәлирләр. Әкәр бунларын һәр икисинин мә'мур олдуғуну, һөкумәтдән ајлыг мааш алдығыны нәзәрә алсаг, јазычынын зәһмәткешләрә зүлм етмәкдә һөкумәт мә'мурларынын ваһид чәбһәдә бирләшдијинә ишарә етдији ајдынлашар.

Худајарбәј јалныз кобуд вә габа дејилдир. О ејни заманда һијләкәрдир; мәгсәдинә наил олмаг үчүн дондан-дона кирмәји, мүхтәлиф кәләкләр гурмағы бачарыр. Данабаш кәндиндә јазыг кәндлиләрин гаршысында өзүнү вүгарлы адам кими апаран Худајарбәј газынын јанында мәгсәдинә наил олмаг үчүн ади јалтаға чеврилир. О, газынын гәнд вә чај кәтирмәк барәдә тәклифи мүгабилиндә сол әлини көзүнүн үстүнә гојуб далбадал бирнәфәсә дөрд дәфә «бах бу көзүм үстә» сөзләрини тәкрар едир, беләликлә, өзүнү она әдәб-эрканлы адам кими көстәрир. Һејдәрдән галан вар-дөвләти әлинә кечирмәк мәгсәдилә Зејнәби сиғә етмәк истәјән Худајарбәј рәзил һәрәкәтләринә инсанпәрвәрлик дону кејдирир. О, Вәлигулуну баша салыр ки, Һејдәрин онун бојнунда һаггы чохдур. О, гардашлыг борчуну јеринә јетириб јетим ушагларыны һимајә етмәк, әмлакыны горумаг мәгсәдилә Зејнәби алмаг истәјир. Беләликлә, чиркин әмәлләрини кишилик әламәти кими гәләмә верир. О, Вәлигулунун кәнчлијиндән, тәчрүбәсизлијиндән, садәлөвһлүјүндән бачарыгла истифадә едиб, ону кимсәсиз анасынын үстүнә галдырыр, бу јолла Зејнәби өзүнә рам етмәјә чалышыр. Бүтүн мәгсәдләринә наил олдугдан сонра ону да алдадыр, Күлсүмү она вермир. Худајарбәј ејни заманда әхлагсыздыр. Зејнәб вә Шәрәфин даваларыны јербәјер еләмәмиш чавуш Гасымәлинин бачысыны көзалты едир. Шәрәф өлдүкдән, Зејнәб өз евинә көчдүкдән сонра гызыны Гасымәлијә вериб əвәзиндә бачысыны алыр.

Худајарбәјдән вә һаким даирәләрин дикәр нүмајәндәләриндән фәргли олараг, Мәһәммәдһәсән әми вә Зејнәб сурәтини мүәллиф мәһәббәтлә јаратмышдыр. Бу сурәтләр синфи мәнсубијјәтчә бир чәбһәнин адамлары олсалар да, ајры-ајры мөвгедән тәсвир олунурлар. Биринчисинин симасында дини е'тигадын фәлакәтли нәтичәләри, икинчисинин симасында гадын һүгугсузлуғу тәнгид һәдәфинә чеврилмишдир. Лакин әдиб бу ики мүхтәлиф мәсәләни башдан-баша ганунсузлуг үзәриндә гәрар тутмуш ичтимаи гурулушла әлагәләндирмиш, Мәһәммәдһәсән әми, Зејнәб вә башгаларынын әдаләтсиз мүһитин гурбанлары олдуғуну көстәрмишдир. Өмрү боју әзијјәт вә сыхынты ичәрисиндә јашајан Мәһәммәдһәсән әми јохсул олмасына бахмајараг, јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрә маликдир. Хејирхаһлыг, гајғыкешлик, һәмкәндлиләринин дәрдинә шәрик олмаг онун башлыча сифәтләридир. О, јахшы ата вә әрдир, аиләси вә гоншулары илә чох меһрибан доланыр. Бунунла бәрабәр, Мәһәммәдһәсән әминин бөјүк бир фачиәси вардыр. О, мөһкәм диндардыр. Үч-дөрд илдир ки, Кәрбәлаја зијарәтә кетмәк фикринә дүшмүшдүр. Өзү дә чох мараглыдыр ки, бу тәкчә онун арзусу дејил; арвады Иззәт, оғлу Әһмәд дә бу арзу илә јашајыр. Һәмишә зәвварларын сәсини ешидәркән «көзүндән јаш чешмә кими» ахыр. Бу арзу күндән-күнә шиддәтләнир. Нәһајәт, ону «дүнја ишләриндән кәнар» еләјир. О, аиләсинин јеканә доланачаг васитәси олан дүканыны тәрк едир. Һәвәслә зијарәтә кетмәјә һазырлашыр. Лакин ешшәјин Худајарбәј тәрәфиндән сатылмасы онун истәјинин гаршысында сәдд чәкир. Бу исә өзүнүн мә'нәви изтирабына, аиләсинин дағылмасына сәбәб олур. Мәһәммәдһәсән әми симасында дин вә мөвһуматын Азәрбајчан кәндлисини мә'нәви чәһәтдән нечә шикәст етдији көстәрилмишдир.

Зејнәб—Худајарбәј хәттиндән әдиб даһа чох феодал әхлаг нормаларыны, гадына көлә кими бахмағы, дин хадимләрини, шәриәт адамларыны ифша үчүн истифадә етмишдир. Зејнәб һәјаты мәшәггәтлә кечән азәрбајчанлы гадынлардандыр. Онун өмрүнүн хошбәхт анлары анчаг Һејдәрлә јашадығы күнләр олмушдур. Әринин вәфатындан сонра Худајарбәј Зејнәбә хәбәр көндәриб ону алачағыны билдирмишди. Зејнәб:—«Худајарбәј ангырсын тајыны тапсын»,—дејәрәк ону рәдд еләмишди. Лакин тәкбашына Худајарбәј вә онун мүдафиәчиләринә гаршы дура масына бахмајараг, шәриәт вә ганун адындан онун ирадәсини гырырлар. Зејнәб јалныз әриндән галма мирасы Худајарбәјин ихтијарына верәндән сонра гуртара билир. Вар-дөвләти, зәмиләри зорла әлиндән алынан Зејнәб ахырда Худајарбәјин вердији сәдәгәјә мөһтач олур, бала-

лары әлиндән алыныб гапыларда нөкәр вә кәнизә чеврилир. Будур Данабашлар аләминин әхлаг вә мәишәт нормалары! Јазычынын әсас тәнгид атәши бунлара гаршы чеврилмишдир. Мәһәммәдһәсән әми, Зејнәб, Физзә, Шәрәф, Әһмәд вә Иззәтин симасында бу аләмин гурбанлары көстәрилмишдир. Демәк лазымдыр ки, повест мүәллифи бүтүн бунлары бөјүк үрәк ағрысы илә тәнгид етсә дә, мөвчуд ичтимаи гурулушу дәјишмәк фикринә кәлмәмишди. О, һәләлик Азәрбајчан зәһмәткешләринә јалныз үмуми шәкилдә һүгуг тәләб едир, демократик арзу вә мејлләрлә јашајырды.

* * *

XIX әсрин сон рүбүндә, еләчә дә биринчи рус ингилабы әрәфәсиндә Азәрбајчан ше'ри өз инкишафыны сон дәрәчә мүрәккәб, зиддијјәтли, ејни заманда бөһранлы мәрһәләсинә гәдәм гојду. Әдәбијјатымызын минилик тарихиндә поезијанын халг һәјатындан, онун арзу вә истәкләриндән белә кәскин сурәтдә кәнарда галдығы, ичтимаи мүбаризә силаһы олмаг функсијасыны итирдији һаллар аз олмушдур. «70—80-чи вә 90-чы илләрдә дикәр әдәби нөвләрлә мүгајисәдә поезијанын керидә галдығыны», «бә'зи шаирләр мүасир мөвзуја кечирләрсә дә, она мүвафиг јени форма тапа билмирдиләр... бу илләрин поезијасында һәм мәзмун, һәм форма чәһәтдән гәти бир дөнүш јаранмамышды» (60, 463),—дејән Ф. Гасымзадәнин, «...Азәрбајчан ше'ри бу дөврдә өзүнүн ән јахшы классик ән'әнәләриндән узаглашмаг тәһлүкәси гаршысында иди» (737, 33—34) мүлаһизәсини ирәли сүрән М. Ҹ. Ҹәфәров вә онларла һәмрә'ј олан Ә. Мирәһмәдовун (145, 30) гәнаәтләринә тамамилә һагг газандырмаг лазымдыр.

Доғрудан да, бу илләрдә Азәрбајчанын мүхтәлиф шәһәрләриндә фәалијјәт көстәрән шаирләр классикләрин әдәби ән'әнәләрини давам етдирмәк ады алтында ичтимаи-тәрбијәви әһәмијјәти олмајан, бәдии чәһәтдән зәиф, епигончу әсәрләр јазырдылар. Мөвзуча ешг-мәһәббәт вә дини-мистик мәсәләләр даирәсиндән кәнара чыхмајан бу шаирләрин бөјүк әксәријјәти әдәбијјат тарихиндә һеч бир из бурахмамышдыр. Лакин бу о демәк дејил ки, һаггында данышдығымыз дөврдә поезија саһәсиндә һеч бир ирәлиләјиш олмамышдыр. Шүбһәсиз, белә дүшүнмәк сәһв олар. Поезијанын өзүнәмәхсус мүтәрәгги вә мүһафизәкар чәбһәләри вардыр. Бир сыра објектив вә субјектив сәбәбләрлә бағлы олараг епигончулуға мејл көстәрәнләр әдәби просесдә үстүнлүк тәшкил етмиш, мүасир һәјат мәсәләләринә вә сосиал проблемләрә мараг көстәрән шаирләрин реалист әдәбијјат мејданына кәлишини мүвәггәти дә олса ләнкитмәјә наил олмушдулар. Сосиал-игтисади һәјатда баш верән дәјишикликләр, М. Ф. Ахундов тәрәфиндән епигончулуға гаршы мүбаризә естафетинин Һ. Зәрдаби башда олмагла јени әдәби нәсил тәрәфиндән гәбул олунуб даһа да инкишаф етдирилмәси, әдәбијјатымызын бу гәдим голуну һәјата јахынлашдырмаг үчүн тәдбир вә тәшәббүсләрин кенишләнмәси, ән нәһајәт, башга халгларын мүтәрәгги поетик ирси илә танышлығын сыхлашмасы вә с. тә'сири алтында поезија бөһрандан гуртарыр вә маарифчи ше'р чәбһәси гүввәтләнирди. Јадда сахламаг лазымдыр ки, Сејид Әзим кими бөјүк бир шаирин әдәби фәалијјәтинин сәккиз или 80-чи илләрә дүшмүш, о, маарифчи ше'рин дәјәрли нүмунәләрини өзүндә чәмләшдирән «Рәбиүл-әтфал» мәчмуәсини һазырлајыб баша чатдырмыш, бунунла да милли ше'рә маарифчи-реалист истигамәт вермәјә наил олмушду. Дикәр тәрәфдән, габагчыл идејаларын тә'сири алтында М. Сидги, А. Нагир, М. И. Гасир, Һ. Х. Гарадағи, М. Ә. Нөврәс, М. Халхали, М. Ә. Лә'ли, М. К. Мәтлә, М. И. Бәзми, М. Һ. Гүдси, М. Һ. Јүзбашов, М. М. Нәвваб вә б. шаирләр һәмвәтәнләринин мә'нәви еһтијачлары илә бу вә ја башга дәрәчәдә марагланыб мәшғул олур, јарадычылыгларыны дөврүн тәләбләринә ујғунлашдырмаға, ичтимаи вә етик проблемләрә мүнасибәтләрини билдирмәјә, зәиф дә олса, дөврүн әкс-сәдасыны ше'рә кәтирмәјә чалышырдылар. Әввәлки јарадычылыг јолларыны давам етмәклә (һәтта бә'зән епигончулуға мејл көстәрмәклә) јанашы, әдәби фәалијјәтләринин ағыр нөгтәсини ушаг әдәбијјаты саһәсинә көчүрүр, јени һәјат-мәишәт нормаларыны, бәшәри дујғулары, елми-техники тәрәггини вә с. тәблиғ едән ше'рләр јазмаг, башга халгларын әдәбијјатындан нүмунәләр тәбдил вә тәрчүмә етмәклә милли ән'әнәләрин еһкама чеврилмиш кирдабындан хилас етмәјә чалышыр, ејни заманда буну мүасир шәраитдә халга хидмәт етмәјин дүзкүн јолу һесаб едирдиләр.

Классик үслубда лирик ше'рләр јазмагла јарадычылыға башлајан, гүввәтли исте'дада малик олмаларына бахмајараг, епигончулугдан узаға кедә билмәјән бир сыра кәнч шаирләр (мәсәлән, М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт,

Ә. Нәзми, Һ. Чавид, Ә. Гәмкусар, М. С. Ордубади, И. Мусајев вә с.) мүтәрәгги әдәбијјат чәбһәсинә кечир, маарифчилик идејаларыны тәблиғ едән ше'рләр јазырдылар. Онларын әсрин башланғычында «Шәрги-Рус» гәзетинин әтрафында топлашыб, јарадычылыгларыны онун идеја истигамәтинә ујғунлашдырмалары мүтәрәгги әдәбијјат аләминә кәлишләрини сүр'әтләндирди. Онлар биринчи рус ингилабындан сонра М. Ә. Сабир, М. Һади, М. Ә. Мө'чүз вә А. Сәһһәтин һәјата кечирдији әдәби ингилабы бу илләрдә јарада билмәмишдиләр. Бүтүн бунлара бахмајараг, бу илләрдә поезијада форма илә мәзмун арасында ујғунсузлуг, башга сөзлә десәк, форманын мәзмундан кери галмасы һаллары габарыг сурәтдә мүшаһидә олунурду. Мүасир идејаларын ифадәсиндән өтрү мүнасиб форма тапмагда чәтинлик чәкән шаирләр классик ше'рин ән'әнәви формаларындан истифадә етмәјә сә'ј көстәрирдиләр. Бу чәһәт гәзәлдә даһа ајдын шәкилдә нәзәрә чарпырды. Мөвзусу әсасән ешг, мәһәббәтдән ибарәт олан бу ше'р формасы әсрин сон рүбүндән е'тибарән ичтимаи мәсәләләрин ифадәсиндән өтрү әлверишли шәклә салынмышды. Хүсусилә классик шаирләрин јарадычылығына мәхсус дүнјәви мотивләр инкишаф едәрәк конкретләшмиш, тәрәггијә мане олан зәрәрли фикирләр, дини е'тигадлар, руһанилик вә с. онун тәнгид һәдәфинә чеврилмишдир. Бу, С. Ә. Ширвани, М. М. Шукуһи, М. Б. Халхали, Бихуд, М. И. Гасир, Х. Б. Натәван кими әсрин көркәмли шаирләринин јарадычылығында габарыг сурәтдә мүшаһидә олунурду. Беләликлә, лирик дујғулар тәрәннүм едән гәзәл сатирик пафос кәсб едир. С. Ә. Ширванинин гәзәлләриндә дини ајинләри алвер васитәсинә чевирән вә һијләкәрликлә өмүр сүрән дин хадимләри башлыча тәнгид һәдәфи иди.

Чәннәтә кетди вә ја дүзәхә мүрдә, нә гәмин,
Ирсинә дик көзүвү, күлчәү һалвасына бах.
Истәјир чәннәти заһид бу гәдәр һијлә илә,
Әбләһин фикрини көр, дилдә тәмәннасына бах (210, 115).

Натәванын лирикасында шәхси һәјатында баш верән һадисәләрлә әлагәдар доған субјектив һиссләрин тәрәннүмү тәдричлә дәринләшиб әср, мүһит вә онун әзичи гануңларынын тә'сири алтында дәрин ичтимаи мүндәричә кәсб едир. Шаир јашадығы сосиал мүһитдә гәлбинә фәрәһ кәтирән бир шеј көрмүр. Шаир елә бир аләмдә јашајыр ки, бурада һәр шеј пәришандыр вә инсана дүшмән кәсилмишдир. О бу мүһитин дәјишилмәсини арзулајыр.

Зәбан сөздән галыб хали, тәрәннүм етди әһвали,
Көзүмә тар олуб дүнја, дәмадәм чисмү чан ағлар.
Дүшәјди чәрхи-кәрдундән олајды дәһри-дун виран,
Бәшәр таб ејләмәз һәркиз, зәмину асиман ағлар.
Илаһи, көрмәсин көзләр, јаман күндүр белә күнләр
Аман вермәз гәми меһнәт, һамы пиру чәһан ағлар (250, 18).

М. Сидги сәләфләриндән ирәли кедәрәк, һәтта, бејнәлхалг мәсәләләри гәзәлин тәсвир објектинә чевирмишди. Шаирин:

Әсири-чәһл олуб әбнаји-милләт дадирәс јохдур,
Дејәрсән бәс кечиб алман нүфузуна полјаклар тәк (165),

—бејти буна јахшы мисал ола биләр.

Маарифчилик мәфкурәсинин јени инкишаф мәрһәләсинә гәдәм гојмасы, орта әсрләрдән галма һәјат, мәишәт вә әхлаг нормаларына гаршы тәнгиди мүнасибәтин даһа да шиддәтләнмәси вә саирлә әлагәдар олараг бу илләрдә поезијада сатира гүввәтләнмәјә башламышды. XIX әсрин биринчи јарысында А. Бакыханов, Ф. Шејда, Г. Закир, Б. Шакир, М. Б. Надим кими шаирләрин јарадычылығында инкишаф едән сатирик ше'рин естафетини С. Ә. Ширвани, М. И. Гасир, Һ. Фәгир вә б. шаирләр гәбул етмишдиләр. 80—90-чы илләрдә јаранан сатира характери е'тибары илә өзүндән әввәл јаранан сатирик поезијадан бир сыра чәһәтләри илә фәргләнирди. Бу сатирада, һәр шејдән әввәл ичтимаи мәзмун кетдикчә күчләнирди. Бурада тәнгид чәмијјәтин мүхтәлиф тәбәгәләринә гаршы чеврилмишди. Үмумиләшдирмә јолу илә кедән сәнәткарлар, һәмин тәбәгәләрин һәјатынын сәчијјәви чәһәтләрини усталыгла көстәрә билирдиләр. Шаирләр ичтимаи һәјатын елә мәсәләләринә мүрачиәт едирләр ки, онларын васитәсилә бүтөв бир тәбәгәнин тәрчүмеји-һалыны, характерини вермәк мүмкүн олурду. Бу чәһәтдән С. Ә. Ширванинин «Руһанилик тәһсили», «Әкинчи вә хан», «Аллаһа рүшвәт», М. И. Гасирин «Әскиназ», «Пул», «Гара пул» вә с. сатиралары хүсусилә сечилирди.

80—90-чы илләрин сатирасында, үмумијјәтлә, бу дөврүн әдәбијјатына мәхсус бир чәһәт габарыг мүшаһидә олунурду; сатираларын, демәк олар, һамысы дидактик сәчијјәдә иди. Даһа доғрусу, ејни әсәрдә сатира дидак-

тика илә паралел сурәтдә фәалиjjәт көстәрирди. Әсасән маарифчилик фәлсәфәсиндән ирәли кәлән бу чәһәт мүәллифин мүсбәт идеалы илә бағлы иди. Шаир чәмиjjәтин хәстә чәһәтләрини тәнгид етмәклә janaшы, ону jенидән гурмаг jолларыны да көстәрирди.

Сатира мөвзусу бахымындан рәнкарәнк иди. Бурада милләт хадимләринин вәтәнин һалына биканә мүнасибәтинин тәнгиди, руһаниләрин һиjләкәрлиjи, кәндлиләрин һүгугсузлуғу, гадын әсарәти, пулун буржуа чәмиjjәтиндә позучу ролу кими мәсәләләр башлыча jер тутурду. Лакин бүтүн бу рәнкарәнк мәсәләләри үмуми бир чәһәт—чәһаләт, наданлыг вә мәдәни керилиjин тәнгиди бирләшдирирди. Шаирләр чәмиjjәти бүрүмүш мүхтәлиф еjибләрдән хилас олмаг үчүн маарифдә, елми биликләри тәблиғ етмәкдә ничат ахтарырдылар. Бу хүсусиjjәт С. Ә. Ширвани сатираларында хүсусилә габарыг шәкилдә нәзәрә чарпырды. Шаир «Хан вә деһган», «Аллаһа рүшвәт» сатираларында әсрин сон рүбүндә Азәрбаjчан һәjаты үчүн сәчиjjәви бир мөвзуjа—кәндли һәjатына мүрачиәт етмишди. Лакин кәндли һәjатынын игтисади чәтинликләри, онун ағыр зәһмәти, сәһәрдән-ахшама гәдәр чалышыб газандыгларынын бәj, хан вә руһани тәрәфиндән талан олунмасы кими вачиб мәсәләләр шаирин фикрини мәшғул етмәмишдир. Ону нараһат едән кәндлинин мәһдуд дүнjакөрүшү, сон дәрәчә ашағы олан мәдәни сәвиjjәси вә хеjрини-шәрини ганмамасы иди. С. Ә. Ширванинин тәнгид атәши инсан ағлыны дини-мөвһуми тәсәввүрләрин буховунда сахлаjан, шәхси ләjагәт һиссини боған феодал дүнjасына гаршы чеврилмишди. Бу мә'нада «Сеjид Әзим һаким тәбәгәләри чәмиjjәтдәки фәлакәтләрин әсас күнаһкары кими ифша етмәкдән узагдыр... Шаир бунларын сәбәбини һәр шеjдән артыг елмсизликдә көрүр» (141),—деjән Ә. Мирәһмәдов тамамилә һаглыдыр. Биринчи сатирада хан-раиjjәт мүнасибәтләри әсас тәнгид һәдәфи иди. Илләрлә ханларын, бәjләрин зүлмү алтында әзилиб инсан jеринә гојулмаjан кәндли онларын сөjүш вә тәһгирләрини «илтифат» һесаб едир. Сатиранын ики тәнгид һәдәфи вар. Биринчиси хандыр, икинчиси исә раиjjәтдир. Хандан фәргли олараг, шаир кәндлини кениш планда тәсвир етмиш, әсас тәнгид атәшини дә дост чәбһәсиндән она тушламышдыр. Тәкәббүрлү ханын нәзәриндә кәндли инсан деjилдир. О jалныз ишләмәк, ағаларынын раһат һәjатыны тә'мин етмәк үчүн jаранмышдыр. Буна көрә онлар кәндли

илә инсан кими данышмағы өзләринә лаjиг билмирләр. Кәндли исә ата-бабадан буна адәт етмишдир. О, ханын раиjjәтлә данышмасыны тәсәввүрүнә белә кәтирмир. Хан она «чых ит jолдан, нә бахырсан донуз кими колдан» дедикдә севиндиjиндән евә-ешиjә сығмыр. Һәтта арвады да буна инанмыр. Һәр икиси буну мө'чүзә кими гәбул едир, «jадикар» адландырыб, «нәсилбәнәсил» хатирә сахлаjырлар.

С. Ә. Ширвани кәндли вә онун арвадыны она көрә тәнгид едир ки, онлар авамдырлар, бир вәтәндаш кими һәjатда мөвгеләрини дәрк етмирләр. Бу исә онларын jашадыглары мүһитин тә'сириндән ирәли кәлмишдир. «Аллаһа рүшвәт» сатирасында һакимләрә һәр ири вә хырда ишдән өтрү рүшвәт верән кәндлиләр jағыш jағдырмаг үчүн аллаһа да рүшвәт вермәjи гәрара алырлар. Кәндли һәjатындан чох бөjүк мәһарәтлә сечилиб үмумиләшдирилмиш бу епизод шаирә маарифсизлик үзүндән кәндлиләрин авам вә надан галдыгларыны көстәрмәкдән өтрү лазым олмушду.

С. Ә. Ширвани сатираларында руһани һәjатынын мүхтәлиф истигамәтдән тәсвири вә тәнгиди хүсуси jер тутурду. Бу биринчи нөвбәдә шаирин мәдәни һәjат уғрунда мүбаризәсилә бағлы мәсәлә иди. С. Ә. Ширвани «Һачы вә молла әһвалаты» («Көпәjә еһсан»), «Гарынгулу абид», «Дәли шеjтан», «Гази саггалыны jандырыр», «Бәлх газиси вә харрат» кими мәнзум һекаjәләриндә әсас тәнгид һәдәфи руһаниләрин ачкөзлүjү, тамаһкарлығы, дин вә шәриәти алвер васитәсинә чевирмәләридир. Шаир бир гаjда олараг, руһаниләрин ич үзүнү ачыр, халга дүшмән олдугларыны көстәрирди. Дүнjа әдәбиjjатында күтләви шәкилдә jаjылмыш «Көпәjә еһсан» сүжети С. Ә. Ширвани тәрәфиндән «Азәрбаjчан зәмини, һәjаты вә мәишәти илә сых» әлагәләндирилмиш, «орижинал тәфәккүр мәһсулу», милли колорити олан бир сатира jаранмышдыр. Шаир бурада руһаниләрә ағыр иттиһамлар верир, онлары тамаһкарлыгда, икиүзлүлүкдә тәгсирләндирир. «Руһани аталар»да вар-дөвләт топламаг еһтирасы о гәдәр гүввәтлидир ки, jери дүшдүкдә мүгәддәс шәриәт ганунларыны тапдалаjыр, ити инсанлара бәрабәр тутур, һәтта дириләри она гурбан верирләр.

«Дәли Шеjтан» сатирасында халг күтләсини тәмсил едән чобанла молла гаршылашдырылыр. Чобан һадисәләрә објектив мүнасибәти, сағлам ағлы илә молланы кү-

лүнч вәзијјәтә салыр. Сатирасын әсас тәнгид һәдәфи руһанинин мәсләксизлијидир. О, тамаһ вә шәхси мәнафеји илә әлагәдар олараг бир анда дондан-дона кирир. Шаир руһаниләри сәрраст сурәтдә тәнгид етмәклә онлары халга танытдырды. «Руһанилик тәһсили», «Мүчтәһидин тәһсилдән гајытмасы», «Елмсиз алим» кими сатираларда шаир бир маарифчи кими мәдәни тәрәгги мәсәләләри мөвгејиндән чыхыш едир, руһани тәһсилин, дини-схоластик елмләрин мүасир заман үчүн әһәмијјәтсизлијини көстәрирди. С. Ә. Ширвани белә һесаб едирди ки, инди халга биринчи нөвбәдә техники биликләрә јијәләнмәк зәруридир. Руһаниләрин өјрәндикләри елмләр көһнәдир, заманәнин тәләбләри илә ајаглаша билмирди. Бундан әлавә, халгын ирәлиләјишинә јардым едә билмәјән бу елмләр дин хадимләринин әлиндә онлары сојмаг васитәсинә чеврилмишди. Илләрлә зәһмәткеш күтләнин ганындан чәкилмиш вәсаитин һесабына Шәргин дини мәркәзләриндә тәһсил алмыш руһаниләр зәһмәткешләрин бојнунда јүк олур, һәмвәтәнләринә фајдалы һеч бир шеј верә билмирдиләр. Шаир, үмумијјәтлә, бу тәһсил системини мә'насыз сајырды.

> Туталым елмә олдун васил,
> Бизә бу елмдән нәдир һасил?
> Һаны ислам үчүн сәрәнчамын?
> Јерә кирсин о мүчтәһид намын! (212, 400)—

дејән шаир ону мүасир тәрәгги јолларына вә васитәләринә дүшмән мөвгедә дурмагда тәгсирләндирирди.

С. Ә. Ширванинин руһаниләрә, руһани тәһсилә, мүасир әһәмијјәтини итирмиш схоластик елмләрә гаршы чеврилмиш тәнгиди 90-чы илләрдә М. Сидгинин «Мәснәвијјати-мәдәнијјә» ше'рләр силсиләсиндә экс-сәда тапды. Кәскин сатирик пафоса, публисистик ифадә тәрзинә малик олан бу ше'рләрдә шаир «халгын талеји, онун мәнафеји, индиси вә кәләчәји», вәтәнин чәһаләт вә наданлыгдан гуртулушу, мәдәни тәрәггиси кими зәрури мәсәләләр гојмушду. Доғма јурдунун вә һәмвәтәнләринин талеји үчүн нараһат олан шаир онун ничат јоллары һаггында дүшүнүр, мүсибәтләринин сәбәбини арашдырырды. Маарифчи шаир халгын вә вәтәнин хошбәхтлијини она үрәкрифчи шаир халгын вә вәтәнин хошбәхтлијини она үрәкдән ашиг олан адамларын фәалијјәтиндә ахтарырды. Лакин ону әһатә едән мүһитдә беләләри јохдур. Вәтән бир сүрү сахтакар вә мүфтәхорун әлиндә әсир олмушдур. М. Сидги вәтәнин тәрәггисинә, милләтин хошбәхтлијинә наил олмаг үчүн онун дүшмәнләрини нишан вериб ифша етмәји өзүнә вәтәндашлыг борчу һесаб едир. Бу дүшмәнләр биринчи нөвбәдә дин хадимләриндән, руһани алимләрдән, шәриәтмәдарлардан, сејид вә дәрвишләрдән ибарәтдир. Онлар һөрүмчәк кими халгы тора салыб ганыны сорурлар. Өзләрини авам күтләнин рәһбәри һесаб едән бу зүмрәләри шаир, һәр шејдән әввәл, е'тигадын зәифлијиндә, вәтәнпәрвәрлик һиссләринин сүстлүјүндә, халга мәһәббәтин зәифлијиндә иттиһам едирди. Шаирә көрә, руһани алимләр шәхси мәнафеләриндән башга һеч бир шеј һагда дүшүнмүрләр. Өзләринин раһат јашамаларындан өтрү фитнә-фәсад төрәдир, дүнјаја вәлвәлә салырлар. «Беһиштдән өтрү јол тәдарүкү» едән бу алимләрин бүтүн ишләри е'тигаддан кәнардыр. Онлар күндүзләр вә'з охујур, ахшамлар аллаһ илә разү-нијаз едирләр. Шаирә көрә, алимләр дини ејбләрини кизләтмәк үчүн галхан едибләр. Онлар дүкан ачыб иман сатырлар. Үсул, фиғһ елмләрини дирһәм, динар топламагдан өтрү өјрәнибләр. Халгы өзүнә рам етмәкдән өтрү әбаја бүрүнән руһанинин чалмасынын сарғысында јүзләрлә шејтан кизләнибдир. Онларын әлиндәки тәсбеһин данәләри башдан-баша һијлә, охудуглары вирд әфсундур. Сүр'әтлә бирбиринә јапышан вә ајрылан додаглары ја пул, ја да плов дејир.

М. Сидгинин руһаниләрә вердији дикәр иттиһам ондан ибарәтдир ки, онлар дүнјәви елмләрин инкишафынын гаршысыны алырлар. Елм дедикдә јалныз дини елмләри гәбул едирләр. Шаир көстәрир ки, дүнјада һеч бир халг дини елмләрлә тәрәгги тапмајыб, бүтүн милләтләрин инкишафы биринчи нөвбәдә игтисадијјат вә һикмәт елмләриндән башлајыб. Сидгијә көрә, игтисад елми милләтин күчү, һикмәт исә тәрәггисидир. Әба, чалма вә әсалдан ибарәт елми олан халг тәрәгги едә билмәз. Елми јалныз диндән ибарәт һесаб едән руһаниләри шаир ејни заманда, Авропа халгларынын наилијјәтләрини гијмәтләндирмәмәкдә тәгсирләндирир, мүасир шәраитдә буну бөјүк хәјанәт һесаб едирди.

И. Гасирин сатираларында «натурал тәсәррүфатын өз јерини әмтәә тәсәррүфатына вермәси... малијјә буржуазијасынын јаранмаға башламасы» (141, 76) дөврүнүн әһвали-руһијјәси ифадә олунмушдур. Буна көрә дә онун сатираларында буржуа чәмијјәтиндә пулун ојнады-

ғы позучу рол башлыча тәнгид һәдәфинә чеврилмишдир. Шаир гадын әсарәтиндән, гышда зәһмәткешләрин одунсуз күзәран кечирмәләриндән, наданларын јүксәк мөвгејиндән вә с. данышаркән биринчи нөвбәдә пулу тәгсирләндирирди. Шаирин «Әрә верди» сатирасында бу идеја јахшы ифадә олунмушдур. Пул буржуа ҹәмијјәтиндә еләмөвге газанмышдыр, һәтта ән мүгәддәс тәбии һиссләр она гурбан верилир. Һачы Филани өз гызынын арзу вә истәји илә һесаблашмыр, ону пуллу олдуғуна көрә «нәррәк, хәрә», «әнтәрә» охшајан адама әрә верир. Шаир кәскин бир тәрздә:

Јахшы-јаманы сејләмәјиб һеч тәфавүт,
Әлһәгг о бичарәни симү-зәрә верди. (148, 212).

«Одун» ше'риндә мадди еһтијач ичиндә јашајан мәктәбдар шаирин һәјатындан көтүрүлмүш бир һадисә фонунда шәһәр зәһмәткешләринин һәјаты үмумиләшдирилмиш шәкилдә ифадә олунмушдур.

Классик Азәрбајҹан ше'риндә, Хагани, Низами вә Фүзули кими нәһәнк шаирләрин јарадычылығында өјүд вә нәсиһәт хүсуси јер тутурду. Онлар өјүд вә нәсиһәтләрдә кәләҹәк вә онун гуручулары, кәнҹ нәслин тә'лим-тәрбијәси һаггында арзуларыны ифадә етмишдиләр. XIX әсрин 80-чи илләриндә маарифчи реалист поезија инкишаф јолуна чыхаркән бу көһнә вә ән'әнәви форма јени мәгсәдә хидмәт көстәрмәјә башлады. Лакин орта әсрләрдә јаранан нәсиһәтләрлә мүасир дидактик ше'рләрин идеја мәзмунунда ҹидди фәрг варды. Биринчиләр ислам фәлсәфәсинә, икинчиләр маарифчилик мәфкурәсинә әсасланырды (159, 158).

С. Ә. Ширвани, М. Ә. Нөврәс, М. Сидги, Мәтлә, Бәзми кими шаирләрин бу әски нөвә мүрачиәт едиб, ондан мүасир мәгсәдләр үчүн истифадә етмәләринин башлыча сәбәби онун әхлаги-тәрбијәви фикрин, мүасир әгидә вә бахышларын ифадәси үчүн әлверишли олмасы иди. Лакин бунлар гуру, дидактик моизәләрдән ибарәт дејилди. Белинскинин дили илә десәк, бу өјүд вә нәсиһәтләр «һәјат вә һәрәкәтлә долу, ҹанлы һисси һәрәкәтә маликдирләр» (43, 83). Бурада шаир гәлбинин бүтүн һәрарәти ифадә олунмушдур. Поетик хәјалын, ше'ријјәтин күчлүлүјү, вәзнин ојнаглығы вә шухлуғу, фикирләрин тә'сирли бир дилдә ифадәси бунлары гуру мүһакимәдән, «сојуг әхлаги» тә'лимдән, ҹансыхычы дидактикадан хилас етмиш, әсрин вә заманын демократик бахышларынын тәблиғиндән өтрү әлверишли шәклә салмышды.

Өјүд вә нәсиһәтләрин мөвзу даирәси хејли кениш иди. Бурада мүхтәлиф типли мәсәләләр гојулур, халгын диггәти мүасир дөврүн зәрури сосиал вә етик проблемләринә ҹәлб едилирди. Бир гајда олараг, шаир өјүд вә нәсиһәтләрини оғлуна мүрачиәтлә башлајырды. Лакин бурада оғлу һәмишә шәрти мә'нада алыныр. Шаир онун симасында үзүнү кәнҹ нәслә, маарифчиләрин арзуладыглары идеал ҹәмијјәтин гуручуларына тутур, кәләҹәк һаггында арзуларыны ифадә едирди. С. Ә. Ширванинин өјүд вә нәсиһәтләриндә бу ҹәһәт габарыг сурәтдә ифадә олунмушдур. Маарифчи кими тәбии ганунларын һөкмүнә үстүнлүк верән шаир инсанлар арасында дини вә милли ихтилафлара һеч бир әсас көрмүрдү, чүнки тәбиәт инсанлары ејни вәзијјәтдә јаратмышдыр. Јалныз ичтимаи ганунлар онларын арасында фәргләр гојмушдур.

Аллаһы инсанларын бир гисми «бог», бир гисми «танры», башга бир гисми «худа» адландырса да, о, бир мә'нада баша дүшүлүр. Бир һалда ки, инсанларын илкин е'тигадлары бирдир, онларын бир-бириндән тәфригә дүшмәләринә әсас јохдур. Она көрә дә шаир кәләҹәк ҹәмијјәтин үзвләрини дини тәәссүбкешликдән, милли мәһдудлугдан азад, бејнәлмиләлчилик идејаларыны бајраг едән, инсанларын гардашлығы уғрунда дөјүшән «әһли-үрфан»лардан ибарәт һесаб едирди. Бунлар зәрәрли көрүшләрдән азад олуб, һәр јердә һәгигәти шүара чевирирләр.

Демирәм рус, ја мүсәлман ол,
Һәр нә олсан кет, әһли-үрфан ол.
Демирәм сүнни ол вә ја шиә,
Тәк һәддәф олма тири-тәшниә.
Демирәм шејхи ол, вә ја баби,
Һәр нә олсан тәк олма гүллаби.
Мән өзүм шиәјәм, будур сифәтим.
Лејк әсһабә јох мүхалифәтим (212, 375).

Дини вә милли мәһдудлуғу зәрәрли бир һал кими тәнгид едән шаир инсанларын синфи мәнафеләринә көрә бирләшмәсинә бөјүк әһәмијјәт верирди.

Еј көзүм нуру, бојләдир һикмәт,
Ҹинсдән ҹинс сејләмәз нифрәт.
Бинәва шәхс бинәваны севәр,
Нечә ким каһ кәһрубаны севәр.
Нечә алим гачарса надандан,
Бил јәгин ким, бу һәм гачар ондан (212, 374).

С. Ә. Ширванинин өјүд вә нәсиһәтләриндә мүасир мәсәләләрә һәссас вә ајыг мүнасибәт варды. Шәргин инзибати мәркәзләриндә тәһсил алан шаир јашадығы дөврдә һәмвәтәнләринин тәрәггиси үчүн рус мәдәнијјәтинин ролуну јүксәк гијмәтләндирирди. О, Русија тәркибинә дахил олдугдан сонра Шамахынын «рөвнәг» тапыб, «санији-Қәшмирә» чеврилмәси, зәлзәлә заманы зәрәрдидәләрин һөкумәт гајғысы илә әһатә олунмасы, халга «ханә... тә'мир» етмәси вә с. миннәтдарлыг һисси илә јада салырды.

С. Ә. Ширвани рус дилини өјрәнмәји тәрәгги вә инкишафын башлыча шәрти кими тәблиғ едир, халгы она јијәләнмәјә чағырырды.

Еј оғул, һәр лисана ол рағиб,
Хассә ол рус елминә талиб.
Онлара еһтијачымыз чохдур,
Билмәсәк дил, әлачымыз јохдур. (212, 377).

С. Ә. Ширванинин өјүд вә нәсиһәтләриндә мүасир елмләрин тәблиғи, мүәллимә һөрмәт, доғрулуг, хејирхаһлыг, аличәнаблыг кими етик мәсәләләрин тәблиғи дә хүсуси јер тутурду.

80—90-чы илләрин өјүд вә нәсиһәтләри гуру дидактизмдән узаг иди. Бу өјүд вә нәсиһәтләрин һамысынын әсасында зәнкин һәјат тәчрүбәси газанмыш, дүнјанын бәрк-бошундан чыхмыш мүдрик шаирин сурәти дајаныр-ды. Бунлар нәсиһәтдән даһа артыг дүнјакөрмүш шаирин сөһбәтләринә, мүсаһибәсинә бәнзәјир. Санки шаир ширин вә ачы һәјат тәчрүбәсиндән чыхардығы нәтичәләри һәмвәтәнләри илә бөлүшүр, нәјин фајдалы, нәјин зәрәрли олдуғуну баша салыр, доғру һәјат јолу сечмәкдә онлара көмәк едир.

Бу өјүд вә нәсиһәтләрин бәдии тә'сир күчүнү артыран, онлара чанлылыг, емосионаллыг верән чәһәтләр чохдур: бир сыра өјүд вә нәсиһәтләр шаирин кәнч нәслин нүмајәндәси кими мүрачиәт етдији оғлу илә сөһбәти шәклиндә гурулур. Мәсәлән, дини тәәссүбкешликдән, милләтчилик һиссләриндән узаг, «әһли-үрфан» олмаг идејасыны оғлуна ашыламаг истәјән С. Ә. Ширвани мүсаһибә үсулундан истифадә едир. Шаир өзү кәнч нәслин нүмајәндәси илә гаршы-гаршыја отуруб фикирләрини она баша салыр. Бурада шаирин һөкмләри ајдын вә гәти, мүһакимәләри јығчамдыр.

Демирәм мән кедән тәриг илә кет.
Әгл тут, ол көзәл рәфиг илә кет.
Сәнә бүрһан дејил тәриги-пәдәр,
Көр нә јол кетди задеји-Азәр. (212, 375).

Бә'зән С. Ә. Ширвани нәсиһәтләрини диалог шәклиндә гурур. Санки шаирин нәсиһәт вердији адамла нә һагдаса мүбаһисә едир. Бу вә ја башга фикрин доғрулуғуну бу јолла она сүбута јетирмәјә чалышыр. Мәсәлән, оғлуна һадисәләри вә адамлары гијмәтләндирәркән објектив мөвгедә дурмағы, гәрәзкарлыг етмәмәји төвсијә едән шаир јазырды:

Әслдә јахшы олса бир дана,
Сән «јамандыр» — демәк дејил зиба.
Туталым, сән күлү дедин «бәдбу»,
Халг сөјләр ки, әглсиздир бу.
Сәнә бир јахшы кимсә олса јаман,
Халг ону сөјләмәз, јаман, еј чан.
Јахшыдыр ол ки, әсли, бүнјани
Сән «јамандыр» десән нә нөгсани? (212, 449).

Бурада тез-тез «дедин», «демәк дејил», «десән», «сән дедин ки» ифадәләринин тәкрар олунмасы, бу јолла һәр һансы налајиг кејфијјәтин мә'насызлығынын тәсдиг едилмәси, суал вә нида чүмләләри васитәсилә һәмин фикрин әһәмијјәтсизлијинин чаваб шәклиндә дејилмәси нәсиһәти чансыхычылыгдан гуртарыр.

Маарифчи реалист шаирләр нәсиһәт вә өјүдләрини охунаглы, чәзбедичи, аудиторија үчүн әлверишли етмәк үчүн ифадә олунмуш фикирләрин әјаниләшдирилмәсинә хүсуси әһәмијјәт верирдиләр. Шаир бир нечә мисрада ифадә олунмуш нәсиһәти шәхси һәјатындан, билдији, мүталиә етдији китабда тәсвир олунан һадисәдән мисал кәтирмәклә онун маһијјәтини ачырды. С. Ә. Ширванинин, М. Ә. Нөврәсин, М. Сидгинин нәсиһәтләриндә бу габарыг шәкилдә мүшаһидә олунурду. С. Ә. Ширванинин «Рәбиүл-әтфал» мәчмуәсиндә ијирми беш өјүд, нәсиһәт вә хитаб вардыр. Бунларын һәр бириндә шаир бир мәсәләдән сөһбәт ачыр. Өјүддә тезис шәклиндә ирәли сүрүлән фикрин мәзмунуна мүвафиг хүсуси һекајәләр верилир, беләликлә дидактик фикир һәјати епизодлар васитәсилә әјаниләширди. Мәсәлән, нәсиһәтләрин бириндә С. Ә. Ширвани оғлуна ајыг олмағы, «мәкрү һијләдән камил» адамлара алданмамағы төвсијә едир, садәлөвһлүјү писләјирди. Бу-

нун ардынча «Садәлөвһ Бәрмәкинин әһвалаты», «Хоруз вә Чаггал», «Һәмәдан кәндинин һекајәси», «Бир ахмағын һекајәси», «Сәфеһ гази» вә с. кими һекајә вә тәмсилләрдә мүхтәлиф истигамәтдән ону ајдынлашдырырды.

Бә'зи һалларда мәтнә хүсуси һекајә әлавә етмәдән өјүддә ирәли сүрүлмүш фикир орадача хүсуси мисалла изаһ едилир, әјанилик нәсиһәтамиз парчанын дахилиндә верилирди. Белә һалларда шаир һадисәләри охучуларын көзләри өнүндә чанландырмагла сынагдан кечмиш тарихин тәчрүбәсини онлара тәгдим едирди. Мәсәлән, С. Ә. Ширванинин нәсиһәтләриндән бири шәрабхорлуғун тәнгидинә һәср олунмушдур. Шаир бурада сәрхошлуғун пис кејфијјәт олдуғуну, инсаны һөрмәтдән салдығыны исбата јетирмәк үчүн өзүнүн ачы һәјат тәчрүбәсини мисал кәтирирди.

Еј оғул, олма талиби-бадә,
Кетмәсин та ки иззәтин бадә.
...Бил ки, үммүл-фәсаддыр бадә,
Верди чох ханиманлары бадә.
Бир заман кәрчи мән үзүгарә
Вар идим бадәнушу мејхарә;
Мәнә мәнзил шәрабханә иди,
Һәмдәмим чәнк илә чағанә иди;
...Ару, намусу, гејрәти атдым.
Баш гојуб хүм ајағында јатдым (212, 481).

Сәрхошлуғун нәтичәси нә олмушду? Шаир буна белә чаваб верир:

Мәст олуб хәлг илә чидал етдим,
Әглими чәһлә пајмал етдим;
Чыхмышам та ки, мәст базара.
Кәлмишәм раст һәр дилазарә;
Әли дашлы ушаглар һәр јан,
Мәни-бәдмәстә олду сәнкзәнан;
Батмышам күл кими гызыл гана,
Дөнмүшәм сәрбәсәр күлустана (212, 482).

М. Сидги «Кәблә Нәсир» мәнзум һекајәсинин сонунда дүнјанын фанилијиндән сөһбәт ачараг охучулара јахшы ад газанмағы төвсијә едирди. Шаир бу фикирдә иди ки, сағлығында өзүнә әмәлләри илә нишанкаһ гојмајанлар һансы тәнтәнә илә дәфн олунмаларындан асылы олмајараг, һәмин күн унудулурлар.

Чисмини гәбрдә едиллә нәһан,
Бәдәнин хак илә олур јексан.
Јығылыр дост вә ашна јекча,
Сәнә кује тутулла бәзми-әза...

Бир гәдәр јағ алылла, бир чох әт,
Дүјүсүнә дә чох едәллә диггәт.
Дөшүјүб фәрш илә отаглары
Ај ағалар, сизә бир нечә кәлмә,
Јандырыб шәмләри, чыраглары,
Дүзүлүр јахшы не'мәт әлван,
Ичилир чају гәһвә вә гәлјан (174, 16—17).

Бир сыра һалларда өјүд вә нәсиһәтләрин бәдии тә'сирини артырмаг үчүн мәтнин дахилиндә халг ләтифәләриндән, аталар сөзләриндән мисал кәтирилирди. Бу хүсусијјәт Сејид Әзимдә даһа чох мүшаһидә олунур. О ја еjнилә аталар сөзүнү нәсиһәтин мәтнинә дахил едир, ја да ону ше'рин вәзнинә, аһәнкинә ујғун чүзи дәјишикликлә верирди. Мәсәлән:

Еjләмә һәр кәдә илә үлфәт,
Шәхси-тәма'дан еjлә нифрәт.
Еj оғул, тутма нанәчиб илә ху,
Түркдә бир көзәл мәсәлдир бу:
Ат јанында ки бағладын јабу,
Рәнки бир олмаса, олар һәмху (212, 438).

Јахуд:

Лејк чох чидду чәһд бәр вермәз —
Ки, көтүксүз ағач сәмәр вермәз.
Чох һәрис олма, еј мәлаик ху,
Чәһд јыртар чарыг, мәсәлдир бу.
...Һәр ки, мүфтә сәнә верибдир чан,
Диш верән кимсәнә верәр һәм нан (212, 456).

Өјүд вә нәсиһәтләрин бәдии тә'сир вә емосионаллыг күчүнү артырмаг мәгсәдилә шаирләр чох вахт халг әдәбијјатынын ојнаг формаларындан истифадә едирдиләр. Бу чәһәтдән шаирләрин тәкрарләмәләрдән истифадә үсуллары марағлыдыр. Мә'лум олдуғу кими, тәкрарләмәләр ушаглар үчүн дүзәлдилмиш әјләнчәли ше'р формасыдыр. Бурада ушаг әзизләнә-әзизләнә мүәјјән ишә, мәгсәдә доғру истигамәтләндирилир. Бу форманын ушаглар тәрәфиндән марагла гаршыландығыны мүшаһидә едән Мәтләондан өјүд вә нәсиһәтләринин ифадәси үчүн истифадә етмишдир. Мәсәлән:

Оғлум-оғлум наз оғлум,
Дәрсиндән галмаз оғлум.
Бүлбүл кими дәрс охур,
Истәр чох, ја аз оғлум.
...Дәрсин охур, рәванлар,
Нә охујубдур анлар.
Даш үстә чичәк газар,

Мәшгини көјчәк јазар.
Мәним оғлум чандыр, чан
Дәрсләрин охур рәван.
Күмүшдәндир дәваты.
Гәләми вар беш-алты.
Гәләмданы шәкилли,
Гәләми халли-мүлли (112, 13).

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә истифадә олунмуш ше'р формалары ичәрисиндә нәғмә жанры хүсуси әһәмијјәт кәсб едирди. Бу, башлыча олараг, нәғмәнин мүәјјән мусиги һавасынын аһәнкиндә јарадылыб, сөзүн мусиги илә бирләшиб онун емосионал тә'сир гүввәсини артырмасы, динләјичиләрә тез тә'сир көстәрмәси илә әлагәдар иди. Һ. Зәрдаби халгын милли шүуруну ојадыб ваһид мәгсәд әтрафында бирләшдирмәк, «гејрәт вә тәәссүб дамарларыны» (Көчәрли) һәрәкәтә кәтирмәк ишиндә бәдии әдәбијјатын зәрурәтиндән данышаркән нәғмәләрин ролуну јүксәк гијмәтләндирирди (91, 125). О, долғун мәзмунлу, јүксәк идејалы нәғмә мәтнләри јаратмаг ишинә хүсуси әһәмијјәт верирди. Истәр «Әкинчи» нәшр олунаркән, истәрсә ондан сонра мүасир шаирләрә мәктублар көндәрир, онлара «биз мүсәлманлара олан зүлмләрин барәсиндә», «елм тәһсил етмәјин нә'фләри» һаггында ше'рләр јазмағы тәклиф едирди.

Узун илләр ардычыл мүбаризәләрдән сонра Зәрдаби бу мәгсәдә кечән әсрин 90-чы илләринин сонунда наил олду. Мүәллим-јазычылар онун тәклифини гәбул едиб (130), бир аз вахтда ... чох пүмә'на ше'рләр јазыб хош һавалары илә онлары шакирдләрә охутмаг өјрәтдиләр (91, 241).

Зәрдаби нәғмәләри кениш мигјасда јајмаг мәгсәдилә бунлары бир јерә топлајыб, 1901-чи илдә «Түрк нәғмәләринин мәчмуәси» ады алтында китаб һалында нәшр етдирди. «...Мәчмуәјә» дахил едилмиш ше'рләрин мүхтәлиф шаирләр тәрәфиндән гәләмә алынмасына бахмајараг, бунларын мәзмун вә идејасы тәхминән он беш ил әввәл Зәрдабинин «Әкинчи»дә јүксәк вәтәндашлыг пафосу илә тәблиғ етдији фикирләрлә һәмаһәнкдир. Бу нәғмәләри диггәтлә арашдырдыгда белә бир гәнаәт һасил олур ки, Зәрдаби нәинки мүәллимләри јени сәпкидә ше'р јазмаға һәвәсләндирмиш, һәм дә ајры-ајры нүмунәләрин идејасыны вермиш, мәзмунуну өзү онлара диктә етмишдир. Шаирләр садәчә олараг, онун маарифә, елмә, тәрәггијә

даир фикирләрини нәзмә чәкмишләр. «Түрк нәғмәләринин мәчмуәси»ндә бир нечә нүмунә истисна едиләрсә, демәк олар, ше'рләрин әксәријјәти поетик чәһәтдән зәифдир. Бу, елми, маарифи тәблиғ етмәк јолу илә халгы ојатмаг истәјән Зәрдабини нараһат етмәмишдир. Бәлкә дә о, илләр узуну ше'рин формасынын әсири олуб, мәзмуну вә идејасы һаггында дүшүнмәк истәмәјән епигончу шаирләрин зиддинә белә һәрәкәт етмишдир. Чүнки Һ. Зәрдаби тәглидчи шаирләрин исте'дадынын гүввәсинә бәләд иди. О, баша дүшүрдү ки, онларын ше'рләрини биринчи нөвбәдә мәзмунсузлугдан хилас етмәк лазымдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, Зәрдабинин өзү дә шаирләрә нәғмәләр јаздыраркән классик поезијанын, халг ше'ринин ешг-мәһәббәт тәрәннүм едән мәзмунуну дәјишиб, һәмин формадан елм вә маарифин тәблиғи үчүн истифадә етмәји мәсләһәт көрүрдү. Мараглыдыр ки, нәғмәләрин чоху классик ше'рин вә халг әдәбијјаты нүмунәләринин формаларындан истифадә јолу илә јарадылмышдыр. Мәсәлән, бәлли олдуғу кими, ашыг ше'риндә «ај ағалар» мүрачиәти тез-тез тәкрар олунур. Насеһ дә бә'зи ше'рләриндә бу ән'әнәни сахлајыр, ашыг ше'ри тәрзиндә халга мүрачиәт едир, онлары елми биликләрә јијәләнмәјә чағырырды:

Ај ағалар, сизә бир нечә кәлмә,
Елмдән сөјләјим, куш вер елмә.
Елмдән әфзәл шеј дүнјада билмә,
Һиммәт едә елмлә тут раһи-ничаты.
Фани гылма чәһл илә дүнјада һәјаты (92, 8).

Һ. Зәрдабинин илк дәфә ирәли сүрдүјү, Насеһин һәјата кечирдији бу үсул Р. Әфәндијев тәрәфиндән инкишаф етдирилди. О даһа конкрет һәрәкәт едәрәк, Зәрдабинин төвсијә етдији бу вә ја башға халг нәғмәсинин аһәнкиндә јени мәзмунлу нәғмә јарадырды. Бу чәһәтдән шаирин «Јар бизә гонаг кәләчәк» халг мотиви әсасында јаздығы «Јаз оланда» шәргиси мараглыдыр. Мә'лум олдуғу кими, халг маһнысы мәһәббәт мөвзусунда јазылмышдыр. Бурада севкилисинин һәсрәтини чәкән, сабаһ кәләчәјини еһтимал едиб интизарла јолуну көзләјән бир ашиг гәлбин чырпынтылары ифадә олунмушдур. Р. Әфәндијев маһнынын ешг тәрәннүм едән мәзмунуну атмыш, һәмин вәзндә ушаглара баһары васф, тәбиәти тәрәннүм едән шән бир шәрги јаратмышдыр.

Јаз оланда јағар јағыш,
Отлар узанар бир гарыш.
Гарангуш еїләр сифариш,
Мән сизә гонаг кәләчәм,
Олсун ки, сабаһ кәләчәм (81, 20).

Бу, һеч дә о демәк дејилдир ки, нәғмәләрин мүәллифләри класеик поезијанын форма вә ифадә хүсусијјәтләрини тәглид едирдиләр. Әксинә, бунунла Зәрдаби, Р. Әфәндијев епигончу шаирләри баша салмаг истәјирдиләр ки, онларын јахшы билдикләри, дәриндән јијәләндикләри ше'р формаларынын өзүндә белә, әсрин тәләбләринә мүвафиг фикирләр ифадә етмәк олар.

Елм, мәктәб, маариф «Түрк нәғмәләринин мәчмуәси»ндәки ше'рләрин башлыча мөвзусу, әсас лејтмотивидир. Бу чүр ше'рләри бир гәдәр әввәл Һ. Х. Гарадағи дә јазыб «Вәтән дили» дәрслијиндә дәрч етдирмишди. Лакин «Түрк нәғмәләри»ндәки ше'рләр онлардан фәргли олараг, дәрин ичтимаи мә'на кәсб едирди. Чәһаләт вә наданлыгдан гуртармаг, елмә, маарифә јијәләнмәк барәдә чағырыш нидалары бу ше'рләрин һәр бириндә гүввәтли шәкилдә сәсләнир, милли ојаныш, ичтимаи тәрәгги идејалары илә әлагәләндирилирди.

«Тә'рифи-елм» ше'риндә шаир елми биликләри чәһаләт вә наданлыгдан, эски вә зәрәрли тәсәввүрләрин буховундан гуртармағын јеканә васитәси кими тәрәннүм едирди. Шаирә көрә јалныз елмлә дүнјанын сирләрини ашкар етмәк, ағла вә мә'нәвијјата зијнәт вермәк олар. Бу идеја нәғмәләрин һамысында тәблиғ олунурду. Халг һаваларынын мотивиндә вә аһәнкиндә јазылмыш бу нәғмәләр дәрин әхлаги-дидактик маһијјәтә дә малик иди. Р. Әфәндијевин «Күл», «Дурна», «Ананын лајла демәси», «Јағыш», «Бәнөвшә», «Кап» вә с. нәғмәләр бу гәбилдәндир.

Поезијада етик, әхлаги-дидактик мәсәләләрин кениш јер тутмасы илә әлагәдар олараг, дәјәрли нүмунәләри Бакыханов вә Закир тәрәфиндән јарадылмыш тәмсилә 80—90-чы илләрдә мејл гүввәтләнди, маарифчилик идејаларынын инкишафы илә әлагәдар олараг хүсуси әһәмијјәт кәсб етди. Чохлу тәрчүмәләрлә јанашы, С. Ә. Ширванинин «Аслан вә ики өкүз», «Дәвә илә Ешшәјин јол кетмәси», «Газ вә Дурна», «Хоруз вә Чаггал», «Ешшәк вә Арылар», «Аслан вә Гарышга», М. Б. Халхалинин «Сәләбијјә», Һ. Јүзбашовун «Түлкү вә Гурд», «Шир вә Дөвшан», «Шир вә Сичан», «Пишик вә әт», «Овчу вә ит», Р. Әфәндијевин «Шүмал ағачы», «Түлкү вә Кечи» вә с. тәмсилләри мејдана чыхды.

Адларындан көрүндүјү кими, бунларын һамысы ән'әнәви тәмсил мөвзуларында јазылмышдыр. Лакин мүәллифләр көһнә сүжетдән маарифчи көрүшләринә, конкрет әхлаги мәсәләләрә мүвафиг нәтичәләр чыхармыш, беләликлә, орижинал тәмсил јаратмаға наил олмушдулар. Мә'лум олдуғу кими, тәмсил һәмишә әхлаги-дидактик нәтичәјә малик олур. Бу ја тәмсилин әввәлиндә, ја да сонунда хүсуси һашијә шәклиндә верилир. Азәрбајчан тәмсилчиләри бу чәһәти горујуб сахламагла јанашы, она јени кејфијјәт дә әлавә етмишләр. Белә ки, С. Ә. Ширванинин тәмсилләринин чоху икигат әхлаги нәтичәјә маликдир. Јухарыда гејд етдик ки, шаирин мәнзум һекајәләри вә тәмсилләри мүстәгил силсилә тәшкил етмир. «Рәбиүл-әтфал» мәчмуәсиндәки өјүд вә нәсиһәтләрин мәзмунуну әјанiләшдирир. Бу чәһәтә көрә, тәмсил мүәјјән әхлаги фикри әјаниләшдирдији үчүн дидактик нәтичә кәсб едир. Бундан башга, сүжетин мәзмунуна мүвафиг олараг, шаир конкрет нәтичә чыхарыр вә охучунун нәзәрини она чәлб едир. Мәсәлән, оғлуна хитабларын бириндә она мәсәләнин маһијјәти, һадисәнин нәтичәсилә марагланмағы төвсијә едир вә «Сичан вә баласы» тәмсилини мисал кәтирир. Артыг бурада мәтләб ајдындыр, хүсуси нәтичәјә еһтијач јохдур. Лакин шаир фикрини даһа да конкретләшдирмәк мәгсәдилә бура ашағыдакы дидактик нәтичәни әлавә етмәји лазым билмишдир:

Чәфәр, еј сәрви-бүстани-пәдәр,
...Вар елә шеј ки, хошнумадыр сәнә,
Лејк батиндә бир бәлады сәнә.
Вар елә шеј ки, хош кәлир көзүвә,
Лејк анын зијаны вар өзүвә.
Нечә ким «Дастани-бәччеји муш»
Охусан еїләјәр сәни мәдһуш. (212, 428).

Бир гајда олараг, 80—90-чы илләрдә Азәрбајчан тәмсили тәрбијәви характер дашымышдыр. С. Ә. Ширванинин руһаниләрин тәнгидинә һәср олунмуш «Хоруз вә Чаггал» әсәри истисна едиләрсә, онун кәскин ичтимаи сатирик пафосу олмамышдыр.

НӘТИЧӘ

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәли (1880—1905) Азәрбајҹан әдәбијјатында спесифик хүсусијјәтләрә малик мүстәгил мәрһәлә олуб, М. Ф. Ахундов вә «Әкинчи» илә «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәби арасында көрпү тәшкил едир. Бу мәрһәлә М. Ф. Ахундов реалист әдәби ән'әнәләринин инкишаф истигамәтини, биринчи рус ингилабындан сонра Азәрбајҹанда јаранан гүввәтли әдәби һәрәкатын гајнагларыны өјрәнмәк үчүн зәнкин материал верир.

XIX әсрин сон рүбүндә Азәрбајҹанда сәнаје капитализминин инкишафы илә әлагәдар «милли һәјатын ојанмасы», «милли һәрәкатларын башланмасы» јүзиллијин орталарында М. Ф. Ахундов симасында гәти сурәтдә формалашан милли маарифчилик мәфкурәсинин гүввәтли әгли һәрәката чеврилиб, ичтимаи фикрин бүтүн саһәләрини әһатә етмәси, ҝәнҹ буржуазијанын феодализмә гаршы мүбаризә бајрағы алтында мәдәни ислаһатлары кенишләндирмәси, реалист әдәбијјатын инкишафы — Ф. Көчәрли, Ҹ. Мәммәдгулузадә, С. М. Гәнизадә. Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев, Е. Султанов, М. Сидги, Р. Әфәндијев, С. С. Ахундов вә бу кими јарадычы зијалыларын јени дәстәсинин јарадычылыг аләминә ҝәлиши, Һ. Зәрдаби, С. Ә. Ширвани, Н. Вәзиров, Ә. Корани вә б. фәалијјәтини јени тәләбләрлә һәмаһәнк едиб даһа мәһсулдар ишләмәси, тәглидчи шаирләрин мүәјјән гисминин мүасир мөвзулара кечмәси үчүн мүнбит зәмин јаратды. Бу вәзијјәт М. Ф. Ахундов комедијаларынын јаранмасындан сонра реалист әдәбијјатын инкишафы саһәсиндә әмәлә ҝәлән вә 35 ил давам едән сукуту позду. Милли маарифчи реалист әдәбијјат ҹошғун инкишаф јолуна дүшдү. Бәдии әдәбијјатын жанр палитрасы әлванлашды. М. Ф. Ахундовун илк нүмунәләрини јаратдығы комедија вә повестлә јанашы фаҹиә, тарихи фаҹиә, драм, водевил, роман, миниатүр, публисист вә кичик һекајәнин дәјәрли нүмунәләри јаранды. Поезија саһәсиндә епигончулуғун тилсиминдән гуртармаг үчүн тәшәббүсләр кенишләнди. Буржуа мүлкәдар ҹәмијјәтинин рәнкарәнк сәһнәләри мүхтәлиф сосиал тәбәгәләрин һәјаты әдәбијјатын башлыча тәсвир објектинә чеврилди. Инсан вә онун ҹәмијјәтдә мөвгеји мәсәләси јени истигамәтдә маарифчилик фәлсәфәсинин мөвгејиндән һәлл олунду.

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә Азәрбајҹан әдә-

бијјатынын мәфкурәви әсасыны маарифчилик, јарадычылыг методуну маарифчи реализми тәшкил едир. Сијаси кәсәринин азлығына бахмајараг бу дөврдә маарифчилик күтләвиләшиб, ичтимаи фикрин бүтүн саһәләрини әһатә едир вә парлаг ифадәсини бәдии әдәбијјатда тапыр. Фәлсәфәдә деизм, сосиолокијада либерализм, сијасәтдә вә игтисадијјатда ислаһатчылыг онун нүмајәндәләринин әсас хүсусијјәти олур. Принсипләри М. Ф. Ахундов тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилән, әсрин 50-ҹи илләриндән е'тибарән мүтәрәгги әдәбијјат хадимләринин јарадычылығында даһа јени кејфијјәтләр кәсб едән маарифчи реализм әсрин сонунда гүввәтли әдәби ҹәрәјана чеврилир, тәркибиндә маарифчи дүнјакөрүшә малик бүтүн сәнәткарлары бирләшдирир.

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәли Азәрбајҹанда әдәби нөвләрин, мүхтәлиф жанрларын инкишафы ејни сәвијјәдә олмамышдыр. М. Ф. Ахундовун реалист әдәби ән'әнәләрини инкишаф етдирмәк уғрунда мүбаризәләрин кенишләнмәси илә әлагәдар олараг бу илләрдә нәср вә драматуркијаја мејл гүввәтләнмиш вә бу нөвләрдә дәјәрли әсәрләр јарадылмышдыр. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, 80—90-чы илләрдә нәср вә драматуркија бөјүк әдибин мүраҹиәт етдији жанрларын даирәсиндә мәһдудлашыб галмамыш, јени, рәнкарәнк жанрларла зәнкинләшмишдир. Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихиндә һәмишә үстүнлүк тәшкил едән поезија нәср вә драматуркија илә мүгајисәдә ашағы сәвијјәдә дајанмышдыр. Поезијаја реалист истигамәт вермәк үчүн бә'зи тәшәббүсләр мүвәффәгијјәтли олса да, үмумијјәтлә, бу саһәдә ҹидди дөнүш јаранмамышдыр.

Маарифчи реалист әдәбијјатда буржуа ҹәмијјәтинин мүхтәлиф һәјат сәһнәләри әкс олунур. Лакин јазычылар бүтүн бунлара ҹәмијјәтин һәрәкәтверичи јајы, сосиал-игтисади һадисәләрин дејил, етик-әхлаги мәсәләләрин мөвгејиндән јанашыб һәлл едирдиләр.

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә (1880—1905) Азәрбајҹанда әдәби һәрәкатын мүрәккәб вә зиддијјәтли инкишафына бахмајараг, «Әкинчи»нин бағланмасы вә М. Ф. Ахундовун вәфатындан «Молла Нәсрәддин»ин јаранмасына гәдәр тәхминән 25 иллик бир мәрһәлә өзүнүн дәјәрли бәдии нүмунәләри вә мүтәрәгги маарифчи пафосу илә Азәрбајҹан халгынын 1905-ҹи ил биринчи рус ингилабына һазырламагда мисилсиз рол ојнады вә јени гүввәтли әдәби һәрәкатын прологу олду.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. *Маркс К.* Запрещение...—Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-ое изд., т. I.

2. *Маркс К.* К критике гегелевской философии права. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-ое изд., т. I.

3. *Энгельс Ф.* Фердинанду Лассалю в Берлин. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-ое изд., т. XXIX.

4. *Енкелс Ф. Енкелс—М. Каутскаіаіа.* Маркс К., Енкелс Ф. Сечилмиш мәктублары. — Бакы, Азәрнәшр, 1955.

5. *Енкелс Ф.* Анти-Дүринг. — Бакы, Азәрнәшр, 1967.

6. *Ленин В. И.* Биз һансы ирсдән имтина едирик? — Әсәрләринин там күллијјаты, 2-чи чилд.

7. *Ленин В. И.* Русијада капитализмин инкишафы. — Әсәрләринин там күллијјаты, 3-чү чилд.

8. *Ленин В. И.* Земствону тә'гиб едәнләр вә либерализм һаннибаллары. Әсәрләринин там күллијјаты, 5-чи чилд.

9. *Ленин В. И.* Ингилабчы кәнчләрин вәзифәләри. — Әсәрләринин там күллијјаты, 7-чи чилд.

10. *Ленин В. И.* Кадетләрин гәләбәси вә фәһлә партијасынын вәзифәләри. — Әсәрләринин там күллијјаты, 12-чи чилд.

11. *Ленин В. И.* Гәтнамә белә јарамаз. — Әсәрләринин там күллијјаты, 15-чи чилд.

12. *Ленин В. И.* «Кәндли ислаһаты» вә пролетар кәндли ингилабы. — Әсәрләринин там күллијјаты, 20-чи чилд.

13. *Ленин В. И.* Әввәлләр вә инди. — Әсәрләринин там күллијјаты, 22-чи чилд.

14. *Ленин В. И.* Азадлыг һәрәкатында силкләр вә синифләрин рөлу. — Әсәрләринин там күллијјаты, 23-чү чилд.

15. *Ленин В. И.* Милли мәсәләјә даир тәнгиди гејдләр. — Әсәрләринин там күллијјаты, 24-чү чилд.

16. *Ленин В. И.* Милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси һүгугу һаггында. — Әсәрләринин там күллијјаты, 25-чи чилд.

17. *Ленин В. И.* Карл Маркс. — Әсәрләринин там күллијјаты, 26-чы чилд.

18. *Ленин В. И.* Н. Бухаринин «Дүнја тәсәррүфаты вә империализм» китабчасына мүгәддимә. — Әсәрләринин там күллијјаты, 27-чи чилд.

19. РК(б)П онунчу гурултајы — Сов.ИКП-нин гурултајлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәрарлары (1898—1954). Бакы, Азәрнәшр, 1954.

* * *

20. *Абдуллајев Ә.* Көркәмли маарифчи демократ Рәшидбәј Әфәндијев. — Бакы, Сијаси вә Елми биликләри јајан чәмијјәт, 1960.

21. *Абид Ә.* Мирзә Фәтәли Ахундовун түрк әдәбијјатында тә'сис етдији әдәби мәктәб. — «Маариф ишчиси», 1923, № 3.

22. Аг күл дәстәси јахуд әдәбијјати-чәдидә хидмәтләри. — «Тәрчүман», 1906, № 15, 18, 20.

23. *Агајев Ә.* Мусаһибеји-Исламијјә: Ислам, Ахунд вә Һатифулгејб. Бакы: Әввәлинчи ширкәт, 1902.

24. Азәрбајчанлы. Тифлисдән мәктуб. — «Тәрчүман», 1890, 11 јанвар.

25. Азәрбајчанлы. Авам көзмәк јуху јатмагмы дедик? — «Кәшкүл», 1890, 16 нојабр.

26. Азәрбајчан ше'р түркиси. — «Тәрчүман», 1890, 14 октјабр.

27. Азәрбајчан әдәбијјаты. — «Тәрчүман», 1903, 17 нојабр.

28. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Үч чилддә. — Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1960, II ч.

29. Азәрбајчан тарихи. Үч чилддә. — Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1960, II ч.

30. Арамјаб хаби-бәга олан... — «Зијаји-Гафгазијјә», 1881, 17 апрел.

31. *Ариф М.* Чәфәр Чаббарлынын јарадычылыг јолу. — Бакы, АДУ нәшријјаты, 1956.

32. Асари-Сејид Әзим. — «Кәшкүл», 1890, 20 октјабр.

33. *Ахундов Ә.* Вә'з вә нәсиһәт. — Бакы, Әввәлинчи ширкәт, 1903.

34. *Ахундов М. Ф.* Гејдләр. — Әсәрләри. Үч чилддә. — Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1960, III ч.

35. *Ахундов М. Ф.* Ајрыча мәктубун сурәти. Әсәрләри. Үч чилддә. — Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1960, III ч.

36. *Ахундов С. С.* Мүсәннифләримизин һалы. — «Иршад», 1906, 15 ијун.

37. *Ахундов С. С.* Тамаһкар. — Сечилмиш әсәрләри. Ики чилддә. — Бакы, Кәнчлик, 1968, I ч.

38. Бакыда руси-мүсәлмани бир мәктәб. — «Кәшкүл», 1883, 20 феврал.

39. Бакыдан мәктуб. — «Тәрчүман», 1895, 3 јанвар.

40. Бакыдан мәктуб. — «Тәрчүман», 1897, 11 март.

41. Бакыда Мәчидбәј Гәнизадәнин... — «Тәрчүман», 1898, 8 октјабр.

42. Бакыда мүәллим. — «Тәрчүман», 1898, 5 декабр.

43. *Белински В. Г.* Әдәбијјатын нөвләрә вә шәкилләрә бөлүнмәси. Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1948.

44. Бизим ач-јалавачлар. — «Кәшкүл», 1887, 11 декабр.

45. Бизим Тифлис мүсәлманлары... — «Кәшкүл», 1890, 14 ијул.

46. Бир шәхс. Билмәмәк нә бөјүк бәладыр? — «Кәшкүл», 1888, 26 март, 2, 9, 22 апрел.

47. Бир шәхс. Ана дилимиз. — «Кәшкүл», 1887, 20 нојабр.

48. *Вәзиров Н.* «Әкинчи» гәзетиндәки мәгаләләри. — Әсәрләри. — Бакы, Елм, 1977.

49. *Вәзиров Н.* Далдан атылан даш топуға дәјәр. — Әсәрләри. — Бакы, Елм, 1977.

50. *Вәзиров Н.* Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк. — Әсәрләри. — Бакы, Елм, 1977.

51. *Вәзиров Н.* Ады вар, өзү јох. — Әсәрләри. — Бакы, Елм, 1977.

52. *Вәзиров Н.* Пәһливанани-зәманә. — Әсәрләри. — Бакы, Елм, 1977.

53. *Вәзиров Н.* Мусибәти-Фәхрәддин. — Әсәрләри. — Бакы, Елм, 1977.

54. *Вәлибәјов С.* Түрк дили барәсиндә. — «Зијаји-Гафгазијјә», 1889, 4 нојабр.
55. *Вәлибәјов С.* Мүсәлман ушагларынын шәриәт билмәмәләринин сәбәби. — «Зијаји-Гафгазијјә», 1883, 12 мај.
56. *Вәлиханов Н.* Сүлејман Сани Ахундов. — Бакы, Көнчлик, 1968.
57. *Вәлиханов Н.* Јарадычылыг методунун бә'зи мәсәләләри һаггында. — Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри, 1974, № 2.
58. Вәрәгә. — «Кәшкүл», 1886, 24 мај.
59. *Гасымзадә Ф.* Н. Б. Вәзиров. — Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1954.
60. *Гасымзадә Ф.* XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Бакы, АДУ нәшријјаты, 1956.
61. *Гарајев Ј.* Тәнгид: проблемләр, портретләр. — Бакы, Азәрнәшр, 1976.
62. *Гарајев Ј.* Фачиә вә гәһрәман. — Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1965.
63. *Гәнизадә С. М.* Мүәллимләр ифтихары. — Сечилмиш әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1965.
64. *Гәнизадә С. М.* Мүтәрчим тәрәфиндән мүгәддимә. — Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, Азәрнәшр, 1965.
65. *Гәнизадә С. М.* Кәлинләр һәмајили. — Сечилмиш әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1965.
66. *Гәнизадә С. М.* Мәктублар. — Сечилмиш әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1965.
67. Гори дарүлмүәллиминин шакирдләриндән. — «Зијаји-Гафгазијјә», 1882, 8 јанвар.
68.Гори семинаријa мәктәби. — «Кәшкүл», 1887, 28 апрел.
69. *Гурбанов Ш.* XIX әср Азәрбајчан-рус әдәби әлагәләринин инкишаф мәрһәләләри. — Сечилмиш әсәрләри. Үч чилддә. — Бакы, Азәрнәшр, 1970, III ч.
70. *Дәрбәнди М.* Дәрбәнд шәһәриндән мәктуб. — «Зијаји-Гафгазијјә», 1884, 2 феврал.
71. Е'лан. — «Кәшкүл», 1890. 2 декабр.
72. *Ә. Ш.* Әдәбијјат тарихинә бир нәзәр. — «Гызыл гәләм», 1924, № 4.
73. Әдәбијјатымыза даир. — «Рәһбәр», 1906, № 1.
74. Әдәбијјати-түркијә. — «Зијаји-Гафгазијјә», 1882, 4 март.
75. Әз асари түркијә. — «Кәшкүл», 1890, 21 јанвар.
76. *Әкбәров Ә.* Әдәбијјатымыза даир. — «Игбал», 1912, 25 март.
77. *Әләкбәрли М. К.* Ағлар-күләјән һаггында. — Сабир (Мәгаләләр мәчмуәси). — Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1962.
78. *Әмирзадә А.* Бакыдан мәктуб. — «Зија», 1879, 26 ијул.
79. *Әмирзадә.* Мәктуби-Ирәван. — «Кәшкүл», 1890, 21 јанвар.
80. Әмсали-Лоғман јахуд гырх ики нағыл вә һекајә. — Тифлис, «Кәшкүл», 1889.
81. *Әфәндизадә Р.* Ушаг бағчасы. — Истанбул, Јванаки Пәнајотрис мәтбәәси, 1898.
82. *Әфәндизадә Р.* Бәсирәтүл-әтфал. — Бакы, Губернија идарәси мәтбәәси, 1901.
83. *Әфәндизадә Р.* Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты. — «Шәрги-Рус», 1903, 29 октјабр.

84. *Әфәндијев Р.* Ган очағы. — Драм әсәрләри. — Бакы, АДУ нәшријјаты, 1962.
85. *Әфәндијев Һ.* М. Ф. Ахундов реалист-сатирик нәсринин давамчылары. — Бакы, Азәрнәшр, 1974.
86. Әхтар. — «Зијаји-Гафгазијјә», 1883, 23 ијун.
87. *Әһмәдов Ә.* Азәрбајчанда маарифчилијин мәншәји вә маһијјәти мәсәләсинә даир. — «Азәрбајчан», 1971, № 12.
88. *Әһмәдов Т.* Нәриман Нәримановун драматуркијасы. — Бакы, Азәрнәшр, 1970.
89. *Әһмәдов Т.* Гејдләр вә шәрһләр. — Н. Нәриманов. Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, Елм, 1973.
90. *Зәрдаби Һ.* Мәктуб. — «Зија», 1880, 8 мај.
91. *Зәрдаби Һ.* Бизим нәғмәләримиз. — Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, Азәрнәшр, 1960.
92. *Зәрдаби Һ.* Түрк нәғмәләринин мәчмуәси. — Бадкубә, Губернија правленијасынын мәтбәәси, 1900.
93. *Зејналлы Һ.* XX әср Азәрбајчан түрк әдәбијјаты.—Азәрбајчаны өјрәнмә јолу, 1930, № 3.
94. *Зејналов А.* «Кәшкүл»дә бәдии әдәбијјат. — Бакы, Елм, 1978.
95. «Зија»нын икинчи нөмрәси... — «Зијаји-Гафгазијјә», 1880, 3 јанвар.
96. Зија. — «Зијаји-Гафгазијјә», 1881, 26 нојабр.
97. *Ибраһимов М.* Бөјүк демократ. — Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1957.
98. *Ибраһимов М.* Ашыг поезијасында реализм. — Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1966.
99. *Ибраһимов М.* Јүксәк мәһәббәтин вә инсанијјәтин тәрәннүмү. — Н. Нәриманов. «Баһадыр вә Сона», Бакы, Көнчлик, 1970.
100. Ирәван — Семинарија. — «Кәшкүл», 1888, 9 апрел.
101. Ирәвандан мәктуб. — «Кәшкүл», 1889, 20 октјабр.
102. XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи (Педагожи институтлар үчүн програм. Тәртиб едәни проф. Х. Г. Мәммәдов). — Бакы, АПИ нәшријјаты, 1978.
103. Ислам енсиклопедијасы, 12-чи чилд, Истанбул, 1950.
104 Јенә бир-ики гәдәм тәгдим — «Кәшкүл», 1887, 9 ијун.
105. Јени китаб. — «Тәрчүман», 1899, 28 феврал.
106. *Јусифзадә А.* Әдәбијјата бир нәзәр. — «Игбал», 1912, 7 август.
107. *Кәнкәрли К.* Асар. — «Кәшкүл», 1885, 3 октјабр.
108. *Көчәрли Ф.* Азәрбајчан комедијалары. — Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1963.
109. *Көчәрли Ф.* Гарабағдан. — «Шәрги-Рус», 1903, 19 ијун.
110. *Көчәрли Ф.* Мирзә Фәтәли Ахундов. — Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1963.
111. *Көчәрли Ф.* Султан Мәчид Гәнизадә. — Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1963.
112. *Көчәрли Ф.* Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары. Ики чилддә. — Бакы, Азәрнәшр, 1926, II һ.
113. *Көчәрли Ф.* «Вәтән дили» дәрслији һаггында чәнаб Ширванскинин рә'ји мүнасибәтилә Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1963.
114. *Көчәрли Ф.* Азәрбајчан әдәбијјаты. — Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1963.

115. *Көчәрли Ф.* Әдәбијјатымыза даир мәктуб. — Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, Азәрбајҹан ССР ЕА нәшријјаты, 1963.
116. *Корани Ә.* Гоҹалыгда јорғалыг. — Тифлис, Камал Үнсизадәнин мәтбәәси, 1892.
117. Лејли вә Мәҹнун. — «Кәшкүл», 1887, 14 сентјабр.
118. *Марағаји З.* Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј. — Бакы, Оручов гардашлары мәтбәәси, 1911.
119. Мәдәнијјәти-Исламијјә.—«Зијаји-Гафгазијјә», 1881, 3 август.
120. Мәктуб. — «Зијаји-Гафгазијјә», 1883, 10 ијун.
121. Мәктуби-Ирәван. — «Кәшкүл», 1890, 21 јанвар.
122. Мәктәби-«Кәшкүл». — «Кәшкүл», 1888, 2 мај.
123. *Мәликова Һ.* Һәсәнбәј Мәликовун биографијасы. — «Револјусија вә култура», 1939, № 6.
124. Мәмләкәтимиз Гафгазијјәдә... — «Зијаји-Гафгазијјә», 1883, 3 јанвар.
125. Мәнзумә. — «Зијаји-Гафгазијјә», 1883, 9 март.
126. *Мәммәдов В.* Нәриман Нәриманов. — Бакы, Ушагкәнҹнәшр, 1957.
127. *Мәммәдов К.* Ә. Һагвердијев. — Бакы, Кәнҹлик, 1970.
128. *Мәммәдов К.* Нәҹәфбәј Вәзиров. — Бакы, Азәрбајҹан ССР ЕА нәшријјаты, 1963.
129. *Мәммәдов К.* XIX әср Азәрбајҹан әдәбијјатында сатира. — Бакы, Елм, 1975.
130. *Мәммәдов Х.* Сејид Әзим һаггында һәгигәт. «Азәрбајҹан ССР Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлијинин әсәрләри», XI серија, 1973, № 5.
131. *Мәммәдов Х.* «Бәсирәтүл-әтфалдыр», јохса «Дәбистан». — «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт», 1969, 7 нојабр.
132. *Мәммәдзадә Һ.* М. Ф. Ахундов вә Шәрг. — Бакы, Елм, 1971.
133. *Мәммәдгулузадә Һ.* Мирзә Ҹәлил һаггында хатирәләрим. — Бакы, Азәрнәшр, 1967.
134. *Мәммәдгулузадә Ҹ.* Әдәбијјат. — Әсәрләри, үч ҹилддә. —Бакы, Азәрбајҹан ССР ЕА нәшријјаты, 1967, III ҹ.
135. *Мәммәдгулузадә Ҹ.* Хатиратым. — Әсәрләри. Үч ҹилддә.— Бакы, Азәрбајҹан ССР ЕА нәшријјаты, 1967, III ҹ.
136. Мәммәдгулузадә Ҹ. Данабаш кәндинин әһвалатлары. — Әсәрләри. Үч ҹилддә. — Бакы, Азәрбајҹан ССР ЕА нәшријјаты, 1966, I ҹ.
137. *Мәммәд Ҹәфәр.* Азәрбајҹан әдәбијјатында романтизм. — Бакы, Азәрбајҹан ССР ЕА нәшријјаты, 1963.
138. *Мәнафи М.* Мирзә Әбдүррәһим Талыбов (һәјаты вә јарадыҹылығы). — Бакы, Елм, 1977.
139. Мәсләкимиз. — «Шәрги-рус», 1903, 30 март.
140. *Мирбағыров К.* Сејид Әзим Ширвани. — Бакы, Ушагкәнҹнәшр, 1959.
141. *Мирәһмәдов Ә.* XIX әср Азәрбајҹан әдәбијјатында сатиранын инкишафы. — Азәрбајҹан ССР ЕА Әдәбијјат вә Дил Институтунун әсәрләри. Бакы, 1956, IX ҹ.
142. *Мирәһмәдов Ә.* Мүгәддимә. — Азәрбајҹан китабы. Ики ҹилддә. — Бакы, 1963, I ҹ.
143. *Мирәһмәдов Ә.* Сабир. — Бакы, Азәрбајҹан ССР ЕА нәшријјаты, 1958.
144. *Мирәһмәдов Ә.* Максим Горкинин азәрбајҹанлы мәсләкдашы. — Јазычылар, талеләр, әсәрләр. — Бакы, Азәрнәшр, 1979.
145. *Мирәһмәдов Ә.* Азәрбајҹан Молла Нәсрәддини. — Бакы, Јазычы, 1980.
146. *Мир Ҹәлал.* Ф. Һүсејнов. XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты. — Бакы, Маариф, 198.
147. Мүгәддимә. — «Вәтән дили» (тәртиб едәнләр А. О. Черпјајевски, С. Вәлибәјов), Тифлис, «Кәшкүл» мәтбәәси, 1888.
148. *Мумтаз С.* Ел шаирләри. — Бакы, Азәрнәшр, 1927.
149. *Мустафајев М.* Азәрбајҹанда маарифчи бахышларын бә'зи мәсәләләринә даир. — «Азәрбајҹан мәктәби», 1973, № 11.
150. *Натәван Х. Б.* Ше'рләр. — Бакы, Азәрнәшр, 1955.
151. *Нәбијев Б.* Фиридунбәј Көчәрли. — Бакы, Азәрбајҹан ССР ЕА нәшријјаты, 1963.
152. *Нәриманов Н.* Театр барәсиндә бир нечә сөз. — Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, Елм, 1973.
153. *Нәриманов Н.* Мусаһибә. — «Иршад», 1906, 9 март.
154. *Нәриманов Н.* Мүәллимләр ичтимаинә даир. — Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, Елм, 1973.
155. *Нәриманов Н.* Наданлыг. — Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, Елм, 1973.
156. *Нәриманов Н.* Шамданбәј. — Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, Елм, 1973.
157. *Нәриманов Н.* Баһадыр вә Сона. — Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, Елм, 1973.
158. *Нәриманов Н.* Надир шаһ. — Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, Елм, 1973.
159. *Нәриманов Н.* Әлигәләмли мүсәлман зијалылары һаггында бир нечә сөз. — Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, Елм, 1973.
160. *Нәҹәфбәј Вәзиров.* — Бакы, Оручов гардашлары мәтбәәси, 1913.
161. Нәшријјати-«Кәшкүл». — «Кәшкүл», 1889, 20 ијун.
162. *Не'манзадә Ө. Ф.* Фелјетон. — «Шәрги-Рус», 1904, 28 мај.
163. «Новости» гәзетиндә... — «Кәшкүл», 1884, 28 јанвар.
164. *Нөврәс М. Ә.* Пәнди-әтфал. — Тифлис, Камал әфәнди Үнсизадә мәтбәәси, 1900.
165. *Ордубади М. С.* Әски вә јени ше'р мәктәбләри. — Әсәрләри. Он ҹилддә. — Бакы, Азәрнәшр, 1967, VIII ҹ.
166. *Пашајев М. Ҹ.* Азәрбајҹанда әдәби мәктәбләр (1905—1917). (Докторлуг диссертасијасы, С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасы), Бакы, 1947.
167. *Рәфили М.* Н. Вәзировун реализми вә «Мүсибәти-Фәхрәддин». — «Әдәбијјат гәзети», 1955, 25 феврал.
168. Рәһимбәј. — «Кәшкүл», 1891, 30 ијул.
169. Рәһбәр. «Бәсирәтүл-әтфал». — «Шәрги-Рус», 1903, 3 август.
170. Сефәс. Әһмәд Ағаоғлу. — «Түрк јурду», 1928.
171. *Сәдрәддинбәј И.* Мәктуб. — «Зијаји-Гафгазијјә», 1883, 10 ијун.
172. *Сәһһәт А.* Јазмам. — Әсәрләри. Ики ҹилддә. — Бакы, Азәрнәшр, 1975, I ҹ.
173. *Сәһһәт А.* Сабир. — Әсәрләри. Ики ҹилддә. — Бакы, Азәрнәшр, 1976, II ҹ.
174. *Сидги М.* Кәблә Нәсир. — Бакы, «Каспи», 1912.
175. *Сидги М.* Пушкин. — Бакы, «Каспи», 1914.

176. Сидги М. Нахчывандан мәктуб. — «Һәблүл-мәтин», 1899, 25 сентјабр.
177. Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тарихи. — Бакы, Азәрнәшр, 1972.
178. *Султанлы Ә.* Азәрбајчан драматургијасынын инкишафы тарихиндән. — Бакы, Азәрнәшр, 1964.
179. *Султанов М.*Ләтајиф. — «Кәшкүл», 1891, 30 ијул.
180. Таганрогдан. — «Зија», 1879, 26 ијул.
181. *Талыблы Б.* Азәрбајчан әдәбијјатында аварачылыг дөврү вә Сабир. — «Гызыл гәләм», 1924, № 4.
182. *Талыбзадә К.* Мүгәддимә. — Кочәрли Ф. — Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1963.
183. *Талыбзадә К.* XX әср Азәрбајчан тәнгиди. — Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1965.
184. *Тарвердијева К.* Әскәраға Корани. — Бакы, Ишыг, 1977.
185. Тәрчүмеји-әһвал Мирзә Фәтәли. — «Кәшкүл», 1890, 10 јанвар, 19 јанвар, 31 јанвар.
186. Тәәссүфи-әзим. — «Кәшкүл», 1888, 20 ијун.
187. Тифлис. — «Зија», 1880, 17, 24 апрел, 8, 15, 22 мај.
188. Тифлис. 10 маһ ијун. — «Зијаји-Гафгазијјә», 1881, 11 ијул.
189. Тифлисдә мүгим. — «Зијаји-Гафгазијјә», 1881, 12 декабр.
190. Тифлисдә Александровски мүәллим мәктәби. — «Зијаји-Гафгазијјә», 1882, 9 сентјабр.
191. Тифлисдә тәрәггиләримиз. — «Кәшкүл», 1887, 19 јанвар.
192. *Усйл М. Ф.* Биринчи, икинчи вә үчүнчү Думада мүсәлман депутатлара. — Казан, Харитонов мәтбәәси, 1914.
193. Ушагларымыза тә'лим вә тәрбијә вермәк барәсиндә. —«Зија», 1879, 15 феврал.
194. Фи 9 маһ Мајис. — «Кәшкүл», 1890, 29 ијун.
195. Һүласеји-әһвал. — «Кәшкүл», 1885, 12 ијун.
196. *Һагвердијев Ә.* Дағылан тифаг. — Сечилмиш әсәрләри. Ики чилддә. — Бакы, Азәрнәшр, 1970, I ч.
197. *Һагвердијев Ә.* Бәхтсиз чаван. — Сечилмиш әсәрләри. Ики чилддә. — Бакы, Азәрнәшр, 1970, I ч.
198. *Һагвердијев Ә.* Пәричаду. — Сечилмиш әсәрләри. Ики чилддә. — Бакы, Азәрнәшр, 1970, I ч.
199. *Һагвердијев Ә.* «Пәри чаду» һаггында гејдләр. — Сечилмиш әсәрләри. Ики чилддә. — Бакы, Азәрнәшр, 1970, I ч.
200. *Һагвердијев Ә.* Әдәби дилимиз һаггында. — Сечилмиш әсәрләри. Ики чилддә. — Бакы, Азәрншр, 1970, II ч.
201. *Һагвердијев Ә.* Тәнгидә тәнгид. — Сечилмиш әсәрләри. Ики чилддә. — Бакы, Азәрнәшр, 1970, II ч.
202. *Һачыјев Ч. Х.* XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. — Бакы, АДУ нәшријјаты, 1955.
203. *Һәсәнов Р. Ј.* Һәсәнәли аға Хан Гарадағи һаггында јени материаллар. — С. М. Киров адына АДУ-нун «Елми әсәрләри», «Ичтимаи елмләр» серијасы, 1961, № 1.
204. *Һүсејнов С.* Сејид Әзим Ширванинин јарадычылыг јолу. — Бакы, Елм, 1977.
205. *Һүсејнов Ф.* Ади әһвалатларда бөјүк һәгигәтләр. — Бакы, Кәнчлик, 1977.
206. *Чәфәров Ч.* Азәрбајчан драм театры. — Бакы, Азәрнәшр, 1959.

207. *Шаһтахтлы М.* Мәрданбәјин мәрданәлији. — «Шәрги-Рус», 1904, 27 апрел.
208. *Шаһтахтлы М.* Рәдди-шәр вә фәсад. — «Шәрги-Рус», 1904, 8 октјабр.
209. Шејбанинамә. — «Кәшкүл», 1889, 26 август.
210. *Ширвани С. Ә.* Гәзәлләр. — Әсәрләри. Үч чилддә. — Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1967, I ч.
211. *Ширвани С. Ә.* Мүхтәлиф ше'рләри. — Әсәрләри. Үч чилддә. — Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1969, II ч.
212. *Ширвани С. Ә.* Рәбиүл-әтфал. — Әсәрләри. Үч чилддә. — Бакы, Елм, 1969, II ч.
213. *Ширвани С. Ә.* Тәзкирә. —Әсәрләри. Үч чилддә. — Бакы, Елм, 1974, III ч.
214. *Ширвани С. Ә.* Мәдһи-падшаһ. — «Зијаји-Гафгазијјә», 1883, 10 ијун.
215. *Ширвани С. Ә.* Мәктублар. — Әсәрләри. Үч чилддә. — Бакы, Елм, 1969, II ч.
216. Ширазлы Хачә Һафиз. — «Кәшкүл», 1884, 4 феврал.
217. *Шуша.* «Тәрчүман», 1884, 16 феврал.
218. Шүәраји-вәтәндән... — «Зијаји-Гафгазијјә», 1882, 28 мај.

* * *

219. *Агаев А.* Опыт очерка татарской народной поэзии. — «Каспий», 1900, 8, 15 декабря.
220. «Отелло» Шекспира и «Разбойники» Шиллера на татарском языке. — «Каспий», 1903, 23 декабря.
221. *Агаев А.* Наш педагог. — «Каспий», 1904, 4 октября.
222. *Амирханянц А.* По поводу издающейся в Тифлисе татарской газеты. — «Кавказ», 1881, 5 марта.
223. *Арагон Л.* О необходимости «западно-восточного дивана». — «Литературный Азербайджан», 1957, № 10.
224. *Айзенштейн Н. А.* К вопросу просветительства в Турции. В кн.: Просветительство в литературах Востока. М., издательство «Наука», 1973.
225. *Байдэренко Н.* На свежей могиле Гасанбека Меликова. — «Бакинец», 1907, 7 декабря.
226. *Берков П. Н.* Основные вопросы изучения русского просветительства. В кн.: Проблемы русского просвещения в литературе XVIII века. — М.—Л., изд. АН СССР, 1961.
227. Библиография. «Кавказ», 1883, 11 марта.
228. Библиография. «Каспий», 1894, 1 апреля.
229. Библиография. «Каспий», 1894, 16 июня.
230. *Брагинский И. С.* К вопросу о национальном своеобразии эпохи Просвещения. В кн.: Просветительство в литературах Востока. М., Наука, 1973.
231. *Велибеков С.* Библиография. Разбор новых татарских книжек, составленных г. Черняевским. — «Кавказ», 1883, 19 января.
232. *Велибеков С. Баку* — «Переводчик», 1896, 15 декабря.
233. *Верцман И. Е., Володин А. И.* Просветительство. В кн.: КЛЭ, 1971, т. 6.
234. *Вилпер Ю. Т.* О преемственности и своеобразии реализма Ренессанса и Просвещения в западноевропейской литературе. — Проблемы Просвещения в мировой литературе. — М., Наука, 1970.
235. *Гаджиев А.* Реализм в литературах Советского Востока. — Б., Язычы, 1978.

236. *Гаджиев А.* Горизонты ученого. — «Бакинский рабочий», 1979, 18 марта.
237. *Геюшев З.* Имдадийе. — «Бакинский рабочий», 1963, 7 августа.
238. *Геюшев З.* Этическая мысль в Азербайджане. — Баку, Гянджлик, 1968.
239. Гори. «Кавказ», 1897, 2 сентября.
240. *Горький М.* История русской литературы. — М., Художественная литература, 1939.
241. *Грушинин А. Л.* Мистификации литературные. В кн.: КЛЭ, 1967.
242. *Джаваншир А.* Новые татарские комедии. — «Новое обозрение», 1893, 6 августа.
243. Его. Просветительные нужды мусульман. — «Каспий», 1983, 20 ноября.
244. *Зардаби Г.* Быть ли школе в Зардобе. — Избранные статьи и письма. — Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1962.
245. *Зардаби Г.* Бюрократизм и «благонадежность». — Избранные статьи и письма. — Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1962.
246. История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти томах — М., Политиздат, 1964, т. 1.
247. К вопросу о типическом в литературе и искусстве. — «Коммунист», 1955, № 18.
248. *Кант И.* Ответ на вопрос: Что такое просвещение? — Сочинения, в 6 томах. — М., «Мысль», 1966, т. 11.
249. *Караев Я.* Становление и развитие реализма в азербайджанской литературе (Автореферат докт. дисс.) — Баку, 1979.
250. Кизи. Литература азербайджанских татар. — «Тифлисский листок», 1903, 26 октября.
251. *Кулакова Л. И.* Просветительство и литературные направления XVIII века. В кн.: Проблемы русского просвещения в литературе XVIII века. — М.—Л., 1961.
252. *Кочарлинский Ф.* К 20-летию русско-татарских училищ. — «Закавказье», 1907, 19 октября.
253. Литература Востока в новое время (Под ред. И. С. Брагинского и др.) — М., Изд-во МГУ, 1975.
254. *Мамедов Х.* Султан Меджид Ганизаде (Жизнь и творчество). — Автореф. канд. дисс. — Баку, 1963.
255. *Н.* Татарский театр. — «Каспий», 1897, 21 марта.
256. *Назим А.* Джалил Мамедкулизаде (Молла Насреддин) и его творчество. В кн.: Джалил Мамедкулиздае (Молла Насреддин). — Избр. соч., Тифлис, Закавказское Государственное издательство, 1936.
257. *Насирли Я.* Цикл произведений Джалила Мамедкулизаде «События в селении Данабаш» (Автореф. канд. дисс.), 1969.
258. *Нуруллин И. З.* С ходуль на свои ноги. — «Вопросы литературы». 1970, № 10.
259. *Нуруллин И. З.* Путь к зрелости. — «Казань», 1971.
260. *Подарин Н.* Просвещение среди бакинских мусульман. — «Каспий», 1897, 2 апреля.
261. Письма Победоносцева к Александру III. М., 1925.
262. *Рафили М.* Нариман Нариманов — выдающийся революционер и писатель. — Баку, Азернешр, 1956.

263. *Самедов В.* Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане. — Баку, Азернешр, 1962.
264. *Сеидзаде А. А.* Пушкин и Ахундов. — «Известия АН Азербайджанской ССР», 1949, № 6.
265. *Степанов Н.* Просветительский реализм. — В кн.: Развитие реализма в русской литературе, М., 1972, т. 1.
266. Странная речь. — «Туркестанская ведомость», 1896, 11 февраля.
267. *Султанов Э.* Что читают азербайджанцы. — «Новое обозрение», 1892, 27 ноября.
268. Татарский спектакль. — «Каспий», 1895, 17 января.
269. *Султанов Э.* Библиография. — «Новое обозрение», 1892, 31 января.
270. Татарский спектакль. — «Каспий», 1895, 17 января.
271. *Топчибашев А. М.* Литература азербайджанских татар. — «Каспий», 1903, 31 октября.
272. *Тураев С. В.* Спорные вопросы литературы просвещения. В кн.: Проблемы просвещения в мировой литературе. — М., Наука, 1970.
273. *Флобер.* Сочинения. — Москва, Иностранная литература, 1948, т. 1.
274. *Фохт Ц. Р.* Типологические разновидности русского реализма. В кн.: Проблема типологии русского реализма. — М., Наука, 1969.
275. *Фридлендер Г. М.* О форме и содержании идеологии эпохи Просвещения. В кн.: Проблемы русского просвещения в литературе XVIII века. — М.—Л., Изд-во АН СССР, 1961.
276. *Халилов А. М.* Мои мысли. — «Переводчик», 1882, 13 июня.
277. *Чернышевский Н. Г.* Очерки гоголевского периода русской литературы. Избранные сочинения. — М.—Л., Гос. издательство худ. литературы, 1950.
278. *Шариф А.* Рождение Моллы Насреддина. — Баку, Гянджлик, 1967.
279. *Шахтахтинский М.* Школьная жизнь у мусульман. — «Кавказ», 1882, 17 июня.
280. *Шахтахтинский М.* Как называть закавказских мусульман. — «Каспий», 1891, 1 мая.
281. *Шахтахтинский М.* Задачи мусульманской интеллигенции. — «Баку», 1902, 13 января.
282. *Н. Щедрин* (М. Е. Салтыков). Письма. Полн. собр. соч. в 20-ти томах, 1933—1941, т. XX.
283. *Шойтов А. М.* Зейнал-Абдин Марагеи и его роман «Дневник путешествия Ибрахим-бека». — Мараган З. Дневник путешествия Ибрахим-бека», М.—Л., 1963.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ РЕСПУБЛИКА ӘЛЈАЗМАЛАРЫ ФОНДУ

284. *Аббасаға Н.* Бәјани-һал. Б—1671. 5361.
285. *Ағајев Ә.* Тәрҹүмеји-һали-ачизанәм. — Арх. 7, Г—3 (974).
286. *Әлизадә М.* Мәктуб. — Һ. Зәрдабијә. — Арх. 3, Г—2 (13).
287. *Әфәндијев Р.* Мүәллим Р. Әфәндизадәнин тәрҹүмеји-һалы. — Арх. 8, Г—1 (10).

288. *Әфәндијев Р.* Загафгаз семинаријасынын түрк (Азәрбајчан— Х. М.) шө'бәсинин инспектору Алексеј Осипович Черњајевски һаггында мүхтәсәр тарихи мә'лумат. — Арх. 8, Г—2 (23).
289. *Көчәрли Ф.* Јусиф Вәзирә мәктуб. — Арх. 26, Г—13 (270). —
290. *Не'манзадә Ө. Ф.* Азәрбајчанча мәтбәәләрдән Үнсизадә мәтбәәси вә «Гејрәт» мәтбәәси һаггында гејдләр. — Арх. 45, Г—2 (10).
291. *Сидги М.* Император ә'зәмин тачгојум рәсминин јадикарына кәшад олунан... нитгин сурәти. — Арх. 8, Г—2 (337). —23 с.
292. *Сидги М.* Чәнаб... Султан Мәчид Ғәнизадә һәзрәтләринә. Арх. Г—3 (319), инв. 10942.
293. *Ширвани С. Ә.* Хрестоматија. Арх. 7, Г (152).

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ НИЗАМИ АДЫНА ӘДӘБИЈЈАТ ИНСТИТУТУНУН ЕЛМИ АРХИВИ

294. Ағазадә Ф. (Шәргли). Ф. Көчәрлинин биографијасы. — Инвентар № 566.

АЗӘРБАЈЧАН ТАРИХИ МУЗЕЈИ

295. Чанишин идарәсиндә мүлки ишләр үзрә баш рәисинин 30. XI-1896-чы илдә Гафгаз сензура комитәсинә 487 нөмрәли тә'лигәси. — Совет дөвру фонду. Н. Нәримановун говлугу.
296. *С. М. Ғәнизадә.* Н. Нәриманов һаггында хатирә. Совет дөвру фонду. Н. Нәримановун говлуғу.

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ АРХИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

297. Фонд 45, оп. 1, д. 35.
298. Фонд 45, оп. 2, д. 257.
299. Фонд 315, л. 532.
300. Фонд 315, с. 1, д. 297.

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

301. Фонд 1439, оп. 3, д. 2а.

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

302. Фонд 163, оп. 1, д. 80.

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ АРХИВ ГРУЗИНСКОЙ ССР

303. Фонд 12, оп. 7, д. 1075.
304. Фонд 12, оп. 7, д. 2457.
305. Фонд 422, с. 1, д. 9811.
306. Фонд 422, оп. 1, д. 1753

307. Фонд 422, оп. 199, д. 15136.
308. Фонд 480, оп. 1, д. 85.
309. Фонд 480, оп. 1, д. 1725.

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ АРХИВ СССР

310. Фонд 776, оп. 12, д. 8.
311. Фонд 776, оп. 12, д. 19.
312. Фонд 776, оп. 12, д. 35.
313. Фонд 776, оп. 12, д. 37.
314. Фонд 776, оп. 12, д. 58.
315. Фонд 776, оп. 12, д. 65.
316. Фонд 776, оп. 12, д. 66.
317. Фонд 776, оп. 12, д. 157.
318. Фонд 776, оп. 13, д. 128.
319. Фонд 776, оп. 13, д. 135.
320. Фонд 776, оп. 21. д. 471.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Мүгәддимә 3

I фәсил М. Ф. Ахундовдан сонра реалист әдәбијјатын инкишаф истигамәти вә әсас мәрһәләләри 14

II фәсил Реалист әдәбијјат уғрунда мүбаризә вә әдәби-тәнгиди фикрин инкишафы 104

III фәсил Әдәби жанрларын инкишафы, мөвзу вә проблемләр 148

Нәтичә 256

Әдәбијјат 258

Нәшријјат редактору *Сәфәр Маһмудзадә*
Рәссамы *А. Мәммәдов*
Бәдии редактору *Ф. Фәрәчов*
Техники редактору *В. Севојан*
Корректорлары *М. Мурадова*, *Т. Әзимзадә*

ИБ № 2090

Јығылмаға верилмиш 3. 10. 1986-чы ил. Чапа имзаланмыш 26. 02. 1987-чи ил. ФГ 20406. Кағыз форматы 84×108$^{1}/_{32}$. Мәтбәә кағызы № 2. Шрифтин гарнитуру әдәби. Јүксәк чап үсулу илә. Шәрти ч. в. 14,28. Учот нәшр. вәрәги 14,5. Тиражы 2700. Сифариш № 1841. Гијмәти 1 ман. 40 гәп.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси.
„Јазычы" нәшријјаты, 370005.
Бакы, Натәван мејданы, 1.
„Гызыл Шәрг" мәтбәәси. 370000.
Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80.

Мамедов Хейрулла Гулам оглы
ОТ „ЭКИНЧИ" ДО „МОЛЛА НАСРЕДДИНА"
(на азербайджанском языке)
Баку — 1987
Издательство „Язычы", 370005.
Баку, площадь Натаван, 1.
Типография „Красный Восток". 370000.
Баку, ул. А. Асланова, 80.